

T. C. KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANITLAR VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

VIII. ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI

ANKARA — 28 MAYIS — 1 HAZİRAN 1990

Not : Bildiriler araştırmacılarından geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre yayınlanmıştır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

Ayda AREL

Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi: 1989 Dönemi Yüzey Araştırmaları 1

İlter UZEL

İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Antik Tıp ve Cerrahlık Aletleri.....25

Mehmet ÖZSAİT

1989 Yılı Gölhisar Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları35

Mehmet ÖZSAİT

1989 Yılı Göynücek Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları 45

Berna ALPAGUT, Lawrence MARTIN

Survey of The Sinap Formation (Kazan-Ankara) 198955

Sachihiro OMURA

1989 Yılı Kırşehir, Yozgat, Nevşehir, Aksaray İlleri Sınırları İçinde
Yürütülen Yüzey Araştırmaları 69

Aygül SÜEL

1989 Yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları91

Oktay BELLİ

Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1989111

Guillermo ALGAZE, Michael ROSENBERG

The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1989137

Turan EFE

1989 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey
Araştırmaları 163

S. Yıldız ÖTÜKEN

1989 Yılında Antalya'nın Demre İlçesindeki Aziz Nikolaos Kilisesi'nde
Yapılan Çalışmalar 179

Sencer ŞAHİN Nemrud Dağ-1989 Çalışmaları ve Genel Sorunlar	193
Hasan MALAY Lydia'dan Yeni Epigrafik Buluntular	203
Haluk ABBASOĞLU, Bülent İPLİKÇİOĞLU Antik Termessos Kenti ve Çevresinde Epigrafya Araştırmaları	209
Johannes NOLLE Forschungen in Lykien Und Pamphylien Im Jahre 1989	215
Ender VARİNLİOĞLU Pera'da Rodos Yurttaşı Olmak	223
David H. FRENCH 1989 Roma Yolları Miltaşları ve Yazıtları Araştırması	229
Peter SIEWERT, Hans TAEUBER, Mustafa SAYAR Ergebnisse Eines Epigraphischen Forschungsaufenthaltes In Ost-Kilikien	241
Eckart OLSHAUSEN Bericht Über die Epigraphische Landesaufnahme Im Samsun İli 1989	247
Wolfgang BLÜMEL Epigraphische Forschungen In Knidos	253
Marc WAELKENS, Stephen MITCHELL, Eddy OWENS Sagalassos 1989	261
H. Yaşar ÖZBEK Likya'da Tiyatro Araştırmaları	283
Christopher S. LIGHTFOOT Satala Yüzey Araştırması, 1989	299
Stephen J. HILL Survey Work At Amasra, 1989	311
Hüseyin AKILLI Gevaş Tarihi-Türk Mezarlığı'nda Yok Olma Durumunda Olan Bir Mezarın Onarımı	323
Elmar SCHWERTHEIM Bericht Über Die 1989 In Mysien Und Der Troas Durchgeführten Forschungen	349
Frank KOLB Bericht Über Oberflächenuntersuchungen In Kyaneai Und Umgebung Im Sommer, 1989	355

Alain DAVESNE	
Les Monnaies Antiques Du Musée de Silifke	379
Anneliese PESCHLOW	
Die Nekropole Von Herakleia Am Latmos	383
Nurettin YARDIMCI	
1989 Yılı Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzey Araştırmaları	401
Werner JOBST	
Küçük Asya Antik Mozaiklerini araştırma Komisyonu Faaliyet Raporu 1988-1989	419
Ahmet Adil TIRPAN	
Knidos Akropol Surları	429
Necmi ÜLKER	
Balıkesir-Şeyh Lütfullah Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII.-XX Yüzyıl)	457

EGE BÖLGESİ AYANLIK DÖNEMİ MİMARİSİ : 1989 DÖNEMİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI¹

Ayda AREL*

1989 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının belli başlı üç hedefi güttüğü söylenebilir: (a) daha önceki taramalar sırasında Batı Anadolu'da varlığı saptanan, ancak Ege adaları ile Balkanlar'da benzerleri olduğu bilinen müstahkem çiftlik ve iskân kulesi tipolojilerinin coğrafi yayılma alanını belirlemek; (b) Batı Anadolu'da 18. ve 19. yüzyıllarda etkin ve egemen olan yerel ailelerin bıraktıkları eserlerin taşıdıkları özellikleri sergileyen yeni örnekleri ortaya çıkarmak; (c) anılan dönemde, Anadolu'nun Ege bölgesindeki taşra mimarisinin koşulları ve uygulamalarının mahiyeti hakkında daha ayrıntılı bilgileri derlemek...

Bu amaçla, ilki daha önceki dönemlerde taramaya fırsat bulamadığımız Ege'nin kuzey kıyı kesiminde, ikincisi Ege bölgesinin iç kısımları ve özellikle Denizli'nin köy ve ilçelerinde, üçüncüsü ise Edirne ile Lüleburgaz'ı kapsayan üç güzergâhı izleyen araştırmalar programlanmıştır. Bu araştırmalardan elde edilen genel sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

(a) Çeşme yarımadasından başlayarak, kıyıdan kuzeye doğru ve Çanakkale'nin Ayvacık ilçesine kadar yaptığımız tarama gezileri sırasında, turizm yatırımlarının varolan tarihi dokuyu olumsuz yönde etkilediğini, kırsal kesime ait birçok yapının bu yüzden ortadan kalktığını saptadık².

(*) Prof. Dr. Ayda AREL, Ethemefendi Cad. 9/1 Çim Apt. D.2 Erenköy 81060 / İSTANBUL

(1) 1989 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarına Bakanlık görevlisi olarak katılan Şeniz Özyurt'a yardım ve katkıları için teşekkür etmek isterim. Çalışmaların her aşamasında yardımlarını esirgemeyen resmi ya da özel kişilerin listesi burada sunulamayacak kadar uzundur. Onlar kendilerini bilirler ve ben de onlara teşekkür borçluyum. Corci adasındaki kulenin rölevaleri Y. Mim. Zeynep Taşçı ile Y. Mim. Benal Kabaklı tarafından, Tırhala rölevesi ise Y. Müh. Mim. Alper Doğan tarafından gerçekleştirilmiştir.

(2) Söz gelimi, Ayvalık'ta, 1770 yılında Cezayirli Hasan Paşa'nın konaklamış olduğu Papaz Yanni İkonomu'nun çiftlik evindeki kulesi, eski bir kartpostalda bir anı olarak kalmıştır (bkz: Ahmet Yorulmaz, *Ayvalık'ı gezerken*, (genişletilmiş baskı), İstanbul 1983, s. 29 vd, res. s. 28. Ayvalık - Edremit yolundan sapılarak gidilen "Kız Çiftliği" ise, bugün tatil köylerinin inşa edileceği geniş ve verimli bir arazinin ortasında, yüksekçe bir höyüğün üzerine kuruludur. Çiftlik binası metruk ama oldukça yenidir. Buna karşılık çiftliği çeviren mazgallı duvarların bir kuruluşun farklı bir ilk şekli olabileceğini düşündürüyor.

Gerek Çeşme kasabasında gerekse Çandarlı'da görmek istediğimiz kule - ev örneklerinden ayakta duranların bulunmasına karşılık (Resim : 1), bunların hızla yokolması tehlikesiyle karşı karşıya oldukları anlaşılmaktadır³. Ayrıca, büyük mesafelerin ayırmadığı Çeşme, Foça ve Çandarlı kasabalarında görülen kule-evlerin, ortak bir tipolojiye rağmen yerel farklılıklar sergilemesi oldukça ilginç görünmüştür⁴.

Çeşme kasabasında ayrıca, Sakız etkilerini sergileyen ve bu etkilerin Ege bölgesinin daha iç kesimlerine kadar sokulmasında bir çeşit aracılık üstlenmiş olan yapıları saptadık. Bu konuyu ayrı bir bildiri konusu olarak işlediğimizden, bununla ilgili ayrıntılı açıklamalara bu yazının kapsamı içinde yer vermeye gerek görmedik⁵.

Kuzey Ege kıyıları boyunca yaptığımız taramalar sırasında inceleme fırsatını bulduğumuz ilginç yapılardan biri, Çandarlı ile Midilli adası arasında kalan *Corci adasındaki* büyük kuledir⁶.

Kenarları yaklaşık 15 m uzunluğunda kare bir tabana oturan bu kule- nin teras şeklinde olduğunu tahmin ettiğimiz üst katı yıkılmış olduğundan yüksekliği kesin olarak belirlenememiştir. Gene de 15 m. olarak kestirilebilmiştir. Kule, adanın denize ve kıyılara egemen bir bakış sağlayan en yüksek noktasına kurulmuştur. Üç-üçbuçuk metre kalınlığındaki duvarları, aralarında devşirme malzeme de bulunan değişik irilikte yontulmuş taşlardan inşa edilen bu kule- nin giriş kapısından başka açıklığı yoktur. Mazgallı parapetle çevrili teras şeklindeki çatı kısmının altındaki mekâna açılan giriş kapısı zeminden 6 - 7 m kadar yukarıda kalmaktadır (Resim: 2). Çevresinde tuğladan bezeme izleri bulunan bu açıklıktan, ortasında bulunan iri ve dörtköşe örme bir ayağa binen dört çapraz tonozun örttüğü bir mekâna girilir (Resim : 3, Şekil : 1). Tuğladan örülmüş olan bu tonozlar, ikisi serbest ikisi de yapının duvarları içinde yer alan yuvarlak kemerlere taşınmıştır. Kemer üzengilerinin altında kalan bir yükseklikte duvar boyunca sıralanan giriş delikleri bir asma katın varlığına işaret eder. Tonozları taşıyan kemerlerin bindiği orta ayağı definecilerin

- (3) Resim 2'de gösterilen ev, Kırantaogullarından Ayşe Hanım adında bir kadın için yaptırılmıştır ve kapısındaki kitabeden H. 1220 / 1805 te yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak evin üst kısmı bir depremde yıkılmıştır. Bu evin dışında kule - eve rastlanmaz. Oysa, kaynaklar Midilli'den gelen Rum baskınına karşı Çandarlı kulelerinden verilen silâhlı karşılığı anlatır. Bkz: Osman Bayatlı, *Bergama'da Yakın Tarih Olayları, XVIII - XIX. Yüzyıl*, İzmir 1950, s. 5 - 8, 31, 39 - 41, 68.
- (4) A. Arel, "Ege'nin Kule - Evleri", *TÜRSAB*, IV, 1990, sayı 90, s. 38 - 40
- (5) A. Arel, "Ege'de Ceneviz Etkileri", *Ege'de Zaman - Kültür - Mekân Sempozyumu*'na sunulan bildiri (11 - 14. IV. 1990, İzmir): yayınlanacak.
- (6) Büchner, Strabo'ya atıfla (XIII, 614), adayı Elaiussa ile bir tutar (PWRE, V, 2) ve adayı Aghios Georgios takımadasında gösterir. Bak ayrıca, E.W. Buissan, "Die äolisch-jonische Westküste Kleinasiens in Strabos *Erdbeschreibung*", Leipzig, 1917, s. 19

marifetiyle yıkılmış durumda bulduk. Kulenin üst kata çıkan merdivenleri duvarın içindeki bir geçite alınmıştır (Resim : 3)⁷. Kule girişinin ilerisinde çalıklar arasında bulduğumuz Yunanca yazılmış bir kitabeden artakalan bir mermer blok kule ile ilgili olmalıdır (Resim : 4). Bu bulgü kulenin Bizanslılar tarafından yapılmış olabileceğini düşündürüyorsa da, bu bölgenin Ortaçağ'da Ceneviz denetim alanında bulunması bu konuda kesin bir yargıya gidilmesini önüyor: Bilindiği gibi, Kuşadası'ndan Edremit, Midilli ve Enez'e kadar kuzey Ege bölgesini elinde tutan Cenevizliler buralarda birçok iskele kurmuşlar ve sıkı bir kontrol ağı kurarak üslenmişlerdir⁸. Cenevizli Francesco Gattilusio, 1355 yılında Midilli adasını drahoma olarak getiren V. Ioannis Paleologos'un kızı ile evlenir, iki yıl sonra da burada beyliğini ilân eder⁹. Kardeşi Nicolo ise Enez'i ele geçirir, soyundan inenler ise İmroz ile Samotraki'yi alırlar ve yaklaşık 1460 yılına kadar ellerinde tutarlar¹⁰. Cenevizliler Edremit'te mahalle kurma iznini zaten daha önce 1261 tarihli Nif antlaşmasıyla almışlardır¹¹. Bu durumda Corci adasındaki kulenin Cenevizliler zamanında yapılmış olduğunu düşünmek yanlış olmayabilir. Kaldı ki, Paleologların vasalı durumundaki Gattilusio ailesi Yunan adları kullanırlar¹². Bunlar 1373 (?) lerde Midilli adasında adanın güney kıyıları ve Edremit'ten Çandarlı'ya kadar olan kıyı kesimini gözetim altında tutan bir kale inşa ettirmişlerdi. Corci adasındaki kule ise, Midilli ile Anadolu arasından geçen deniz trafiğinin kontrol edildiği bir istasyon olabilir. Adada ayrıca iskân izleri ve ufak Bizans şapellerine ait kalıntılar var.

(b) Edirne'de incelediğimiz Saray-ı Amîre-i Cedid'e ait *Cihannüma Kasrı* (ya da özgün adıyla *Kasr-ı Padişahî*), Osmanlı saraylarına ait günümüze gelebilmiş en eski yapılardan biridir¹³. Bu yapıda gözlemlenen bazı tasarım ve yapı özelliklerinin Lüleburgaz'da bulunan ve yanlış olarak "*Zindan Baba Türbesi*" olarak anılan ve aslında bir kule olan yapıyla büyük benzerlikler göstermesi dikkatimizi çekmiştir. Gerek bu iki yapı arasında kurulabilen paralellikler gerekse Manisa'da II. Murat tarafından kurdurulan Saray-ı Amîre'deki ilk yapının bugün halâ ayakta durduğu anlaşılan ve "*Fatih Kütüphanesi*" diye anılan kule olması¹⁴, Cihannüma Kasrı'nın bir olasılıkla tek başına duran bir kule olarak tasarlandığını, II. Murat zamanında yapımına başlatılan sarayın ilk yapımları arasında yer

(7) Duvar içindeki merdivenleri, Edirne Cihannüma ve Adalet Kasrında, Lüleburgaz'da "*Zindan Baba Türbesi*" diye anılan kulede gördük. Bu tarzda merdivenler Byblos'taki Ceneviz kulesinde de bulunuyor ve batı ülkelerindeki donjon mimarisinin olağan bir ögesidir.

(8) M. Balard, *La Romanie génoise (XII-début du XV. siècle)*, Cenova-Roma 1978, s. 162.

(9) A.E., s. 171 vd.

(10) a.e., s. 174.

(11) P. Stringa, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo*, Cenova s. 284, 327.

(12) yuk. es, s. 314-317.

(13) Bkz. S. Ünver, *Edirne'de Fatih'in Cihannümâ Kasrı*, İstanbul 1953.

aldığı, sonraki şekline Fatih zamanında tamamlatıldığı sırada kavuşmuş olabileceğini düşündürmüştür¹⁵ (Resim : 5).

(c) yaptığımız üçüncü tarama gezisi Denizli ve Manisa illerini kapsıyordu. Amacımız, bazı yayınlarda bu yörede varlığına değinilen iskân kulelerini¹⁶ bulmak, yörede kalmış olabilen müstahkem çiftlik ve hanedan yapılarını saptamak idi. Taramalarımız iskân kulelerinin ortadan kalktığını, ancak -bazı yer ve binaların halâ *kule* adıyla anılmasından anlaşıldığı gibi¹⁷- ilgili tipolojinin bu yöreye de yabancı olmadığını göstermiştir. Buna karşılık, yerinde görmeye gittiğimiz çiftliklerin hiçbirisi müstahkem çiftlik kategorisine uymamaktadır¹⁸.

Taramalarımızı, Çivril ilçesinin *Işıklı köyüne* kadar sürdürdük¹⁹. Antik Eumenia olduğu öne sürülen Işıklı köyünde bol sayıda antik yerleşmeden başka, kitabesiz olduğu için arşiv taraması yapılmadan tarihlendirilemeyecek, ancak Arkaik karakter sergileyen bazı eserler bulunmaktadır: Beylikler dönemine ait olabileceğini tahmin ettiğimiz bu eserler: İki *hamam*, devşirme malzeme kullanılarak inşa edilen bir *minare* ve gene devşirme malzeme kullanılmış olan *Aşağı Cami* ile *türbesidir*. Bu yapı kompleksinin çevresinde başka yapıların varlığını gösteren izler vardır (Resim: 6).

(14) Ç. Uluçay, *Manisa'daki Sarây-ı Amîre ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul 1941.

(15) A. Arel, "Lüleburgaz'da 'Zından Baba Türbesi' olarak bilinen yapı", TAÇ Vakfı Yıllığı'nda yayınlanacak (1990).

(16) N. Ülker, "XVIII. yüzyılda Batı Anadolu'da bir ağanın isyanı: Sarıbeyoğlu Mustafa", V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi: Tebliğler, III. Türk Tarihi, ç. 2, s. 635-652. Bu makalede birçok köydeki kulelerden söz ediliyorsa da bunların yerinde bulunması mümkün olmamıştır. Aynı şekilde, Acıpayam'da bulunan ve "leyli ve meccani hanlar" olan ve sahiplerine "hanedan" denen *misafir odaları*'ndan eser kalmamıştır: bkz. Ali Vehbi, *Acıpayam-Garbi Karaağaç Halkının Asırlık Tarihçesi ve Köylerimize Serpilen Maarif Işığının Temeli Yüregil'de Nasıl Kuruldu?* Ankara 1951, s. 57, 90, 114, 158. Yazar sıraladığı çeşitli misafir odaları meyanında Yatağan'da Hacı Hafızlar adında biri tarafından önemli misafirlere ve hanedan mensuplarına tahsis edilen odanın iki katlı olduğunu bir de cihannüması bulunduğunu belirtmiştir ki bu ister istemez iskân kulesi tarzında bir yapıyı akla getiriyor. Ancak yerel yönetimi üstlenmiş olan ailelerin konuk ağırlama işlevi ve bu işlevi karşılayan yapıların sahibi olması hakkında bu bilgiler oldukça ilginçtir ve Arpaç'da Beyler Konağı'nın kapısında bulunan, ancak şimdi ortadan kalkmış durumdaki "misafirhane"yi çağırıştırıyor.

(17) Soma'da, bugün yıkılmış olan ancak içinde yaşanılmış olan bir kuleden söz edilmiştir. "*Sipahi'nin Kulesi*" diye sözü edilen bu yapının doğru adı belki de "*Sipahi'nin kulesi*" dir?. Turгутlu'da ise, kumar oynatan ve silahlı adamlar besleyen İbro adındaki bir kabadayının yaşamış olduğu ev gösterilmiştir: bu yapı, tuğladan inşa edilmiş, bitmemiş ve yerel eşraf evleri tarzında bir evdir. Ancak bu yapıya "*İbro'nun Kulesi*" denmektedir.

(18) H. 1235 tarihli çeşmesi ile Yavuzca çiftliği bunlardan biridir.

(19) Pococke tarafından (II, 81) Colocene ya da Apamca Cibotus olarak belirlenen Işıklı, bu gezgin zamanında Sarı Bey'in egemen olduğu bir yerleşmedir. Bu yerleşme hakkında kısa bilgi için bkz: *Bütün yönleriyle İçimiz Çivril*, (tarihsiz), Çivril Kaymakamlığı Yayını, s. 99.

Çivril ilçesinin Emirhisar kasabası ile Yeşilkaya köyü arasında bulunan ve eskiden bir yerleşme bulunduğu bilinen *Dedeköy* mevkiinde bulunan ve gene fetih dönemine ait olması gereken küçük bir *küllîye* dikkati çekmektedir. Bu külliye'nin merkezi olan cami, 11.5 m çapında bir kubbenin örttüğü itinalı bir yapıdır. Sekizgen kasnağa oturan kubbenin yükleri, pişmiş toprak kaplarla hafifletilmiş pandantiflerle karşılanmaktadır. Yapının içinde kalem izleri vardır. Erken 15. yüzyıl özelliklerini taşıyan bu caminin duvarından çıkan ve üst pencere sırasının altında dizilen konsol şeklinde kullanılmış devşirme taşlar , muhtemelen bir sundurmayı taşıyorlardı (Resim : 7).

Caminin karşısında, devşirme malzeme kullanılarak inşa edilmiş kitabsiz bir türbe (Resim : 8), batısında ise, bir hamamdan artakalan panüantifli bir kubbe (Resim: 9) durmaktadır. Cami çevresinde bulunan ve cami koruma derneğinden Sayın Yusuf Yılmaz'ın okuyup metnini gönderdiği mezar taşları ise, geç döneme ait olup binanın yapılışı, tarihi hakkında bilgi vermemektedir. Ancak önemli olduğu anlaşılan bu külliye ve onun ait olduğu eski yerleşme hakkında bir incelemenin gerekli ve zorunlu olduğuna değinmekle yetinelim.

Denizli ili içinde yaptığımız araştırmalar sırasında kendi konumuz açısından en önemli ve anlamlı belirlemeler, ilin çeşitli köylerine dağılmış bulunan bir dizi tasvirli duvar resimleriyle bezeli camiyle ilgilidir. Ortadan kalkmış daha başka örneklerinin de bulunduğunu sandığımız bu camilerin hepsi, aşağı yukarı aynı kuruluş düzenini sergilemekte ve aynı yöntemlerle yapılmış bulunmaktadır. Bu temel düzen, bir yapıdan ötekine ayrıntı ya da ölçek farklarıyla değişebilmekte, en önemli farklılaşma ise, onarım ve tadilat nedeniyle sağlanmış olmaktadır:

Moloz taşından bir subasmanın üzerine oturan bu camilerin önünde sundurmalı ve iki kat yüksekliğinde (Resim : 10, 16) bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu son cemaat yerinin kenarında yükselen bir merdiven üst katta yer alan kadınlar mahfelinin özel girişidir. Caminin ahşap tavanın içte iki sıra halinde ağaç direkler taşır (Resim : 11, 13). Camilerin gerek içi gerekse dışı tümüyle bezelidir. Bu bezemelerin duvar sıvası üzerinde yapılmış olanları zamanla bozulmuş olduğundan, 18. yüzyıla ait oldukları anlaşılan bu yapılar 19. yüzyılda yapılan onarım sırasında yeniden bezenmişlerdir. Bezemeler tek elden çıkmış gibidir. Duvar kons-trüksiyonu ise, ahşap çatki ile kerpiç dolgudur. Çatı ise, upkı evlerde olduğu gibi sıkıştırılmış topraktan dam şeklindedir.

Bu kategoriye giren camiler arasında saptadıklarımız şunlardır:

Çal İlçesi, Boğaziçi Camii (Resim : 12 - 14)

Yukarıda özetlenmeye çalışılan plân şemasına uygun olarak yapılan bu caminin tavanını iki sıra halinde altı direk taşımaktadır. Herbiri bir ağaç gövdesinden oluşan bu taşıyıcıları birbirine bağlayan ahşap Bursa kemerleri kadar tavanlar da kalem işleriyle bezelidir. Orta sahnin tavanının ortasında bir göbek yer alır. Bu kısımlar caminin orijinal şeklini yansıtır: Nitekim girişten sonra soldaki ikinci taşıyıcının kemer aynasında okunan H. 1180 / 1766 - 7 tarihi camiin yapılış tarihi olmalıdır. Doğu duvarının farklı üslûptaki bezemeleri arasındaki H. 1293 / 1876 - 7 tarihi ise, onarıma ait olmalıdır. Caminin kadınlar mahfeli sonradan yan sahninlara doğru genişletilmiş ve "U" şekline kavuşturulmuştur. Son cemaat yerinin üst katı ise kapatılmış, eski duvar kaldırılarak bu kısım kadınlar mahfeliyle birleştirilmiştir.

İkinci bir yapıma ait olan duvar bezemelerinde, çizgilerle ayrılmış alanlar içinde mavi, sarı, yeşil ve kiremit renkleri kullanılarak kâbe, cami, cennet, cehennem betimlemeleri (Resim : 14), çiçek, ağaç, silâh, sancak ve tarikat takkesi motifleri işlenmiş, ayetler yazılmıştır. Benzer motiflerin Belenardıç köyü camiinde kullanılmış olması dikkati çeker.

Caminin önündeki musalla taşı, Grek harflerle yazılmış kitabesi olan devşirme bir taştır. Boğaziçi köyünün bu camiinin yanına yapılan yeni cami bugün cemaati kabul eden asıl yapıdır. Boğaziçi camii terkedilmiş durumda olduğundan, korumaya alınması ve restorasyonu yönüne gidilmesi elzemdir.

Çivril İlçesi, Savranşah Köyü Camii (Resim :10, 11)

Boğaziçi camiinin bir benzeri olan bu camide, ilk yapıda tadilâttan ileri gelen şekil değişimi söz konusu değildir. Ancak yapı oldukça kötü durumdadır. Sebili özgün olan bu yapının önünde kitabeli mezar taşları bulunmakla birlikte bunlar ilk yapım tarihi hakkında fikir vermezler. Bu yapıda da, ötekinde olduğu gibi devşirme malzeme kullanılmıştır.

Güney İlçesi, Belenardıç köyü camii (Resim : 15)

Belenardıç köyü oldukça ilginç ev örnekleri sergileyen bir yörük köyüdür. Bu köyün camii yukarıda tanıttığımız diğer iki camiin düzenini daha ilkel bir düzeyde yineler. Ne var ki duvar resimleri ve özellikle, bu-

gün camekânla kapatılan, son cemaat yerindeki resimler Boğaziçi Camii'nin onarım aşaması resimlerinin bir benzeridir.

Mihrap duvarını da H. 1305 / 1887 - 8 tarihi yazılı bulunan bu camii'nin son cemaat yerinin doğu duvarında silâh, barutluk, takke gibi motiflerin yanısıra "Sahib Halil Ağa" ibaresi yer alır.

Giriş kapısının sağında ise, dört minerali bir cami tasvirinin içine "Sultan Selim Camii" diye yazılmıştır. Köyün çeşmesi ise H. 1200 / 1786'dır ki bunu camii'nin ilk yapılış tarihiyle bir ilgisi olduğunu varsaymak belki de yanlış olmaz.

Denizli'nin tasvirli köy camileri dizisi içinde en iddialı olanı, *Acıpayam (eski Garbi Karaağaç) ilçesinin Yazır köyündeki camidir* (Resim : 16, 17). Daha önce Rüçhan Arık tarafından tanıtılmış ve resimleri incelenmiş olan bu yapının ²⁰ ötekilerden farkı daha uzun tutulmuş olmasıdır. Gerçekten de bu yapının tavanını, ikisi duvar içinde kalan, beş çift direk taşımaktadır, ancak bu direkleri öbür camilerde birbirine bağlayan kemrlere bu yapıda yer verilmemiştir. Kitabesi H. 1217 / 1803, duvardaki vakfiyesi ise H. 1221 / 1807 tarihli olan bu yapıda cami ve mimari tasvirler ağırlıklı olarak kullanılmış olan motiflerdir (Resim : 17). Camii'nin mihrap duvarının üst pencerelerini kapatan tezhip edilmiş ve parşömen üzerine yazılmış âyet levhaları dikkati çeker.

Rivayete göre Horasan'dan gelen ve H. 1032 / 1622 yılında ölen Hacı Hasan adında birinin soyundan inen ve Garbi Karaağaç'ta çiftlikler kurarak güçlenen Yazır beylerine ait olan bu cami²¹, 18. ve 19. yüzyılda kırsal kesimde görülen imar etkinliklerindeki canlanmanın, yerel toprak sahiplerinin girişimlerinin bir sonucu olduğunu gösteren bir başka kanıt / örnektir. Ayrıca, Denizli'de 1766 ile 1803 arasındaki zaman dilimi içinde gerçekleştirildiğini elimizdeki örneklere göre belirleyebildiğimiz bu yapım etkinliğinin yörede kendini kabul ettirmiş usta ekiplerinin elinde olduğu da, incelediğimiz camiler arasında üslûp benzerliğinden anlaşılmaktadır. Bu usta ekiplerinin daha sonraki dönemlerde de, örneğin yapılar onarıldığı ve duvar resimleri yenilendiği (ya da eklendiği) sıralarda da gündemde oldukları anlaşıyor. Aynı elden çıkmış izlenimini veren 19. yüzyıl onarımlarına ait bezemeler daha kaba bir üslûp sergilemekle birlikte etnografik açıdan ilginç ve üzerinde durulması, yaptıran açısından kesin anlamı çözülmesi gereken bir malzeme sunmaktadır.

(20) Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara 1976, s. 42-46.

(21) Ali Vehbi, *a.e.*, s. 352-354. Camiyi ve çeşmeyi yaptıran kişi Yazıroğullarından Hacı Ömer Ağa'dır.

Üzerinde durulması gereken bir başka konu da, bu tür köy ve kasaba camilerinde çalıştırılan ustaların aynı zamanda ev ve konak yapımında yetişmiş kişiler olduklarıdır: Camilerin hepsinin konut mimarisinde kullanılan malzeme ve tekniklerle inşa edilmiş olması, bezeme motiflerinin de o dönemde ev bezemelerinde rağbet gören türden olması bunu göstermektedir. Nitekim, Manisa'nın Soma ilçesinde bulunan ve kitabesine göre H. 1206 / 1791 - 2 tarihinde Süleyman bey tarafından yaptırılan²² Hıdırşah ya da Çarşı Camii'nde daha sonra aynı ilçedeki Hacı Ahmet Konağı'nın yapımında çalıştırıldıkları konağın şimdiki sahibi tarafından anlatılmıştır (Resim : 18, 19).

Soma ilindeki Hıdırşah Cami ve H. 1277 / 1860 - 1 tarihli Damgacı Camii (Resim : 20) tasvirli ahşap cami geleneğinin Manisa bölgesini de içine aldığı göstermektedir. Çok daha incelmış ve ayrıntılı bir üslubu sergileyen bu iki camiye karşın, Soma'nın 2,5 km. güneyinde bulunan Tırhala köyündeki cami (Resim:21 - 22) Denizli camilerini anımsatan "rüstik" bir tarz sergilemektedir. Fevkani olan ve Saruhan Beyliği'ne ait bir yapı olarak inşa edildiği sanılan²³ caminin altında havuzlu bir oturma alanı bulunmaktadır. Bu alanın çevresinde yer alan abdest musluklarının caminin 18. ya da 19. yüzyıl başlarına ait olması gereken onarımı sırasında eklendiğini sanıyoruz, çünkü muslukların ayna taşlarında Bizans devrinde kalma kabartma levhaların yanında 18. yüzyıl üslûbunda cami motifli levhalar da kullanılmıştır. Bu kuruluşu ilginç kılan başlıca özellik ise, tonozlar üzerinde yükselen bu caminin kible tarafında bulunan ve kayalar arasında kaynayan bir pınarın çevresinde inşa edilmiş olan tonozlar ve kemerli hacimlerdi (Resim : 23, Şekil : 2). Bugün çamaşırlık olarak kullanılan bu kısımdaki sular tonoz üzerindeki caminin altından akar.

Köyde ötedenberi tabakçılık zenaatinin başlıca geçim kaynağı olması, bu ilginç düzenlemenin bir tabakhaneye ait olabileceğini düşündürüyor. Köyde bir de metruk hamam bulunmaktadır.

Bütün bu gözlem ve saptamaları özetlemek gerekirse:

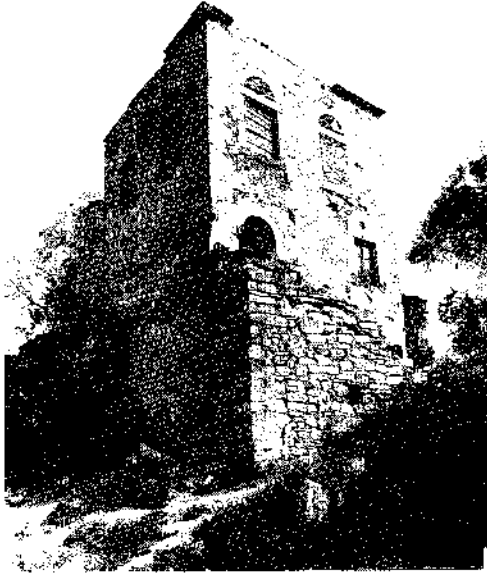
-
- (22) Soma'daki Hıdır Şah Camii'nin ilk banii Saruhanoğullarından Hıdır Bey'dir: Ç. Uluçay, *Saruhan oğulları ve Eserlerine dair Vesikalar*, 1, İstanbul ? , s. XIV. Yapının şimdiki durumu hakkında bkz: R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, İstanbul 1973, s. 10-22. Yazar yanlış olarak ilk caminin banii olarak Süleyman Beyi, onarımı yapan kişi olarak da Hıdır Bey'i göstermiştir s. 10.
- (23) Bizans döneminin Trakhoulas'ı Türkler zamanında kaza merkezi olmuştur: bkz. W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş), İstanbul 1960, s. 136. Bugün dahi ilginç mimarisiyle dikkati çeken bu yerleşmenin Türkmen aşiretleri zamanında ele geçirildiği ve Saruhan Beyliğinin ilk merkezi olduğu öne sürülmüştür: bkz. Ç. Uluçay, I. Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s. 23, 42.

1) Müstahkem çiftlik olgusu Anadolu'da Ege bölgesine özgüdür ve aşağı yukarı Selçuk uç bölgesinin batısında kalan kesimde görülür.

2) İskân kulesi geleneği aynı yerlerde yaşamıştır. Ancak, "yaygın olan "kule" deyimi gerçek bir kulenin karşılığı olabildiği gibi, ayrıcalıklı, güçlü, zengin ve/veya egemen olan kişinin ikametgâhına da "kule" denilmektedir. Bu *in extenso* kullanım kırsal kesime özgüdür.

3) 18. ve 19. yüzyıllarda nakışlı ve tasvirli cami yapımı yaygınlaşıyor. Ayrıca vakıf eser yapımında görülen canlanmada günün koşullarında zenginleşen yerel ailelerin ve özellikle büyük toprak sahibi "bey" ve "ağa" ların rolü başatır. İlden ile değişik karakter gösteren bu gibi yapılar, belli bir usta grubunun etkinlik alanı içinde standart bir görünüm sunarlar. Bu tip camiler arasında, geleneksel Selçuklu dönemi ahşap cami tipini o günün moda olan bezeme anlayışıyla birleştiren Denizli grubu oldukça ilginçtir ve başlıbaşına bir inceleme konusu oluşturmaktadır.

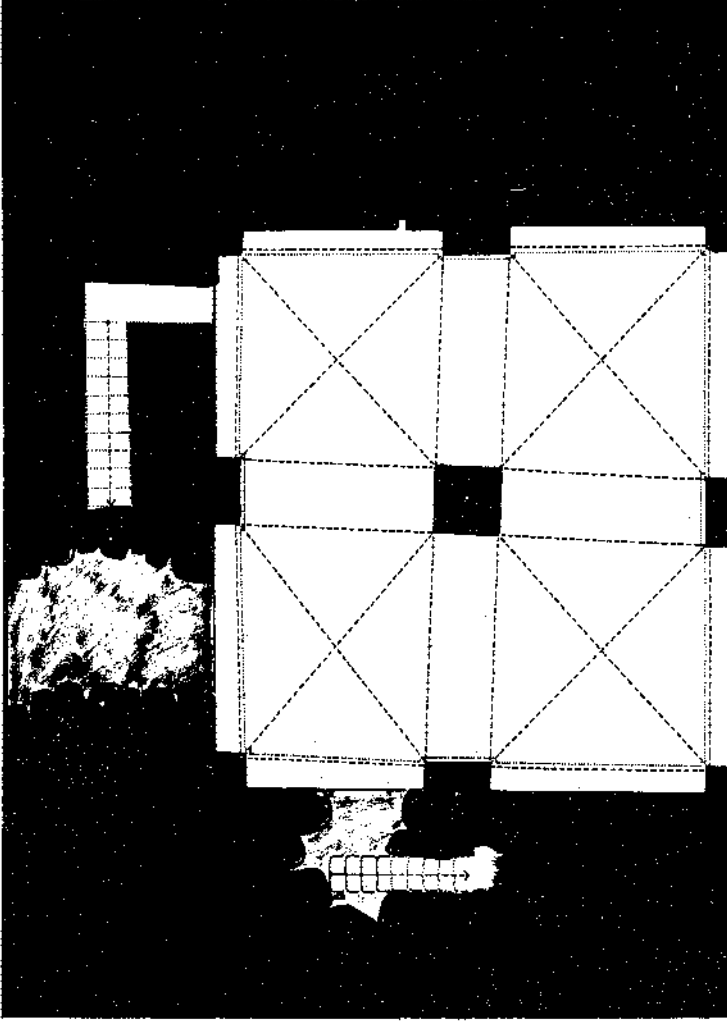
4) Işıklı, Emirşah ve Tırhala örneklerinde gözlemlenen ilginç durum bu yerleşmelerde zengin antik buluntularla birlikte Türk fütühatının erken dönemlerine ait eserlerin bulunmasıdır. Ayrıca incelediğimiz ve büyük olasılıkla yerel hanedanlar tarafından yaptırılmış olan camilerin bulunduğu köylerin hepsinde bol miktarda arkeolojik malzeme bulunması da dikkati çekmektedir. Bu ise, bazı varsayımların tersine Türk unsur ile yerli halkın bir arada yaşaması olgusunun sadece büyük şehirlere özgü olmadığını, bu birlikteliğin kırsal kesimde de gerçekleştiğini göstermektedir. Yerleşik düzene geçen Türk unsurunun yaşamını sürdürmek için varolan ve işlek kalmış bulunan ekonomik bir alt yapının bulunduğu bir yeri seçeceği akla yakın bir varsayımdır. Ancak, 18. yüzyılın koşullarında güçlenen ve zenginleşen (yeni tarz camiler bunun göstergesi olduğuna göre...) ailelerin de bu gibi yerleşmelerde kendini göstermesi de ayrıca düşündürücüdür. Bu ailelerin zenginleşmesine yol açan koşulların onların yerleşme içinde ötedenberi saygın ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olmaları yolunda bir varsayım, başka verilerde yanıt bekleyen açık bir sorudur.

Resim : 1 - Çeşme'de kule-ev

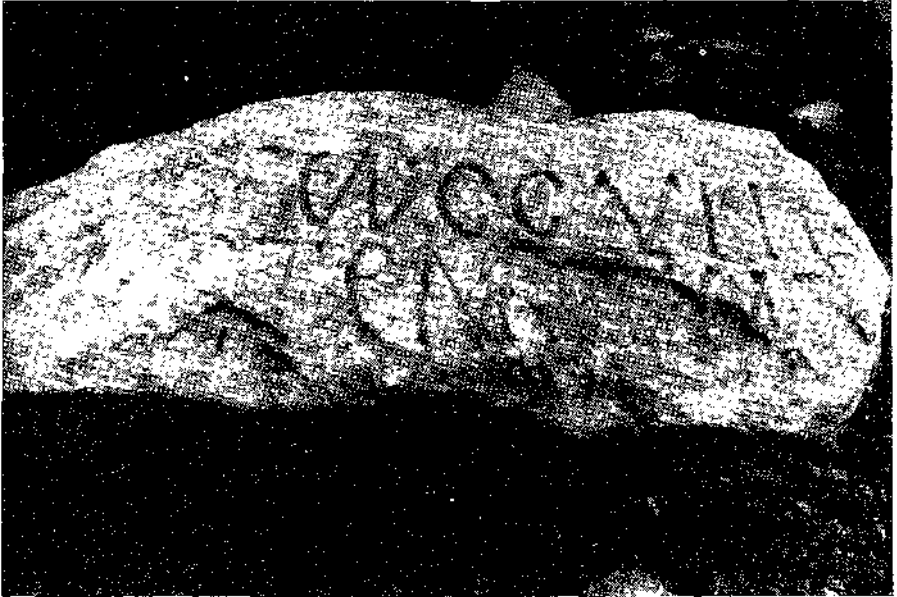
Resim : 2 - Corci Adası : Ceneviz (?) kulesi

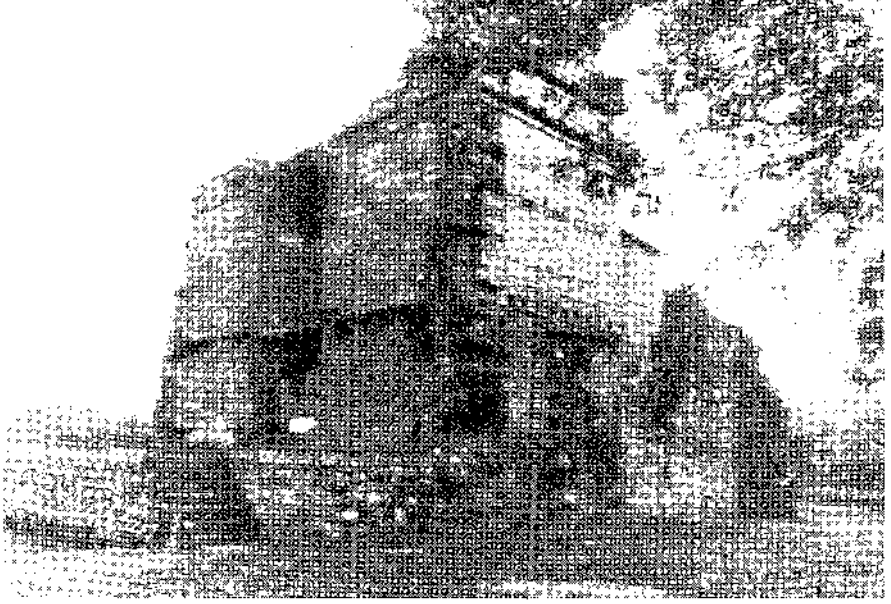
Şekil : 1 - Corcu Adası, Ceneviz Kulesi giriş katı (Rölöve : Zeynep Taşçı,
Benal Kabaklı). Ölçek : 1/50

Resim : 3 - Corci Adası, Kule : Giriş katı, tonozları taşıyan kemerler ve arka düzlemde duvar içindeki merdiven boşluğu

Resim : 4 - Corci Adası, Kule : Kitabe

Resim : 5 - Edirne, Saray-ı Cedid-i Amîre : Kasr-ı Padişahî (Cihannuma Kasrı) nın şimdiki durumu.

Resim : 6 - Işıkli koyu (Denizli): Hamam

Resim : 7 - Çivril / Denizli, Emirşah köyü camii, türbesi ve ön düzlemde hamam

Resim : 8 - Emirşah köyünde türbe: Giriş cephesi

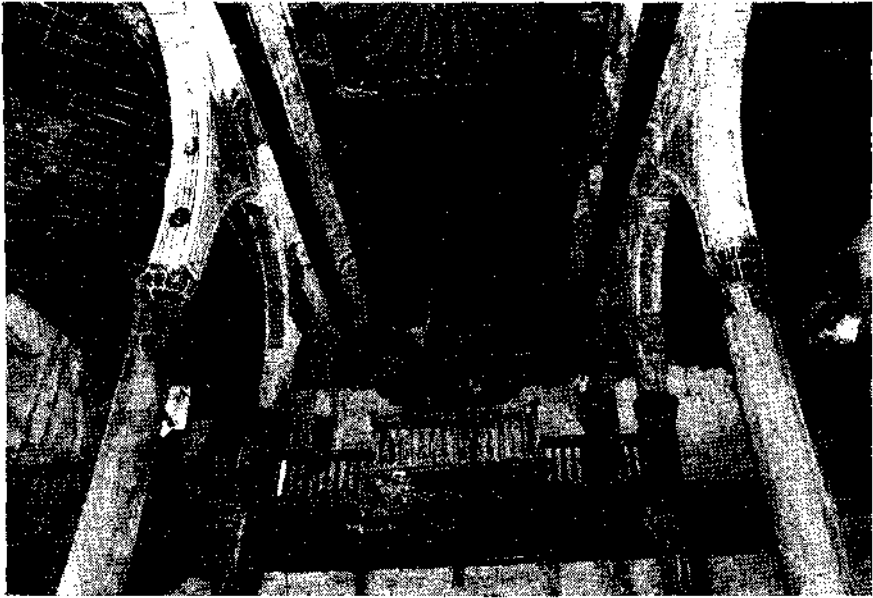
Resim : 9 - Emirşah köyünde hamam kalıntısı

Resim : 10 - Çivril / Denizli, Savranşah köyü camii

Resim : 11 - Çivril / Denizli, Savranşah köyü camii, iç görünüm

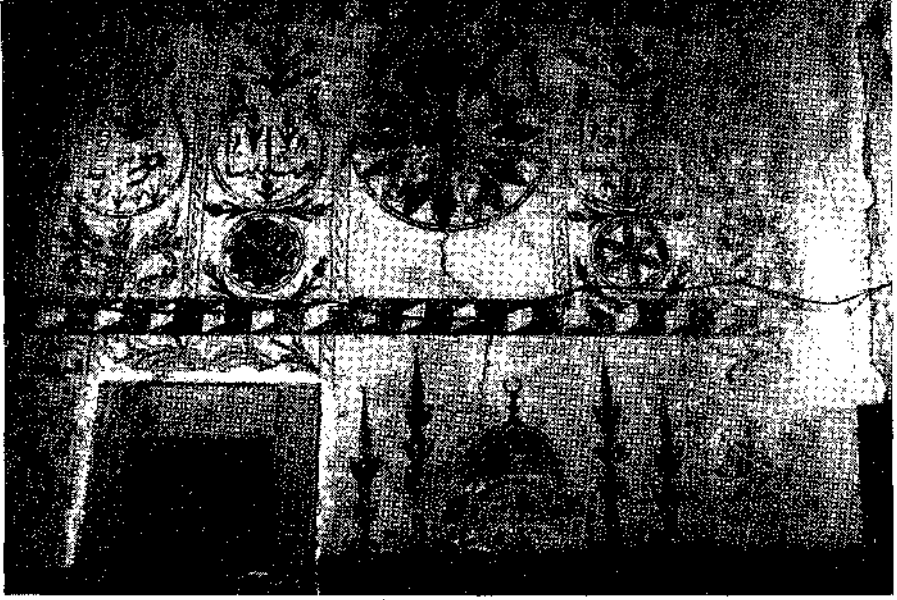
Resim : 12 - Çal / Denizli, Boğaziçi köyü camii: Kadınlar mahfeline doğru görünüm

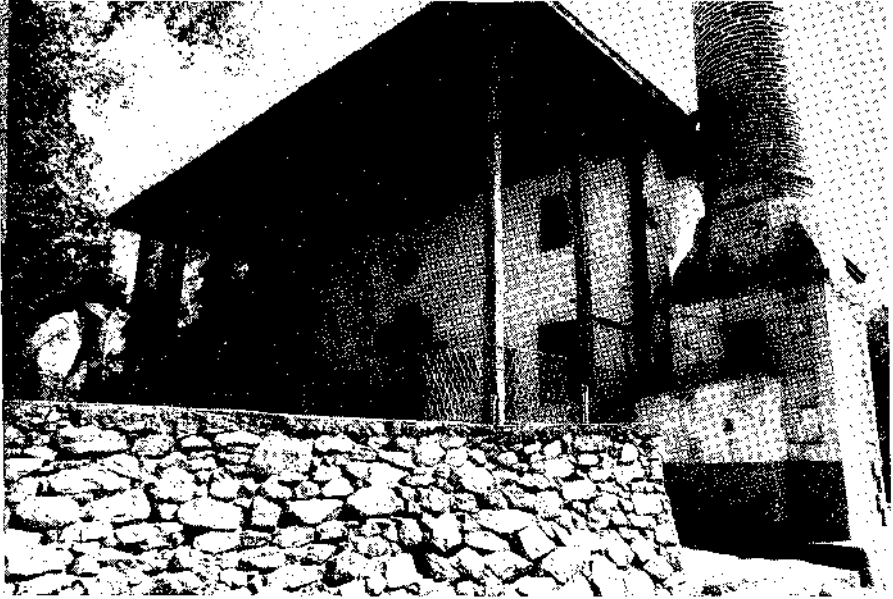
Resim : 13 - Çal / Denizli, Boğaziçi köyü camii:
Mihraba doğru görünüm

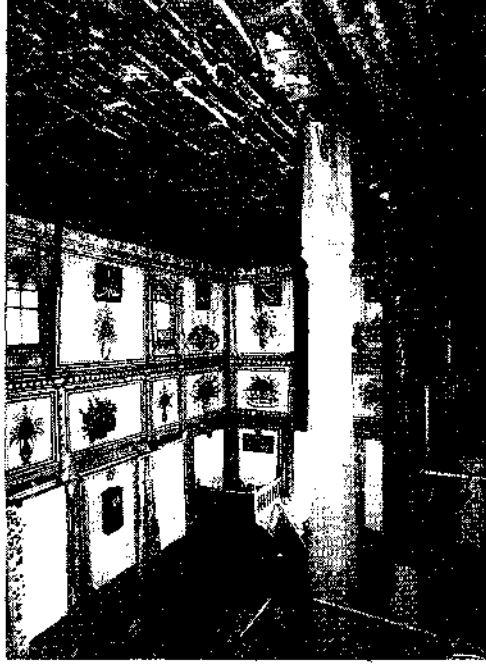
Resim : 14 - Çal / Denizli, Boğaziçi köyü camii: Doğu duvarı bezemelerinden sağda cennet,
ortada cehennem tasvirleri

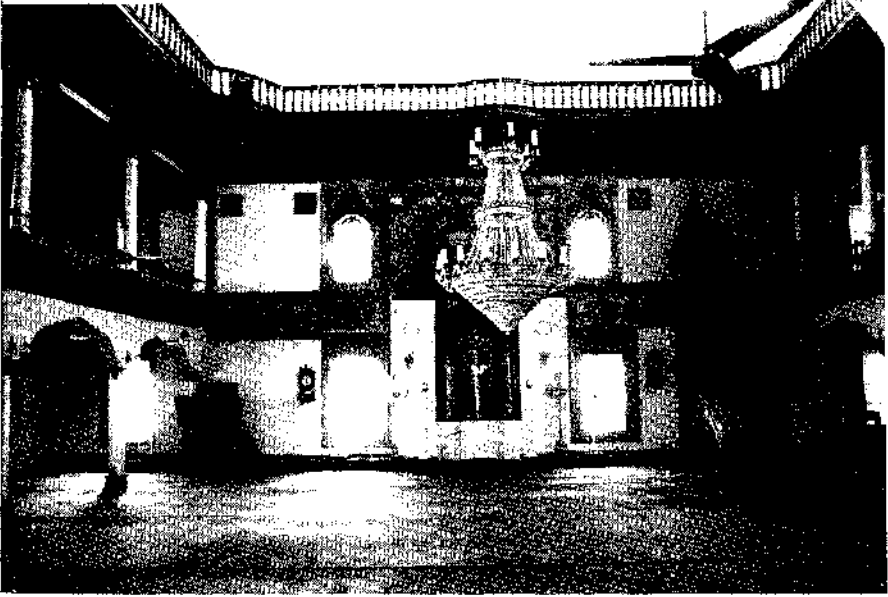
Resim : 15 - Güney / Denizli, Belenardıç köyü camii: Son cemaat yeri bezemelerinden

Resim : 16 - Acıpayam / Denizli, Yazır köyü camii (1803)

Resim : 17 - Acıpayam / Denizli, Yazır köyü
camii : İç görünüm

Resim : 18 - Soma, Hıdır Şah (Çarşı) Camii (1791-2) : İç görünüm

Resim : 19 - Soma, Hacı Ahmet Konağı

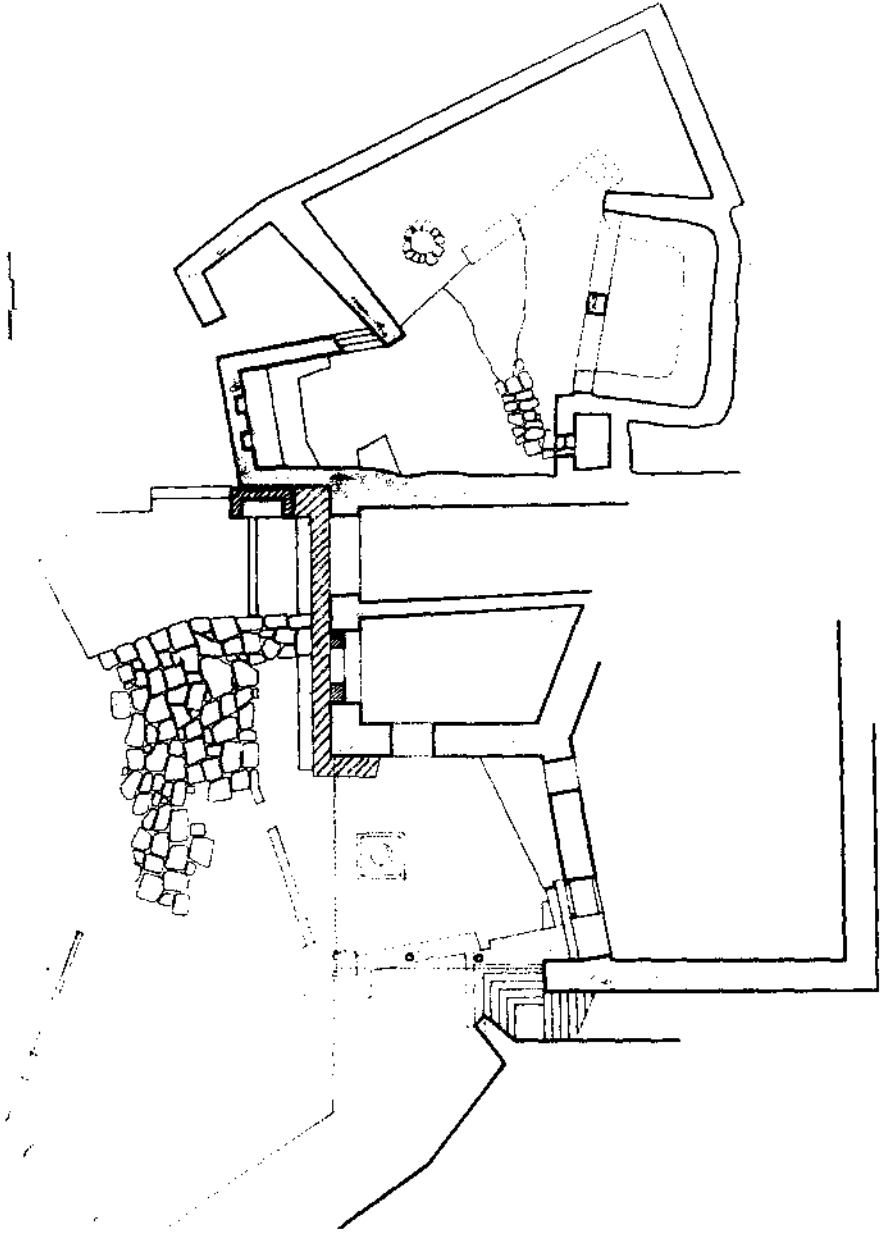
Resim : 20 - Soma, Damgacı Camii (1860 - 1)

Resim : 21 - Soma, Tırhala köyü Camii: Fev-
kani camiin altında abdest mus-
luklarıyla çevrili havuzlu oturma
yeri bulunmaktadır. Bu mahalin
sağındaki tonoz, kible yönündeki
"çamaşurlık" kısmına açılır.

Resim : 22 - Soma, Tırhala köyü camii : İç görünüm

Şekil : 2 - Tırhala köyü (amaşırlık) Rölöve : Alper Doğay, 1964.

Resim : 23 - Soma, Tırhala köyü : Camiin kible tarafındaki "çamaşırlık" kısmı.

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİNDE BULUNAN ANTİK TIP VE CERRAHLIK ALETLERİ

*İlter UZEL**

Tıp literatürü bir dönemde geliştirilen yeni bir tekniği yazıya geçerek tarihe maleder. Yeni bir teknik geliştirilince de yeni aletler kullanılır. Teknik unutulur veya daha da geliştirilirse kullanılan aletler de unutulur. Literatür kayıtlarının yanında alet buluntuları bir tekniğin o yerde veya o dönemde uygulandığının kanıtı olabilir. İşte bu nedenle antik tıp ve cerrahlık aletleri tıp tarihinin araştırmaya değer konularından birisidir.

"Rasyonel tıp" konularıyla ilgili en erken literatür, M.Ö. 460'da İstanköy (Kos)'da doğan, Atina ve civarında hekimlik yapan Hippokrates (M.Ö. 460-370)'a aittir. Onun tarafından yazıldığı bilinen Corpus Hippocraticum ile ona atfedilen psödo-hipokratik koleksiyonda kemik keski-leri, cerrahî iğneler, diş kerpetenleri, küçük dil kerpetenleri vb. gibi birçok alet zikredilmiştir.

Hippokrates'ten sonra M.Ö. 1. yüzyılda İskenderiye'de gelişen İskenderiye Tıp Ekolü'nün ürünlerine kadar antik tıp literatüründe bir kesinti vardır¹. Gerek bu ekol yardımıyla, gerekse Eski Yunan hekimlerinin Roma'ya göç etmeleriyle Yunan-Roma tıbbi entegre olmuştur. Böylece, Romalı Aulus Cornelius Celsus (M.S. 1. yüzyıl) eserlerinde tıp aletlerine yer verdiğini bildiğimiz ikinci hekim-yazar olarak karşımıza çıkar. Celsus, Grek yazarlarınca tarif edilen birçok alete Lâtince isimler vermişti. Bir örnek vermek gerekirse forseps ve vulsellia'nın her tipi ile çalışmıştır².

* Prof. Dr. İlter UZEL, Meşrutiyet Caddesi 3/8, ANKARA.

- (1) Hippokrat'in eserleri, 2. yüzyılda İskenderiye'de Süryaniceye, 7. yüzyılda da Bağdat'ta ortaya çıkan İslâm tercüme ekolünün çalışmaları ile Arapçaya çevrilmiştir. Bu koldan görülen gelişme yanında, 1525 te Latinceye, 1839-61 yılları arasında Fransızcaya, 1849 da İngilizceye ve 1894 te de Almancaya çevrilmiştir.
- (2) Celsus'un eserleri ilk defa 1478 de basılmıştır.

Antik Çağ'ın ünlü hekimlerinden Efesli Rufus (98-117) eserlerinde birkaç aletin-tanımını yapmadan- adını vermekle yetinmiştir. Kayserili Areteaus (M.S. 2-3. yüzyıl)'un ise cerrahiyle ilgili yapıtları kaybolmuştur. Verimli bir yazar olan Bergamalı Galinos (131-200) eserlerinde kullandığı cerrahi aletlerin isimlerini, pek azının da tanımlarını verir ³.

Efesli Soranos (M.S. 2. yüzyıl), İlk Çağ'ın obstetrik ve jinekoloji ile ilgili en dikkate değer eserlerini vermiştir. Spekulum, uterus sondası, sefalotribe, embryo çengeli... gibi aletleri tarif etmiştir ⁴. Diyarbakırlı Aetius (M.S. 6. yüzyıl) 16 tıp eseri yazmış ve bu eserlerde aletleri de incelemiştir ⁵. Genç Plinus (M.S. 1. yüzyıl) ve Scribonus Largus (M.S. 1. yüzyıl) da cerrahi ilâçları incelemişlerdir.

Tıp aletleri yönünden antik Grek yazarlarının en önemlisi Paulus Aeginata (625-690) dır. Zamanının diğer yazarları gibi derleyici ve Galinos, Archigenes ve Soranos'a bağlı olan Paulus, yedi ciltlik eserinde cerrahî aletlere çok yer vermiştir ⁶.

Antik tıp ve özellikle cerrahlık aletlerinin şekil ve kullanım yerleri Ortaçağ'da da pek fazla değişikliğe uğramamıştır. Bu dönemde yaşamış Endülüslü İslâm hekimi Abulkasım (Ölm. 1013) eserlerinde alet tanım ve şekillerine yer verir ⁷. Paulus Aeginata'dan büyük ölçüde etkilenen yazar, kendisi de modern cerrahinin kurucularından Ambroise Paré (1505-1590) ve Johann Scultetus (1595-1645) gibi ünlüleri büyük ölçüde etkilemiştir ⁸.

Antik tıp aletlerinin çoğu tıbbi metinlerde iyi tarif edilmemiş bazen de sadece adı verilerek geçiştirilmiştir. Bir-iki eser dışında alet resmi de yer almadığından bu aletlerin idantifikasyonu güç bir konu olarak karşımıza çıkmıştır. Tıbbi-cerrahî alet sanılan bazı parçaların çok amaçlı kullanıldığının ispat edilmesi bu güçlüğü daha da artırmıştır. Dolayısıyla araştırmacıların yeni kaynaklara ihtiyaçları vardır. Bu kaynaklar, freskler, steller, mezar buluntuları ve toplu tıbbî cerrahî alet buluntuları olabilir. Bunlardan üç örnek aşağıda açıklanmıştır:

-
- (3) Galinos'un bütün eserleri Kühn tarafından 20 cilt olarak yayınlanmıştır.
 - (4) Soranos'un eserleri 5. yüzyılda Moschion tarafından kısaltılarak yazılmıştır.
 - (5) Aetius'un eserlerinin ilk (8) cildi 1534 te Lâtinceye çevrilmiştir.
 - (6) Paulus'un eserleri 1527' de Venedik'te Grekçe, 1846 da Londra'da İngilizce olarak basılmıştır.
 - (7) Abulkasım'ın cerrahi eseri, alet resimleriyle birlikte İngilizce-Arapça olarak yayınlanmıştır. Bkz. Spink, LeWis: Abulcasis On Surgery and Instruments, Wellcome Ed., London, 1973.
 - (8) Bkz. Tabanelli, M.: Lo Strumentochirurgico e la sua storia.

a. Pompei Freski

Bugün Napoli Millî Müzesi'nde bulunan bu freskte harp yaralı Ver-gil Aenes'i hekim Japix tedavi etmektedir. Yaralının sağ baldırındaki ok ucu, bir ok çıkarma pensi ile-bu pensin bir örneği cerrahevi buluntuları arasında keşfedilmiştir-çıkarılmaya uğraşmaktadır.

b. Cerrah Evi Buluntuları

Herculanum yakınlarında pek göze çarpmayan bir yerde 20 Nisan 1771 tarihinde çürümüş bir metal kutu içinde iyi muhafaza edilmiş bir paket bulunmuş ve içindekiler tıbbî alet olarak idantifiye edilmiştir. O za-mandan beri buluntu yeri "Cerrah evi" olarak anılmaktadır. Aslında bu ev, bir hekim evi olmayacak kadar eski idi ve şehir kapısının yakınında yer almıştı. Alet paketinin evde bulunduğu yer ve 24 Ağustos 79' da Ve-züv yanardağının getirdiği felâketten zarar görmeden kalabilmesi burası-nın bir sevkıyat yeri olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Bu aletler 1847 de kataloglanmıştır ⁹.

c. Paris Buluntuları

1880 de M. Toulouse adındaki bir inşaat mühendisi tarafından Paris-te sokak hafriyatı sırasında bir bronz kap içerisinde ele geçen 66 parçalık koleksiyondur. Kerpetenler, çelik bistüriler, sondalar, spatüller, kan alma aletleri vs. den oluşur. Bunlar da yayınlanmıştır ¹⁰.

d. Efes Buluntuları

Efes arkeolojik kazıları sırasında meydana çıkarılan aletlerden olu-şan ve Theodor Meyer-Steineg'in özel koleksiyonuna giren bu aletler, Antik Çağ'da yapılan birçok cerrahi müdahaleyi aydınlatan ünik numune-lerden meydana geliyordu ¹¹. Bu koleksiyon II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur ¹².

e. Bingen Buluntuları

Pompei'nin çöküşünden yaklaşık yüzyıl sonra bugünkü Almanya'da Bingen'de yaşamış olan Romalı bir hekimin mezarının yanında 1925 'de

-
- (9) Vulpes, B.: Illustrazione di tutti gli strumenti chirurgici scavati in Ercolano e in Pompei, 1847.
(10) Deneffe, M.: Etude sur la trousse d'un chirurgien Gallo-romain du IIe siècle, Antwerp, 1893.
(11) Bkz. Meyer-Steineg, Th.: Chirurgische Instrumente des Altertums, Gustav Fisher v., Jena, 1912.
(12) Bkz. Hassel, F.J., Künzl, S.: Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit, Köln, 1982, s. 49-52.

yapılan bir kazıda çok sayıda tıbbî alet bulunmuştur. Özel bir koleksiyona ait olan bu aletler bugün Bingen'deki bir bankanın kasasında muhafaza edilmekte, bazı kopyaları da yerel müzede sergilenmektedir. Materyalin büyük bir kısmı bronzdan yapılmış olup iyi durumda bulunmaktadır. Yalnızca cerrahî bisturilerin kesici kısımları ve demirden yapılan bazı önemli parçalar paslanmış veya bozulmuştur.

Aletler, kül kavanozundan oluşan mezarın yanında 40 cm çapındaki bir bronz kabın içerisinde bulunmuştur. Oldukça iyi çalışılmış parçalardan oluşan koleksiyonun sahibinin bir askerî hekim olup olmadığı şüphe götürüyor ise de, onun dünyaca ünlü İskenderiye tıp ekolüne mensup olduğu kesindir. Çünkü, üzerine bir boa yılanı çöreklenmiş su aygırı biblosu buluntular arasındadır ki bu da İskenderiye'nin gurur duyduğu amblemi idi. Aynı buluntularda görülen bir trepanasyon (kafa delme işlemi) seti de bu düşünceyi desteklemektedir, zira bu zor müdahale İskenderiye tıp ekolünde özenle öğretiliyordu.

Bingen buluntularındaki çift uçlu aletler, daha geç bir dönem olan Roma Çağı'nı karakterize etmektedir. O dönemde Roma sürekli genişleme içinde idi ve birbirinden uzak mesafelerdeki üslerde cerrahî operasyonlar yapıyordu. Bu nedenle çok amaçlı ve az yer kaplayan aletler yeğleniyordu. Birçok aletin bu şekilde yapılmış olması, sahibinin bir askerî hekim olduğunu akla getirmektedir. Hekimin bu değerli aletleri neden gömdüğü konusunda çok düşünülmüştür. Zira, hekimin başarısının doruğunda öldüğü söylenmektedir. Yeteneğinin zirvesinde ölmüşse mutlaka bir halefi olması gerekirdi ve onun mezarı da bulunabilirdi.

Tüm zenginliğine rağmen Bingen buluntuları içinde o zamanlar sıkça kullanılan kerpeten ve çok sayıda sondanın bulunmaması dikkati çekmiştir. Bir hekimin bunlar olmadan iş yapamayacağı düşünülürse, ya kazı sırasında kaybolduğu veya herhangi bir sebeple diğerlerinin arasına konmadığı düşünülmektedir.

f. Mezar Buluntuları

Batı, Orta ve Doğu Avrupa ile İngiltere, Kıbrıs, Suriye ve Anadolu'daki hekim mezarları veya mezar buluntuları içindeki tıbbî cerrahî buluntular, F.J. Hassel ve S. Künzl tarafından derlenerek yayınlanmıştır¹³.

Kısacası, Antik Çağ'da yapılan tıp ve cerrahlik uygulamaları antik tıp kitaplarında yer almıştır. Fakat çoğu zaman ne alet şekli, ne de tıbbî müdahalede ayrıntı verilmiştir. Bu nedenle kazılarda ele geçen aletlerin

(13) Bu eserdeki önemli Anadolu buluntuları için Bkz. s. 49-53 res. 24.

isimlendirilmesi oldukça güç bir konu haline gelmiştir. Bu güçlük, tıp tarihçilerinin arkeologlarla beraber çalışmalarıyla ortadan kalkabilecektir.

TIBBİ ALETLERİN SINIFLANDIRILMASI

Antik tıp aletleri hakkında çeşitli sınıflandırma denemeleri yapılmıştır. Bunların en mükemmeli Milne'ye aittir ¹⁴. Aşağıda bu sınıflandırma (sadece alet isimleri ile) verilmiştir:

Bıçaklar

1. Düz bıçak

A. Tek tarafı keskin

i. Sivri uçlu (Skalpel, geriye kıvrımlı skalpel, scolopomachlerion)

ii. Künt uçlu (Künt uçlu bisturi, fötüs kesici)

B. İki tarafı keskin

i. Sivri uçlu (Galinos flebotom'u, litotom, polip bıçağı)

ii. Künt uçlu

2. Eğri bıçak

A. Tek tarafı keskin (Eğri bisturi, pterygium bıçağı, uvula bıçağı)

i. Sivri uçlu

ii. Künt uçlu

B. İki tarafı keskin

i. Sivri uçlu

Sondalar

Çift taraflı basit sonda (specillum), uçları zeytin çekirdeği şeklindeki sonda (specilla), spatül sonda (spathomele), kaşık sonda (cyathiscomele), kulak sondası (oricullarum specillum, kulak kiri için), kulak sonda (specillum vulnerarium, yara bakımı için), oftalmik sonda, rasp sonda (specillum asperatum), stile (styloid specilla, stilus), ilaç ölçü kaşıkları, dil bas-kısı, uterus sondası, uterus dilatatörü, metal dilatatörler (tahta saplı), künt dissektörler, eğri dissektör, keskin çengel (hamulus acutus), künt çengel (hamulus retusus), strigil, uvula ilaç kaşığı.

Forsepsler

Kıl pensleri (vulsella), polip pensleri, tümör pensleri (myzon, sarcolabon, vulsella), uvula pensleri, uvulaya kostik ilaç uygulama pens, fa-rens pensleri.

(14) Milne, St.: Surgical Instruments in Greek and Roman Times, Oxford, 1907.

Kap Şeklindeki Aletler

Kan alma kapları (cucurbitula), lavman şırıngaları (rektal, vajinal uteral, safra kesesi, nasal, kulak lavmanı ve sinus şırıngaları) toz ilâç püs-kürteci, empiyem ve ascites boşaltıcı kanüller, kontraksiyon önleyici tüp-ler).

Koterler (Ferrum Candens)

Bıçak ağızlı koter, üç nokta koter, zeytin çekirdeği koter, gama koter, hilâl biçimli koter, düğme koter, keskin uçlu koter, iğne koter, koruyucu tüplü koter).

Kemik ve Diş Aletleri

Raspatuvar (scalper excisorijs), keski (scalprum planum), guj (scalper excisorijs), lenticular, çekiç (malleolus), burgu (terebra, terebella), keski (serrula), delgi (modiolus), kemik kaldıracı, kemik kerpeteni, varis pensi, diş kerpeteni, diş elevatörü, eye, ok çıkarma aleti, periost elevatörü.

Diğer Aletler

Sünger, dikiş materyali, fibula, Antyllus bandı, süzgeç, havan ve havan eli (mortarium pillum).

Alet ve İlâç Kapları

Seyyar sonda kapları, skalpel kutuları, merhem veya kollir kutuları, merhem hazırlama tablaları ve diğer ilâç kutuları.

ANTİK TIP ALETLERİNDEN ÖRNEKLER

Antik tıp aletleri Anadolu'da çok geniş bir alana yayılmıştır. Bu nedenle koleksiyonlarında antik eser bulunduran bütün müzelerimizde tıp aleti görmek mümkündür. Bu bildiride İstanbul Arkeoloji Müzeleri koleksiyonunda bulunan birkaç örnekle yetinilmiştir:

(Resim: 1)'de bir kaşık sonda kombinasyonu görülmektedir. Sivri uç abse deşmek amacıyla kullanılmıştır. Kaşık şeklindeki uç ise abse küretajında kullanılmıştır. İnce uzun delik ise takılan ipliği abse içerisine uygulayıp drenaj için kullanılmış olabilir.

(Resim: 2a)'da bir gümüş kaşık görülmektedir. Gümüş, tıp aletleri için çok nadir kullanılmıştır. Kaşık ilâç hazırlarken ölçü aleti olarak kul-

lanılabilir. (Resim: 2b)'de ise bronz kaşık-sonda görülmektedir. Sivri uç sonda olarak kullanılmıştır.

(Resim: 3)'de kulak kiri temizlemek için kullanılan bir sonda görülmektedir.

(Resim: 4)'teki aletler spatül ile sondanın kombine edildiği (spatül-sond) örnekleridir.

(Resim: 5) çelikten yapılmış Roma Çağı diş kerpetenleridir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Antik tıp aletlerinin identifikasyonuna yönelik çalışmalar, (İlk Çağ tıp eserlerinin yeniden okunup batı dillerinde yayınlandıktan sonra taranması ile) büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu çalışmaların ışığında birçok alet kataloglanmış ve yeni araştırmalarda ele geçenler de ne oldukları bilinerek hemen yayınlanmışlardır.

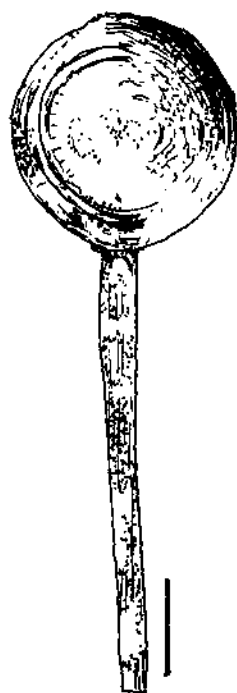
Arkeolojik zenginlikleri herkesçe bilinen ülkemizde bu aletlere yönelik çalışmalar iki aşamalı olarak yürütülmelidir:

1. Önce yeteri kadar tanıtıcı yayın yapılmalı, tıp tarihçileri ile arkeologlar arasında bir diyalog oluşturulmalıdır.

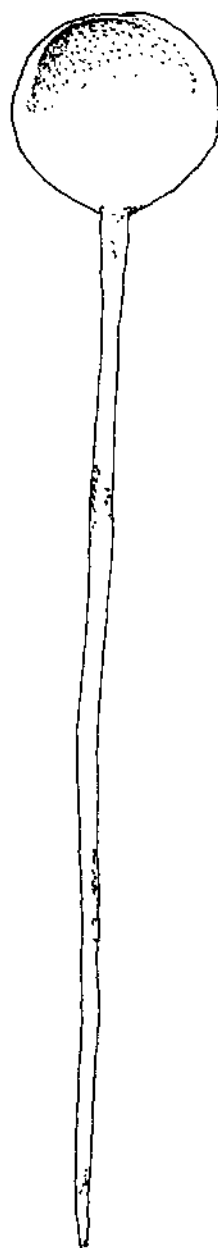
2. İkinci aşamada da bu aletler -en fazla sayıda eser bulunduran müzemizden başlanarak- titizlikle kataloglanmalıdır.

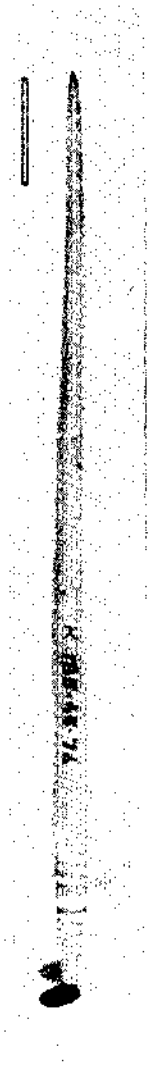

Resim: 1

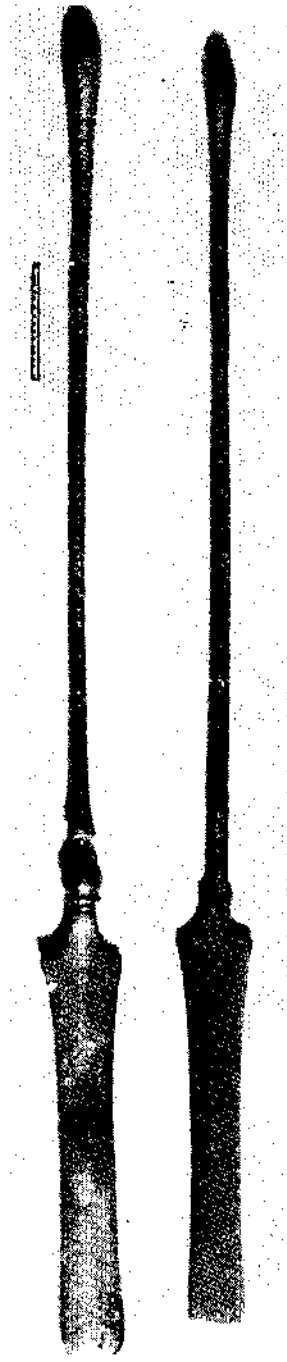

Resim: 2

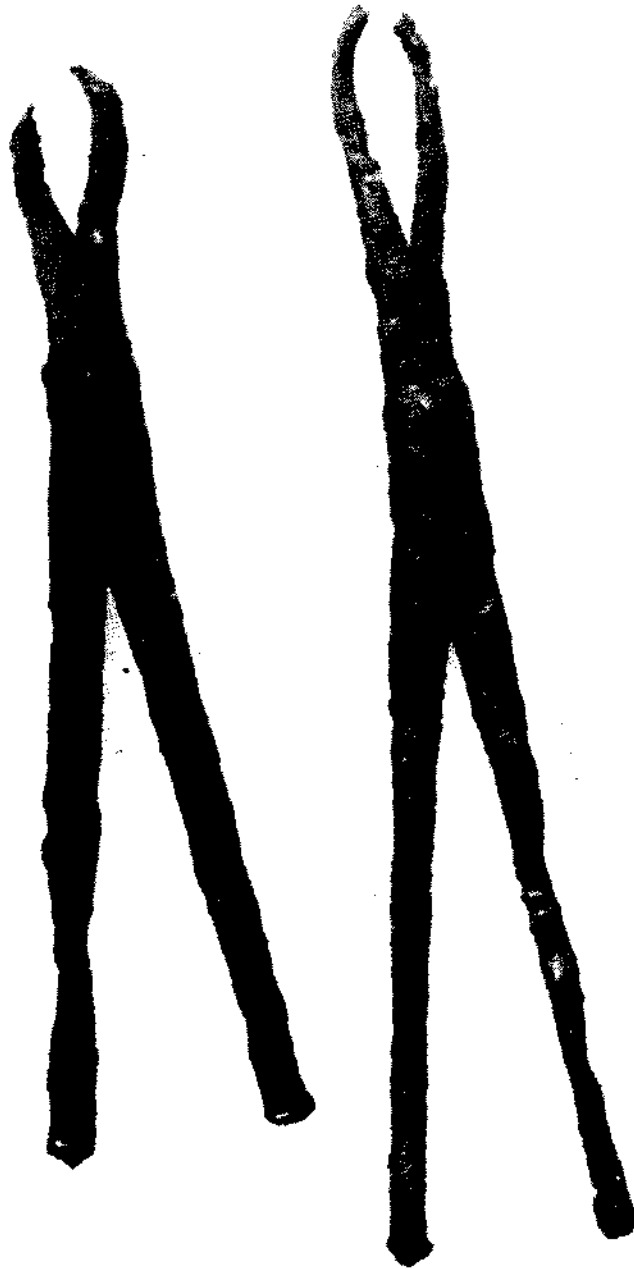

Resim : 3

Resim : 4

Resim: 5

1989 YILI GÖLHİSAR ÇEVRESİ TARİHÖNCESİ ARAŞTIRMALARI

*Mehmet ÖZSAİT**

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi adına sürdürdüğümüz 1989 yılı Göller Bölgesi yüzey araştırmalarımız, İ.Ü. Araştırma Fonu'nun çok sınırlı maddi katkısı ve kendi imkânlarımızla, ayrıca, Burdur Valiliği ile Kültür Müdürlüğü'nün sağladığı değerli yardımlarla gerçekleşmiştir. Bu nedenle Araştırma Fonu Başkanlığı'na, Burdur Vali Yardımcıları Sayın Hasan Hüseyin Yazlık ve Sayın Nuri Şimşek'e, Kültür Müdürü Sayın Mehmet Türken'e, Müze Müdürü Sayın S. Selçuk Başer'e yürekten teşekkür ederim. Çalışmalarımıza büyük bir özveri ile katılan Bakanlık Temsilcisi, Konya Arkeoloji Müzesi Uzmanlarından Sayın Osman Ermişler'e candan teşekkür ederim.

1989 Yılında Burdur'un Merkez İlçe, Karamanlı, Tefenni, Gölhisar ve Bucak ilçeleri ile Isparta'nın Keçiborlu ilçesi sınırları içinde araştırmalar yaptık. Bunlardan Gölhisar'ın araştırması anahatları ile tamamlanmıştır.

Burdur'un 100 km güneybatısında yer alan Gölhisar'ın arazisi, kuzeyinden Eşeler, batı ve güneyinden Batı Toroslar, doğudan ise Karaköy Dağları ile çevrilmiş geniş bir çanak görünümündedir. Bu çanak içinde Gölhisar Gölü (Yamadı), Haravza Gölü (bugün kurutulmuş) ile Dalaman Çayı'nın Kazan, Bayır, Karaköy Deresi gibi kolları yer almaktadır. Korkuteli sınırına doğru uzanan yükseltilerle Yazır Gölü ile Kozağacı Barajı da bulunmaktadır. Altınyayla kesiminde, İbecik ve İbecikdere'de de Yapraklı Barajı oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır.

* Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, FEN P1T 34459 İSTANBUL

Göhlhisar'da Arkeolog Nesrin Özsaıt ile birlikte 1974, 1982, 1987 ve son olarak da 1989 yılında sistematik yüzey araştırmaları yaptık. Sırasıyla, Altınyayla ve Çavdır bucaklarının da dahil olduğu geniş alanda Çarnköy, Küçükalan, Büyükalan, Yusufça, İşhak, Kayacık, Sorkun, Karapınar, Kargalı, Hisarardı, Uylupınar, Bölmepınar, Bayır, Kızıllar, Kozagaacı, Anbarcık, Gölcük, Söğüt, Evciler, Asmalı, İbecikdere, İbecik, Elmalıyurt kasaba ve köylerinden başka Tefenni sınırları içinde bulunan *Beyköy Höyüğü* ile Acıpayam'ın topraklarında yer alan *Çalcı, Karahöyük* ve *Yassıhöyük*' ü de inceledik.

Göhlhisar ovası 1960'lı yıllarda J. Mellaart tarafından incelenmiş ve buradaki *Sorkun, Çavdır* ile *Beyköy* höyükleri görölmüştür. Biz burada bu höyüklerle birlikte, araştırma sonucu tespit ettiğimiz *Söğüt, Küçükalan* ve *Yusufça* tarihöncesi yerleşme yerlerinin (Harita: 1) ana özelliklerini vereceğiz.

SORKUN

Höyüğün yüzey buluntuları Son Kalkolitik Çağ'a tarihlenmiştir. Göhlhisar'ın 10 km kuzeydoğusunda, Sorkun'un 3 km güneydoğusunda yer alan höyük, yaklaşık 100 m x 125 m boyutlarında ve 5 m yüksekliktedir.

Araştırmalarımızda höyük yüzeyinde gördüğümüz keramikler genellikle kahverengi ve gri hamurlu, ince taşcık, kireç ve bitki katkıdır. Orta derecede ve bazıları da az pişirilmiştir. Az bir kısmının iç ve dış yüzeyi siyah ve gri, çoğunluğunun ise iç ve dış yüzeyi kahverengi boya astarlı ve ağıklıdır. Hepsisi el yapımıdır. Parçalar orta boy çömlek ve kâselere aittir. Kapların bazıları düz diplidir. *Sorkun*'da *Kuruçay* Geç Kalkolitik safhada görölen iri tutamaklar da bulunmaktadır, (Resim: 1). Bazı kaplar ise İlk Kalkolitik Çağ formu göstermektedir.

ÇAVDIR

J. Mellaart'ın araştırmaları sırasında incelenen höyükte Son Kalkolitik Çağ'a, İlk Tunç₁ ve İlk Tunç₂'ye tarihlenen buluntular görölmüştür. Höyüğün İT₁ buluntuları Elmalı grubu, İT₂ buluntuları ise Burdur-Korkuteli grubu içine dahil edilmiřtir².

(1) J. Mellaart, *Beycesultan* I, s. 70, hrt. I, (GKÇ).

(2) J. Mellaart, *Aynı Eser*, s. 70 hrt. I, (GKÇ); s. 133, hrt. III, İT₁ (Elmalı grubu); s. 196 vd. hrt. VI, nr. 66 İT₂ (Burdur-Korkuteli grubu içinde).

Çavdır'ın 2 km güneybatısında, Burdur-Göhlhisar yolunun güneyindeki Çiftlik mevkiinde, Çavdır Dağı eteğindeki suyu bol kaynağın 200 m kuzeydoğusunda yer alan höyük 70 m x 100 m boyutlarında, 8 m kadar da yüksekliktedir.

Höyük yüzeyinde biz, yukarıda verdiğimiz yerleşmelerin dışında, İlk Kalkolitik-Son Neolitik Çağ'a tarihlediğimiz ve bölgenin genel özelliklerini yansıtan keramiklerden başka, M.Ö. II. binyılına ait keramikler de gördük. Bunlardan İlk Kalkolitik-Son Neolitik Çağ keramikleri *Hacılar VI'nın*, *Gölde* ve *Çamur Höyük* buluntularının özelliklerini taşırlar, (Resim: 2'de ilk sıra).

BEYKÖY

J. Mellaart tarafından incelenen höyüğün IT_1 buluntuları Beycesultan grubu içinde, IT_2 buluntuları ise Burdur-Korkuteli grubu içine sokulmuştur³.

Çavdır'ın 7 km kuzeydoğusunda, Beyköy'ün ise kuş uçuşu 4 km güneydoğusunda yer alan höyük, 100 m x 150 m boyutlarında, ova yüzeyinden 5 m yüksekliktedir. *Beyköy* höyüğün doğu eteklerinden Burdur-Göhlhisar yolu, güney eteklerinden ise, Karamusa Kırkgöz kaynağından oluşan dere geçmektedir.

Höyük yüzeyinde yaptığımız araştırmalarda IT_1 ve IT_2 yerleşmelerine ait keramiklerin yanı sıra, Son Kalkolitik Çağ özellikleri gösteren keramikler de gördük. Bunlar genellikle gri ya da siyah hamurlu, bitki ve ince taşçıklı, orta pişkinlikte, iç ve dış yüzeyleri kırmızı boya astarlı ve açkılıdır. Hepsi el yapımıdır (Resim: 3).

SÖĞÜT

Söğüt kasabasına girişin hem güneyindeki verimli arazinin ortasında, yaklaşık 50 m x 70 m boyutlarında ve 2 m kadar yükseklikte olup Taşyol mevkiin kuzeyinde yer almaktadır.

Höyük, yüzeyinde tarım yapılmadığından sık bir bitki örtüsü ile kaplıdır. Bu bakımdan çok az sayıda keramik örneği görebildik. Buluntular

(3) J. Mellaart, *Aynı eser*, s. 133, hrt. III, IT_1 (Beyköprü adı ile Beycesultan grubu içinde; s. 196 vd, hrt. VI, nr. 65, IT_2 (Beyköprü, Burdur-Korkuteli grubu içinde).

Söğüt Höyük'te bir İTÇ yerleşmesinin varlığına işaret ederler, ayrıca bazı keramikler de Kalkolitik Çağ profili gösterirler. Tümünün elde yapıldığı keramiklerin hamurları genellikle ince taşçık ve bitki katkılı orta pişkinlikte; iç ve dış yüzeyleri gri, bazılarının ise, kırmızı boya astarlı, iyi açıktır (Resim: 4).

KÜÇÜKALAN

Höyük, Gölhisar'ın 20 km kuzeydoğusunda ve aynı adı taşıyan köyün de 1 km güneyindedir. Ova yüzeyinden 5 m yükseklikte bulunan *Küçükalan*'ın boyutları 80 m x 125 m kadardır. Üzerinde tarım yapıldığından oldukça tahrip edilmiştir.

Höyük yüzeyinde gördüğümüz keramikler burada İT₁ ve İT₂ yerleşmelerinin varlığını göstermiştir. Keramik hamurları genellikle kırmızı, bitki, kireç ve ince kum katkılı, orta bazan da kötü pişirilmiştir. Keramiklerin çoğunlukla iç ve dış yüzeyleri gri ve kırmızı boya astarlı ve iyi açıktır (Resim: 5).

YUSUFÇA

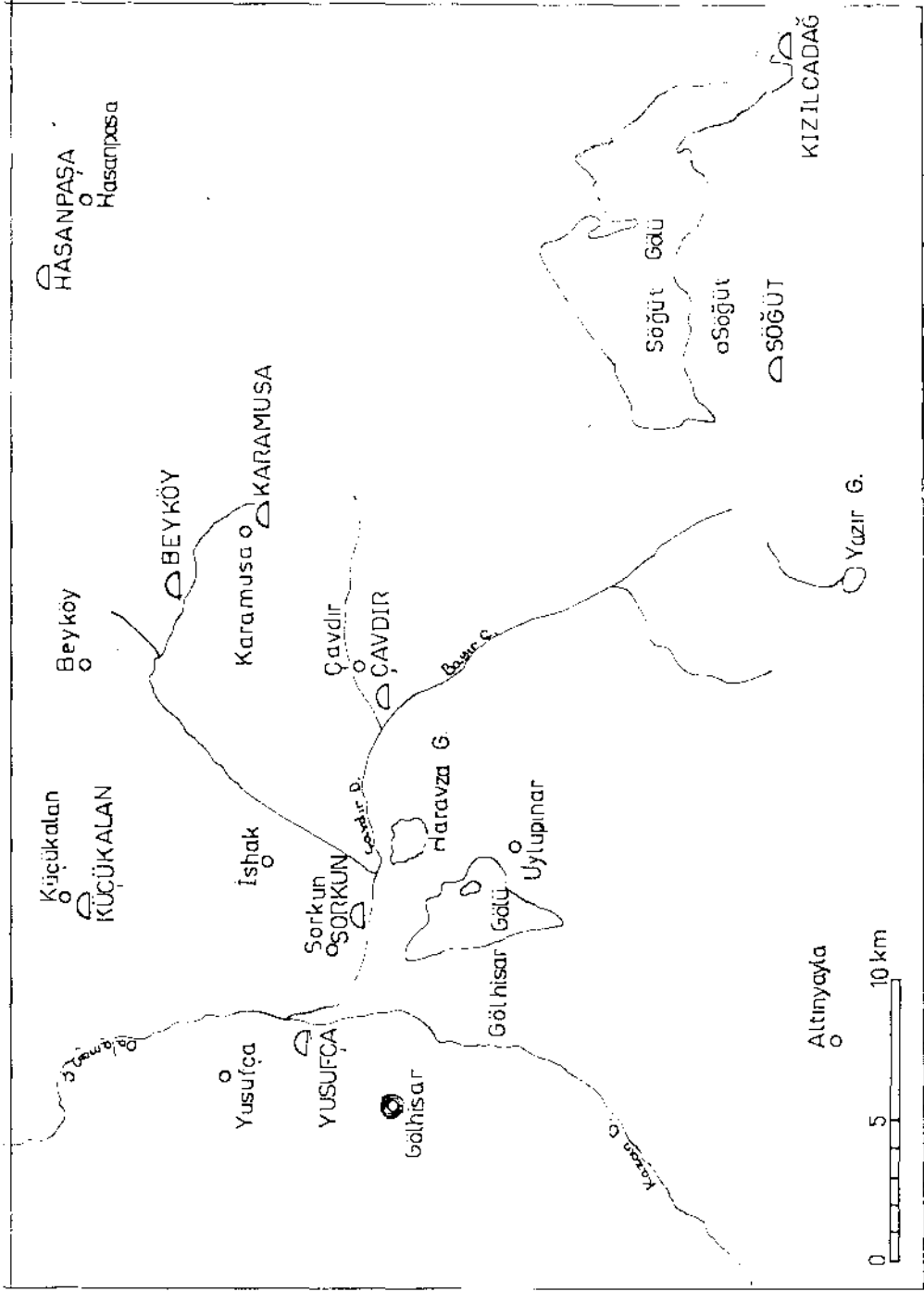
Dalaman Çayı'nın hemen batısında, suyu bol ve verimli bir ovanın ortasındaki *Yusufça Höyük* son yıllarda tesviye edilmiştir. Bugün höyüğün alt yapı katlarının bulunduğu Akpınar mevkii, Gölhisar'ın 3 km kuzeydoğusunda, Yusufça'nın da 3 km kadar güneydoğusundadır.

Geniş bir alanda gördüğümüz keramikler, Son Kalkolitik Çağ'dan itibaren buraya yerleşildiğine işaret etmektedir. Yusufça'nın bu çağına ait değişik kap formları yanında orta boy çömlek ve küçük fincan parçaları bölgenin yerel özelliklerini yansıtır. Orta boy çömlekler üzerinde yine Son Kalkolitik Çağı karakterize eden yumru şeklinde tutamaklara da örnekler görülmektedir. Yusufça'da ayrıca, İT₁ ve İT₂ yerleşmesine ait keramikler de bulunmaktadır (Resim: 6).

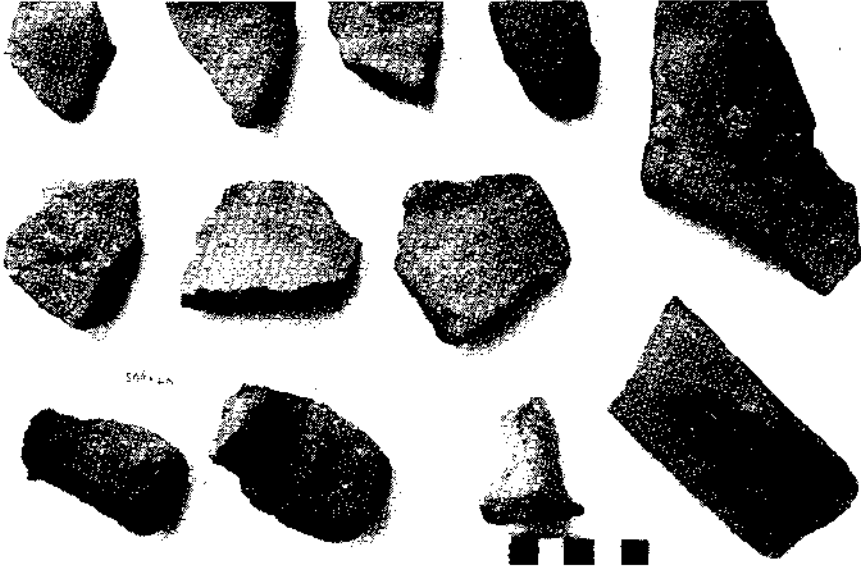
Höyüğün tesviyesinden arta kalan ve Son Kalkolitik Çağ'dan (Resim: 7) M.Ö. I. binyıla kadar olan yerleşmelere ait bir buluntu topluluğunu da Burdur Müzesi'ne teslim ettik.

Gölhisar yöresindeki kültürlerin yayılım ve etki alanını belirlemek amacıyla Acıpayam çevresinde de çok kısa süreli bir araştırma yaptık. Daha önce de Gölhisar'dan Salda Gölü'ne kadar olan kesimi araştırmıştık. Acıpayam'da tespit ettiğimiz *Çalcı Höyük* ile önceden bilinen *Karahöyük* ve *Yassihöyük* yüzey buluntularını bu amaçla inceledik. *Küçükalan*

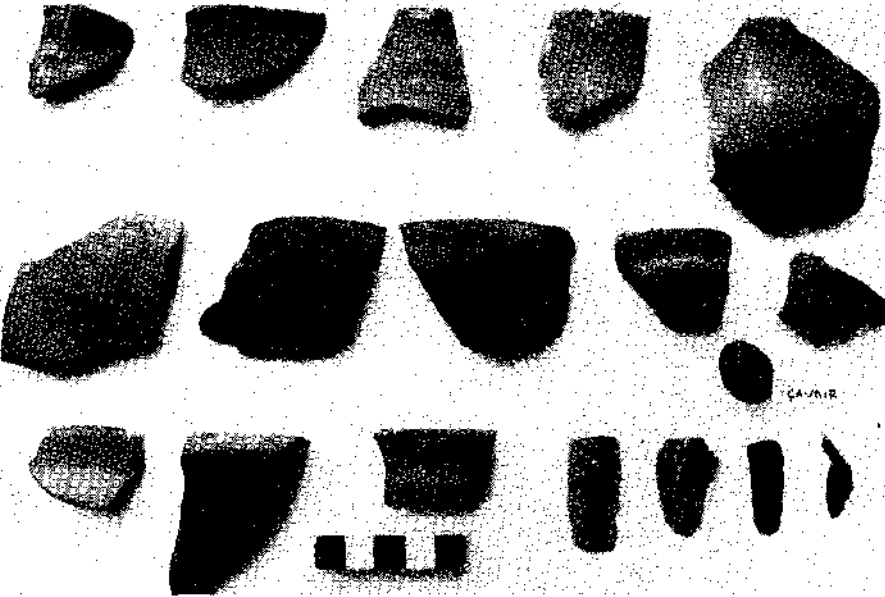
İT₁ safhasında yöresel özellikler etkin iken, *Küçükalan*, kısmen de *Çavdır* ve *Beyköy*' ün İT₂ keramiklerinin; kuzeydeki *Mancarlı*, kuzeybatıda *Medet*, *Yassıhöyük* ve *Çalcı Höyük*'ün yüzey buluntuları ile benzerlik gösterdiğini izledik. Bilindiği gibi, adlarını verdiğimiz bu yerleşmeler Truva 1 ve Truva 2 kültürlerinin etki alanı içinde bulunmaktadır. Bu durumu ileride yapmayı düşündüğümüz Göller Bölgesi ile komşu bölgeler arasındaki kültür ilişkilerinin belirlenmesinde önemli ölçüde ı ışık tutacağı görüşündeyiz.

Harita: 1

Resim : 1 - Sorkun buluntularından örnekler

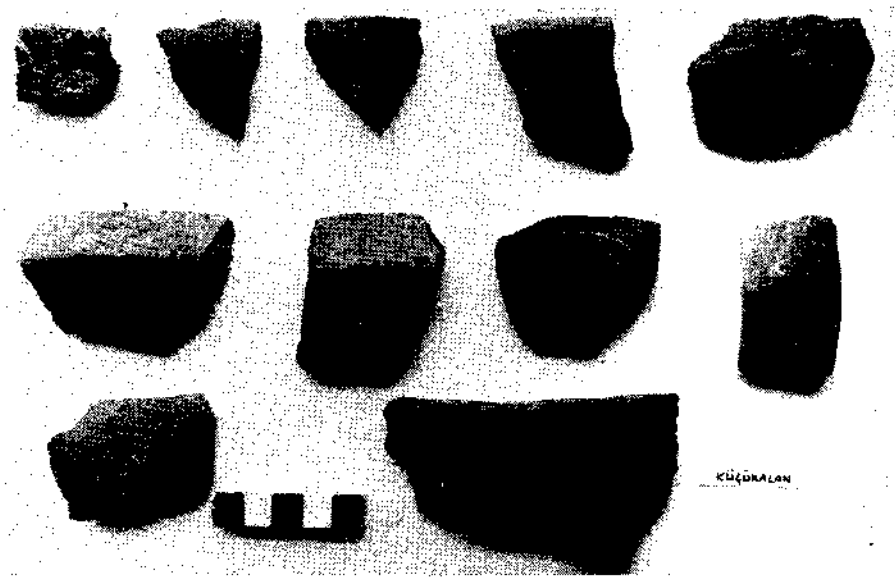
Resim : 2 -Çavdar buluntularından örnekler

Resim : 3 - Beyköy buluntularından örnekler

Resim : 4 -Söğüt buluntularından örnekler

Resim : 5 - Küçükalan buluntularından örnekler

Resim : 6 - Yusufça buluntularından örnekler

Resim : 7 - Yusufça buluntularından örnekler

1989 YILI GÖYNÜCEK ÇEVRESİ TARİHÖNCESİ ARAŞTIRMALARI

*Mehmet ÖZSAİT**

Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi adına sürdürdüğümüz Orta Karadeniz Bölgesi yüzey araştırmalarımıza maddi destek sağlayan İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'na yürekten teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca arazi çalışmalarımız sırasında bize değerli yardımlarda bulunan Amasya Valisi Sayın Sıtkı Aslan'a, Vali Yardımcısı Sayın Haydar Küçük'e, Kültür Müdürü Sayın Ünal İmir'e, Müze Müdürü Sayın Mehmet Tektaş'a teşekkürü zevkli bir görev sayarız. Ayrıca, arazi çalışmalarımızda büyük bir özveri ile bize yardımcı olan Bakanlık Temsilcisi, Amasya Müzesi Uzmanlarından Sayın Ahmet Yüce'ye candan teşekkür ederiz.

Arkeolog Nesrin Özsaıt ile birlikte dört yıldan beri sürdürdüğümüz Orta Karadeniz Bölgesi araştırmalarına 1989 yılında Amasya'nın Merkez İlçe, Göynücek, kısmen de Suluova, Merzifon, Taşova ve Gümüşhacıköy ilçeleri¹ ile Samsun'un Lâdik ilçesinde devam edilmiştir. Bunlardan Amasya'nın 40 km kadar güneybatısında yer alan Göynücek ilçesinin araştırılması anahatları ile tamamlanmıştır.

Göynücek, batıdan Karadağ, doğudan Buzluk Dağları arasındaki açığı vadiden akan ve Yeşilırmak'ın önemli kollarından Çekerek Çayı'nın iki yakasındaki verimli ova ve yükseltilerde yer almaktadır. Biz, 1987 ve 1989 yılında Göynücek'in Gediksaray bucağı ile Alan, Ilısu, Kervansaray, Pembeli, Karaşar, Damlaçimen, Beşiktepe, Sığırcayı, Karayakup, Gökçeli, Kışlabeyi, Şihlar, Abacı, Yeni, İkizyaka, Davutevi, Ardıçpınarı,

* Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, FEN PTT - 34459 İSTANBUL

(1) Bu çalışmalarla ilgili olarak bkz. M. Özsaıt, "1986 Yılı Amasya - Lâdik Tarihöncesi Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)*, V/II, 1987, s. 239-256; "1987 Yılı Amasya-Suluova Tarihöncesi Araştırmaları", *AST*, VI, 1988, s. 287-300; "1988 Yılı Gümüşhacıköy Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *AST*, VII, 1989, s. 367 - 379.

Başpınar, Gafarlı, Çaykışla, Tencirli, Harmancık, Ayvalıpınar, Terzi, Çivi, Tuzsuz, Konuralan kasaba ve köylerini sistematik olarak araştırdık. Sonuçta Ilısu'da *Kocamantepe*; Şıhlar'da *Toklutepe*, *Çaylak Değirmeni*, *Yalnıztepe*; Başpınar'da *Kavançayır*; Ayvalıpınar'da *Ayvalıpınar I* ve *Ayvalıpınar II* tarihöncesi yerleşimlerini bulduk. Şimdi bunları ana özellikleri ile görelim, (Harita : 1).

KOCAMANTEPE

İçindeki bir sıcak su kaynağından adını alan Ilısu köyünün 1 km kuzeybatısında Değirmentepe, Dolmatepe ve Kocamantepe adında üç doğal yükselti bulunmaktadır. Bunlardan Dolmatepe'de Roma Çağı, Kocamantepe'de İlk Tunç Çağı ve M.Ö. II. binyılı yerleşmesine işaret eden keramikler gördük. Çekerek yatağının hemen doğusunda, bugün bir duvar gibi yükselen *Kocamantepe*'nin boyutları 125 m x 80 m, yüksekliği de 15 m kadardır.

Yüzeyinde tarım yapıldığından önemli ölçüde tahribata uğrayan höyükte az sayıda keramik görülmektedir. Bunlardan İlk Tunç Çağı yerleşmesine ait olanlar genellikle iri çömlek parçalarıdır. Keramik parçaları kahverengi hamurlu, bitki ve ince taşçıklı, orta pişkinlikte; çoğunlukla iç ve dış yüzeyleri kırmızı boya astarlı ve açkılıdır, (Resim : 1).

TOKLUTEPE

Şıhlar köyünün 4 km güneybatısında, Çekerek Irmağı yatağının 1 km doğusunda, 150 m x 100 m boyutlarında ve ovadan 10 m yükseklikteki doğal bir tepé üzerinde kurulmuştur.

Toklutepe yüzeyinde gördüğümüz keramiklerden burada İlk Tunç Çağı, M.Ö. II. binyılı ve Frig Çağı yerleşmelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

İlk Tunç Çağı keramiklerinin hamuru ince kum, kireç ve bitki katkılı, orta pişkinlikte; iç ve dış yüzeyleri gri, bazıları kahverengi boya astarlı, açkılıdır. Hepsî elde yapılmıştır, (Resim : 2).

ÇAYLAK DEĞİRMENİ

Şıhlar köyünün 2 km güneybatısında, Abacı köyü yol ayrımının batısındaki doğal yükselti (539 m) üzerinde yer almaktadır.

Çekerek Irmağı'nın yaklaşık 1 km doğusunda, bu ırmağın eski yatağının hemen kıyısında bulunan *Çaylak Değirmeni* 'nin boyutları 80 m x 125 m, yüksekliği de 8 m kadardır. Yerleşme üzerinde tarım yapıldığından oldukça tahrip olmuştur. Höyük yüzeyinde gördüğümüz keramikler burada fazla kuvvetli olmayan bir İlk Tunç Çağı yerleşmesine tanıklık etmektedir. Keramiklerin hamurları ince taşçık ve bitki katkılıdır. İç yüzeyleri genellikle kahverengi, çok az da gri ya da siyahtır. Dış yüzeyleri siyah, kırmızı ya da kahverengi boya astarlıdır, iyi açkılıdır, (Resim : 3).

YALNIZTEPE

Şıhlar köyünün 3 km kuzeybatısında, Çekerek Irmağı'nın 1 km doğusunda bulduğumuz bir yamaç yerleşmesidir.

Yalnıztepe, yüzeyinde yapılan tarım nedeni ile çok tahrip olmuştur, bugün hemen hemen yok olmak üzeredir. Burada İlk Tunç Çağı yerleşmesine ait keramikler bulduk. Bunlar, yakınında bulunan ve yukarıda verdiğimiz höyüklerin buluntularıyla benzerlik gösterirler, (Resim : 4).

CİNLİTEPE

Gediksaray bucağının 3 km kuzeybatısındaki bir sırtın batı ucunda bulduğumuz yerleşme oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Doğal sırtın üzerindeki *Cinlitepe* 'nin boyutlarını belirlemek güçtür. Ancak batı yönünde onun ovadan yüksekliğinin 10 m kadar olduğunu söyleyebiliriz.

Cinlitepe'nin yüzeyindeki keramikler burada kuvvetli bir İlk Tunç Çağı yerleşmesi yanında, M.Ö. II. binyılı ve Roma Çağı yerleşmesinin de bulunduğunu göstermektedir. İlk Tunç Çağı keramikleri diğer komşu höyüklerde görülen keramiklerle aynı ortak özellikleri yansıtır, (Resim : 5).

KAVANÇAYIR

Başpınar köyünün 2 km kuzeybatısında, Terziköy kaplıcalarının 1 km güneydoğusundaki tepelerin eteklerinde bulduğumuz bir yamaç yerleşmesidir. Geniş bir alana yayıldığını gördüğümüz yerleşmenin ortasına sonradan bir tümülüs yapılmıştır. Ayrıca son derece verimli olan bu arazideki yerleşme, tarım nedeniyle önemli ölçüde tahribat görmüş ve bugün yol olmak üzeredir.

*Kavançayır'*daki keramikler Son Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ yerleşmelerine aittir. Buradaki keramiklerin hamurları ince taşçıklı, kireç ve bitki katkılı olup orta derecede pişirilmiştir. Çoğunun dış yüzeyleri siyah, iç yüzeyleri ise kahverengidir. *Kavançayır'* da süzgeçli ve memecik şeklinde tutamaklı kapların yaygın olduğu görülmektedir, (Resim : 6).

AYVALIPINAR I

Ayvalıpınar köyünün 2 km kuzeybatısında, geniş bir ovanın ortasında, 250 m x 100 m boyutlarında, ova yüzeyinden 6 m kadar yükseklikte bulunmaktadır. Ayrıca, Çekerek Irmağı'nın da 6 km doğusunda yer alan höyük çok fazla tahribat görmüştür.

Ayvalıpınar I yüzeyinde Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ keramikleri yanı sıra nitelikli Hitit Çağı keramiklerinin de görülmesi, buranın M.Ö. II. binyılında da çok önemli bir merkez olduğuna işaret etmektedir.

Ayvalıpınar' ın Kalkolitik Çağ keramikleri özenle yapılmış ve iyi pişirilmiştir. Genellikle iç yüzeyleri kırmızı-kahverengi, dış yüzeyleri ise siyahtır ve çok iyi açıklanmışlardır, (Resim : 7). Yörenin en nitelikli keramiklerinin burada bulunduğunu söyleyebiliriz.

AYVALIPINAR II

Ayvalıpınar I' in 100 m güneyinde, bugün de suyu bol Akpınar kaynağına kadar uzanan ova yüzeyinde, çoğunluğu İlk Tunç Çağı'na ait keramikler gördük. Burasının önceki yıllarda tesviye edilen ikinci bir yerleşme olduğunu düşündüğümüzden *Ayvalıpınar II* adını verdik.

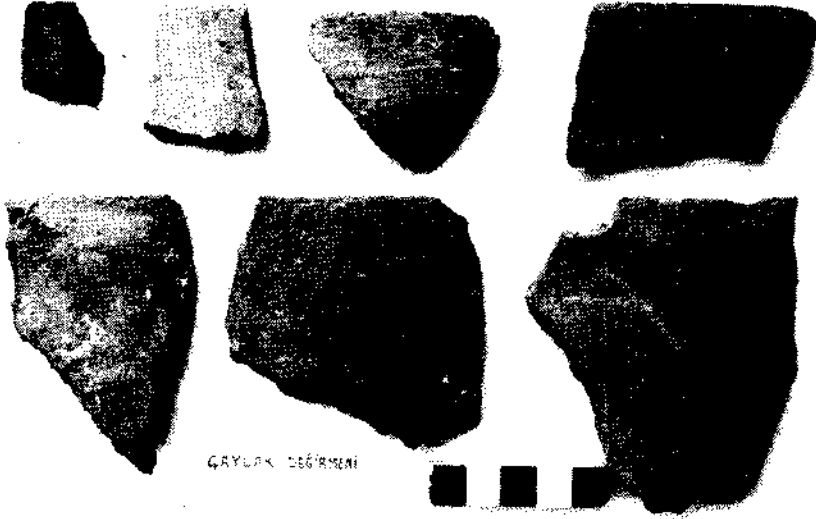
İlk Tunç Çağı keramikleri genellikle iç ve dış yüzeyi siyah, bazılarının ise içi ve dışı kırmızı boya astarlıdır. Hepsi çok iyi pişirilmiş ve özenle açıklanmışlardır, (Resim : 8).

Araştırmasını ana hatları ile tamamladığımız Göynücek'te Kalkolitik Çağ'dan itibaren İlk Tunç, M.Ö. II. binyılı, Frig, Hellenistik ve Roma Çağı'na kadar, nisbeten az bir kültür boşluğu bulunmaktadır.

Sonuç olarak Göynücek'te tespit ettiğimiz yerleşmelerde gördüğümüz Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı keramiklerinin *Dündartepe*, *Horoztepe*, *Dereağıl*, *Aşıtepe* ve *Kümbettepe* gibi höyüklerde bulduğumuz keramiklerle form ve teknik bakımından büyük bir benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

YERLEŞMELER : (Harita : 1)

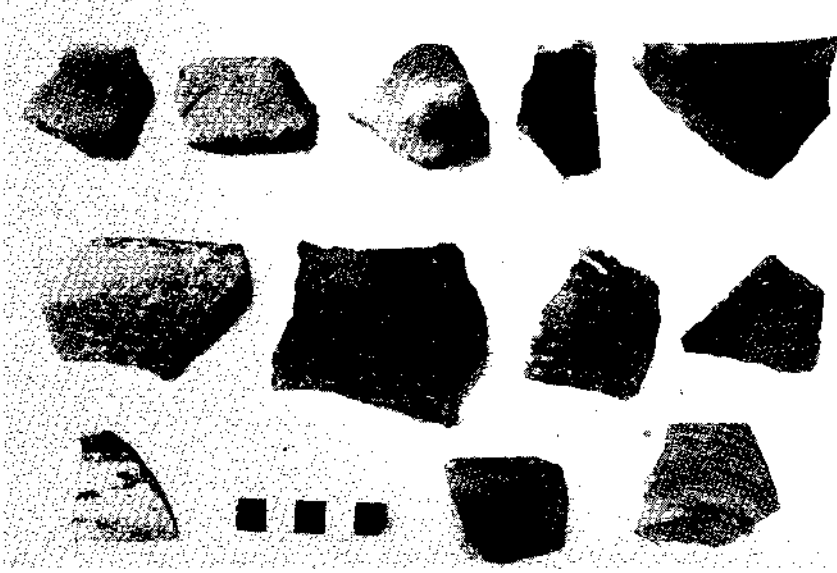
1- Koşapınar	27- Kilisetepe
2- Elipınar	28- Kurban
3- Sarımeşe	29- Köyiçitepesi
4- Perçemlikaya	30- Ağcetepe
5- Dökmetepe	31- Dedealtıtepe
6- Bozhöyük	32- İnkaya
7- Somtepe - Gökhöyük	33- Salur (Yüktepe)
8- Doğanstepe	34- Dolmatepe
9- Eğrektepe	35- Kalettepe
10- Sarıkaya	36- Hacıpınarı
11- Göllübağlar	37- Karacaören
12- Bekçitepesi	38- Kıldımpınarı
13- Türkmenlik	39- Selçuk
14- Aşıtepesi	40- Asarcık - Çal
15- Dereağıl	41- Yeniköy
16- Kanatpınar (Devret)	42- Hamamözü
17- Yoğurtçubaba	43- Niyazbaba
18- Kilisetepe	44- Kartalkaya
19- Kurnaztepe	45- Ayvalıpınar I
20- Alevitepe (Kümbettepe)	46- Ayvalıpınar II
21- Ahuri	47- Cinlitepe
22- Oğulbağı	48- Yalnıztepe
23- Sarıgazel	49- Kavançayır
24- Kümbettepe	50- Çaylak Değirmeni
25- Devşerkaya	51- Toklutepe
26- Tombultepe	52- Kocamantepe

Resim : 3- Çaylak Değirmeni buluntularından örnekler

Resim : 4- Yalnıztepe buluntularından örnekler

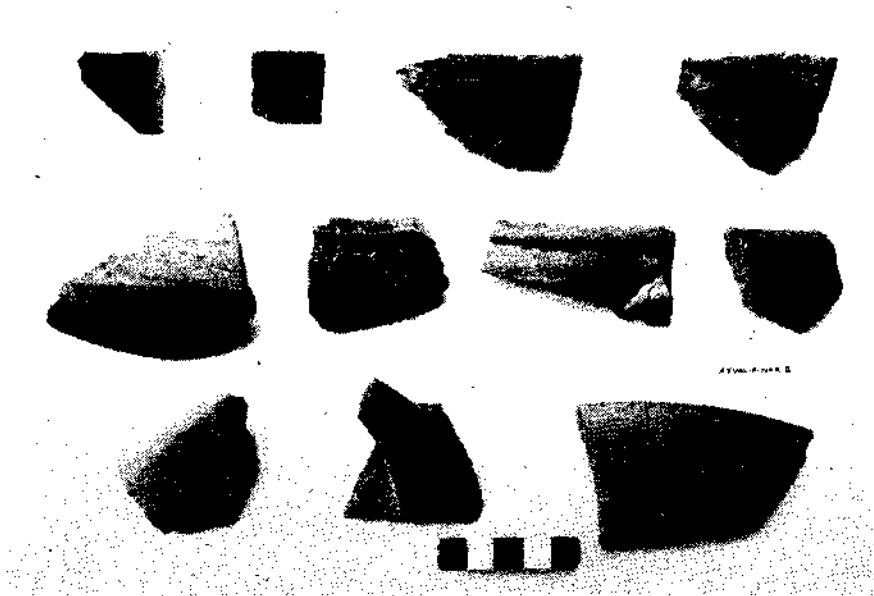
Resim : 5- Cinlitepe buluntularından örnekler

Resim :6- Kavaayır buluntularından örnekler

Resim : 7- Ayvalıpınar I buluntularından örnekler

Resim : 8- Ayvalıpınar II buluntularından örnekler

SURVEY OF THE SINAP FORMATION (KAZAN, ANKARA) 1989 INTRODUCTION

Berna ALPAGUT*

Lawrence MARTIN

The later Miocene Sinap series was named by Ozansoy (1955) for a sedimentary sequence approximately 100 m in thickness to the north of the village of Yassören (4 km north-west of Kazan, 55 km north-west of Ankara, Central Anatolia. The lowest deposits in the series appear to lack *Hipparion* (Ozansoy, 1965) although only limited fossil samples have been collected from these levels. One specimen of hominoid primate has been reported from the lower Sinap beds and this was referred to the subfamily Dryopithecinae by Ozansoy (1965). The middle Sinap beds have produced an abundant fauna that indicates a middle Vallesian age for these deposits (Andrews and Takkaya, 1980). Two hominoid primates specimens have been recovered from the middle Sinap beds. The first is a mandibular fragment with left C-M₃ and right I₂-C, which was named by Ozansoy (1957) as *Ankarapithecus meteai*. The second is a palate with much of the lower face and the complete upper dentition, which was recovered in 1967 and described by Andrews and Takkaya (1980) who referred both specimens to *Sivapithecus meteai*.

The Sinap hominoids are particularly significant in great ape and human evolution as they provided the first clear evidence of the affinities of *Sivapithecus* with the orang-utan (Andrews and Takkaya, 1980). This interpretation was confirmed later by material from Pakistan (Pilbeam, 1982; Ward and Pilbeam, 1983). Martin and Andrews (1984) considered the Sinap hominoid to be conspecific with *Graecopithecus freybergi* and "*Ouranopithecus*" *macedoniensis* material from sites in Greece. Subsequent preparation of the nasal region of RPL-128 from Ravin de la Pluie indicates that this view was incorrect since the Greek material

* Prof. Dr. Berna ALPAGUT, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Paleoantropoloji Anabilim Dalı Bşk. ANKARA.

Dr. Lawrence Martin, Stony Brook Univ. Anthropology, Dept. Newyork / U.S.A.

does not display the Asian pattern of subnasal morphology (Ward and Pilbeam, 1983; Kelley and Pilbeam, 1986) seen in *Sivapithecus* from Pakistan and from Sinap. This finding means that the Greek hominoids do not belong to *Sivapithecus*, and may not be related to the orang-utan clade at all. There is little doubt that the Sinap hominoids represent a distinct species of *Sivapithecus* from the Pakistan material, and that the Turkish species *Sivapithecus meteai* therefore represents the western most occurrence of the genus *Sivapithecus*.

The Sinap Formation thus provides important information concerning the evolution of apes and humans and a basis for the comparison of the paleobiology and chronology of *Sivapithecus* from Turkey and from Pakistan. There is some information relating to geochronology of Sinap based on the (unpublished) work of Sen on paleomagnetism but there have been no detailed studies of paleoecology.

The survey that was carried out from 10th to 30th June, 1989 had a number of important aims. First, to determine the current paleontological status of the Sinap Formation by searching for localities at which fossils were preserved. Second, to determine the lateral extent of the Sinap Formation and to relate the beds seen at Sinap Tepe to the regional geology. Third, to determine the thickness of the Sinap Formation and to evaluate the possibility of dating the Formation by absolute dating methods such as paleomagnetism, potassium-argon, fission-track. Fossils were collected from the surface in order to document the fauna that is preserved but this was not a priority during this survey.

The survey team was managed by Prof. Dr. Berna Alpagut and Dr. Lawrence Martin and consisted of Songül Alpaslan, Dr. Peter Andrews, Hurkan Çelebi, Ayhan Ersoy, Dr. Mikael Fortelius, Dr. John Kappelman, Wendy Martin, and Belma.

We would like to express our thanks to the General Director of Antiquity and Museums for his kind help in obtaining the necessary permission, to the Head of the Excavation Department and to Belma, for these valuable contributions to our efforts. The survey was supported by a grant from the L.S.B. Leakey Foundation to Lawrence Martin.

SINAP FORMATION SURVEY, 1989

Aims:

1) To determine the current paleontological status of the Sinap Formation in terms of the abundance and preservation of fossils and the potential of the area for future paleontological excavation.

2) To determine the lateral extent of the fossil bearing deposits in this Formation beyond Sinap Tepe.

3) To evaluate the vertical thickness of the Sinap Formation and to evaluate the potential of applying absolute geochronological dating methods to these rocks.

PALEONTOLOGICAL STATUS

The survey was carried out using a grid system based on the 1/25000 topographical maps of the area. The grids on these maps represent 1 km squares and these were subdivided into squares 0.5 km x 0.5 km for the purpose of the survey (Figure: 1). Squares in which rocks belonging to the Sinap Formation were exposed were surveyed by walking through them looking for fossils. Each square was visited by several searchers. If no fossils were found in a square then this was marked as having been surveyed but having no paleontological remains. If fossils were found, this was indicated on the survey grid map (Figure: 2). During the 20 day survey, the survey team visited a number of areas concentrating initially on the region around Sinap Tepe (north of Yassören, south-west of Örencik) where Ozansoy and Sen had worked primarily. The survey was then extended to the west to the area near to Sarılar, the area around Caltakoy and an area between Evcikoyu and Ineköy.

A total of 105 0.5 x 0.5 km squares were surveyed (Figure: 2) of which 32 were found to contain fossils. All of the squares contained some exposed rocks belonging to the Sinap Formation. This means that slightly more than 30% of the squares with Sinap Formation rocks were found to be fossiliferous, demonstrating immediately the tremendous paleontological richness of this Formation (Figure: 2). Limitations of time restricted the overall extent of the survey and we propose that our initial survey provides clear evidence of the need to extend the extent of the survey in future years (see Conclusions and Future work, below).

The fossils that were recovered were catalogued individually and a complete list is attached to this report.

Fossil Localities

In large part, the fossils that were found represented a low level scatter with fossils at very low concentrations. This probably indicates that we were sampling bones that had not been concentrated. At certain locations a much greater abundance of fossils was encountered and these

were identified as a fossil locality. Each locality was given a number in the sequence in which it was discovered. This system means that unlimited additional localities may be included in the same numbering scheme if, and when, they are discovered through future work. Ozansoy (1965) indicated the presence of 9. localities in the total area that we surveyed, although we were not able to identify all of these with certainty in the field. In the course of our 20 day survey, we found significant concentrations of fossils at 47 localities, adding at least 38 new fossil localities to what was previously known. The localities vary in richness although part of this may reflect differing sampling times at various localities (see catalogue of specimens recovered). The position of each of these 47 localities is shown in Figure: 3.

Faunal Remains of Sinap-1989

For the present, the fauna has been identified in the field to Order or to Family level. The material will be studied by specialists for more detailed identifications in future years. The hominoid primates from Sinap will be studied by us. The specimens are being kept in our Paleoanthropology Lab. at the University of Ankara.

The following list provides information as to which kinds of fossils were recovered by us at each of the 47 localities (see Figure 3 for positions of the localities):

- Locality 1: Carnivora indet.
- Locality 2: Equidae (*Hipparion*), Proboscidea.
- Locality 3: Equidae (*Hipparion*), Rhinocerotidae, Chelonia.
- Locality 4: Equidae (*Hipparion*), Ruminantia, Rodentia, Chelonia, snake.
- Locality 5: Equidae (*Hipparion*).
- Locality 6: Carnivora indet., Rodentia, Bovidae, Equidae (*Hipparion*), large ruminant, Aves.
- Locality 7: Felidae, Rodentia (Spalacidae), Bovidae, Equidae (*Hipparion*), Carnivora indet.
- Locality 8: Rhinocerotidae, Ruminantia, Equidae (*Hipparion*).
- Locality 9: Bovidae, Proboscidea.

Locality 10:	Equidae (<i>Hipparion</i>), Carnivora.
Locality 11:	Bovidae.
Locality 12:	Equidae, Rhinocerotidae, Bovidae.
Locality 13:	Equidae (<i>Hipparion</i>).
Locality 14:	Equidae (<i>Hipparion</i>), Ruminantia, Bovidae, Chelonia.
Locality 15:	Equidae (<i>Hipparion</i>), Ruminantia, Rodentia, Reptilia indet.
Locality 16:	Equidae (<i>Hipparion</i>).
Locality 17:	Equidae (<i>Hipparion</i>).
Locality 18:	Equidae (<i>Hipparion</i>), plants.
Locality 19:	Proboscidea.
Locality 20:	Proboscidea.
Locality 21:	Chelonia, plants.
Locality 22:	Proboscidea.
Locality 23:	Mammalia indet., plants.
Locality 24:	Equidae (<i>Hipparion</i>), Bovidae, Rhinocerotidae, Carnivora.
Locality 25:	Mammalia indet., plants.
Locality 26:	Giraffidae, Ruminantia indet., Carnivora indet., Equidae (<i>Hipparion</i>), Suidae, Rhinocerotidae, Gastropoda, plants.
Locality 27:	Equidae (<i>Hipparion</i>), Bovidae, Carnivora indet.
Locality 28:	Bovidae.
Locality 29:	Plants.
Locality 30:	Rhinocerotidae, Equidae (<i>Hipparion</i>).

- Locality 31: Rhinocerotidae, Equidae (*Hipparion*).
- Locality 32: Equidae (*Hipparion*), Rhinocerotidae, Ruminantia indet.
- Locality 33: Equidae (*Hipparion*), Bovidae, Giraffidae, Proboscidea, Rhinocerotidae, Carnivora indet., Aves indet.
- Locality 34: Bovidae, Ruminantia indet., Rhinocerotidae, Gastropoda.
- Locality 35: Plants.
- Locality 36: Rhinocerotidae, Proboscidea, Ruminantia indet.
- Locality 37: Hyaenidae.
- Locality 38: Proboscidea, large mammal indet., Aves indet., plants.
- Locality 39: Equidae (*Hipparion*).
- Locality 40: Equidae (*Hipparion*), Rhinocerotidae, Bovidae.
- Locality 41: Rodentia indet.
- Locality 42: Equidae (*Hipparion*), Bovidae, Rodentia, Rhinocerotidae, Proboscidea, Suidae, Aves indet., Gastropoda.
- Locality 43: Equidae (*Hipparion*), Proboscidea (Gomphothere), Chelonia, plants.
- Locality 44: Equidae (*Hipparion*), Proboscidea, plants.
- Locality 45: Bovidae.
- Locality 46: Equidae (*Hipparion*), Artiodactyla indet.
- Locality 47: Equidae (*Hipparion*), Rodentia.

Based on our collections during the 1989 survey the Sinap Formation fauna (excluding primates) can be classified as follows:

ORDER:

Artiodactyla
Carnivora
Chelonia
Gastropoda
Perissodactyla
Proboscidea
Rodentia

Aves, order indet.
Reptilia, order indet.
Plants, orders indet.

ARTIODACTYLA:

FAMILY: Bovidae
 Giraffidae
 Suidae

CARNIVORA:

FAMILY: Felidae
 Hyaenidae

PERISSODACTYLA:

FAMILY: Equidae
 Rhinocerotidae

LATERAL EXTENT OF THE FOSSILIFEROUS
SINAP FORMATION

Due to time restrictions our survey concentrated on certain areas of the Sinap Formation and this provided us with information that will help us to select additional areas for prospection for future years. Previously, work has concentrated on Sinap Tepe but our survey has shown that fossil localities are more widely distributed. Even based on this survey the fossil localities within the Sinap Formation can be shown to be contained within a rectangle drawn to include the villages of Cirpan and Örencik in the north and Ineköy and Iymir in the south, the westernmost extent of the Sinap Formation in which fossils were found is bounded by Evciköy and in the east by Örencik. These results provide a very large area of fossiliferous deposits for future study (Figures: 2 & 3).

VERTICAL THICKNESS OF THE SINAP FORMATION AND POTENTIAL FOR ABSOLUTE GEOCHRONOLOGICAL DATING

Ozansoy (1965) and Sen reported that the Sinap Formation had a vertical thickness of about 85 m at Sinap Tepe. Sen attempted to determine the age of the deposits using paleomagnetism but with such a limited section it is extremely difficult to obtain a reliable date. In the course of our survey we were able to measure a conformable section of about 450 m thickness. This is getting close to the range that is required for paleomagnetic studies and there is every reason to think that future mapping work will continue to increase the known section. Samples were collected for evaluation for paleomagnetic study and preliminary results show that the sediments of the Sinap Formation are strongly magnetic and thus offer good potential for dating by paleomagnetic correlation. In addition, we have mapped several layers of volcanic lavas and of volcanic ash falls (tuffs) into the Sinap section, which offer the potential for potassium-argon and fission track dating respectively. The Sinap Formation may therefore be dateable by three major geochronologic methods, which offers the potential for Sinap to be one of the best dated later Miocene sites in the world. This in turn offers the potential for it to become an important site for establishing a later Miocene biochronology, which would bridge the gap between existing series in Spain and in Pakistan.

CONCLUSIONS AND FUTURE WORK

The 1989 survey was directed at assessing the potential of the Sinap area for future paleontological and geological work. We have found that the Sinap Formation is highly fossiliferous over a wide geographical range (Figure: 2). Within the overall spread of fossils, there were 47 localities at which fossils were preserved in a moderate to high concentration. The Sinap Formation has been shown by this survey to be of much greater vertical extent than had previously been realized. This thickness of conformable section offers good potential for absolute dating of the site. The Sinap Formation has also been shown to contain a number of layers of volcanic lavas and ashes that may be dateable by potassium-argon and fission track dating methods. Thus, three methods of absolute dating may be applied to this formation. Offering not only the possibility of an exact age determination for this important site, but also the prospect of a cross correlation of the three dating methods. One of the major potentials for future work at the site involves the development of a later Miocene biostratigraphy based on absolute dates which can then be compared to and contrasted with the other Eurasian sequences from Spain and from Pakistan.

From the perspective of Anthropology, Sinap has already produced fossil apes belonging to the species *Sivapithecus metei* that are of the greatest significance for primate and human evolutionary studies. The success of the survey in finding new fossil localities and the quality of preservation of the recently exposed specimens offers great potential for the recovery of well preserved fossil apes through future prospection and excavation.

The results of this survey provide ample justification for a longer term research program in the Sinap Formation. It is our intention to apply to the Department of Antiquities for permission to conduct a five year program in the Sinap Formation that will be funded by the Leakey Foundation and National Science Foundation in addition to applications to the relevant foundations in Turkey. The aims of our future work are as follows:

- 1) To carry out excavations at the three sites at which the richest faunas were found through surface collection during the survey, that is at Sinap Tepe, at Kavakdere and at Çoban Pınar.

- 2) To map the geology of the Sinap Formation and to determine its relationships with the Pazar Formation in the area of the survey.

- 3) To determine the age of the Sinap Formation and related rocks by potassium-argon, fission track and paleomagnetic dating.

- 4) To collect faunas from known stratigraphic locations within the Sinap Formation in order to develop a regional biostratigraphy for Central Anatolia.

- 5) To prospect for additional localities in the Sinap Formation both within the area of the 1989 survey and by looking at additional areas that have been mapped as Sinap Formation and that appear to offer promise based on their topographic setting. In particular, we wish to prospect additional areas within the Sinap Formation that were not examined during the year's survey at and near to Kelviran,

We believe that the results of the work that we propose to conduct in the Sinap Formation will provide important new insights into primate and human evolution and into the paleoecology and biochronology of Central Anatolia.

REFERENCES

- ANDREWS, P. & TEKKAYA, I. 1980. A revision of the Turkish Miocene hominoid *Sivapithecus metcalfi*. *Palaeontoloji* 23: 85-95.
- KELLEY, J. & PILBEAM, D.R. 1986. The Dryopithecines: Taxonomy, Comparative Anatomy, and Phylogeny of Miocene Large Hominoids. In: *Comparative Primate Biology, Volume 1: Systematics, Evolution, and Anatomy* (Swindler, D.R. & Erwin, J., eds), pp. 361-411.
- MARTIN, L. & ANDREWS, P. 1984. The phyletic position of *Graecopithecus freybergi* KOENIGSWALD. *Cour. Forsch. Inst. Senckenberg* 69: 25-40.
- OZANSOY, F. 1955. Sur les gisements continentaux et les mammifères du Neogen et du Villefranchien d'Ankara (Turquie). *C.r. Acad. Sc., Paris* 240: 992-994.
- OZANSOY, F. 1957. Faunes des mammifères du Tertiaire de Turquie et leurs revisions stratigraphiques. *Bull. Miner. Res. Explor. Inst. Ankara* 49: 29-48.
- OZANSOY, F. 1965. Etude des gisements continentaux et des mammifères du Cenozoïque de Turquie. *Mem. Soc. geol. France* 44: 5-89.
- PILBEAM, D.R. 1982. New hominoid skull material from the Miocene of Pakistan. *Nature* 295: 232-234.
- WARD, S.C. & PILBEAM, D.R. 1983. Maxillofacial morphology of Miocene hominoids from Africa and Indo-Pakistan. In: *New Interpretations of Ape and Human Ancestry* (Ciochon, R.L. & Corruccini, R.S., eds), pp. 211-238.

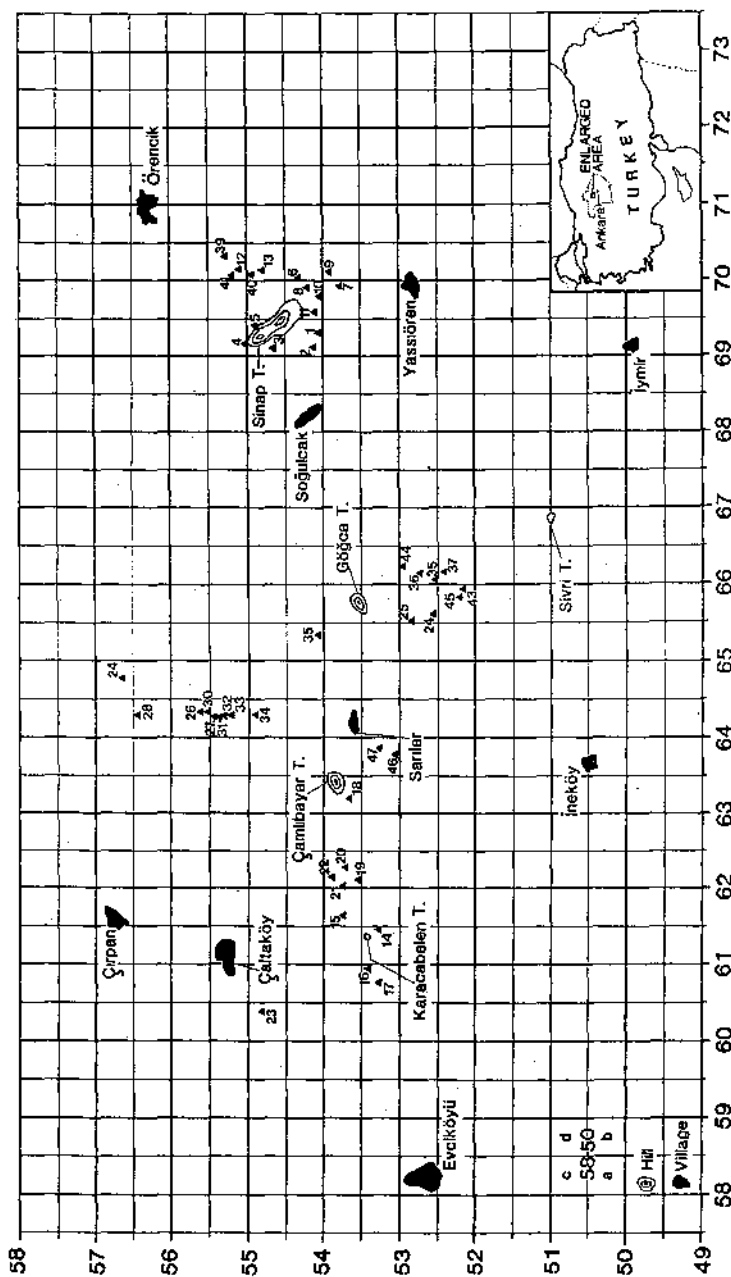

Figure: 1

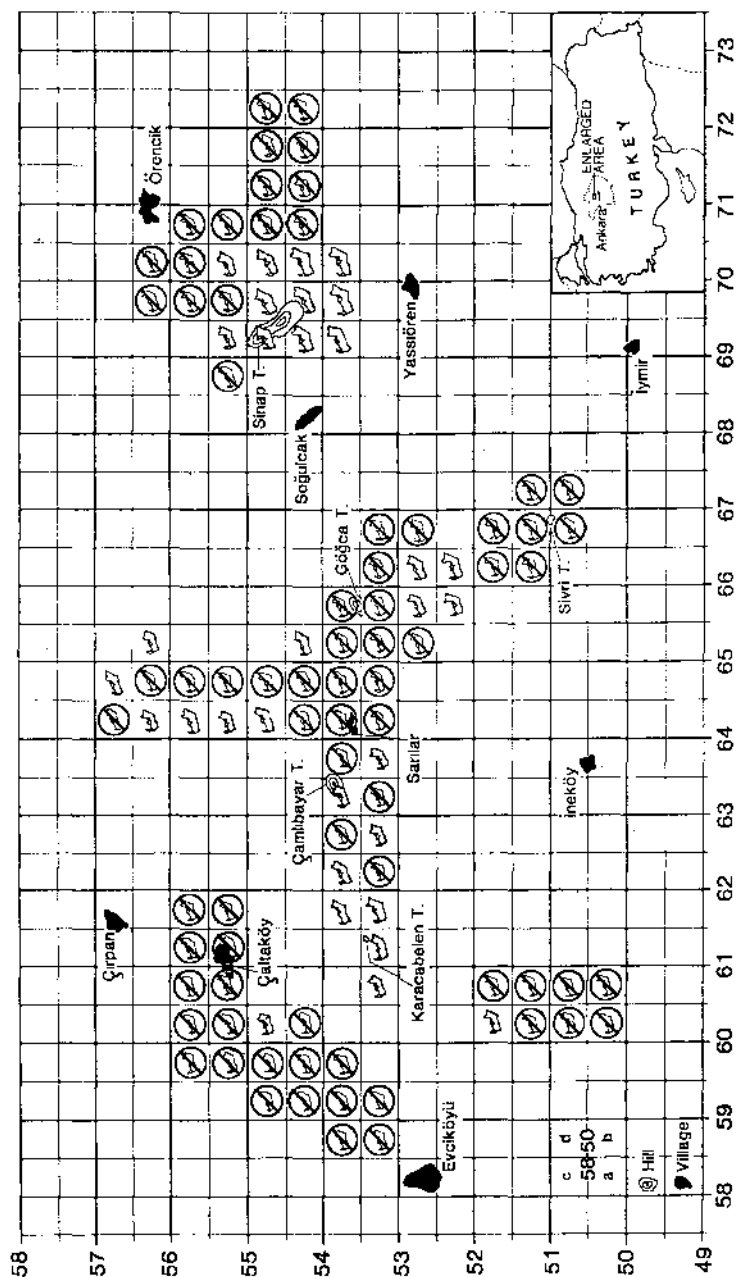
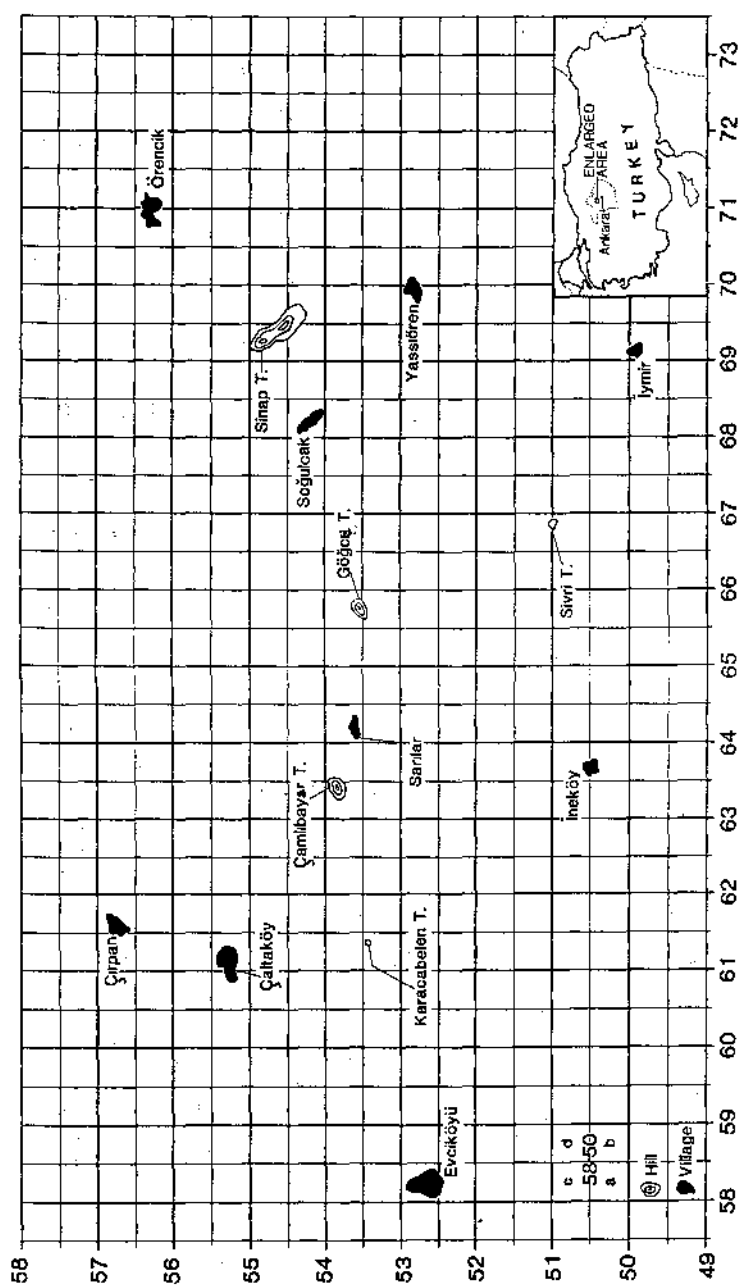

Figure: 2

1989 YILI KIRŞEHİR, YOZGAT, NEVŞEHİR, AKSARAY İLLERİ SINIRLARI İÇİNDE YÜRÜTÜLEN YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Sachihiro OMURA**

1989 yılı kazı mevsiminde de daha önceki yıllarda hazırladığımız proje çerçevesinde, Kırşehir, Yozgat, Nevşehir ve Aksaray il sınırları içindeki yüzey araştırmalarımızı sürdürdük. Araştırmaları Japonya Orta-doğu Kültür Merkezi adına, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izin ve yardımıyla yürüttük. Araştırmalarımız 1989 yılından beri sürdürdüğümüz Kaman-Kalehöyük kazılarında gün ışığına çıkarılan eserlerin, bu bölgelerdeki yayılış alanını tespit etmek bakımından çok önemli oldu. Ayrıca, Kaman-Kalehöyük buluntularına yakınlık gösterdikleri anlaşılan eserlere sahip olan üç ildeki höyük ve düz yerleşim yerlerinin harita üzerinde belirlenmesi ve satıhtan derlenen malzemenin oluşan koleksiyonun, mukayese malzemesi olarak, kullanılmasının da önemli yararı vardır. Araştırmalara kazı heyeti üyelerinden Sachihiro Omura, Masako Omura, Mamoru Yamashita, Kimiyoshi Matsumura, Yutaka Miyake, Ryoichi Kontani, Mehmet Ali Çelik ve Aysel Temel katıldı. Bakanlık temsilcisi olarak Sidi Müzesi Arkeologu Haşim Yıldız katıldı.

Yüzey araştırmalarımız 18 Eylül - 28 Ekim 1989 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Araştırmalarda topladığımız seramiğin tanımında hocamız Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün büyük destek ve katkısından çok yararlandık; içtenlikle teşekkürlerimizi sunarız.

Burada 1986, 1987, 1988 yıllarında yapılmış araştırmalar üzerinde kısaca durmak isterim.

* Sachihiro OMURA, The Middle Eastern Culture Center in Japan 3-10-31 Chsawa Milakshi Tokyo 181, JAPONYA

1986 yılındaki yüzey araştırmalarında, Kaman-Kalehöyük merkezi alınarak yaklaşık 30 km yarıçapındaki dairesel bir alan taranmış ve yerleşim yerlerinin belirlenmesi sağlanmıştır. Bu alanda 22 höyük ve düz yerleşim yeri tespit edilmiştir¹.

1987 yılındaki araştırmalar da Kırşehir iline bağlı Çiçekdağı ilçesi ve Kırşehir Merkezine bağlı bölgede yürütülmüştür. Bu bölgelerde de 43 höyük ve düz yerleşim yeri incelendi².

1988 yılı çalışmalarında Delice Irmak vadisi araştırma merkezi olarak ele alındı. Bu araştırmalar Kırşehir merkez bölgesinin kuzeydoğusunda ve Yozgat'ın güneyinde yoğunlaştırıldı. Bu bölgede de 48 höyük incelendi³.

1986, 1987 ve 1988 yıllarındaki araştırmaların sonuçlarına göre,

Kırşehir ilinde ve Yozgat'ın güneyinde, M.Ö. 4. binden başlayarak Orta Çağlara kadar devam eden kültürlerin temsil edildiği anlaşıldı. Buluntular arasında, özellikle, Eski Tunç Çağı'na ait olan çanak-çömleğin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

1989 yılı yüzey araştırmalarının amacı 5 noktada toplanabilir:

1- Kırşehir, Nevşehir, Yozgat ve Aksaray il sınırları içindeki höyükleri tespit etmek; harita üzerinde yerlerine oturtmak;

2- Kaman-Kalehöyük kazısında açığa çıkarılan kültür katlarının verilerine göre, yeni tesbit ettiğimiz höyüklerin veya düz yerleşim yerlerinin temsil ettikleri kültürleri saptamak ve malzemeyi mukayese etmek;

3- 1988 yılı araştırmalarında bulunan Delice bölgesi boyalı seramiklerinin yayılış alanını tesbit etmek;

4- Rolf Hachmann'ın 1957 yılında yayınladığı Çıradere seramiğinin yayılış alanını incelemek;

-
- (1) Tsugio Mikami, Sachihiro Omura, "1986 Kırşehir İli Sınırları İçinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1988, s. 123-156.
 - (2) Sachihiro Omura, "1987 Kırşehir İli Sınırları İçinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1988, s. 555-570.
 - (3) Masao Mori, Sachihiro Omura, "1988 Kırşehir, Yozgat ve Nevşehir İlleri Yüzey Araştırmaları", VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1989, s. 295-310.

5- Kızılırmak'ın kuzeyindeki alanda Neolitik Çağ'ın yaşanıp yaşanmadığını araştırmak.

1989 yılında yine Kırşehir, Yozgat, Nevşehir ve Aksaray illeri sınırları içinde çalışılmış ve bu bölgelerde 67 yeni höyük tespit edilmiştir (Resim : 1). Bunları bölgelerine göre açıklamakta yarar olduğuna inanıyorum:

1) Kırşehir İli

Kırşehir ilinde 1986 yılında başladığımız araştırmaları 1988'de büyük ölçüde tamamladık. Ancak bazı eksikleri gidermek amacı ile bu bölgede 1989 yılında da kısa süreli çalışmaları sürdürdük. Yeniden saptanan 7 yerleşim yeri arasında, Saraycık ve Şekiller'de Kalkolitik Çağ seramiğine ve Darıözü Göleti Höyük'te (Resim : 4, 19, 20). Eski Tunç Çağı'nın eski safhasına ait çanak - çömleğe bol miktarda rastlandı. Bunların, bölgenin kültür sıradüzenini anlamamızda önemli katkıları oldu.

2) Yozgat ve Nevşehir İlleri

1989 yılında araştırmalarımızı Yozgat merkez, Yerköy, Şefaattli, Nevşehir Kozaklı ve Hacıbektaş ilçeleri bölgesinde yoğunlaştırdık. Bu çalışmaların en önemli sonuçlarından biri Hasanlar'da (Resim : 7,8) sayısı az olmasına rağmen, Neolitik Çağ'a ait malzemenin bulunmasıdır. Bilindiği kadarı ile, Hasanlar Kızılırmak kavisi içindeki alanda ilk defa rastlanan bir Neolitik yerleşim yeri olabilir. Kırşehir ilinde fazla rastlanmayan Kalkolitik yerleşim yerleri, Yerköy'ün doğusunda, Delice Irmak yatağındaki höyüklerde iyi temsil edilmektedir. Özellikle, Yılkıcı, Kül ve Kayalıboğaz'da (Resim : 3, 13, 14) ele geçenler Alishar Höyük'teki Geç Kalkolitik katlarda bulunanlara büyük yakınlık göstermektedirler. Bu bölgenin Geç Kalkolitik Çağ'da, yoğun şekilde, iskân edildiği anlaşılmaktadır.

3) Aksaray İli

Önümüzdeki yıllarda uygulamayı plânladığımız Neolitik kültüre yönelik araştırmanın ön çalışması olarak, varlığı bilinen Neolitik yerleşim bölgesi seçilmiştir. Yassören'deki Neolitik ve Kalkolitik Çağ buluntuları (Resim: 2, 3, 9-12) ve Güzelyurt'taki Kalkolitik Çağ'a ait çanak-çömlek parçaları arasında sıra bezekli seramik örnekleri de ele geçmiştir.

1989 yılı araştırmalarının amaçlarından olan 3, 4, 5, yani Eski Tunç Çağı'nın üç nakışlı seramik türünün yayılış alanı üzerinde kısaca durmak

isterim. 1989 yılında Antalya sempozyumunda, Eski Tunç Çağı seramiği, özellikle, III. Alishar ve geçici olarak Delice boyalı çanak-çömleği olarak adlandırdığımız buluntuların yayılış alanını sunmuştuk.

III. Alishar seramiği Yerköy'den doğuya, yani Delice Irmak nehrinden doğuya doğru gittikçe artmakta ve Alishar Höyük'e yaklaştıkça hemen hemen her höyükte görüldüğünü, Kırşehir merkez kesiminin kuzey-doğu bölgesinde, yani Seyfe Gölü bölgesinde Eski Tunç Çağı'na ait tek renkli çanak-çömlek parçaları çok bulunduğu halde, III. Alishar türü seramiğe pek rastlanmadığını açıklamıştık. Öte yandan, Delice boyalı çanak-çömleği Yerköy'ün batısında, yani tabii sınır olan Kırşehir-Çiçekdağı karayolunun batısındaki alanda, özellikle, Delice Irmak, Kılıç Özü akarsuları yatağı boyunca sık görüldüğünü açıklamıştık.

1989 yılı yüzey araştırmalarında da çok sayıda Eski Tunç Çağı çanak-çömleğinin toplandığı yerleşim yerlerini tespit ettik ve Eski Tunç Çağı'na ait boyalı çanak-çömlek parçaları, yani III. Alishar, Çıradere ve Delice boyalı seramik türlerinden örnekler toplandı.

1986-1988 yılında yürütülen araştırmalarda III. Alishar parçalarının toplandığı höyüklerin, Alishar Höyük merkez olarak alınırsa, yaklaşık 50 km yarı çapındaki dairesel alanda, yani Yerköy'den doğuya-Delice Irmak akarsuları yatağında kurulduğu anlaşılmıştır. 1989 yılında III. Alishar seramik parçalarını topladığımız höyükler: Pazarcı, Samusun, Yanık Değirmen (Resim: 6), İncebucak, Kül I (Resim: 6, 21, 22), Hacımus, Kamışlı Ağılı, Kocatepe, Sarıkent, Yukarı Sazlık (Resim: 6, 23, 24) ve Karayer (Resim: 6)'dir. III. Alishar seramiği toplanan höyükler Karayer Höyük dışında, Delice Irmak havzasında yer almışlardır.

Delice boyalı seramiği, 1987 ve 1988'de Gök I ve II, Kadı, Hanyeri, Çolak (Çiçekdağı), Küçükkale, Kırdök Gök höyüklerinden derlendi. Delice boyalı seramiğin özelliği, koyu kahve rengi ile nakışlı, çok kalın krem astarlı olmasındadır. Bunlar Yerköy'ün batısında, tabii sınır olan Kırşehir-Çiçekdağı karayolunun batısında, özellikle, Delice Irmak, Kılıç Özü akarsuları ovasındadırlar. Bu sene Eski Tunç Çağı'nın Delice türü boyalı seramiği, Mülazım, Karaboğaz (Resim: 5, 17, 18), Sivritepe höyüklerinden derlenmiştir. Delice boyalı seramik parçaları bulunan bu üç höyük, Delice Irmak ovasında ve Yerköy'ün yakınındadırlar.

Eski Tunç Çağı'nın öteki boyalı seramiği yani Çıradere seramiği türü üzerinde durmak isterim: Çıradere seramiği 1957 yılında Rolf Hachmann

tarafından ilk kez yayınlanmıştı⁴. Bu seramiğin özelliği nakışlı olması, çok yüksek derecede sert pişirilmesi ve çanak içlerinin de mablakla perdahlanmasıdır. 1986, 1987, 1988 araştırmalarına göre Çıradere seramiği Hanyeri, Alishar, Kültepe I höyüklerinde az da olsa bulunmuştur. 1989'da Sivritepe, Karaboğaz, Eminoglu (Resim: 5, 7), Iğdecik ve Büyük Nefes (Resim: 5, 8, 9) höyüklerinde de bu seramik türü örneklerine rastlandı. Çıradere türü seramik parçalarının bulunduğu höyükler Yerköy'ün kuzeyinde-Delice Irmak çayı ovasındadırlar.

Bu verilere göre, III. Alishar, Delice ve Çıradere seramik türlerinin temsil edildiği höyüklerin belli evrelerde iskân alanı olarak seçildikleri kanıtlanmaktadır. III. Alishar, Delice ve Çıradere seramiklerinin tarihleri hakkında ve üç boyalı seramik türünün ayrı ayrı bölgelerde bulunmalarının nedenlerini ayrı bir fırsatta anlatmak isterim.

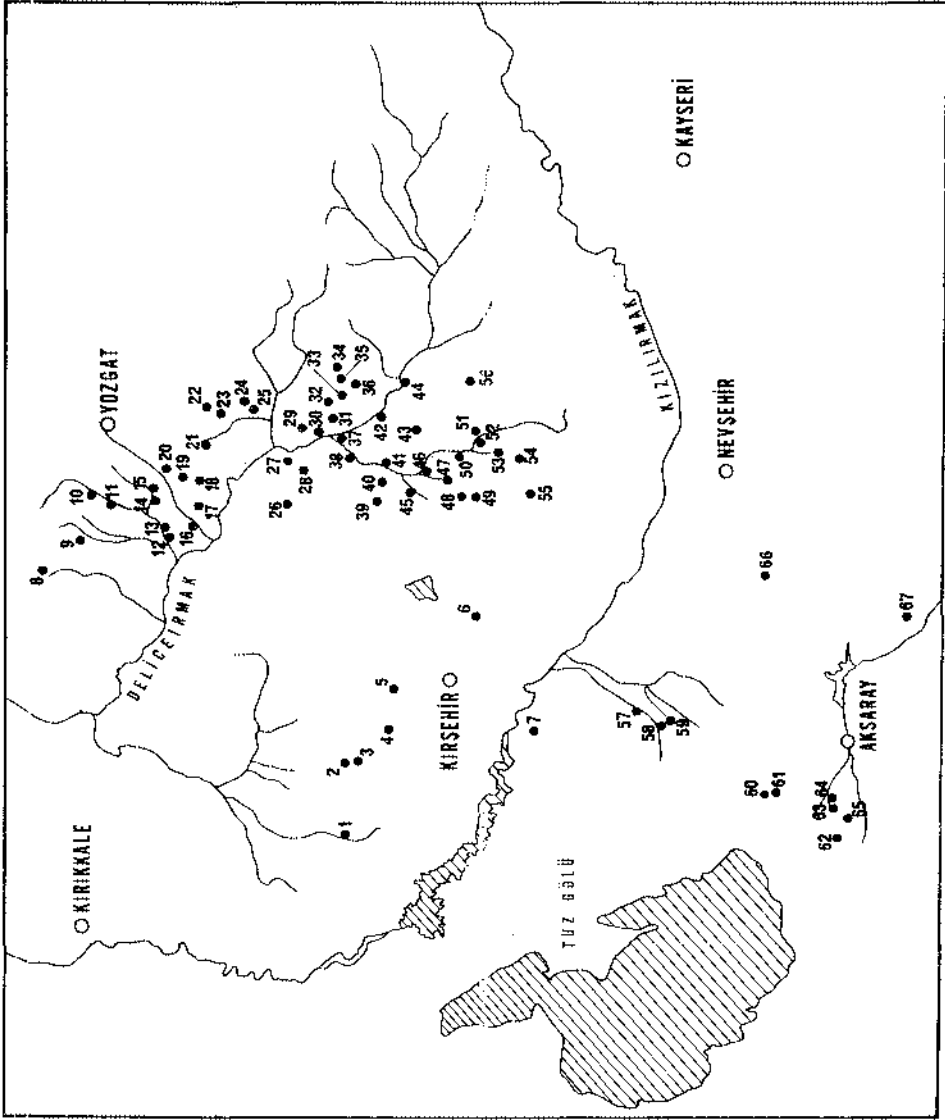
Araştırmalarımız bölgenin iskân (yerleşim) tarihi, yerleşim tipleri bakımından öğretici olduğu kadar, Orta Anadolu'nun bu kesimindeki yaygın çanak-çömlek türlerinin yerel özelliklerini tanımamızı da mümkün kıldı. Ancak, bütün yerel özelliklerine rağmen, bu seramik türlerini Orta Anadolu için tipik olan seramik türlerinden ayırmak mümkün değildir.

Sözlerimi tamamlarken vurgulamak durumundayım ki, araştırmalarımızı sürdürdüğümüz bu bölge de Orta Anadolu'nun karakterine uymuş, yani kesif bir iskân/yerleşim alanı halini almıştır.

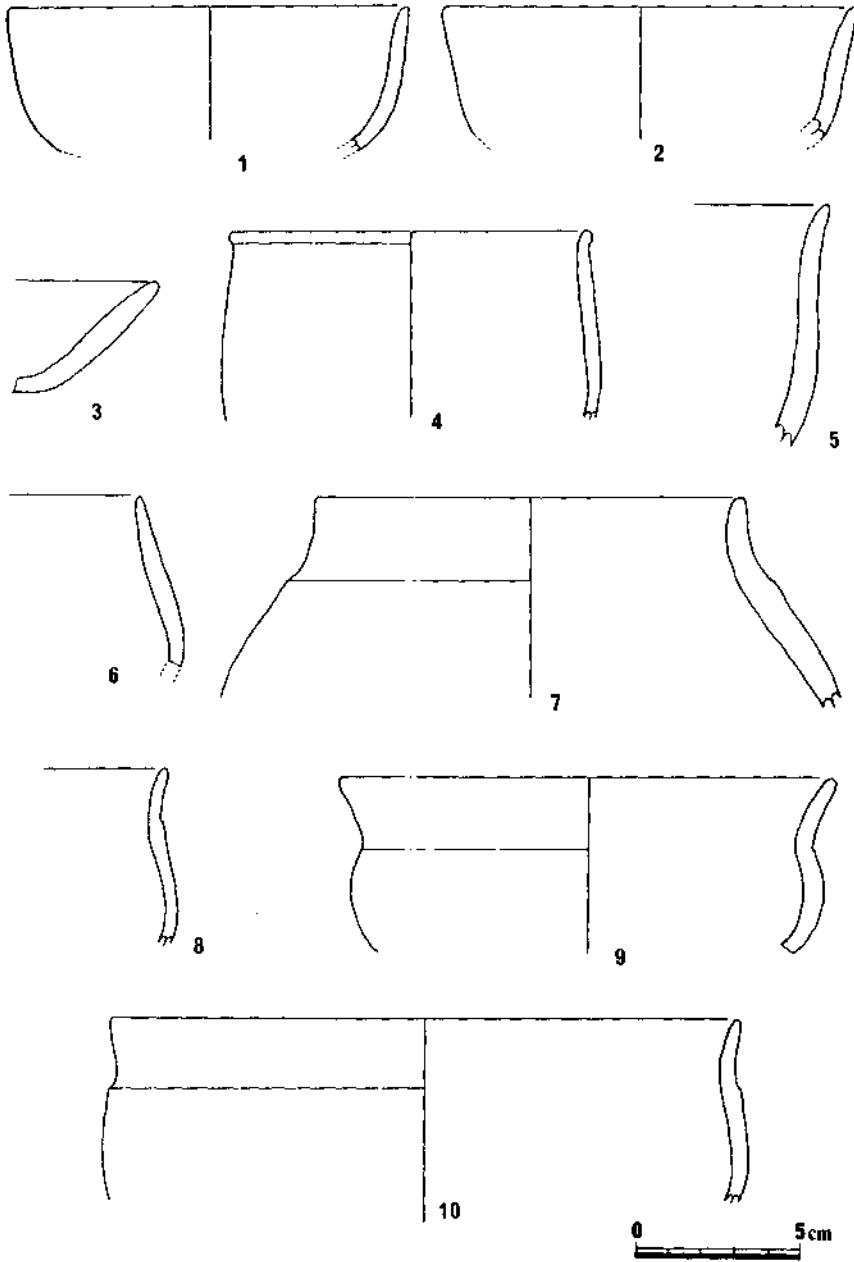
(4) Rolf Hachmann, "Prähistorische Funde von Çıradere", Boğazköy III, Berlin 1957, S. 62-67., Taf. 34-37.

1989 YILI YÜZEY ARAŞTIRMALARI

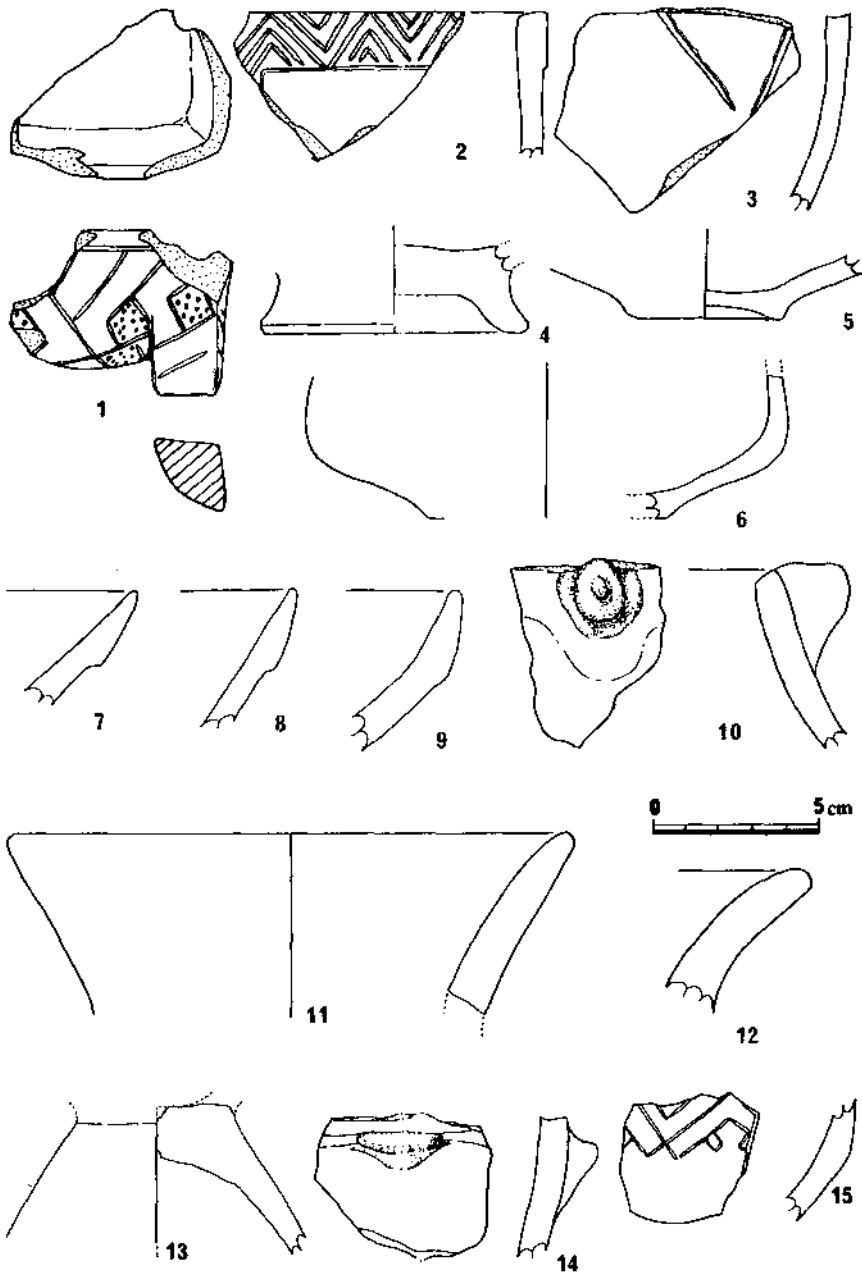
1. Darıözü Göleti	35. Kül (Çöpçiftliği)
2. Karagözlü	36. Kayalıboğaz (Ekizce)
3. Paşadeğirmen	37. Ada
4. Acıpınar Mağarası	38. Sarıkent
5. Keylik	39. Kuşaklı
6. Şekiller	40. Bayramuşağı
7. Saraycık	41. İncebucak
8. Gökpınar	42. Kül I (Karasenir)
9. Büyüknefes	43. Hacımusca
10. Dutluk	44. Yanıkdeğirmen
11. Maltepe	45. Karaçayır
12. Sivritepe (Kömüşören)	46. Çatal
13. Öz	47. Samsun
14. Sivritepe (İğdecik)	48. Hasanlar
15. İğdecik	49. Kül (Hasanlar)
16. Karaboğaz	50. Çerçi
17. Sarıyaprak	51. Abdi
18. Hamzalı	52. Kocadere
19. Eminoglu	53. Pazarcı
20. Kayalıboğaz (Melez)	54. Kül (Kazılağıl)
21. Çıtlıklı	55. İlcek
22. Lök	56. Akpınar
23. Yılanlıderesi	57. Karayer
24. Hüyükkişla	58. Boğaz
25. Çakırkoyağı	59. Koçhasan
26. Mülazım	60. Yassıören (Sapmazköy)
27. Kazılışağı	61. Kuru (Sapmaz)
28. Süleymanlı	62. Yılanlı
29. Hayvahacılı	63. Yiritköy
30. Yukarısazlık	64. Tovağıntömektepe
31. Kuzayca	65. Kara (Darıhöyüğü)
32. Kazıt	66. İğdeliçeşme
33. Kamışlağılı	67. Güzelyurt
34. Yılkıcı	

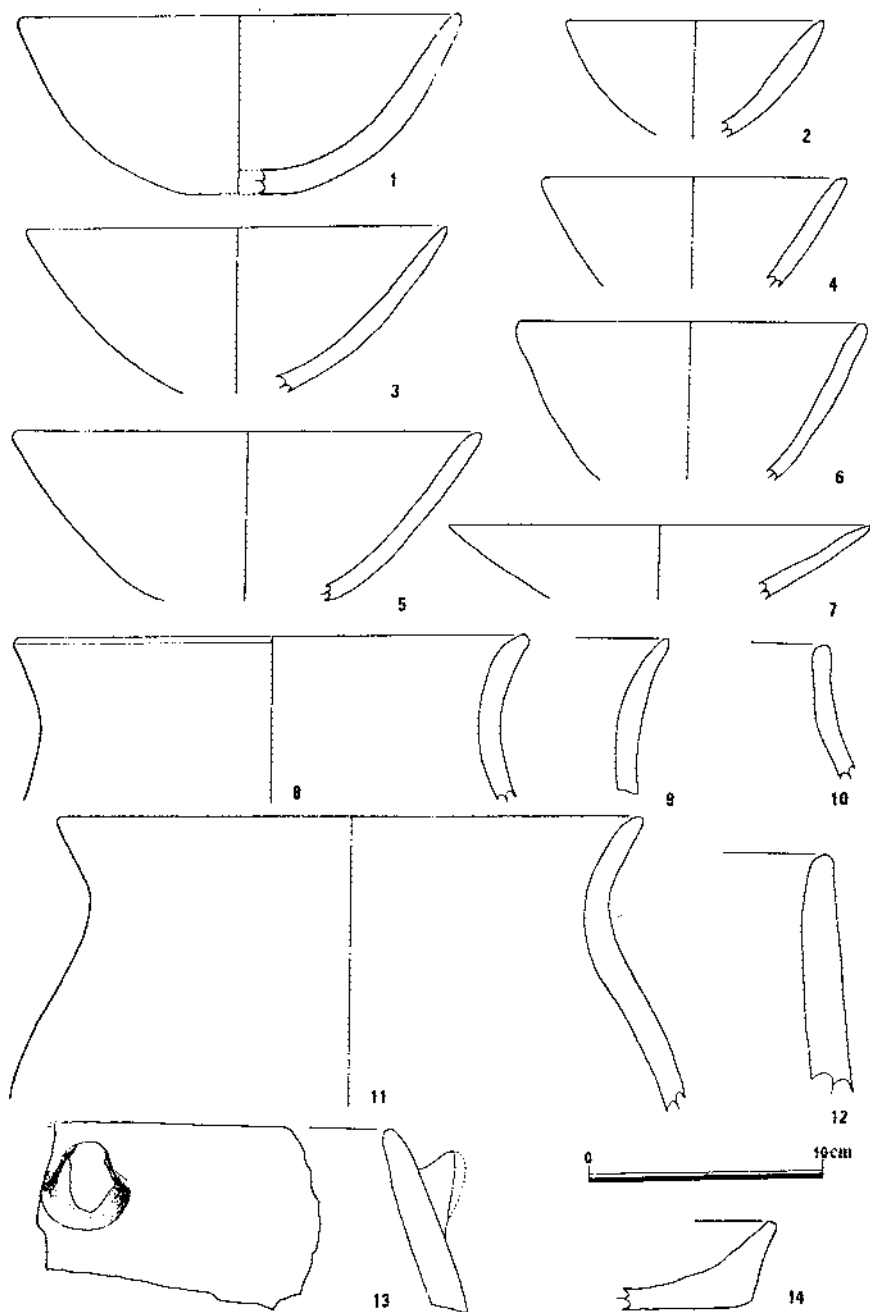
Resim: 1

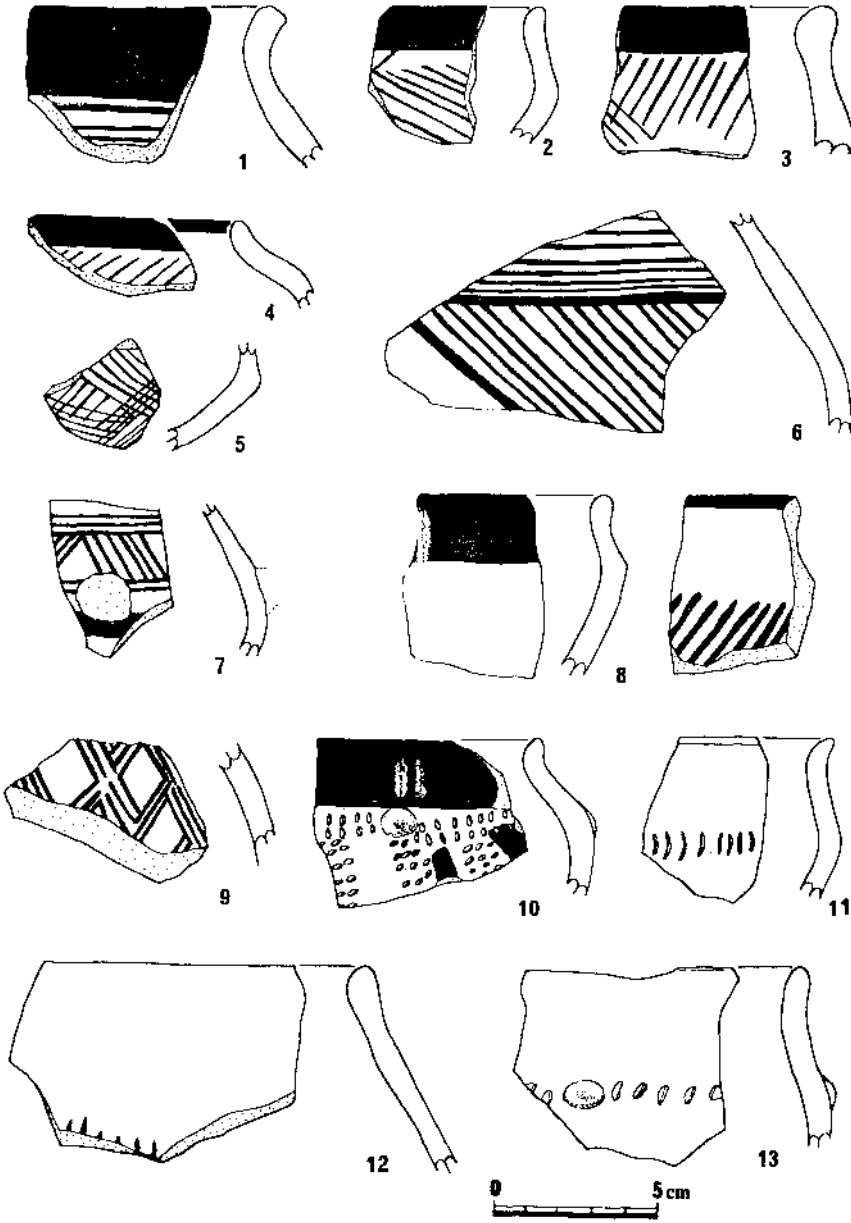
Resim: 2- 1-10 Yassiören (Sapmaz Köy)

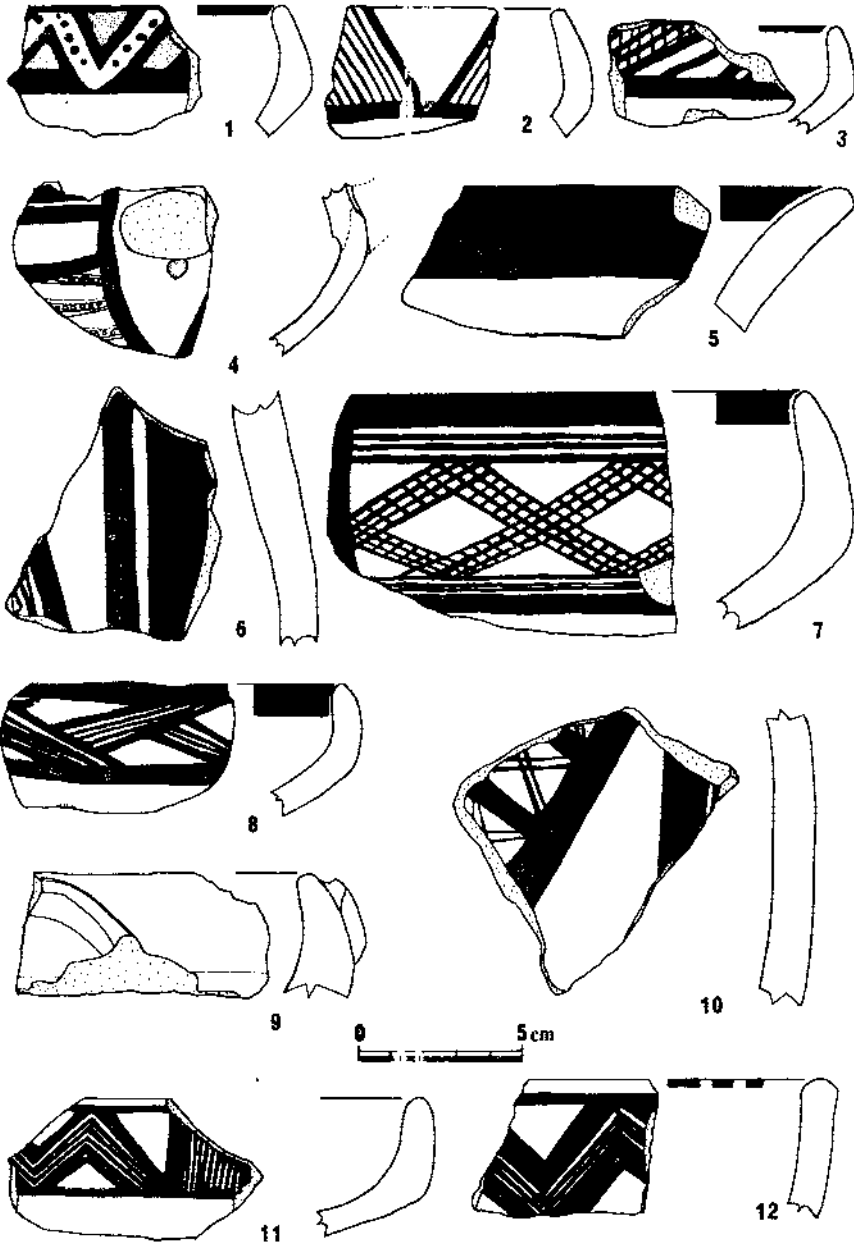
Resim: 3- 1-6 Yassıören (Sapmaz Köy)
7-15 Kayalıboğaz

Resim: 4- 1-14 Darıözü Gölü

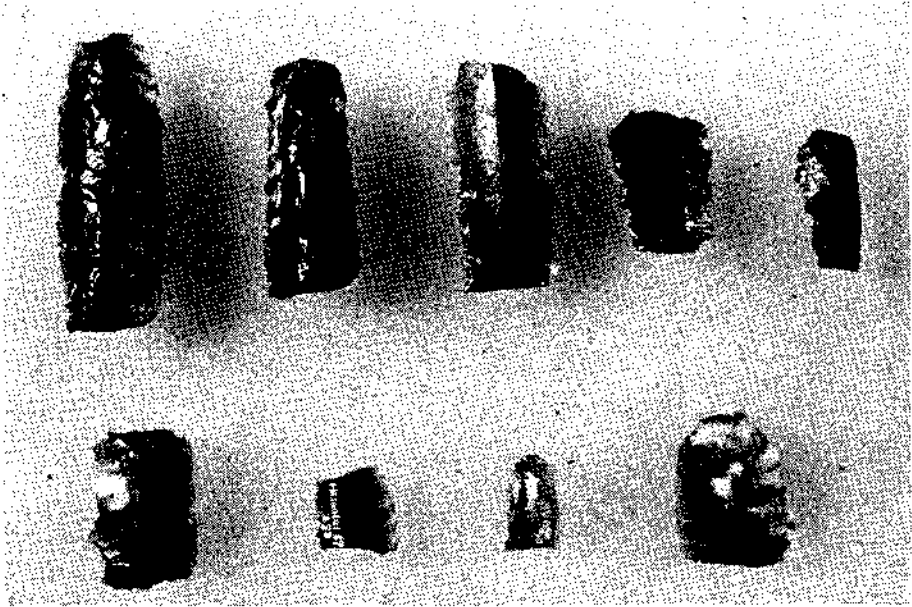
Resim: 5- 1-6 Karaboğaz
 7 İminoğlu
 8-9 Büyüknefes

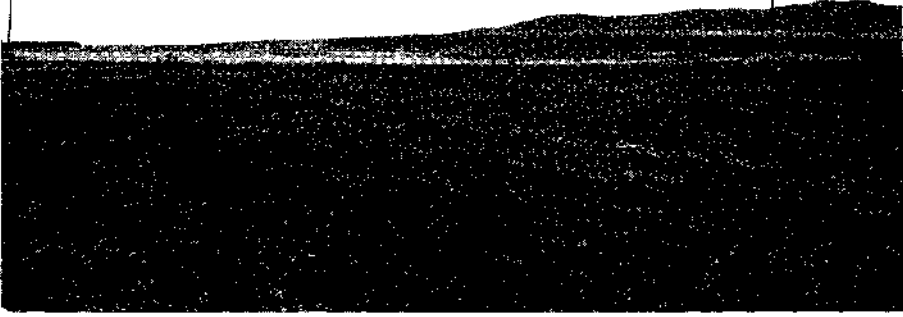
Resim: 6- 1-4, 6 Karasenir Kül I
 5-7 Yanıkdeğirmen
 8-10 Yukarısazlık
 11-12 Karayer

Resim: 7- Hasanlar

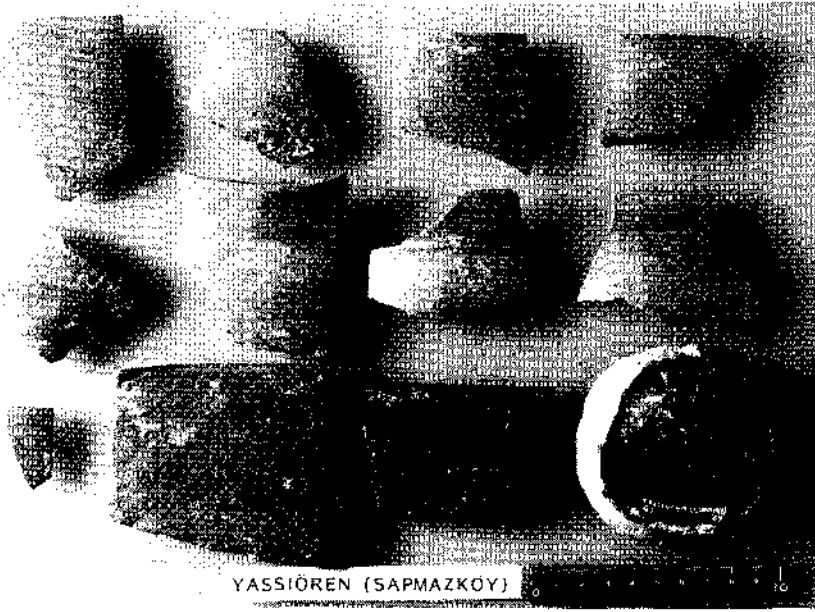
Resim: 8- Hasanlar

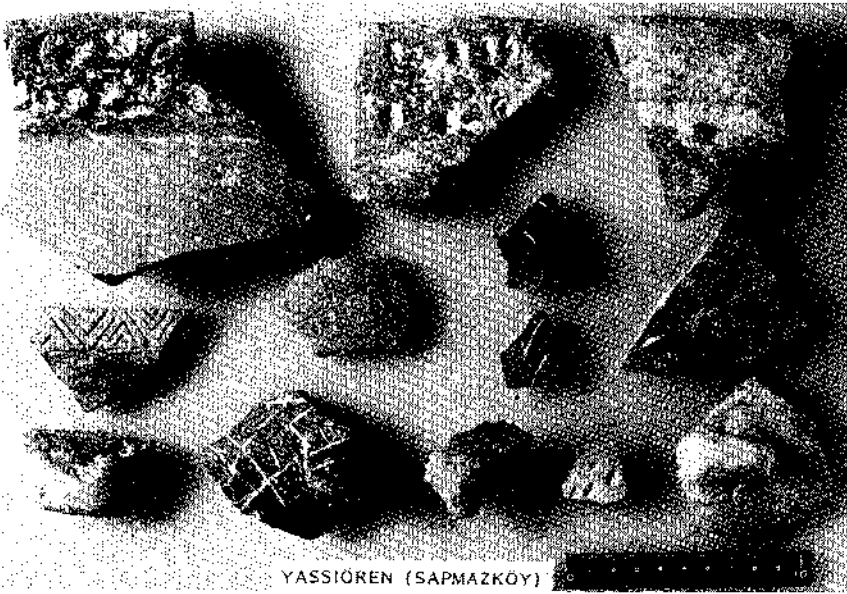
Resim: 9- Yassıören

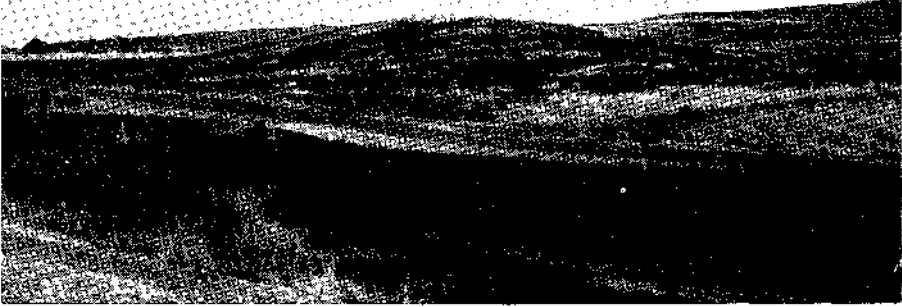
Resim: 10- Yassıören

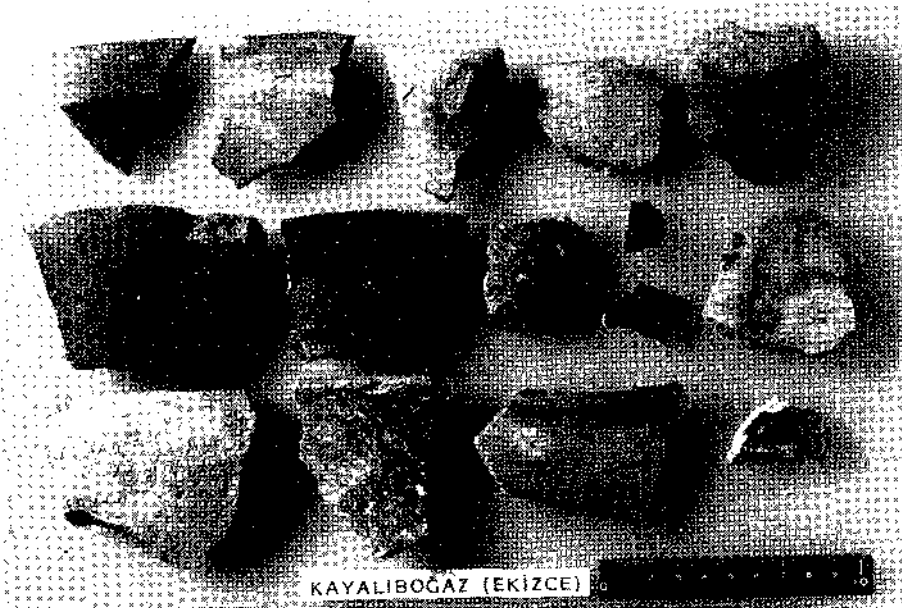
Resim: 11- Yassiören

Resim: 12- Yassiören

Resim: 13- Kayalıboğaz

Resim: 14- Kayalıboğaz

Resim: 15- Darıözü Göleti

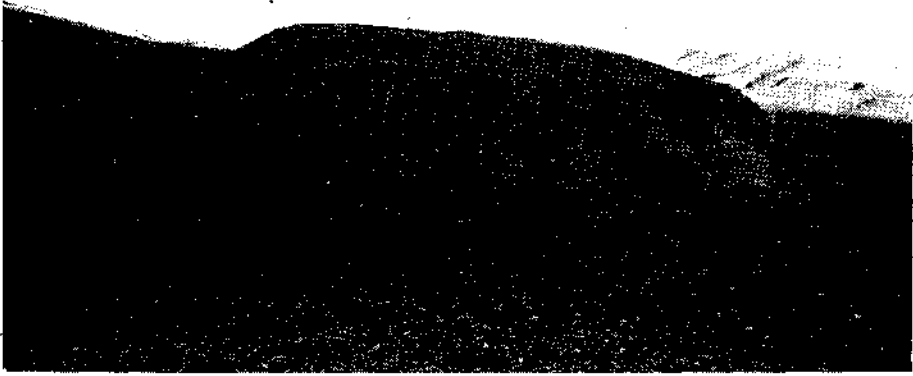
Resim: 16- Darıözü Göleti

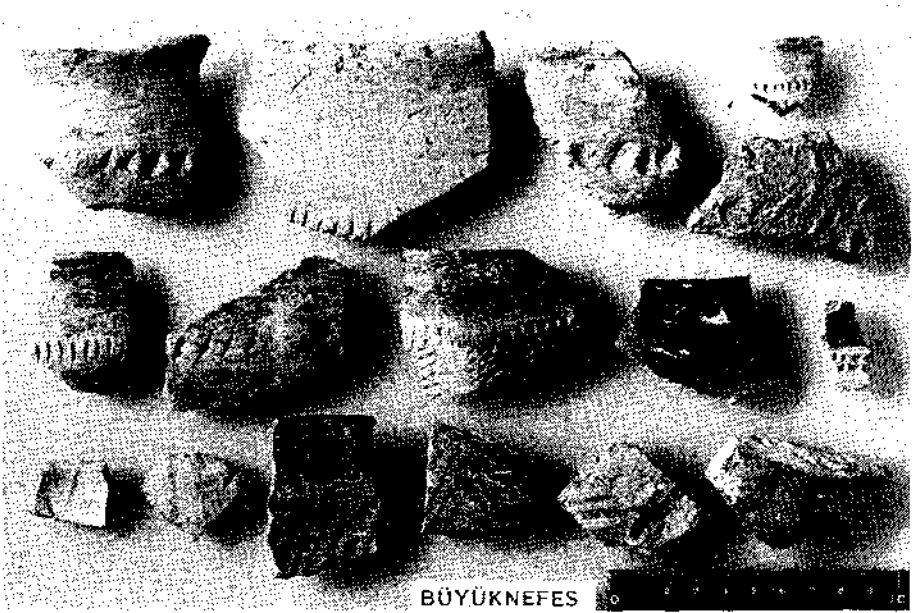
Resim: 17- Karaboğaz

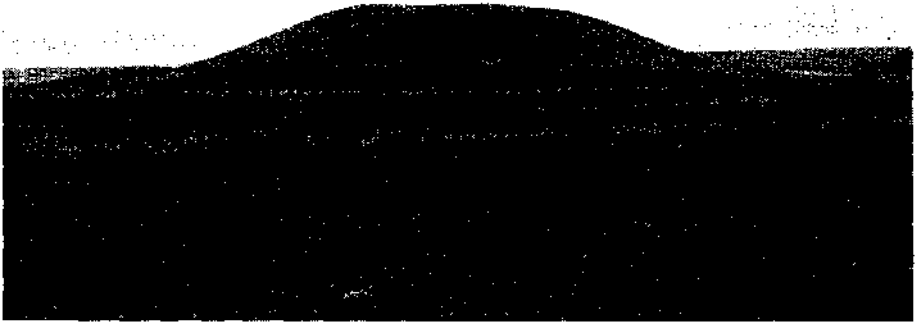
Resim: 18- Karaboğaz

Resim: 19- Büyüknefes

Resim: 20- Büyüknefes

Resim:21- Karasenir, Kül I

Resim: 22- Karasenir, Kül I

Resim:23- Yukarisazlık

Resim: 24- Yukarisazlık

1989 YILI ÇORUM İLİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Aygül SÜEL**

1989 yılında, Çorum ili sınırları içersinde yürüttüğümüz yüzey araştırmalarını Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Heyet Üyesi olarak Arkeolog Dr. Mustafa Süel ve Bakanlık temsilcisi Arkeolog Solmaz Gülşen'in iştirakiyle gerçekleştirdik. Çalışmalarımızı, 13.7.1989 - 7.8.1989 tarihleri arasında yaptık.

Bu araştırmalarımızın iznini bize sağlayan Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve katkıları için Türk Tarih Kurumu Başkanlığı ile Çorum Müzesi Müdürlüğü'ne teşekkürlerimi sunmak isterim.

Bu araştırmalarda her konuda olduğu gibi bilimsel destek ve ilgisini esirgemeyen Hocamız Prof. Dr. Kutlu Emre'ye teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Uzun seneler devam edecek bir proje olarak başlattığımız bu çalışmaların amacı kısaca: Hititlerin başşehri Hattusa ile onu çevre eyaletlere bağlayan yolların tespiti, bu yollar üzerinde bulunan antik yerleşim yerlerinin tanımlanmasını saha araştırmaları ile sizlere sunmak ve çalışmalarımızın ilerleyen safhalarında Hitit çivi yazılı kaynaklarla saha çalışmalarını bir kompozisyon haline getirmek suretiyle coğrafi lokalizasyon denemelerine ışık tutmaya çalışmaktır.

1988 yılı çalışmalarımızda Hititlerin başkenti Hattusa'yı (Boğazköy) metinlerden öğrendiğimiz üzere kendisine 3 günlük mesafede bulunan bir sınır eyaleti olan Tapigga'ya (Maşathöyük) bağlayan yolları ve bu yollar üzerinde tespit ettiğimiz Hitit merkezlerini incelemeye çalışmıştık.

* Doç. Dr. Aygül SÜEL, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü, Hititoloji Anabilim Dalı, Sıhhiye/ANKARA.

Bu sene ise, geçen yıl incelediğimiz 40 km uzunluğunda ve yer yer 10 - 15 km genişliğe varan bölgenin hemen kuzeyinde bulunan diğer bir sahayı incelemeye çalıştık.

Çalışmalarımızda, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün 1/5000 lik şeffaf paftalarını, 1893 Osmanlı askeri menzil hatlarını gösteren haritayı, Harita Genel Müdürlüğü'nün 1932 baskılı ve modern karayollarının coğrafyayı değiştirmedeği fiziki haritaları kullandık.

Çalışmalarımızda esas prensip olarak bugün kullanılan yolların dışında halen terk edilmiş veya ancak atla kullanılan antik yolları bulmaya ve kullanmaya çalıştık.

Bu yazımızda 1989 yılı araştırmalarımızın güzergâhı olan Boğazköy Ortaköy arasındaki tespit ettiğimiz yerleşim yerlerinden müstahkem mevkiilerden bize tanınan resim sayısı nispetinde bilgi vermeye çalışacağız. Bu bölge daha önce bu konuda araştırma yapılmamış, bakir bölgelerdir.

Boğazköy'den itibaren coğrafi yapının bize sağladığı imkânları kullandığımızda, Boğazköy'den doğuya doğru gelişen yolların bir kesişme noktası olan yerde Büyük Hırka önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim : 1).

Kıplanpınarı Höyük (Resim : 2, 5, 6, 7).

Bugün 300 hanelik bir köy olan Büyük Hırka, eski Çorum-Yozgat yolunun üzerinde yer almaktadır. Modern köyün kuzeydoğusunda ve hemen arkasında bulunan sırtlar üzerinde Kıplanpınarı mevkiinde bir yerleşim yeri bulunmaktadır. Bugün tarla ve bir kısmı da mera olarak kullanılan arazide bol miktarda bulunan temel taşları tarla açmak için kümeler halinde toplanmış durumdadır. Bu da üst tabakada bulunan mimari kalıntıların büyük ölçüde tahribata uğradığını göstermektedir. Yüzey buluntusu olarak buradan Eski Tunç Çağı, II. bin ve Klâsik Çağ seramik toplanmıştır.

Bayındır Höyük ve Eski Tunç Çağı Mezarlığı (Resim : 2, 5, 8, 9, 10).

Büyük Hırka köyünün 2 km. kadar kuzeyinde bulunan Bayındır mevkiinde yaptığımız araştırmada Bayındır Höyük'ten yüzey buluntusu olarak II. bin ve Klâsik Çağ seramikleri topladık. Güneyinde Ağbaba, do-

ğusunda Karaardıç Tepe bulunan bu mıntıkada diğer bir yer de Bayındır Höyük'ün aşağı yukarı 700 m doğusunda, bir burun üzerinde tarla olması nedeniyle çok tahrip olmuş E.T. Çağı mezarlığı ile karşılaştık. Yüzeyden E.T. Çağı çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Ancak gerek mezarlığın yayıldığı alanın tespiti için gerekse hem tarla olması nedeniyle tarım araçlarının tahribi hem de kaçak kazı çukurlarının varlığı nedeniyle buranın hiç değilse bir sezonluk kurtarma kazısı ile incelenmesi gerektiği kanısındayız.

Yatankavak Tümülüsü

Büyük Hırka köyünden kuzeye doğru ilerleyen yol üzerinde Yatankavak köyü bulunmaktadır. Bu köyün hemen yakınında iki tane tümülüs vardır. Köylüler, toprak alarak küçük boy bir tümülüsü taban toprağına kadar yok etmişlerdir. Mezar odası mimarisi veremeyen ortada bir taş dö-küntüsü kalmıştır. İkinci tümülüs 10 m yükseklikte olup bir tarafı tamamen sağlamdır, diğer tarafı ise yine köylülerin kerpiç kesmek amacıyla aldıkları toprak nedeniyle yarıya yakın bir kısmı yok edilmiştir. Bu da bize diğer tümülüsün nasıl ortadan kalktığı hakkında fikir vermektedir. Kanaatimizce, mezar odasının hemen yakınına kadar tahrip edilmiş tümülüste kısa bir çalışma ile mezar odası açığa çıkarılmalı ve böylece toprak alımı ile köylülerin mezar odasını tahrip etmeleri önlenmelidir. Yatankavak köyünde pek çok evin yapımında köşe taşı ya da temel taşı olarak Klâsik Çağ ile geç dönem malzemesinin kullanıldığı gözlenmektedir.

Dedepınarı Höyüğü (Resim 2, 5, 11, 12)

Yatankavak köyünün kuzeybatısında Dedepınarı ve Veletköy köyleri bulunmaktadır. Bu iki köy aslında iki ayrı mahalle gibi kabul edilebilir. Evler dahi bitişik vaziyettedir. Dedepınarı köyünün 600 m kadar batısında eski köy yolunun hemen kenarında Dedepınarı Höyüğü yer almaktadır. Kireçtaşından konglomeranın yüksekliğinden istifade edilerek meydana gelen bu höyüğün çapı aşağı yukarı 100 m civarında, yüksekliği ise 15 m dir. Eski yapar-Alaca ovasının güney sırtları üzerinde bu höyük yer alırken, oldukça daralmış olan ovanın karşı tarafında Eski yapar Höyüğü bulunmaktadır. Aralarında hemen hemen 4 km lik bir mesafe bulunmaktadır. Dedepınarı Höyüğü'nden yüzey buluntusu olarak Eski Tunç Çağı, II. bin ve Demir Devri seramikleri toplanmıştır.

Gelişen yol bizi Eski yapar Höyüğü'ne getirmektedir. Uzun yıllar üzerinde çalışılan ve önemli bir merkez olduğu bilinen Eski yapar Höyüğü'nden burada bahsetmeyeceğiz.

Hışır Höyük (Resim : 3, 5, 13, 14).

Eskiyapar'dan 8 km. kadar kuzeydoğuda bulunan Hışır Köyü, Boğazköy'e de 30 km uzaklıktadır. Köyün güneybatısında ve bir çayın kenarında Hışır Höyük yer almaktadır. Bu höyük, kuzeydoğuya gelişen yol için önemli bir kavşak noktasıdır. Geven Boğazı'nın ağzını kapamakta ve Alaca ovasının uç noktasında bulunmaktadır. Buradan itibaren yolumuz Alaca ovasının kuzeyinde bulunan dağlara doğru ilerlemekte ve dağlar üzerinden aşarak Ortaköy ovasına inilmektedir. Ortaköy'e giden bu yolun başında yer alan Hışır Höyük'ün uzun aksı 200 m yüksekliği ise 20 m dir. Höyük kuzeydoğusundan kayalara dayalıdır. Hışır Höyük köyün hemen hemen içinde olması nedeniyle üzerinde bolca kaçak kazı izlerine rastlanılmış, bu durum ilgili makamlara duyurulmuştur. Yüzeyden Eski Tunç Çağı, II. bin, Demir Devri ve Klâsik Çağ seramikleri toplanmıştır. Resim 14'de bu höyük üzerinden toplanan seramik parçalarından sadece II. bine ait olanları bulunmaktadır.

Kızılı Höyük (Resim : 3, 5, 15, 16).

Alaca ovasının kuzeyinde bulunan diğer bir höyük de Kızılı Höyük'tür. Buradan kuzeye ilerlediğimizde Hışır'dan dağlara doğru yükselen yol Kızılı Höyük üzerinden gelen yolla birleşmekte ve Ortaköy istikametinde ilerlemektedir. Kızılı geniş bir alana yayılmıştır. Eski yerleşim alanının üzerinde ve bilhassa güney istikametinde modern köyün iskânı görülmektedir. Klâsik çağlardan kalan pek çok taş eserlerin bugün köyde, özellikle köy camisinin inşaatında kullanıldığını görmekteyiz. Yüzeyden, Eski Tunç Çağı, II. bin ve Klâsik Çağ ç.ç. parçaları topladık.

Ak Höyük (Aktoprak Höyük) (Resim : 3, 5, 17, 18).

Kızılı köyünden ilerlediğimizde karşımıza Kapaklı köyü gelmektedir. Bu köyün 1 km. güneyinde, çapı 200 m kadar, yüksekliği 20 m olan Ak Höyük ya da Aktoprak Höyük bulunmaktadır. Ak Höyük bu bölge höyüklerinde sıkça gördüğümüz özellik olarak batı kısmından kiste dayalıdır. Satıhta şiddetli yangın izi gösteren kerpiç duvarlar görülmektedir. Bilhassa höyüğün kuzey kısmındaki yamaçlarda şiddetli yangının meydana getirdiği curuf parçaları bolca bulunmaktadır. Güney kısmında ise köylülerin kerpiç yapmak için toprak aldığı ve bu yüzden hafif bir tahribatın olduğu gözlenmiştir. Bu arada höyüğün bütün etekleri de tarla olarak kullanılmaktadır. Yüzeyden Eski Tunç Çağı, II. bin ve Demir Devri seramiği topladık.

Akpınar Höyük (Resim : 4, 5, 19, 20).

Hışır ve Ak Höyük'ten gelen yol Akpınar köyünde birleşmektedir ve kuzeydoğuya doğru ilerlemektedir. Akpınar Höyüğü coğrafyanın sağladığı ince uzun bir plato üzerinde yer almaktadır. Akpınar Höyüğü'nün güney kısmı kiste dayalıdır. Modern köyün gelişmesi nedeniyle bugün sadece höyüğün çok az bir kısmı, o da üstü harman yeri için düzeltilmiş olarak, sağlam görülmektedir. En kısa zamanda müdahale edilmezse, bu höyüğün iyice tahrip olacağını söyleyebiliriz. Yüzeyden yaygın II. bin seramiği tespit edilmiş, ayrıca Demir Devri ve Klasik Çağ ç. ç. parçaları da toplanmıştır. Köyün pek çok evinin su basmanlarında klâsik çağlardan kalma taşların kullanıldığını görmekteyiz. Köyün güneybatısındaki kayalıklarda ise, bugün tamamen soyulmuş olduğu görülen ve şimdi ağıl olarak kullanılan taş mezar odaları bulunmaktadır.

Kızılhamza Höyük (Resim : 4, 5, 21, 22)

Ortaköy'e giden yolda karşımıza çıkan bir diğer höyük te Kızılhamza Höyüğü'dür. Aynı ismi taşıyan köyün orta yerinde binalarla çevrili vaziyette yer alan bu höyük de kist tabakasına dayalıdır. 100 m çapı ve 20 m yüksekliğe sahip olan bu höyükten Çorum Müzesi'ne intikal etmiş bir kurşun figürün bulunmaktadır. Kızılhamza Höyüğü'nün karşı yamaçlarında Klâsik Çağ'a ait mezarlar olduğu görülmüş ve mezarlarda çıkan tam bir kap köylülerden alınarak Çorum Müzesi'ne teslim edilmiştir. Ayrıca, yüzeyden eski Tunç Çağı, II. bin ve Demir Devri ç. ç. parçaları da toplanmıştır.

Yuğ Höyük (Resim: 4, 5, 23, 24)

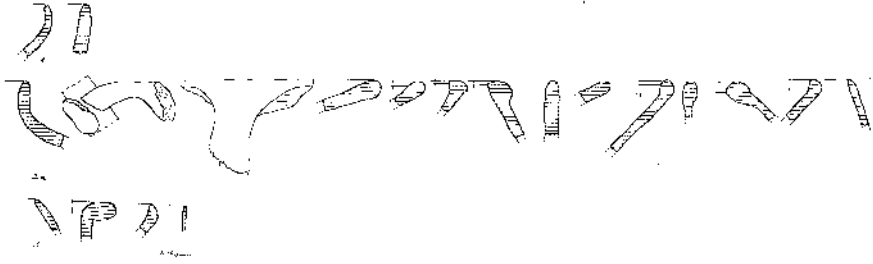
Dağları aştığımızda karşımıza Ortaköy ovası çıkmaktadır. Ortaköy ilçesinin 5 km güneyinde Özdere ve Yükderesi arasında ve Dirgenli köyü yolunun kenarında Yuğ Höyük yer almaktadır. Bu höyük takriben 20 m yükseklikte ve 100 m çapındadır. Höyükte bolca bilhassa tepe kısmında bolca kaçak kazı izlerine rastlanmaktadır. II. bine ait tabakanın oldukça kalın ve yangın izleri taşıdığı, bolca curufun bulunduğu gözlenmiştir. Etrafında bulunan tarlalar höyüğün eteklerinden yukarıya doğru ilerlemiştir. Bu nedenle de oldukça çok tahribat söz konusudur. Yüzeyden kuvvetli bir II. bin seramiği, Demir Devri ve Klâsik Çağ ç. ç. parçaları toplanmıştır. (Resim: 24,) bu höyükten toplanan II. bin çanak çömlek parçalarını göstermektedir.

Fığla Tepesi (Resim: 4, 5, 25)

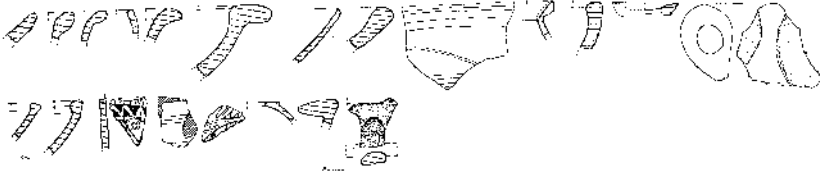
Yuğ Höyük'ün kuzeybatısında ve Ortaköy'ün batısında, Ortaköy ovasına inen yolun kenarında Fığla Tepesi yer almaktadır. Diğer ismi Kale Tepe olan bu müstahkem mevkiiden karşısında yer alan Yuğ Höyük ve diğer yerleşim yerleri de dahil olmak üzere bölgeyi kontrol altında tutmak pek kolaydır. Fığla Tepesi aşağı yukarı 250 m çapında bir alan olup, kenarında bulunan yoldan 25 m yüksekliktedir. Bugün üstü tamamen ağaçlarla kaplıdır. Üzerindeki düzlükte bir kale iç mimarisinin büyük yapılarını gösteren taş temeller gözlenmektedir. Ne yazık ki yer yer hazine aramak için açılan kaçak kazı izleri bulunmaktadır. Yüksekliği ve dikliği nedeniyle kuvvetli yağmur erezyonu çanak çömlek parçalarını yamaçlardan indirmiş olduğundan ve sıkça ağaç bulunduğundan fazlaca ç.ç. parçası toplanamamıştır. Buranın daha dikkatli ve uzun süreli incelenmesi gerektiği kanısındayız.

Gerek bahsettiğimiz bu kale mevki ve Yuğ Höyük gerekse bu çevrede bulunan Tülüce Höyük, Ağılönü ve Tepelerarası yerleşim yerleri, Asar, İncesu, Karahacıp köyleri ve Gündoğdu Tepesi gibi eski eser alanları öncelikle koruma altına alınmalı ve bir eyalet merkezi olarak karşımıza çıkması muhtemel olan bu bölge kapsamlı bir çalışma ile incelenmelidir. Bu bakımdan, biz bu yıl çalışmalarımızı bir uç noktası olarak Boğazköy'den ikinci gün sınırı olan Ortaköy'e kadar geliştirdik ve maddi imkânlarımızın azlığı ve daha araştırılacak noktalar bulunması nedeniyle burada bıraktık. Ortaköy ve civarında bulunan yerleşim yerleri ikinci gün eyaleti olarak ayrıca incelenmeye devam edilecektir. Bu bakımdan 1990 yılı çalışmalarımızı Ortaköy'ü merkez alarak, Ortaköy ve çevresi ile Ortaköy'ün kuzeyinde yer alan dağların arkasındaki diğer bölgeye doğru uzatacak ve bu bölge ile çıkış noktamız olan Boğazköy arasındaki muntıkayı taramaya devam edeceğiz.

KIPLAK-PIKAR HOYUK

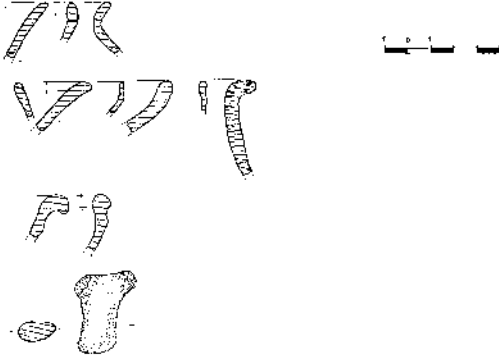
BAYINDIR MEVKE

BÜYÜK HUKA ESKİ TÜRK MEZARİ İÇİ

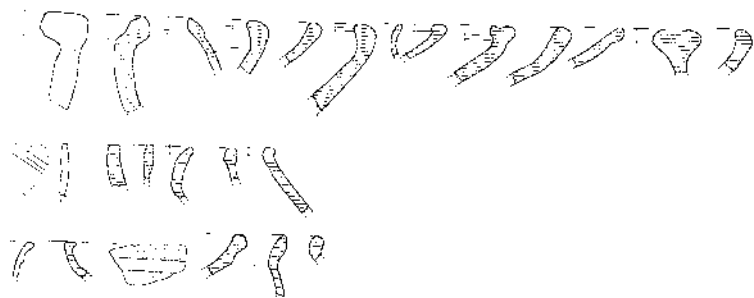

DEDE PINARI

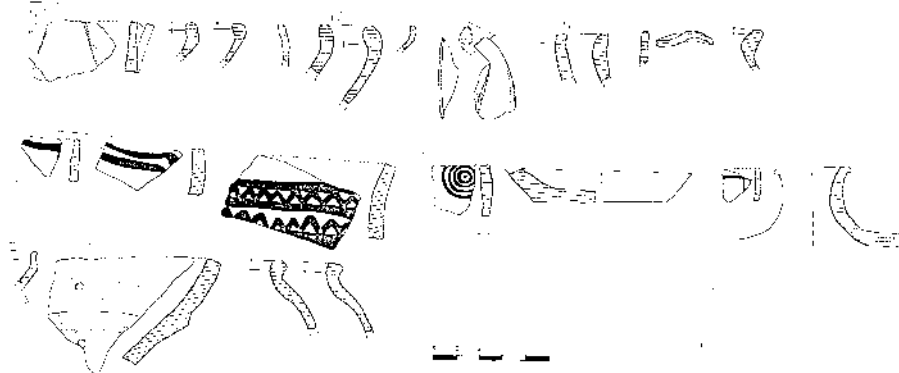

Resim: 2

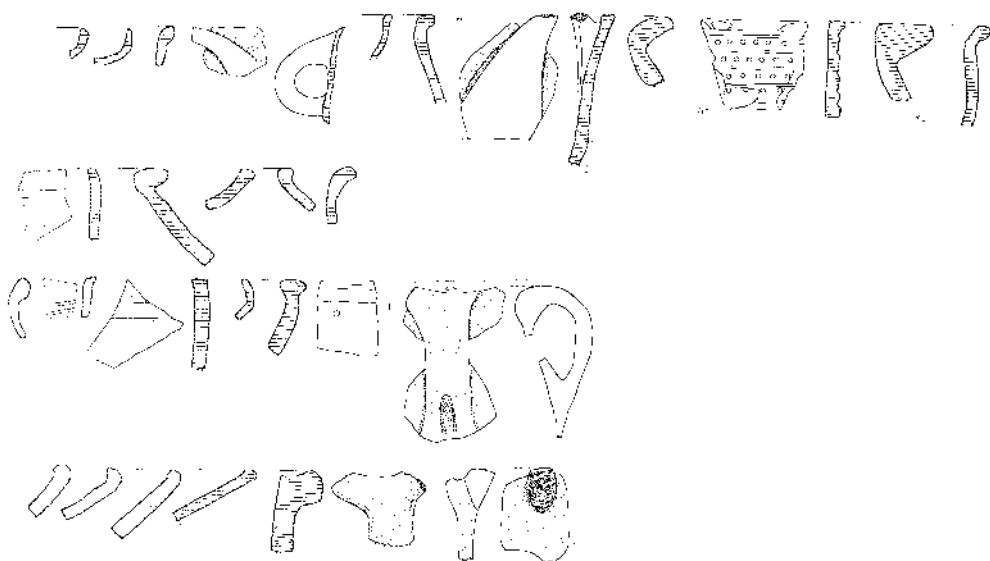
BAĞNAR HÖYÜK

KYCIHANZA HÖYÜK

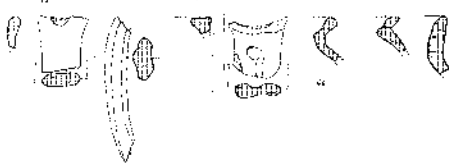
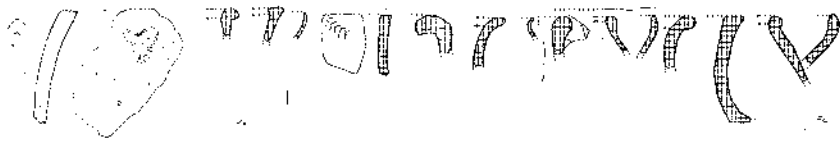
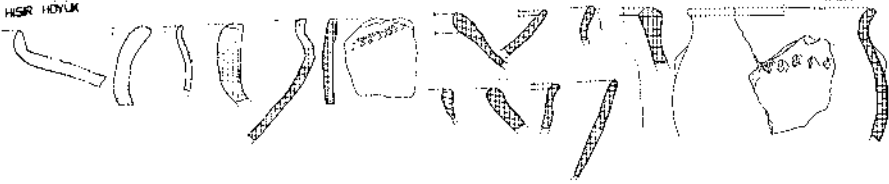

KÜS HÖYÜK İÇİLE İPİLERİ

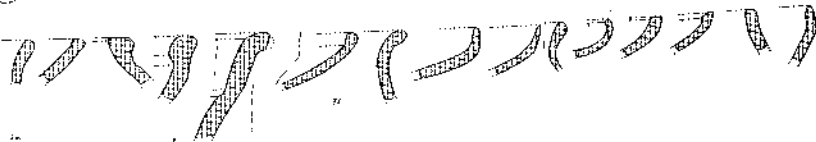
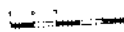

Resim: 3

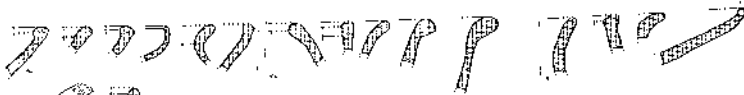
HİSAR HÖYÜKÜ

KIZILIRI HÖYÜK

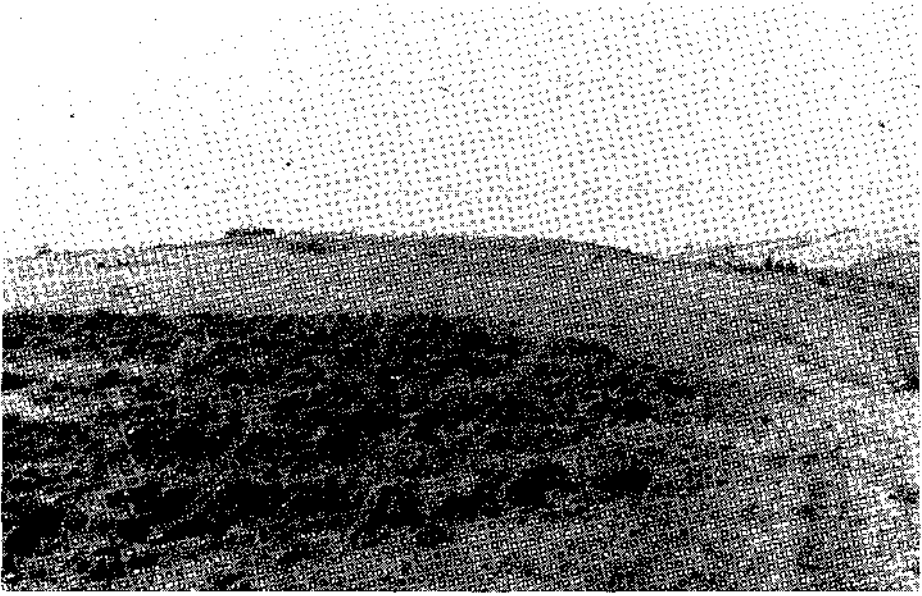
AKTÖRÜK HÖYÜK

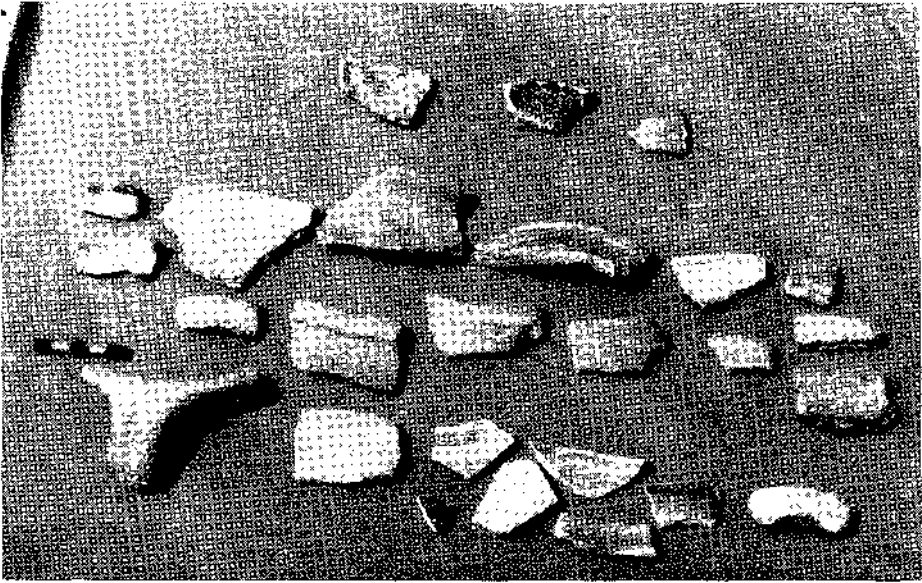
Resim: 4

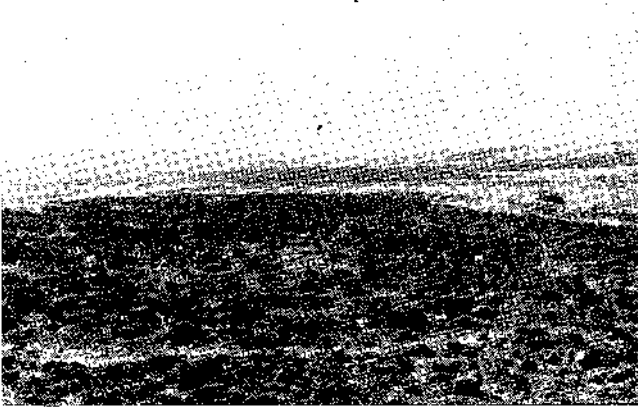
Resim: 5

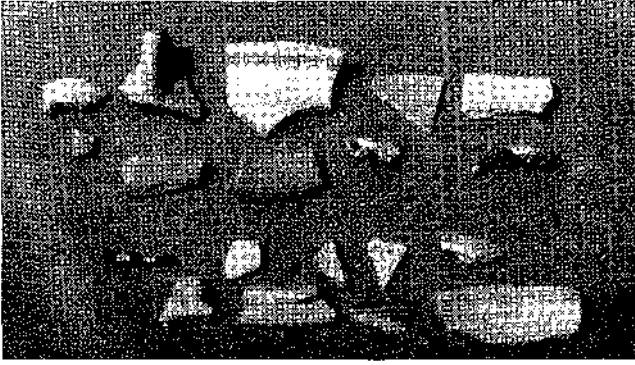
Resim: 6- Kıplanpınarı Höyük (Büyük Hırka Köyü)

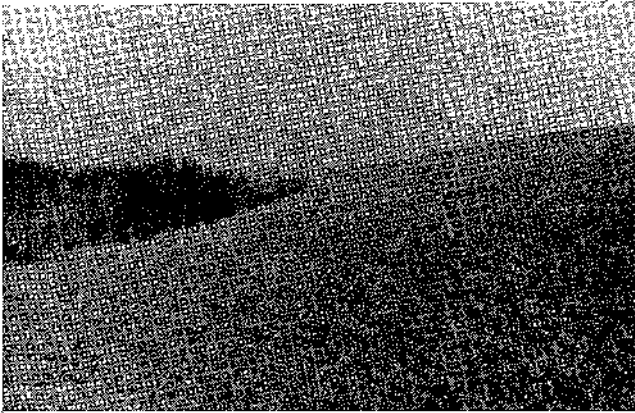
Resim: 7- Kıplanpınarı Höyük (Büyük Hırka Köyü)

Resim: 8- Bayındır Höyük (Büyük Hırka Köyü)

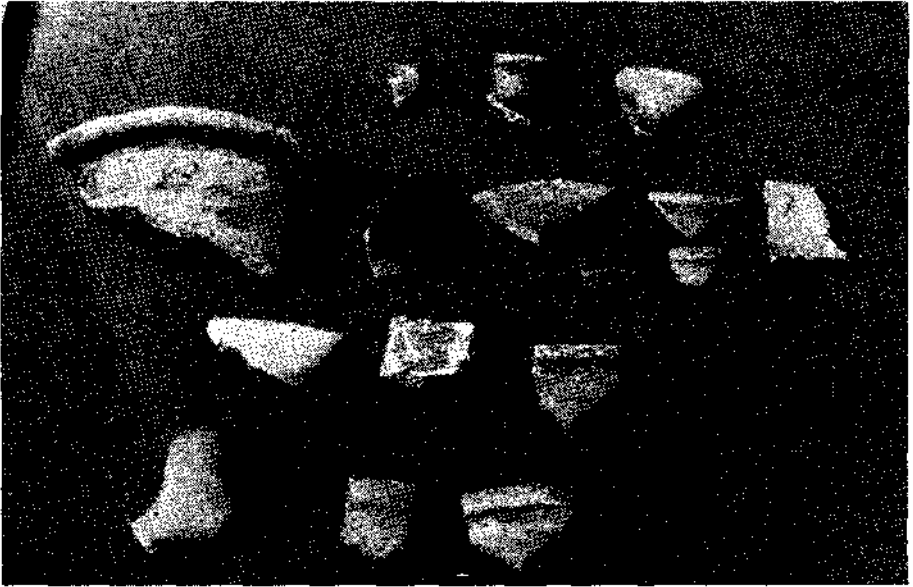
Resim: 9- Bayındır Höyük (Büyük Hırka Köyü)

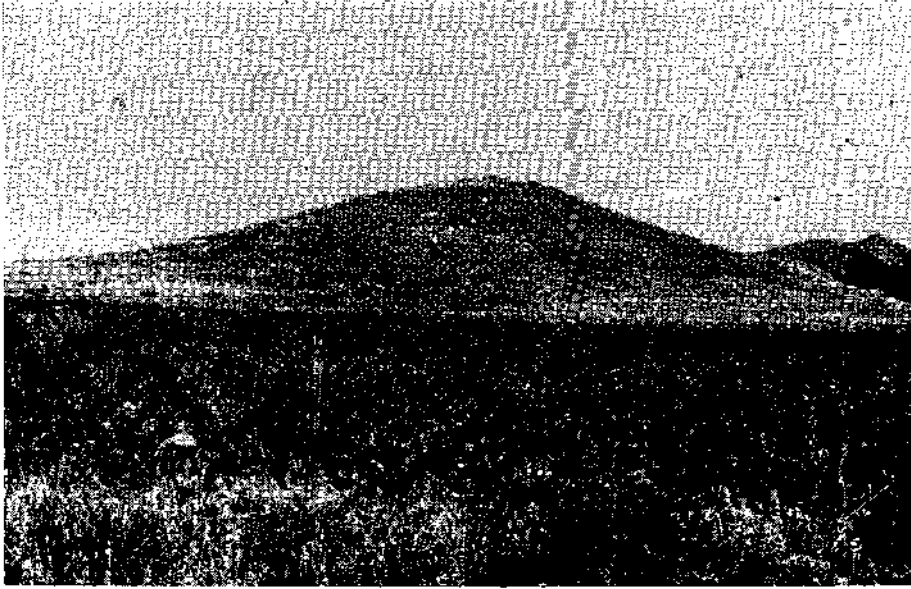
Resim: 10- Eski Tunç Mezarlığı (Büyük Hırka Köyü)

Resim: 11- Dedepman Höyük (Veletköy)

Resim: 12- Dedepman Höyük (Veletköy)

Resim: 13- Hışır Höyük (Hışır Köyü)

Resim: 14- Hışır Höyük (Hışır Köyü)

Resim: 15- Kızıllı Höyük (Kızıllı Köyü)

Resim: 16- Kızıllı Höyük (Kızıllı Köyü)

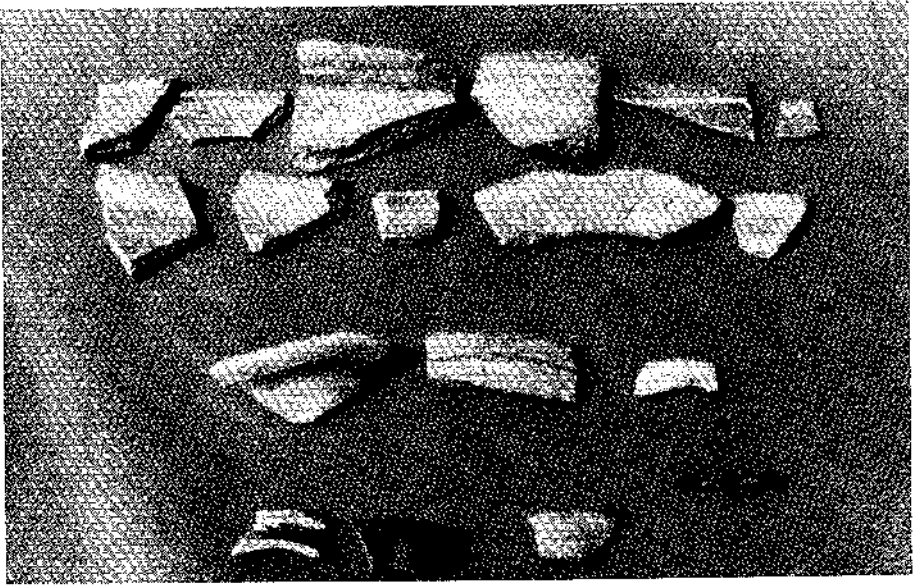
Resim: 17- Ak Höyük (Aktoprak Höyük) Kapaklı Köyü

Resim: 18- Ak Höyük (Aktoprak Höyük) Kapaklı Köyü

Resim: 19- Akpınar Höyük (Akpınar Köyü)

Resim: 20- Akpınar Höyük (Akpınar Köyü)

Resim: 21- Kızılhamza Höyük (Kızılhamza Köyü)

Resim: 22- Kızılhamza Höyük (Kızılhamza Köyü)

Resim: 23- Yuğ Höyük, Fığla Tepesi (Ortaköy)

Resim: 24- Yuğ Höyük, Fığla Tepesi (Ortaköy)

Resim: 25- Yuğ Höyük, Fığla Tepesi (Ortaköy)

VAN BÖLGESİNDE URARTU BARAJ VE SULAMA SİSTEMİNİN ARAŞTIRILMASI, 1989

Oktay BELLİ*

Van bölgesindeki "Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması-nın" üçüncüsünü, 1989 yılının Ağustos - Eylül aylarında gerçekleştirdik¹. Daha önceki yıllarda olduğu gibi, 1989 yılı çalışmamızda da, yine Urartu krallığının merkezini oluşturan Van Gölü bölgesini esas olarak ele aldık. Yaptığımız çalışmayı hem Van Gölü'nün kuzeyinde, hem de güneyinde sürdürdük (Harita : 1)².

Van Gölü'nün Kuzey Bölümü

Süphan Barajı

Van Gölü'nün kuzeyinde sürdürdüğümüz çalışmada, gölün kuzeydoğusunda 3200 m yüksekliğindeki Pirraşit Dağı'nın hemen kuzey eteğinde ilginç bir baraj bulduk. Burada bulunan gölün isminden dolayı bu barajı "Süphan Barajı" olarak isimlendirmeyi uygun bulduk. Deniz seviyesinden 2432 m yüksekliğinde bulunan baraj, (Resim: 1) Urartu başkenti *Tuşpa*'nın (bugünkü Van Kalesi) yaklaşık olarak 110 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Van-Muradiye karayolundan Adaklı köyüne kadar araba ile, buradan Süphan barajına ise ancak yaya olarak çıkılabilmektedir.

* Doç. Dr. Oktay BELLİ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459/İSTANBUL.

- (1) 1989 yılında yapmış olduğumuz bu araştırma, daha önceki yıllarda olduğu gibi yine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun değerli maddi katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmamıza gösterilen bu yakın ilgi ve verilen maddi destek dolayısıyla, her iki kurumun da değerli yöneticilerine burada bir kez daha içtenlikle teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.
- (2) Yapmış olduğumuz araştırmaya Bakanlık temsilcisi olarak Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün elemanlarından Sayın Nizamettin Kara katılmıştır. Ayrıca baraj ve göletlerin planlarını büyük bir özenle çizen Mimar Ümit Sirel'e, titiz çalışmalarından dolayı teşekkür ederim.

Süphan barajı hakkında ilk bilgi, günümüzden 90 yıl önce Urartu Krallığı'nın yayılım alanını oluşturan Kafkasötesi, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesinde araştırmalarda bulunan W. Belck tarafından verilmektedir. W. Belck 1899 yılında Bergri ovasında (bugünkü Muradiye ovası) araştırma yaptığı sırada, köylülerin kendisine vermiş olduğu bilgiyi şu şekilde aktarmaktadır:

"Bergri (Muradiye) Dağları'nın doğusundaki yüksek Pirraşit Dağı'nın hemen eteğinde, Keşiş Göl (Rusa Barajı) büyüklüğünde bir barajın bulunduğunu ve buradan gelen suların Bergri ovasını suladığını bana her zaman anlatırlardı. Barajın gövde duvarı üzerindeki yazıt yerinde yokmuş. Barajın uzak olmasının yanı sıra, anlatılan yerin çok kesin olmaması yüzünden buraya gitmem en azından birkaç günümü alacağından şimdilik bu araştırmayı gerçekleştiremeyeceğim" ³.

W Belck'in daha sonraki yıllarda da Süphan Barajı'na çıkıp araştırma yapamadığını notlarından öğrenmekteyiz. Ne yazık ki bundan sonra hiç kimse artık Süphan Barajı'nda araştırma yapmamıştır. Biz 2 yıldan beri Süphan Barajı'nı araştırma programımıza almamıza karşın, ancak bu sene baraja ulaşmayı başardık. Tamamen ana yolların dışında olan ve 3200 m yüksekliğinde bulunan Pirraşit Dağı'nın çok dik olmasının yanı sıra, 1987 - 1988 yıllarında da sürekli yağın yağmurlardan dolayı arazinin çamur ve kaygan olması yüzünden, Süphan Barajı'na ulaşmak mümkün olamamıştı. 1989 yılında ise Süphan Barajı'na ulaştığımızda, büyük bir düş kırıklığına uğradık; zira gölün güney kesiminde bulunan gövde duvarı, 1979 yılında Van Toprak - Su Bölge Müdürlüğü tarafından yeniden inşa edilmişti. Yapılan bu inşaat sırasında, eski baraj gövde duvarı özelliğini tümüyle kaybetmiştir.

Kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanan Süphan Gölü, çevresindeki yüksek dağ ve tepelerden inen kar ve yağmur suları ile çok sayıdaki kaynağın birleşip akmasıyla oluşmuştur (Resim: 2). Gölde toplanan su miktarının 8 - 9 milyon metreküpten fazla olduğu tahmin edilmektedir. 1.362.500 km²'lik bir alana yayılan göl, Van Ovası'na su sağlayan Rusa barajından (Keşiş Göl'den) daha küçük olmasına karşın, Rusa barajı gölü ile kıyaslanmayacak kadar derindir.

Van Toprak - Su Bölge Müdürlüğü, gölün güney ucunda yer alan eski gövde duvarının üstünü tümüyle kapatmıştır (Resim: 3). Eski gövde duvarının tahminen 80 m uzunluğunda olduğunu, hem inşaatla görev yapan mühendisler, hem de inşaatla bizzat çalışan köylülerin tanım ve tarifleri ile öğrenebilmekteyiz. Toprak - Su Bölge Müdürlüğü, eski duvarın

(3) W. Belck, "Die Bewässerung der Ebene Von Bergri und der Bendimahi-Tschai", *Zeitschrift für Ethnologie* 31, 1899, 248.

batısına 90 m'lik bir duvar daha inşa etmiş ve duvarın uzunluğu toplam olarak 170 m olmuştur (Resim: 4). Baraj gövde duvarının göl sularından fazla zarar görmemesi ve kaymasını önlemek için, hem kuzey, hem de güney tarafı oldukça eğimli bir şekilde kuru taş duvar ile örülmüş ve bunun üzerine de kum ve çakıl dökülerek, taşların sıkıştırılması sağlanmıştır (Resim: 5). Duvarın altından geniş ve uzun bir demir boru geçirilerek, suyun modern bir vana sistemiyle dışarıya akıtılması sağlanmıştır.

Süphan Barajı'nın eski gövde duvarının kaç metre genişliğinde ve yüksekliğinde olduğunu şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Kaç adet su akıtma savağının olduğunu bilemiyorsak da, yeni inşaatı yöneten mühendis ve çevredeki köylülerin vermiş olduğu güvenilir bilgidен, duvar üzerinde 3 adet su akıtma savağının olduğunu öğrenmekteyiz; bunlardan ilki duvarın en altında, ikincisi orta kısmında, üçüncüsü de üst kısımda bulunmaktaymış, örneğin göl sularının fazla yüksek olduğu ilkbahar mevsiminde en üstteki savak, su seviyesinin gittikçe azaldığı yaz ve sonbahar mevsiminde ise, orta ve en alttaki savak kullanılmaktaymış. Ancak ilginçtir ki, bugüne değin bilinen Urartu barajlarının gövde duvarında bu tür üçlü savak sistemine rastlanılmamıştır. Büyük bir olasılıkla bu tür üçlü savak sistemi, Orta Çağ ve Yeni Çağ'da yapılan daha gelişmiş barajların bir özelliği olmalıdır.

Yapılan bu önemli değişiklikler yüzünden gerek Urartu krallığı döneminde inşa edilen gövde duvarının, gerekse Orta Çağ ve Osmanlı Devleti zamanında sık sık onarım geçirdiği anlaşılan gövde duvarının biçimi ve inşa tekniği hakkında şimdilik hemen hiçbir şey bilememekteyiz. Kuşkusuz bu durum bölgedeki baraj inşa tekniğindeki farklı gelişmeyi göstermemesi açısından büyük bir eksiklik oluşturmaktadır.

Baraj gövde duvarının Ortaçağ'da ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu zamanında da büyük ölçüde onarım geçirdiğini, hem bazı taş blokları, hem de duvarda birleştirici malzeme olarak kullanılan Horasan harcı doğrulamaktadır. Hatta baraj gövde duvarının son olarak 1911 yılında büyük bir onarım geçirdiğini, duvardan sökülerek alınan bir taş üzerindeki tamir yazıtı ve atılan tarih doğrulamaktadır⁴.

(4) 55 x 70 cm boyutundaki yazıtlı kumtaşı blok, Van Toprak-Su Bölge Müdürlüğü'nde şoför olarak çalışan Sayın Sadettin Sancak tarafından barajın gövde duvarından sökülerek Van'da şu adreste bulunan evine taşınmıştır: "Beyüzümü Mahallesi, No: 230". Daha sonra bu taş, Sadettin Sancak'ın yeni yapmış olduğu evinin kapı merdiveninde, yazıt görülebilecek şekilde eşik taşı olarak kullanılmıştır. Bize bu konuda ayrıntılı bilgi veren ve çalışmalarımıza özverili bir şekilde katılarak, taşı birlikte araştırmamıza yardımcı olan Mühendis Sayın Selçuk Güzelbeyoğlu'na burada bir kez daha teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

Eski duvardan kalan bazı kalker taşlar, çevredeki kireçtaşı kayalıklarının işletilerek taş elde edildiğini ve inşaatta kullanıldığını göstermektedir. Fazla büyük olmayan taşların özenli bir şekilde yontularak işlendikten sonra duvarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, barajın gövde duvarı gölün güney ucuna inşa edilmiştir. Buradan akan ve "Süphan Deresi" olarak adlandırılan su, Adaklı köyünün içinden geçerek aşağıda güneybatı yönünde uzanan 112 km²'lik Muradiye Ovası'nı sulamaktadır. Doğudan batıya doğru gittikçe alçalan ve Van Gölü kıyılarına kadar uzanan Muradiye ovası, oldukça verimli topraklara sahiptir. Tıpkı Van, Özalp ve Erciş'teki küçük ovalar gibi, bu bölgenin tarımı için çok büyük bir önem taşıyan Muradiye ovası, Urartu Krallığı döneminde en iyi değerlendirilen yerlerin arasında yer almıştır. Bunu gösteren kanıtların başında ise ovada açılan sulama kanalları⁵ ile kurulan askeri ve ekonomik amaçlı tesisler gelmektedir. Kurulan tesislerin en önemlisi ise Körzüt (Arab-ı Zengi / Zengibar) kalesidir. Muradiye Ovası'nın güneydoğu ucunda yer alan bu görkemli kale⁶, batıdan ve kuzeyden, örneğin Kafkasötesi üzerinden Urartu Krallığı'nın merkezine gelecek tehlikelere karşı en büyük savunma zincirini oluşturmuştur.

Ancak Körzüt Kalesi'nin askeri amaçlı kurulmasının yanı sıra, Muradiye Ovasındaki tarım ürünlerinin depolandığı en büyük ekonomik merkez olduğu da anlaşılmaktadır. Körzüt Kalesi'nde halkın yaptığı kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve yayınlanan yazıtlara göre, kale Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) döneminde inşa edilmiştir⁷. Kale ve bu ovada kurulan yerleşim merkezlerindeki besin gereksinmesini karşılamak amacıyla yapılan tarım için Süphan Barajı'nın çok büyük bir hayati önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Urartu kralı Menua döneminde inşa edildiği anlaşılan bu barajın hangi isimle anıldığını şimdilik bilemiyoruz. İlginçtir ki Ortaçağ'da ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde de kesintisiz olarak kullanılan ve sık sık onarım geçiren bu önemli barajın adının ne olduğu hâlâ belli değildir. Ancak bazı eski haritalarda Süphan Gölü "Sultan Gölü" olarak gösterilmektedir. Büyük bir olasılıkla Osmanlı imparatorluğu döneminde göl "Sultan Gölü" olarak adlandırılmış olmalıydı. İstanbul'daki "Başbakanlık Osmanlı Arşivi"nde bulunan Osmanlı dönemi arşiv kaynakları üzerinde yaptığımız çalışmada, bu konuya açıklık getireceğimizi umuyoruz.

(5) W. Belck, *Zeitschrift für Ethnologie* 31, 1899, 247.

(6) Körzüt Kalesi'nde yapılan çalışmalar için bkz., C.A. Burney, "Urartian Fortresses at Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* 7, 1957, 47, vdd.; M.T. Tarhan-V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)", *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1977, 276 vdd.

(7) F.W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften* (Afo, Beiheft 8), 1955-1957, Nr. 42.; G.A. Melikisvili, *Urartskie klinoobraznye nadpisi* 1960, Nr. 67.; A.M. Dinçol, "Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt", *Istanbuler Mitteilungen* 26, 1976, 19-30.

Süphan Barajı Urartu Krallığı'nın erken dönem barajları için çok büyük bir önem taşımaktadır. Baraj çevresinde yaptığımız araştırmada ne yazık ki şimdilik koruma kalesi ve inşa yazıtı bulamadık, ancak her halükârda 2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan bu önemli barajın yeniden araştırılması gerekmektedir. Bu yüzden hâlâ çözümlenemeyen birçok sorunun aydınlığa kavuşması için, gelecek sene Süphan Barajı'nı tekrar araştıracağız.

Van Gölü'nün Güney Bölümü

Van Gölü'nün güney kesiminde yaptığımız araştırmada ise, Van bölgesinde bilinen Urartu barajlarından oldukça farklı özelliklere sahip olan gölet ve barajların varlığını saptadık. Urartu Krallığı'nın güneyinde, Kuzey Mezopotamya sınırına yakın bir alanda bulunan gölet ve barajlar, oldukça ilginç özelliklere sahiptir.

Arpayatağı Göleti:

Arpayatağı Göleti, Van ilinin yaklaşık olarak 97 km güneyinde, Van-Topçudeğirmeni (Şahmanis)-Topyıldız yol ayrımı üzerinde bulunmaktadır. Buraya "Van-Gürpınar-Kırkgeçit-Topyıldız" yolu izlenerek gidilmektedir. Yöresel deyimle "Milla Göleti" olarak adlandırılan Arpayatağı, Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti Toprakkale'nin (eski *Rusahinili*) doğu eteğindeki Sıhke Göleti ile kıyaslanmayacak ölçüde küçüktür (Resim: 6).

Arpayatağı göletinin kuzey kısmı, ne yazık ki 17-18 yıl önce yeni yapılan Van-Topçudeğirmeni-Topyıldız karayolu tarafından tahrip edilmiştir (Resim: 7). Göletteki su, güneydoğuda fazla yüksek olmayan tepelerden çıkan kaynak sularının toplanarak kanal aracılığı ile getirilmesiyle biriktirilmiştir. Kanalin bazı kısımları dolmasına ve yıkılmasına karşın, geçmiş olduğu güzergah hâlâ belirgin olarak görülmektedir. Ancak kanalın çok uzun bir süreden beri çalışmadığı anlaşılmaktadır.

Arpayatağı Göleti'nin batı kısmı, fazla yüksek olmayan Milgölü Tepe'si tarafından sınırlandırılmıştır (Resim: 8). Açık olan kuzey kısmı ise yayvan yarım ay şeklindeki bir duvar ile kapatılmıştır (Resim: 9). Yaklaşık olarak 89 m uzunluğunda ve 3.5-4 m genişliğinde olan bu duvarın şu tarafına bakan güney kısmı, yüzlerce yıldan beri suların getirmiş olduğu toprak tabakası ile dolmuştur. Bu yüzden batısındaki tepeye Milgölü adı verilmiştir. Hatta yer yer taşan toprak tabakasının, duvarın üst kısmını ve dış yüzünü de kapladığı görülmektedir (Resim: 10). Bu yüzden hem taşların işleniş biçimi ve duvar örgüsü, hem de yüksekliği konusunda herhangi bir bilğimiz yoktur.

Arpayatağı Göleti'nin kuzeybatı ucunda, bir adet su akıtma savağı bulunmaktadır (Resim: 11). Yaklaşık olarak 60 cm genişliğindeki bu savağtan bırakılan su, hemen önünde bulunan bir kanal vasıtası ile 2-2.5 km kuzeybatıda yer alan ünlü Pirhilan yerleşim merkezinin çevresinde uzanan arazinin su ihtiyacını karşılamaktadır (Resim: 6). Pirhilan yayla kenti, Van Gölü'nün güneyinde yer alan dağlık bölgedeki yerleşim merkezlerinin en büyüğünü oluşturmaktadır. Bu bölgedeki arazinin çok engebeli ve parçalanmış olması yüzünden, daha çok küçük ve dağınık yerleşim merkezlerinin kurulmuş olduğunu görmekteyiz. Deniz seviyesinden ortalama olarak 2500-2700 m yüksekliğinde kurulan bu tür yerleşim merkezlerini, daha önceki araştırmalarımızda da "Yayla/Dağ Kenti" olarak adlandırmıştık⁸. Sert iklim koşullarından dolayı, kenti oluşturan konutların duvarı 1.5-2 m kalınlığında iri taşlardan inşa edilmiştir. Duvarlarında kerpiç malzemenin kullanılmadığı konutlar, genellikle dikdörtgen biçimli iki odanın yan yana gelmesiyle oluşmuştur. Kabaca elips bir plân gösteren Pirhilan kentinin çevresini koruma duvarları çevrelemektedir (Resim: 12). Zira konutların kalın ve yüksek duvarları, aynı zamanda sur görevini de görmüş olmalıdır. Dağ kentlerinin çevresindeki koruma duvarlarının olmayışı, bu bölgedeki tüm yerleşim merkezlerinin karakteristik ortak özelliğini oluşturmaktadır.

Pirhilan yerleşim merkezinin hemen kuzeydoğu kısmında bulunan ve günümüzde hâlâ kullanılan kaynak, kentin su ihtiyacını karşılamaktaydı. Arpayatağı Göleti'nden getirilen su ise, kentin çevresinde yapılan tarım ve sebze bahçeleri için çok önemliydi. Pirhilan yerleşim merkezi ile birlikte kurulduğu anlaşılan Arpayatağı Göleti'nin, M.Ö. 8. yüzyılda inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Arpayatağı Göleti, her ne kadar mimari özellikleri yönünden Van Ovası'ndaki Sihke Göleti ile kıyaslanamazsa da, şimdilik Kuzey Mezopotamya'ya en yakın su biriktirme tesisini oluşturmaktadır.

Arç Barajı:

Arç Barajı, Van ilinin yaklaşık olarak 103 km güneyinde bulunmaktadır. Bu baraja "Van-Gürpınar-Kırkeçit-Bacirge-Topçudeğirmeni" yolu izlenerek gidilmekte ve yol 100 kilometreden itibaren doğu yönüne ayrılmaktadır. Arç Barajı en yakınındaki Yapraklı köyünün 3-4 km kadar kuzeyinde bulunmaktadır (Resim: 20).

(8) O. Belli, "Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubuskia", *Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, 281 vdd.

Güneyden kuzey yönüne doğru akan ve dar bir kayalık boğazdan geçen Arç Çayı'nın üzerine kurulan barajı, "Arç Barajı" olarak adlandırdık. Aynı baraj yöresel deyimle "Deşt Barajı" olarak isimlendirilmektedir. Kayalığın kuzey kısmını kapatan barajın gövde duvarı, yaklaşık 20 m uzunluğunda ve 3 m genişliğindedir (Resim: 13). Ancak ne yazık ki barajın gövde duvarı hızlı bir şekilde akan Arç Çayı tarafından tümüyle tahrip edilmiştir, yalnızca temel kısımları görülmektedir (Resim: 14). Bu yüzden baraj gövde duvarının kaç metre yüksekliğinde olduğunu kesin olarak bilemiyoruz.

Temelde bulunan iri taşlardan, çevredeki kireçtaşı kayalıklarından elde edilen taşların duvarın inşaatında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Barajda biriktirilen su, kuzey yönüne doğru uzanan ve yöresel deyimle "Deste Sor" olarak adlandırılan Kırmızı Ovayı sulamaktadır. Diğer kaynaklardan gelen suların birleşmesiyle, Ak Dere adını almaktadır (Resim: 20). Urartu Krallığı döneminde baraj yerinin çok elverişli bir yerde seçilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Van Devlet Su İşleri Bölge Müdürlüğü tarafından 9 sene önce Arç Çayı üzerinde yeni inşa edilen küçük bir baraj, aynı vadi içinde ve bu barajın sadece 200-250 m kadar kuzeyinde yer almaktadır (Resim: 15).

Baraj gövde duvarının 40-50 m doğusundaki yüksek bir kayalık üzerinde ise, küçük bir kale bulunmaktadır. 8 x 10 m boyutlarında kareye yakın bir plân gösteren bu anıtsal yapı, oldukça iri taşlardan inşa edilmiştir (Resim: 16-17). Tipik bir kuleye benzeyen ve 2 m kalınlığındaki sağlam duvarlara sahip olan bu tür yapıları halk, ancak eskiden yaşayan devlerin inşa edebileceğinden dolayı "Dirhe" veya "Dev Evi" olarak isimlendirmektedir⁹ (Resim: 18). Bu yüzden bu tür yapıların duvarları yıkılmadan günümüze kadar sağlam olarak kalmıştır. Yapıda kullanılan kristalleşmiş kireçtaşı bloklar, çevredeki kireçtaşı kayalıklarının işletilmesiyle elde edilmiştir. Kyklopik taş bloklarının kabaca da olsa işlenmiş oldukları görülmektedir. Van Gölü'nün güneyinde uzanan dağlık alanda "Dev Evi" olarak isimlendirilen yapılar oldukça yaygın olarak bulunmaktadır. Hatta yıllardan beri Van Gölü'nün güneyinde sürdürdüğümüz araştırmanın sonuçlarına göre, bu bölgede saptadığımız yüzlerce mimarlık anıtının % 70'ini, Dev Evleri oluşturmaktadır¹⁰. Bu yapının da, barajın güvenliğini sağlamak, sulama işlerini düzenlemek, bakım ve onarım işlerini organize etmek amacıyla kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

(9) O. Belli, "Nairi-Hubuskia Ülkesi Araştırmaları", *1. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1983, 38 vdd.; O. Belli, *Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, 283 vdd.

(10) O. Belli, *Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, 283.

Yapının içinden ve çevresinden toparlayabildiğimiz birkaç parça keramik, yerel özellikler göstermesine karşın, 8. yüzyılın özelliklerini göstermektedir (Resim: 19). Özellikle bu tür anıtsal yapılar, 9. yüzyılın sonundan beri Van Gölü'nün güney bölgesinde yaygın olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yüzden Arç Barajı'nın 8. yüzyılda inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Burada ilginç olan en önemli özellik, bugüne değin ilk kez Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içinde bir çay üzerinde barajın inşa edilmiş olmasıdır. Kayalık boğazın dar yerinde küçük bir çay üzerine inşa edilen barajın gövde duvarı, günümüzde Doğu Anadolu bölgesinde inşa edilen modern barajların ilk örneğini oluşturması bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Kırmızı Düzlük Barajı

Yöresel deyimle "Deste Sor" olarak adlandırılan Kırmızı Düzlük Barajı, Arç Barajı'nın yaklaşık olarak 1 km kadar doğusunda bulunmaktadır. Baraj gövde duvarı, doğuda *Kotan Kila Tepesi* kayalığı ile batıda *Bani Tepesi* kayalığı arasına inşa edilmiştir (Resim: 20). Kayalık boğazın kuzey yönünü kapatan gövde duvarı, 91 m uzunluğunda ve 5 m genişliğindedir (Resim: 21). Barajın gövde duvarı, tıpkı Arç barajı gibi çok elverişli bir yere kurulmuştur (Resim: 22). Kırmızı Düzlük Barajı'nın gerek gövde duvarının uzunluğu, gerekse su biriktirme alanı yönünden, Van Gölü'nün güneyinde yer alan barajların şimdilik en büyüğünü oluşturmaktadır.

Barajın gövde duvarının inşasında kullanılan taşlar, doğudaki kireçtaşı kayalıklarının işletilmesiyle elde edilmiştir. Duvarda kullanılan taşların nisbeten özenli bir şekilde işlendikten sonra kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kırmızı Düzlük Barajı'nda biriken sular, çevredeki yüksek tepelerden gelen kar ve yağmur suları ile kaynaklardan çıkan sulardan oluşmaktadır. Ancak yüzlerce yıldan beri yağmur ve özellikle sel sularının yüksek ve çıplak dağlardan getirmiş olduğu toprak tabakası, hem baraj göl alanını, hem de baraj gövde duvarının göl tarafına bakan güney kesimini doldurmuştur. Hatta su taşkınlarının fazla olduğu kısımlarda, aynı toprak tabakasının duvarın üstünden taşarak, kuzey yönünü de kapladığı görülmektedir. Bu yüzden hem güney taraftaki taşlar, hem de duvar örgüsü ve yüksekliği hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Hatta yağmur ve sel sularının sürükleyip getirmiş olduğu toprak tabakasının basıncından, ba-

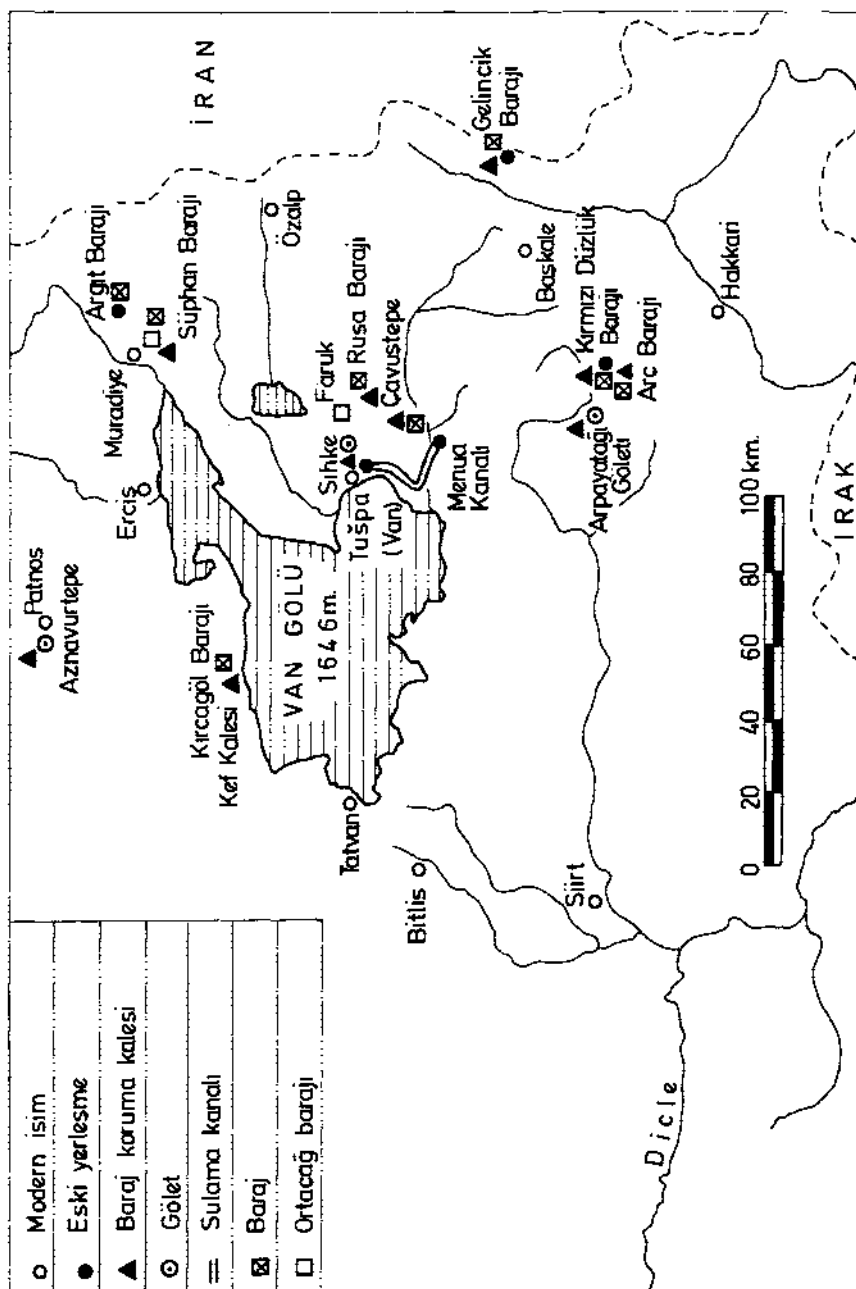
raj gövde duvarının kuzey yönüne doğru bel vermesine ve üstteki taşların yıkılmasına neden olmuştur (Resim: 23). Öyle ki barajın dümdüz olması gereken gövde duvarı, öndüleli bir şekil almıştır. Bugüne değin Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içinde ilk kez bir barajın erezyondan bu denli zarar gördüğüne tanık olmaktadır (Resim: 24).

Toprak tabakası su akıtma savağını da kapatmasına karşın, bir adet olduğu anlaşılan savağın kuzeydoğu uçtaki yeri, zor da olsa görülebilmektedir. Baraj göl alanı toprak tabakası ile kaplı olduğu için, günümüzde Kırmızı Düzlük Barajı sulama amacından çok, ot yetiştirmek amacıyla kullanılmaktadır¹¹. Ancak eskiden barajdan verilen sular, kuzey yönüne doğru uzanan arazideki tarla ve bahçeleri sulamaktaydı. Hatta Van Gölü'nün güneyindeki dağlık alanda en sık yerleşim merkezlerinin bu bölgede yer aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

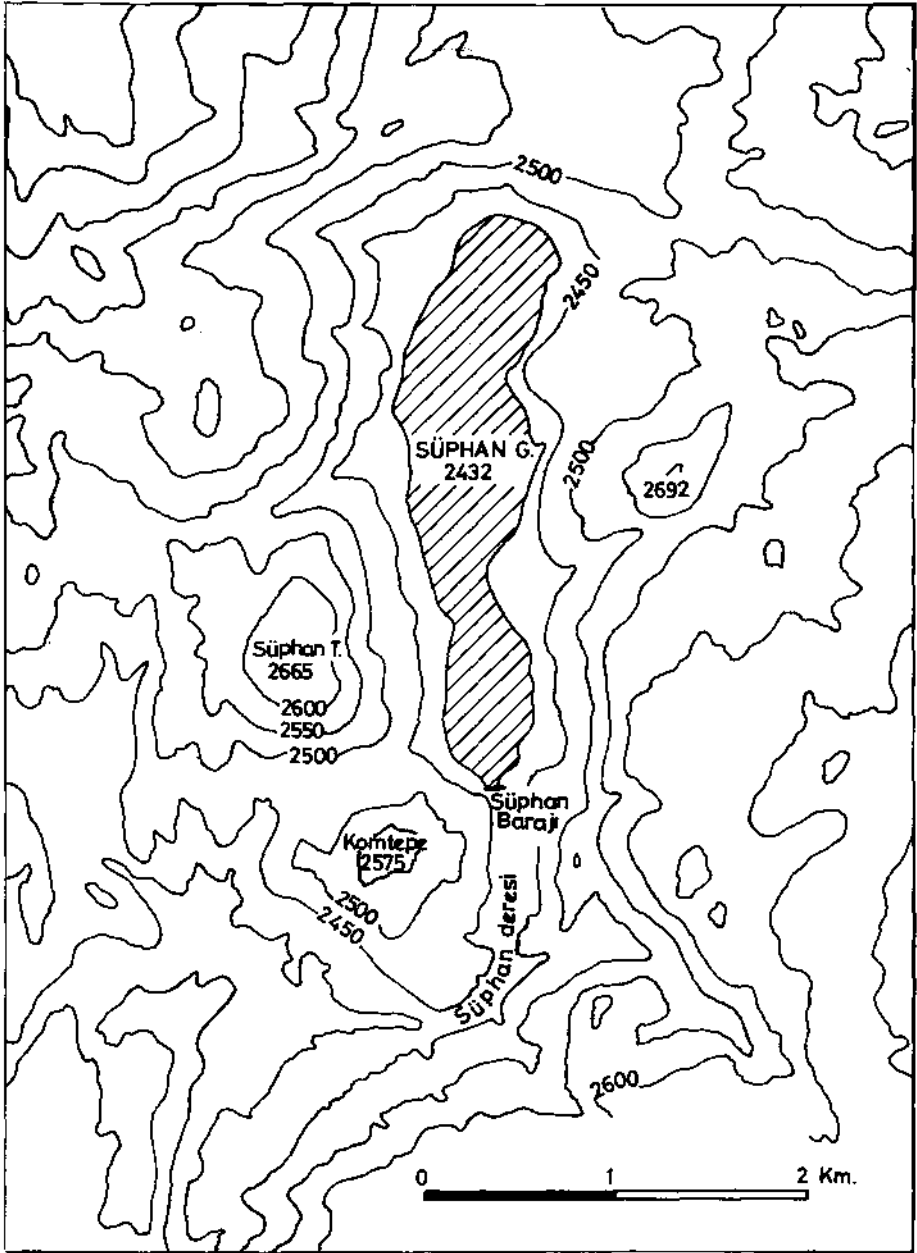
Baraj gövde duvarının yaklaşık 1 km kadar kuzeydoğusunda ise, sulama işlerini düzenleyen, bakım ve onarım işlerini organize eden ve bunlardan da önemlisi barajın güvenliğini sağlayan yapı kalıntıları bulunmaktadır. Kyklopik taşlardan inşa edilen yapılar, daha önce de belirttiğimiz gibi bölge halkı tarafından "Dev Evleri" olarak isimlendirilmektedir. Van Gölü'nün güneyindeki dağlık arazide oldukça geniş bir coğrafi alana yayılan bu tür kyklopik yapılar, gerek plân, gerekse inşa tekniği açısından benzer ortak özelliklere sahiptirler. Yapılarda kerpiç malzemenin kullanılmaması yüzünden, yıkılan iri taşlar arasında keramik yok denecek kadar az bulunmaktadır. Ancak Kırmızı Düzlük Barajı ve Kyklopik yapıları, Arç Barajı ve kyklopik yapısı gibi M.Ö. 8. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

Sonuç olarak Van Gölü'nün güney bölgesindeki dağlık arazide bulunmuş olduğumuz gölet ve barajların, oldukça ilginç özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Irak sınırına bu kadar yakın olan su tesislerinin Kuzey Mezopotamya'da bulunan çok gelişmiş baraj ve sulama sisteminden ne ölçüde etkilendiğini şimdilik bilemiyoruz. Ancak ilginçtir ki ilk kez Urartu Krallığı'nın güney sınırında gölet ve barajların varlığını öğrenmekteyiz. Gelecek yıl yapacağımız çalışmalarda, bu bölgeyi daha ayrıntılı olarak araştıracağımızı ummaktayız.

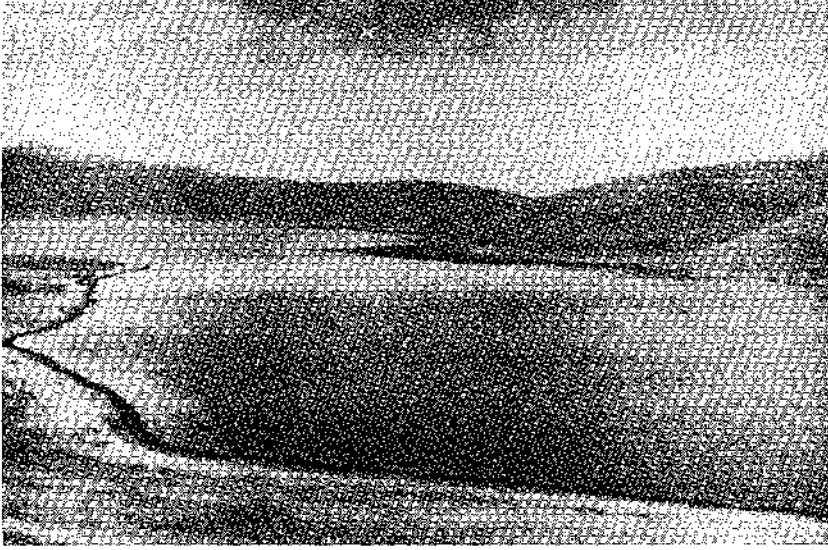
(11) Günümüzde su biriktirme ve sulama amacından çok, tamamen ot yetiştirmek amacıyla kullanılan diğer Urartu barajlarının başında Gelincik, Kırcağöl ve Argut barajları gelmektedir. Krş., O. Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1988, 317, Resim: 17.; Ayn. Yaz., "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması", 1988, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1989, 314, Resim: 10-11.

Harita: 1- Urartu Krallığı'nın Van bölgesindeki baraj, gölet ve sulama kanallarının dağılımı.

Resim: 1- Süphan Barajı ve yakın çevresinin topografik plânı.

Resim: 2- Kuzey-güney doğrultusunda uzanan Süphan Gölü.

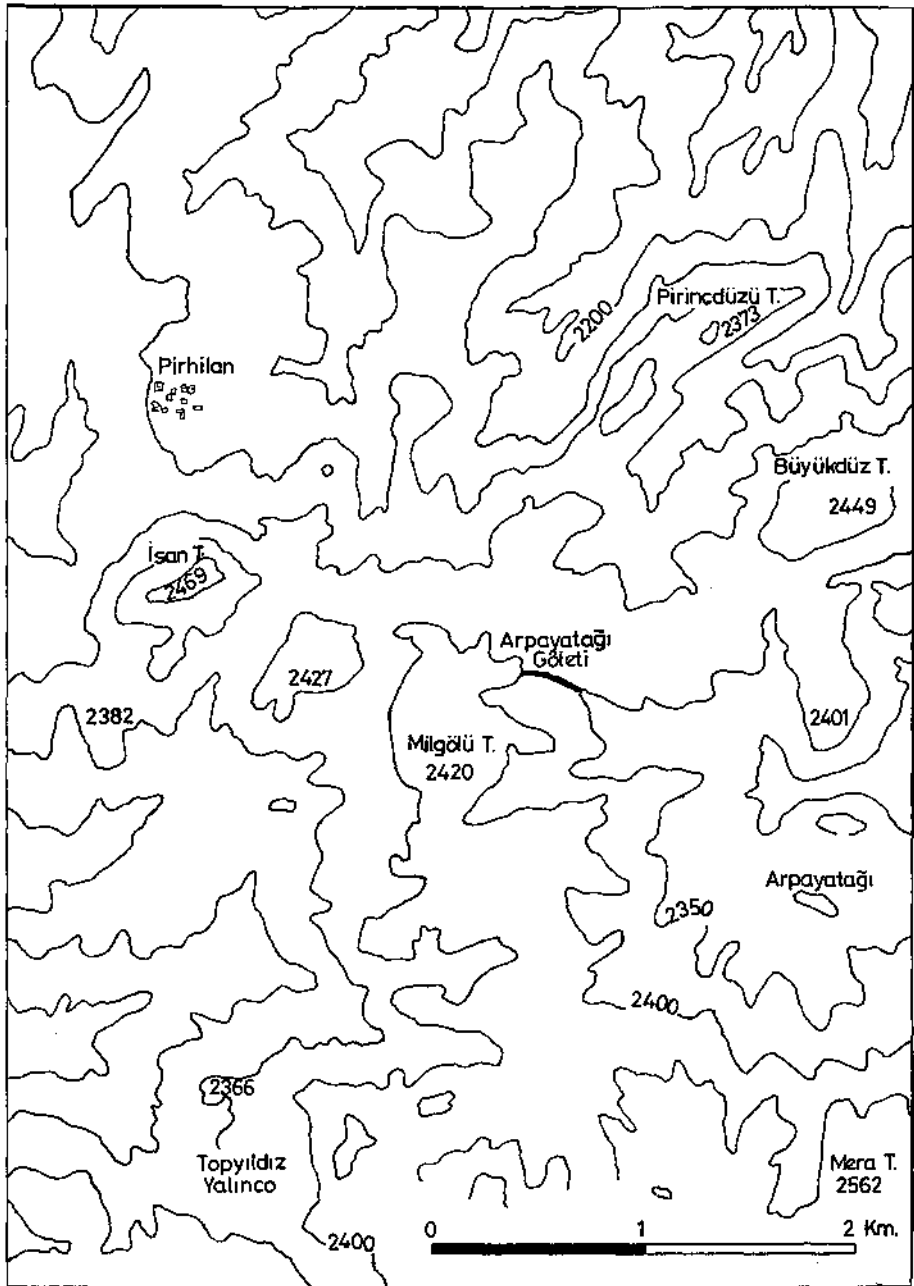
Resim: 3- Süphan Gölü'nün güney ucunda bulunan baraj gövde duvarı.

Resim: 4- Yeni inşa edilen baraj gövde duvarının kuzeybatıdan görünümü.

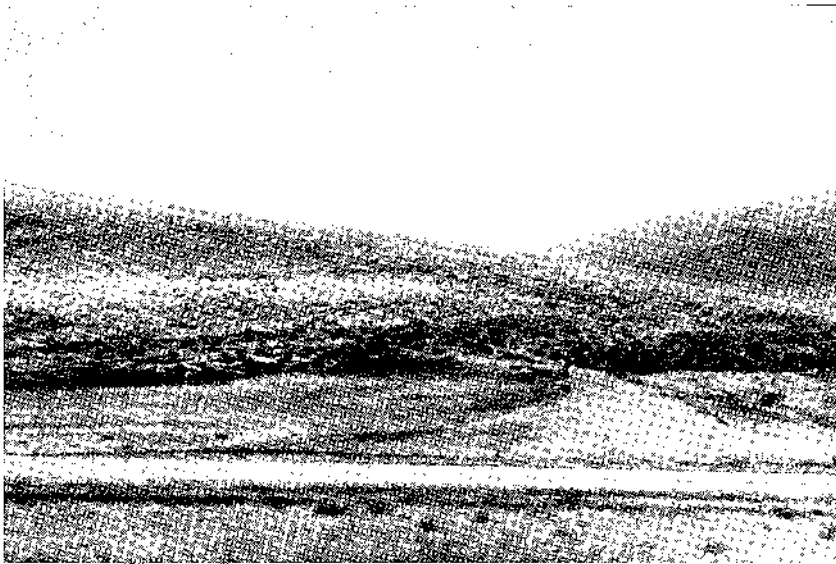
Resim: 5- Süphan Barajı gövde duvarının güneyden görünümü.

Resim: 6- Arpayatağı Gölleti ve yakın çevresinin topografik plânı.

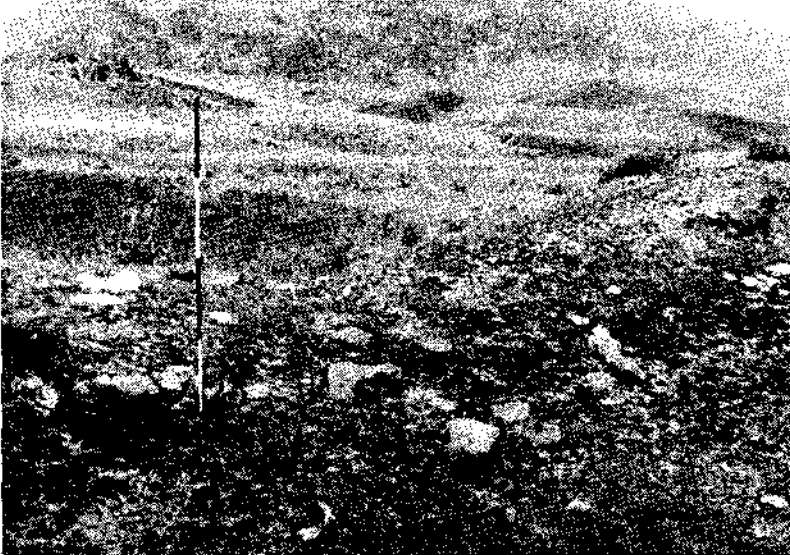
Resim: 7- Kara yolu tarafından tahrip edilen Arpayatağı göletinin kuzey kısmı.

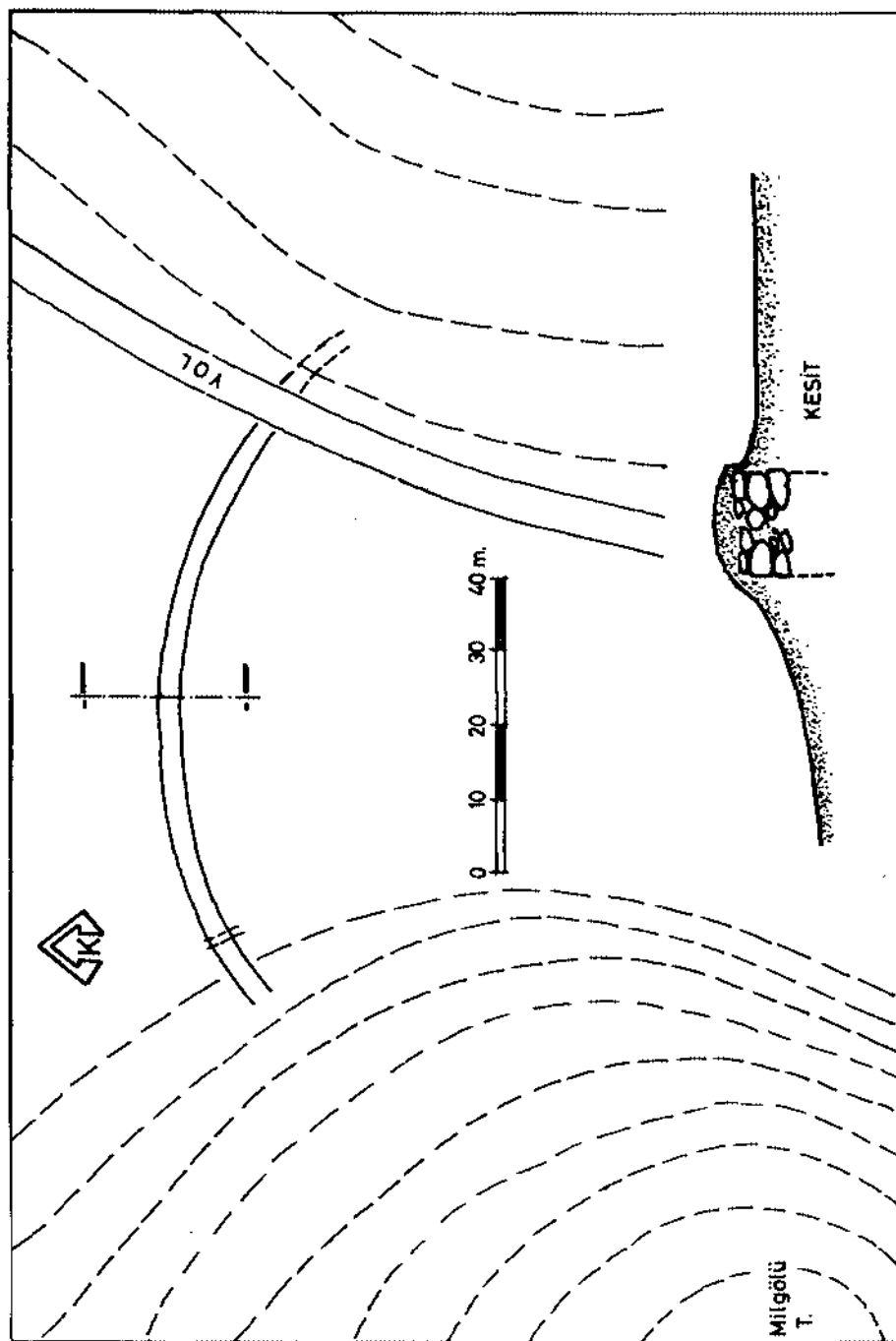
Resim: 8- Batısı Milgölü Tepe tarafından sınırlandırılan Arpayatağı Göleti.

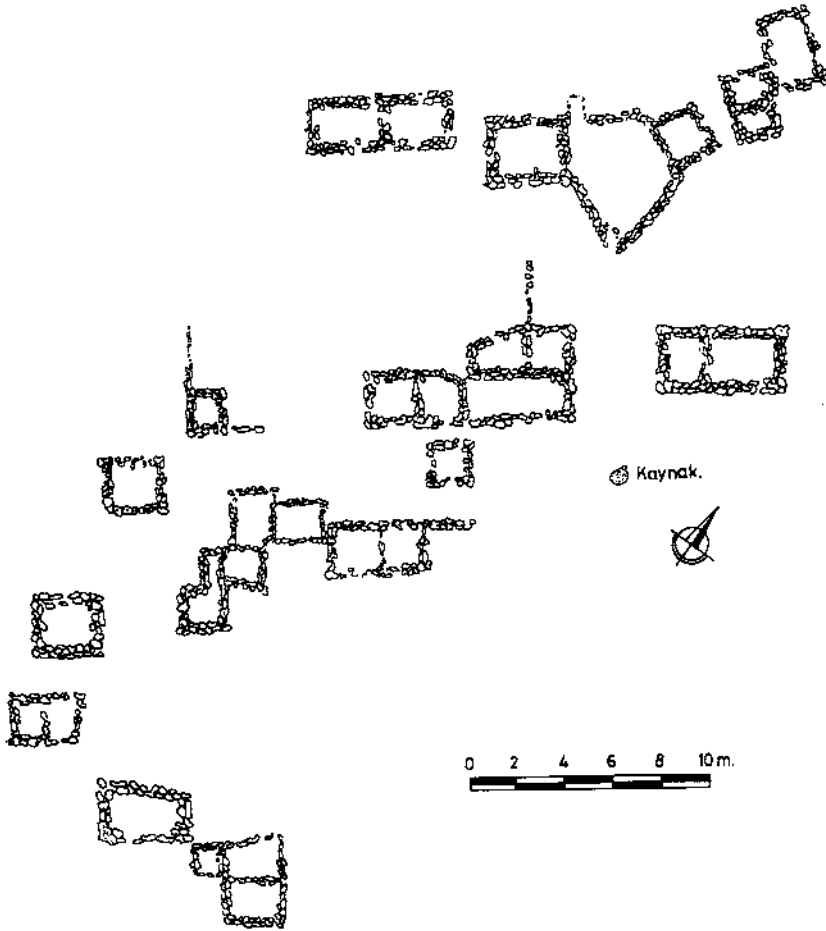
Resim: 9- Arpayatağı Göleti'nin kuzey kısmını kapatan duvar.

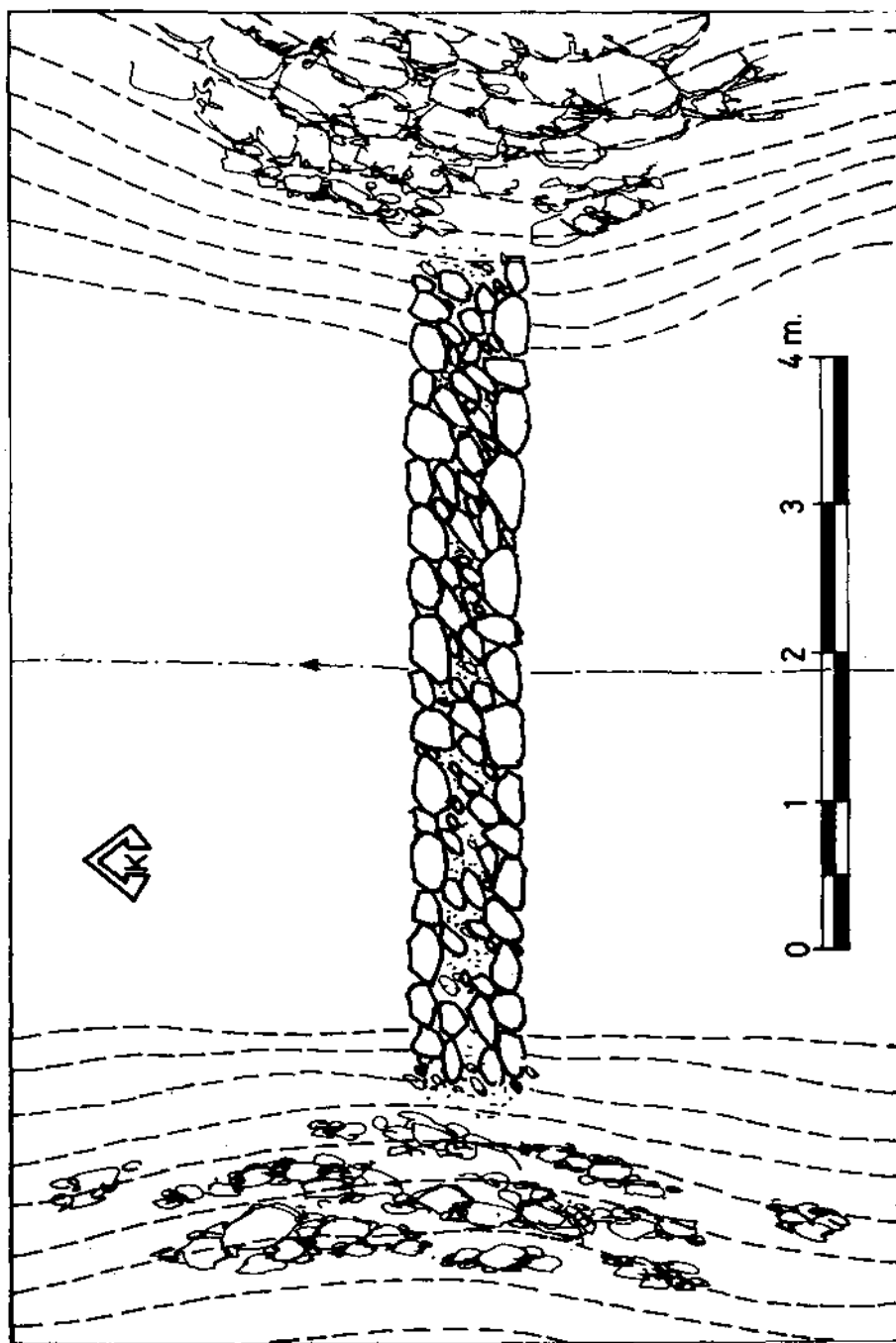
Resim: 10- Arpayatağı gölet duvarının üstünü kapatan toprak tabakası.

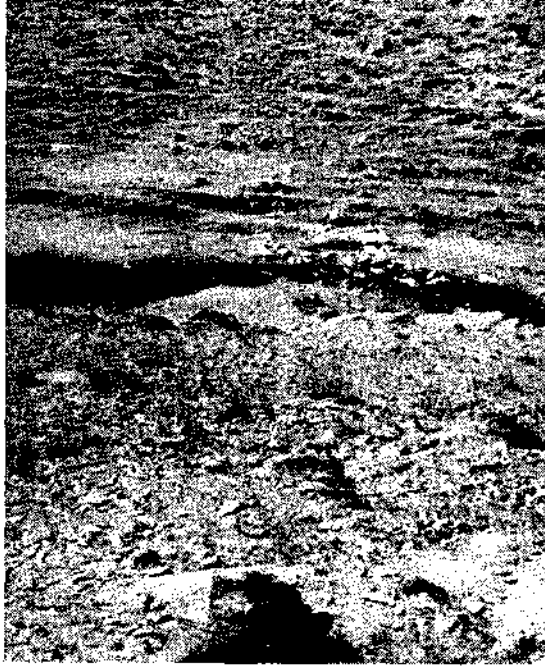
Resim: 11- Arpayatağı Gölü'nün plânı.

Resim: 12- Pirhilar yayla kentinin plânı.

Resim: 13- Arç Barajının plânı.

Resim: 14- Arç Barajı'nın temel duvarları.

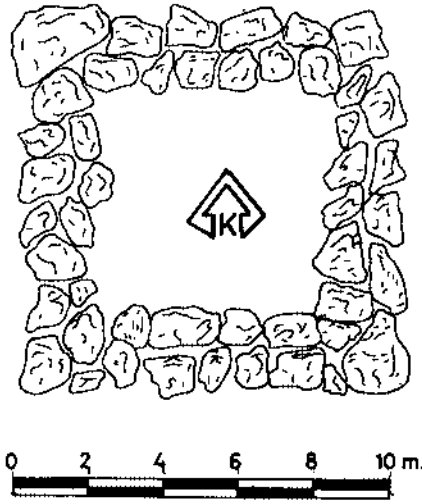
Resim: 15- Van Devlet-Su İşleri tarafından yeni inşa edilen Arç Barajı.

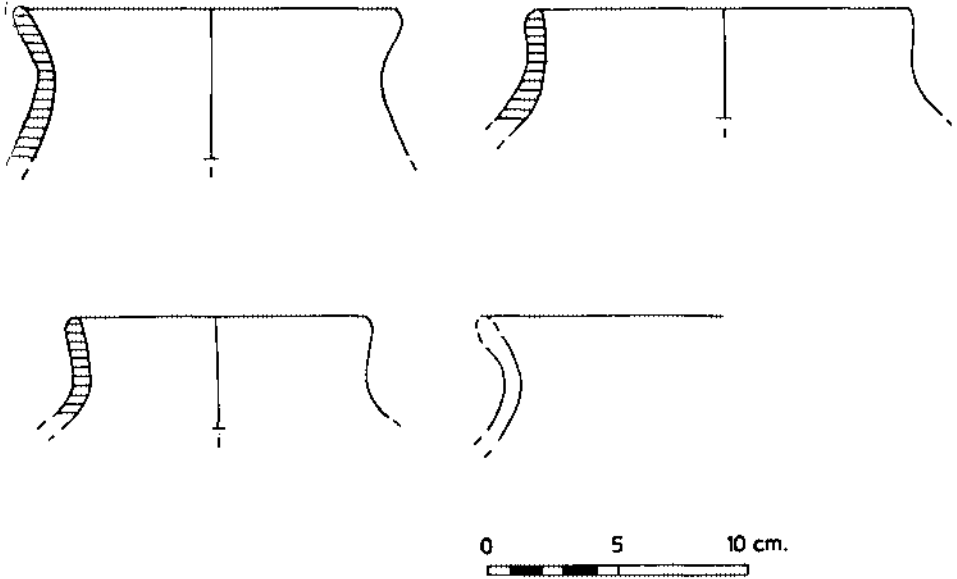
Resim: 16- Kyklopik taşlardan inşa edilen "Dev Evi"nin doğu duvarı.

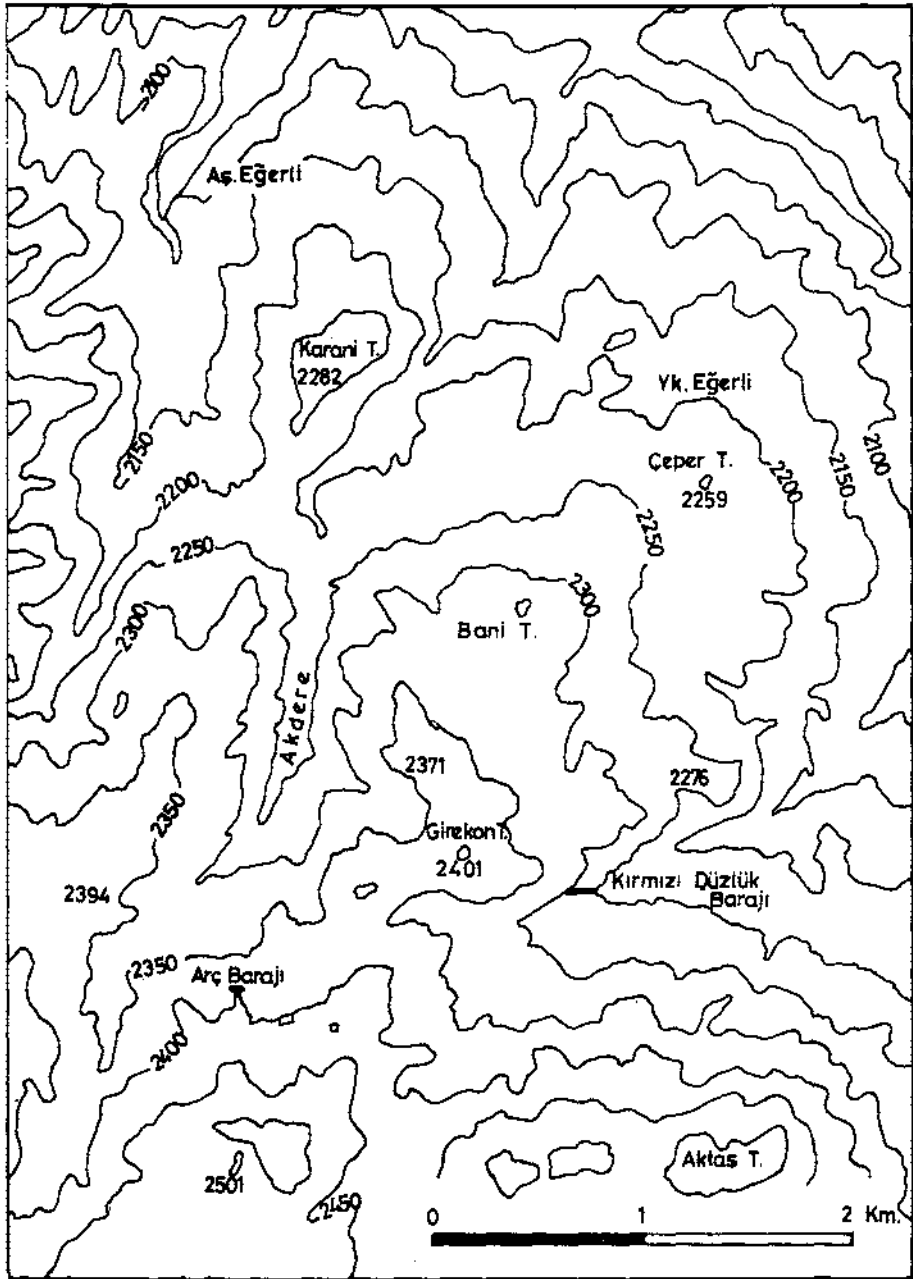
Resim: 17- Dev Evi olarak adlandırılan anıtsal yapının güney duvarı.

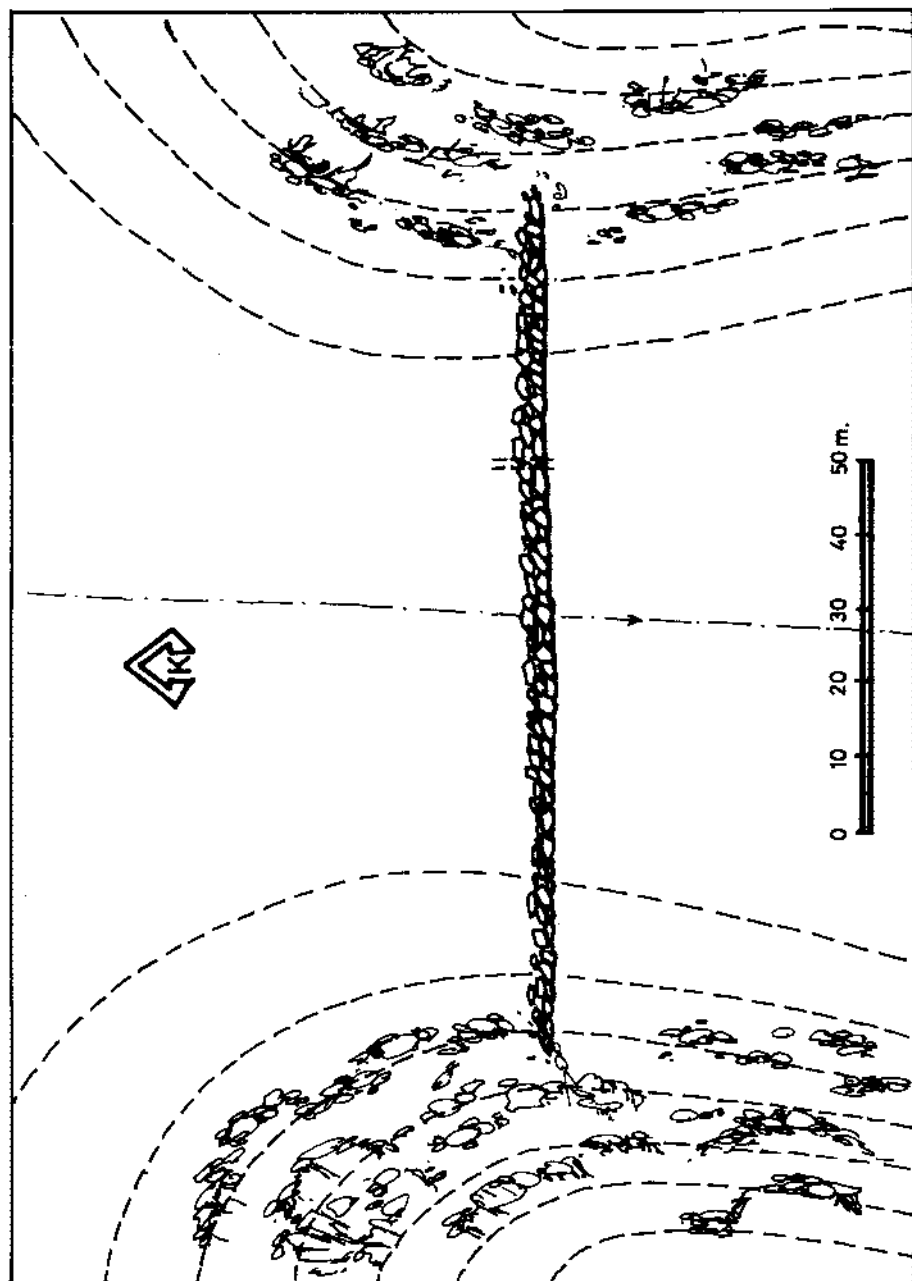
Resim: 18- Dev Evi olarak adlandırılan yapının plânı.

Resim: 19- Dev Evi'nde bulunan keramik parçaları.

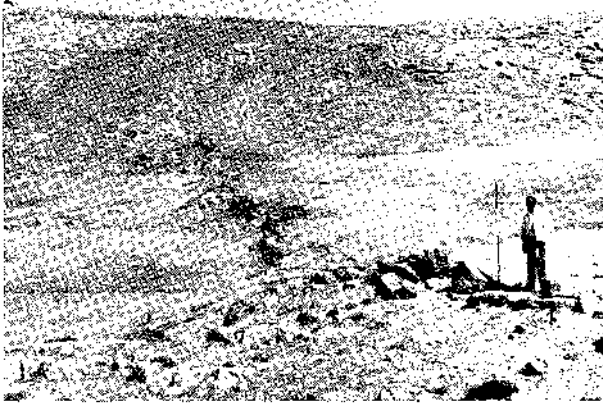
Resim: 20- Kirmızı Düzlük ve Arç Barajı yakın çevresinin topografik plânı.

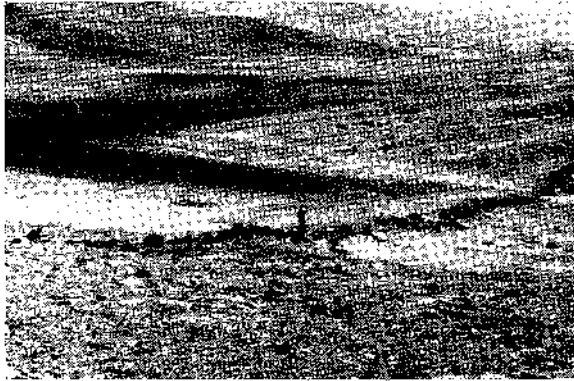
Resim: 21- Kırnız Düzlük Barajı'nın plânı.

Resim: 22- Kayalık boğaza inşa edilen baraj gövde duvarının doğudan görünümü.

Resim: 23- Erozyonun etkisiyle barajın yıkılan gövde duvarı.

Resim: 24- Toprak tabakası ile dolan Kırmızı Düzlük Barajı'nın genel görünümü.

THE TIGRIS-EUPHRATES ARCHAEOLOGICAL RECONNAISSANCE PROJECT, 1989

*Guillermo ALGAZE**
Michael ROSENBERG

The Güneydoğu Anadolu Projesi plans for the development of southeastern Turkey call for the construction of an increasing number of new dams along the Tigris and Euphrates rivers and their tributaries. Two new dams are scheduled for the lower portions of the Euphrates, one just upstream of Birecik and a second a few kilometers north of the ancient site of Carchemish. Two dams are also planned for the Tigris, the Cizre Dam just upstream of the town of the same name and the much larger İlisu Dam about 60 km north of Cizre. A fifth dam is now being erected on the Batman river, just upstream of the famous Seljuk bridge at Malabadi. Its waters will threaten many archaeological sites by the river's edge (Fig.: 1).¹ These various dams will result in the destruction of more than 400 square kilometers of land bordering the rivers and of numerous archaeological sites, thus leading to the inevitable loss of important cultural information in areas of southeastern Anatolia that remain virtually unknown to archaeology. This spurred the activities of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project to document the range of archaeological and historical sites to be flooded by the dam reservoirs or damaged by associated large-scale irrigation projects. The project is sponsored jointly by the Smithsonian Institution in Washington, D.C. and the Center for Salvage and Investigation of Historical and Archaeological Finds (TEKDAM) of the Middle Eastern

* Dr. Guillermo ALGAZE, The Oriental Institute, 1155 East 58 th. Street, Chicago-Illinois, 60637 ABD
Dr. Michael ROSENBERG, University of Pennsylvania Department of Anthropology 33 rd and Spruce Streets Philadelphia, PA. 19104-6398 U.S.A.

(1) *Türkiye'deki Barajlar ve Hidroelektrik Santralleri*, 1989. Ankara Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü.

Technical University in Ankara Financial support was provided by a variety of institutions in the United States and Britain².

The objectives of our 1989 season were as follows:

Batman-Tigris Confluence Area

Extend our survey coverage to the west bank of the Batman Su within Diyarbakır province and initiate coverage of the plains along the Tigris from the confluence with the Batman Su to the vicinity of the town of Bismil.

Investigate Paleolithic open air and cave settlements in areas of the lower western extension of the Raman Dağ that will be flooded along the Tigris and Batman rivers or that immediately overlook the flooded areas.

Bohtan-Tigris Confluence Area

Survey small remaining portions of the eastern bank of the Bohtan Su not covered in 1988 and begin research on the Tigris basin south of the Bohtan-Tigris confluence.

Tigris Basin Area

Investigate the pattern of settlement and defenses along the eastern frontier of the Late Roman empire.

Finish our survey of the Cizre-Silopi Plain and areas along the Tigris southeast of Cizre.

Euphrates Basin Area

Extend our survey coverage to the affected portions of the Euphrates from Carchemish to Halfeti.

-
- (2) The 1989 season was funded by grants from the National Endowment for the Humanities and the National Geographic Society in Washington, D.C., the American Research Institute in Turkey and the American Philosophical Society in Philadelphia, the American Council of Learned Societies in New York, the British Institute of Archaeology at Ankara, and by contributions from two private donors.

What follows is a preliminary account the 1989 season, which ensued after a month of laboratory research in Mardin Museum. Work in the field commenced on 6 July and continued until 9 November 1989, a total of 18 weeks³.

THE WESTERN BANK OF THE BATMAN SU AND THE TIGRIS BASIN FROM BATMAN TO BISMIL

The western bank of the Batman Su river is bordered by a low terrace covered in places by gently sloping alluvial fans. The Tigris nearby is similarly flanked by terraces that are propitious for settlement and agriculture, particularly along a few small perennial tributaries which create fertile but narrow valleys perpendicular to the larger river. Archaeological sites commonly cluster in the valleys along those streams or alongside the edge of the Tigris and Batman rivers (Fig.: 2a-b). Along the Tigris, our survey followed the spread of the projected İlsu Dam reservoir and extended roughly from the confluence with the Batman Su to the environs of Bismil, some 30 km away.

During the course of 6 weeks of field work, a total of 130 sites, including mounds, flat occupations and ruined structures, were recorded on the west bank of the Batman Su and the Tigris Basin up to Bismil. Aside from Paleolithic flint scatters (below), the earliest occupation identified in this area was Demirci Tepe, an aceramic Neolithic site of some importance. The site is located on the bank of the Batman Su, across and slightly upstream from the city of Batman (Fig.: 2a- 93). Its eastern edge has been cut by the river and the exposed section is ca. 330 m long. At least 7 m of occupational debris could be discerned in this cut. The chipped stone assemblage contains end scrapers on blades (Fig.: 3: 5-7), more massive end scrapers (Fig.: 3: 4), thumbnail scrapers (Fig.: 3: 8-11), drills and points (Fig.: 3: 14-15, 21-22), blades (Figure: 3: 16-20), bladelet cores (Fig.: 3: 1), and backed bladelets and geometric microliths including lunates and triangles (Fig.: 3: 23-27). Interestingly, although obsidian artifacts constitute a small percentage of the total assemblage

(3) Full and part-time staff in 1989 consisted of seven archaeologists: Guillermo Algaze (University of Chicago and Smithsonian Institution), Elise Auerbach (University of Chicago), Deirdre Beyer-Honça (Indiana University), Ömer Honça (Ankara University), James Knudstad, Michael Rosenberg (University of Pennsylvania), and Hakan Togul (İstanbul University), an archaeological illustrator: Carlene Friedman (School of the Art Institute of Chicago), a classical historian: Chris Lightfoot (British Institute of Archaeology at Ankara), and a geomorphologist: Ray Breuninger. Throughout the season our research was greatly facilitated by Mehmet Söylemez, the representative from the Ministry of Culture/Department of Antiquities.

(ca. 8 %), obsidian microliths account for about half of all microliths found. Ground stone tools include a shaft straightener decorated by means of V-shaped incisions (Fig.: 3: 3). Also noteworthy was a slightly curved antler sickle haft (Fig.: 3: 2).

A few sites yielded painted ceramics of the Halaf and Ubaid cultures. Halaf ceramics are of the standard Middle/Late type and Late Halaf polychrome is absent. Both grit-tempered and chaff-tempered Ubaid types with bold simplified painted designs are represented. Interestingly, the Halaf and Ubaid assemblages do not occur together at any one site. Late Chalcolithic sites are numerous and are marked by an Amuq-F assemblage. Early Bronze Age materials in the form of middle third millennium metallic wares of north Syrian derivation and, occasionally, Karaz wares of eastern Anatolian origin are attested at a small number of sites, all but one along the Tigris. The overall paucity of Early Bronze Age sites in the Batman-Tigris survey area mirrors closely the results of our initial season of work in the eastern bank of the Batman river and suggests a substantial realignment of settlement and population in this portion of the Tigris catchment following the Late Chalcolithic period.

In sharp contrast to the preceding periods, the apparent absence of occupations dating to the Middle Bronze Age was striking. Neither the pattern burnished and plain simple ware assemblages of Middle Bronze Age sites in the Euphrates Basin nor the Khabur ware assemblages of the Upper Khabur plains and more southern portions of the Upper Tigris basin were found within the Batman-Tigris survey area. More common are sites with indigenous Anatolian painted and red burnished ceramics of Iron Age date such as found in the Keban area. Of the same period, but belonging to a different cultural realm is Ziyaret Tepe, a large and apparently important site on the southern bank of the Tigris near the town of Tepe (Fig.: 2a: 10). Nipple-base goblets of Neo-Assyrian type were recovered at the site, and the steep profile of the high mound (10 ha) suggests an encircling fortification wall. Ziyaret Tepe is thus likely to represent one of three large Neo-Assyrian garrison cities known to have existed alongside the southern bank of the Tigris between the Batman and Diyarbakır areas⁴.

(4) K. Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens* (Wiesbaden, 1980), pp. 110-121. Another of these garrison sites was Üçtepe (Kerh), some 25 km upstream of Ziyaret Tepe. See now, V. Sevin, *Excavations at Üçtepe Kazıları*, 1989 (İstanbul, 1989).

The most intensive use of the Batman-Tigris survey area in antiquity took place in the Hellenistic and Roman periods, which in this portion of the Tigris can be recognized by bowls with incurving lips, usually with a red or brown painted band near the lip, and by a variety of red and brown painted wares. Classical sites on the terrace on the western bank of the Batman Su were few and small, save for Semrah Tepe, a fortress site at on top of a natural ridge of conglomerate overlooking the northern portion of the Batman Su not far from its main eastwest crossing point at Malabadi (Fig.: 2b: 123). The site must have stood along the border between the Late Roman/Byzantine and Sasanian empires and consists of a fortified emplacement with traces of girdling walls studded with towers at intervals (Fig.: 4). The area encompassed within the walls is about 6 hectares in extent. Two badly worn coins said to have been found at the site were shown to us by villagers. Only one of the coins was still legible. It was read in the field by Dr. Chris Lightfoot, who identified it as an early Byzantine coin of Phocas dating to AD 607-608. Pottery from the site includes classical red-brown washed wares, at least one incurving rim bowl of Hellenistic type, and Islamic/Byzantine glazed wares.

Aside from Semrah Tepe, classical sites were found to be particularly common along the surveyed length of the Tigris, where they literally lined both banks of the river from the vicinity of Bismil to the Batman Su confluence (e.g.,: Fig.: 2a: 8, 10, 16, 23-23a, 26, 28, 32, 35, 42, 44, 56, 62, 71). Such sites were usually of substantial size and consisted of relatively steep mounds surrounded by extensive lower terrace settlements.

Seljuk sites could be recognized by the presence of moulded relief pieces, sgraffattos, and turquoise glazes and Ottoman sites were identified on the basis of coarser greenish glazes and tobacco pipe fragments. Such sites were numerous but were almost invariably represented by small villages, usually near the rivers. The much larger classical sites were rarely reoccupied in later times.

PALEOLITHIC REMAINS IN THE TIGRIS-BATMAN SU CONFLUENCE AREA

East of the confluence of the Batman Su and the Tigris rises Rama Dağ, a heavily dissected plateau that forms the northern bank of the Tigris in this area. Here, the Tigris flows for the most part in a steep-sided canyon, and ancient occupations of post-Pleistocene date are rare. However, during the course of two weeks of fieldwork along the river and immediately overlaying portions of the plateau we recovered

significant evidence for widespread open air sites and cave occupations of Paleolithic date. The numerous open air sites were not easily defined due to the fact that worked flint occurs at varying densities over virtually the whole plateau. However, by means of systematic sampling it was determined that one could define sites on the basis of variations in the density of this extensive artifact scatter. Finds in gullies and other low-lying locations are unlikely to be *in situ*. However, scatters were also found to exist on the higher ridges of the plateau and such materials could not have originated elsewhere. Save for the effects of modern plowing and some slippage due to gravity, those materials must be presumed to be relatively *in situ*.

One major site covers a ridge near the village of Okcu and its immediate surroundings (Fig.: 2a: 131). Along the top of the central ridge, surface artifact density averaged ca. 50 pieces of chipped stone/100 sq. m. Ridges immediately to the east and west averaged about half these densities, with the artifact densities of ridges further away averaging increasingly less. Densities eventually drop off to less than 5 pieces/100 sq. m. on ridges more than three km to the west and east of Okcu. A second such "site" was defined in the vicinity of the village of Sincanlı, near the Tigris (Fig.: 2a: 133). A third, centered on a desolate hill named Büyükbuziye Tepe higher up on the western end of Raman Dağ (Fig.: 2a: 132). Central densities at both these latter sites averaged ca. 75 pieces/100 sq. m.

The samples collected from these open air sites suggest that each of these scatters is dominated by essentially the same types. Thus, these sites appear to represent a single "industry". Common types in this assemblage include levallois cores, of both blade (Fig.: 5: 1-2) and flake variety, levallois flakes (Fig.: 6: 13), discoidal cores (Fig.: 5: 4-6), pyramidal flake cores (Figure: 5: 7-8), choppers (Fig.: 5: 10-11), side scrapers (Fig.: 6: 3-6, 11-12), and transverse scrapers (Fig.: 6: 9-10). The latter include a massive convex type (Fig.: 6: 1-2) that, in its reduced form, almost approaches a massive Upper Paleolithic steep scraper in appearance (Fig.: 6: 7-8). Less common are notched pieces (Fig.: 6: 14) and various types of denticulates (Fig.: 6: 15-17), again including a massive convex type (Fig.: 6: 18). Hand axes also occur in these scatters, but are not very common (Figs.: 5: 9, 12 and 6: 19). Similar open air scatters exist on many of the ridges overlooking the Tigris as far as Bismil. Whether the assemblages in these scatters are a true industry, or the product of a consistent and widespread mixing of successive industries as a result of similar land-use patterns, is still not clear. As a

whole, however, the dominant types suggest a late Lower or early Middle Paleolithic date.

Our reconnaissance also located a number of caves sites with Paleolithic remains in the westernmost 10 km of the Raman area, principally in the sides of the Tigris canyon and in nearby ravines. An analysis of the artifacts from these sites is still not complete. However, it was noted that several of the assemblages collected at these cave sites contained blades and other artifacts of Upper Paleolithic type as well as types usually associated with earlier industries in the nearby area. Microliths were not noted in any of the assemblages and occupations of Epi-paleolithic date have thus far not been recognized.

THE BOHTAN SU AND THE TIGRIS BASIN SOUTH OF THE BOHTAN CONFLUENCE

Three days were devoted to surveying a small stretch of 6 km of the east bank of the Bohtan Su that remained unfinished from 1988. Few sites were discovered here and the majority represent hamlets of Iron Age or Ottoman date. One site, however, deserves particular attention: Güzir Höyük, a small (ca. 2-3 ha) aceramic Neolithic mound surrounding on three sides a sink-hole forming a natural lake fed by Kavaközü Dere, not far from the Bohtan/Tigris confluence (Fig.: 7: 27).

South of the confluence with the Bohtan Su, the Tigris flows in a deep gorge that leaves little space for agricultural settlements, outside of small perennial tributaries. A brief preliminary reconnaissance of the eastern bank of the river down to the future emplacement of the İlisu Dam (ca. 25 km downstream of the confluence) was conducted in the last two days of the 1989 season. During this time a number of ruined structures along the river were encountered and planned. Particularly noteworthy were two small hans (Fig.: 7: 30, 32) and several bridges of Ottoman date which attest to the function of the Tigris as an avenue of north-south communication.

THE CIZRE-SILOPI PLAIN

More than 32.000 hectares of land in the plains southeast of Cizre and south of the Cudi Mountains are scheduled for intensive agricultural development based on irrigation water from the Cizre Dam and the Nerdus Çay. The affected areas stretch southwards from the town of Silopi and the modern Cizre-Zakho road down to the Tigris and the Hezil and (eastern) Khabur rivers, which mark both the international borders of

Turkey and the boundaries of the survey. Research here was initiated in 1988 when eighteen of the larger mounds in the area were recorded (Fig.: 8a-b). Work in the area was completed in 1989 during two weeks of research focusing on the identification of smaller sites in the Cizre-Silopi plain.

More than forty such sites were recorded (Fig.: 8a-b). Periods attested range from a single Late Neolithic site to numerous small Seljuk and Ottoman villages. Of note was the discovery of several small single-period Ubaid and Late Chalcolithic sites. Early Bronze Age pottery (Ninevite V, Matallic Wares) was not common in the smaller sites, but such materials are attested in some of the larger multiperiod mounds. Many of the newly discovered sites date to the early second millennium B.C. (Khabur Ware) and this confirms our previous impression of the Middle Bronze Age as the most important period of settlement in the Cizre-Silopi plain in antiquity. Late Assyrian remains were also well represented -- not surprisingly, since the Cizre-Silopi plain is only 60 km upstream of Nineveh, the last capital of the Neo-Assyrian empire. Five small sites of the period were discovered in 1989, at least two of which (Fig.: 8b: 18, 60) surrounded the important mound of Basorin (Fig.: 8b: 16), where Late Assyrian levels are also prominent.. One of the newly identified small Late Assyrian sites, Kopik Tepe (Fig.: 8b: 34), yielded a fragmentary statuette of aquamarine blue faience which is certainly of Egyptian manufacture. It depicts the goddess Isis nursing the child Horus on her lap (Fig.: 9).

THE EUPHRATES BASIN FROM CARCHEMISH TO HALFETI

Six weeks were devoted to the survey of areas of the Euphrates Basin to be affected by the construction of the Karkamış and Birecik Dams. The recording of sites was arbitrarily limited to areas below 400 m elevation and extended between the modern town of Halfeti in the north and the ancient site of Carchemish and the Syrian border in the south, a distance of about 50 km along the river valley. Few sites were found in the northernmost portion of the survey area, where the river is confined in a narrow 300 meter-deep gorge entrenched in a limestone plateau. South of the gorge, however, the Euphrates valley widens and becomes better suited for settlement (Fig.: 10).

More than a hundred archaeological sites, cemeteries, and, occasionally, ancient architectural ruins were discovered along the Euphrates in 1989. The earliest sites recorded are dated to the Aceramic and Late Neolithic periods. Three such sites were recorded and two of

them are of note because of their substantial (for this time range) size, about 6 ha. These are Teleilat Höyük near Mezraa village (Fig.: 12b: 76) and Akarçay Tepe near and under the village of the same name (Fig.: 12b: 89), both on the east side of the river. By carefully tracing the extent of the flint and ceramic scatter over these sites, it could be observed that in each case the maximum extent of the settlement was achieved in the earlier part of the period, as Neolithic ceramics (smoothed, red burnished, and impressed) were only found over a reduced portion of each mound.

Also striking was the discovery of 10 sites of various sizes along the river south of Birecik, each yielding beveled rim bowls and, depending on the size of the sample, all or portions of a typical grit-tempered Uruk ceramic repertoire (Fig.: 11). Four of these sites, particularly those closer to Carchemish, were clearly of substantial size and appear to represent "colonies" of southern Mesopotamian (Uruk) origin, such as have been previously identified along the Euphrates in Syria. The largest (600 x 200 m) was Tiladir Tepe, situated on a natural ridge overlooking the east bank of the Euphrates some 3 1/2 km north of Carchemish (Fig.: 12b: 96). On the opposite site of the river but a few kilometers upstream was a cluster of three further Uruk emplacements. At the center of this agglomeration, and on top of an easily defensible ridge, was Şadi Tepe (Fig.: 12b: 65), about 8 hectares in extent. Flanking Şadi Tepe were two contemporary sites. The larger of the two was Kum Ocağı, some two km due south of Şadi Tepe (Fig.: 12b: 67) and about 6 hectares in extent. Unfortunately, the site had already been largely destroyed by a gravel quarry at the time of our visit. The second site is Komeçli (Fig.: 12b: 64), less than a km north of Şadi Tepe and about half the size of Kum Ocağı.

A small number of sites produced materials of the Early Bronze Age, all of them small multiperiod mounds. The assemblages represented include Amuq-G diagonally reserved slipped wares, Amuq-H-I goblets, and Hama goblet/Ebla II. B. 1-related assemblages. Also well represented, are sites of the end of the Early Bronze Age or the very beginning of the Middle Bronze Age characterized by an assemblage in which "champagne goblets", such as recovered in the cist graves at Carchemish, are prominent. A large settlement of this period existed at the already mentioned site of Tiladir Tepe (Fig.: 12b: 96), opposite Carchemish. All of the site's 12 hectares were occupied at this time, and the exposed wall foundations (ca. 2 m wide and minimally 100 x 110 m long) of an important contemporary building could be observed on the extreme southern portion of the settlement.

Interestingly, the Carchemish-Halfeti stretch of the river appears to have been by passed by the urban resurgence of Middle Bronze Age Syro-Anatolia, since the MB II assemblages of sites such as Ebla (III) and Hama (H) were not identified in the survey. Also not immediately recognized within the survey area were either Late Hittite ceramics of Syrian-type materials of the Late Bronze Age. This is surprising in light of the historical role of Carchemish as a Hittite outpost in the Late Empire period and indicates that much work is still needed before we are able to define regionally-specific assemblages in this portion of the Euphrates Basin. In contrast, Iron Age ceramics were noted at a small number of sites.

By far the greater number of sites discovered along the Euphrates date to the Classical period. Numerous small Hellenistic/Roman sites were recorded throughout the area. The most important classical settlement was the Hellenistic and Roman twin-city of Zeugma/Apamea, that straddles the most important of the classical period fords across the Euphrates barely 500 m upstream of the site where the Birecik Dam will be constructed (Fig.: 12a: 18-19). In addition to the collection of surface finds, much of our work at Zeugma/Apamea focused on locating the principal features visible at the site on an overall topographic map more precise than that available to the German scholar J. Wagner, who had previously studied the site⁵. The whole area surrounding this classical metropolis is honeycombed with classical tombs and cemetery areas, almost invariably plundered. These were not explored systematically but drawings were made of a number of tomb types considered to be representative. Numerous other small classical sites and farmsteads were identified in the river terraces to the north and south of Zeugma/Apamea (Fig.: 12a: 2, 5, 6, 8, 11, 12, 15, 30, 35, 36). Of particular note is a large classical site about 20 hectares in extent (300 x 700 m) on a broad terrace encircling an older multiperiod mound (Horum Höyük) by the side of the river some 5 km upstream of Zeugma (Fig.: 12a: 9). This site is thought to represent the ancient city Antiocheia on the Euphrates⁶.

In sharp contrast to the extensive remains of the classical period along the surveyed portion of the Euphrates, remains of the Islamic periods were neither substantial nor common -- save for Birecik itself.

GEOMORPHOLOGY

A final project aim for 1989 was to assess the environmental constraints determining human settlement within the various regions

(5) J. Wagner, *Seleukeia am Euphrat/Zeugma* (Weisbaden, 1976).

(6) Wagner, *Zeugma*, p. 110.

covered by our survey and, moreover, to investigate how changes in the Late Pleistocene and Holocene geomorphology of the surveyed areas may bear on the reliability of our data and may help explain the settlement pattern changes revealed by our work. Are the patterns documented by the archaeological survey actually representative of conditions in antiquity? Are sites missing because of erosion, alluviation, or river course changes? In order to address these various issues, we began geomorphological mapping of selected portions of the principal waterways within the survey areas -- in particular, sections deemed to be paradigmatic for conditions obtaining in the larger river catchments as a whole. This work was conducted by Dr. Ray Breuninger, a fluvial geomorphologist, and was for the most part concurrent with the archaeological surveys described above. Substantial portions of the Euphrates Basin in the Birecik district and of the Tigris Basin in the vicinity of Cizre were mapped.

CONCLUDING REMARKS

The preliminary results outlined above fully substantiate the importance in antiquity of the areas affected by the forthcoming construction of new dams in southeastern Anatolia. There can be no doubt that important cultural information will be lost forever if not recovered now. During 1990 the Tigris Euphrates Archaeological Reconnaissance Project intends to continue its survey coverage of remaining areas along the Tigris basin not yet explored in a systematic manner. These include the Garzan and Bitlis Su basins and the Tigris itself between the confluence with the Bohtan and the construction site of the Ilisu Dam. In addition, we expect to expand our geomorphic mapping efforts to the Batman, Garzan, and Bohtan Su basins. It is hoped that these surveys will be instrumental in the opening of the reservoir areas for further, more intensive archaeological research in the immediate future, possibly as part of an international archaeological salvage effort modeled on those already successfully conducted in Turkey in the Keban, Karakaya and Atatürk Dam areas.

Key to Sites

Fig.: 2- 1. Doğruç Tepe; 2. Kumluhazine Tarlası; 3. Kavuşan Tepe*2; 4. Kavuşan Tarlası; 5. Kavuşan Tepe*1; 6. Near Yenice*1; 7. Near Yenice*2; 8. Susam Tepe; 9. Hakem Use Tepe; 10. Ziyaret Tepe; 11. Gola Düzü Tarlası; 12. Karavelyan Tarlası*1; 13. Karavelyan Tarlası*2; 14. Çeltik Düzü Tarlası; 15. Çeltik Düzü Tepe; 16. Yapılar Höyük; 17. Aluza Harabe; 18. Aliçavuş Tepe; 19. Simak Tepe; 20. Kardeş Tepe; 21. Kabelu Höyük; 22. Karacık Tepe; 23. Müslüman Tepe; 23a. Şahintepe Tarlası; 24. Köprüköy Köprü; 25. Kavuşak Tepe; 26. Yukarıdarlı Höyük; 27. Yukarıdarlı Tarlası; 28. Çayırık Tepe; 29. Near Çayırık*1; 30. Eski Değirmen Tarlası; 31. Kayalı Tepe; 32. Giricano Tepe; 33. Giricano Düzü Tarlası; 34. Kuyumcu Edip Tarlası; 35. Babahaki Tepe; 36. Körpınar Tepe; 37. Boztepe; 38. Görmez Tepe*1; 39. Görmez Tepe*2; 40. Eski Sarı Köy*1; 41. 40.Eski Sarı Köy*2; 42. Kenan Tepe; 43. Near Kenan Tepe*1; 44. Gültepe; 45. Eski Çorap Tepe; 46. Isali; 47. Girke Yusuf; 48. Üçev Tarlası; 49. Haremitahli Tepe; 50. Çift Göller Tepe; 51. Talavaş Tepe; 52. Moilla Daudon Tarlası; 53. Arık Göl Tarlası; 54. Yukarıgöltepe; 55. Salat Cami Tepe; 56. Salat Tepe; 57. Çevlik Tarlası; 58. Abdullahin Düzü Tarlası; 59. Aşağısalat; 60. Birike Tepe; 61. Goladanna Tarlası; 62. Girdimse Tepe; 63. Kortik Tepe; 64. Ziyaret Tepe; 65. Madros Tepe; 66. Seyithalil Yolu Tarlası; 67. Hacı Raşık Tepe; 68. Koyunlu Tepe; 69. Gre Heyde; 70. Koska Mezar; 71. Hirbermerdan Tepe; 72. Şiiftikamure Tarlası; 73. Kalearno Tepe; 74. Oymataş Chapel; 75. Oymataş Türbe; 76. Kürük Höyük; 77. Değirmenüstü Tarlası*3; 78. Değirmenüstü Tarlası*2; 79. Değirmenüstü Tarlası*1; 80. Güngöçte Tepe; 81. Bahteri Tarlası; 82. Kumlu Tarlası; 83. Raşık Tepe; 84. Sahinli Düzü Köprü; 85. Kaleşadi Tepe; 86. Near Kaleşadi*1; 87. Near Kaleşadi*2 88. Near Kaleşadi*3; 89. Near Kaleşadi*4; 90. Near Kaleşadi*5; 91. Near Kaleşadi*6; 92. Near Kaleşadi*7; 93. Demirci Tepe; 94. Kaşoka Tarlası; 95. Dikosı Tarlası; 96. Şeyh Veit Tarlası; 97. Bozko Tarlası; 98. Eski Karakol Tepe; 99. Near Eski Karakol*1; 100. Near Eski Karakol*2; 101. Haram Tarlası; 102. Hacı Sabri Eski Evi Tarlası*2; 103. Hacı Sabri Eski Evi Tarlası*1; 104. Kelleha Tarlası*1; 105. Kelleha Tarlası*2; 106. Kelleha Tarlası*3; 107. Pilekan Höyük; 108. Pilekan Tarlası*1; 109. Pilekan Tarlası*2; 110. Near Yolağazı*1; 111. Near Yolağazı*2; 112. Kelleha Tepe; 113. Belauela Hirbe*1-2; 114. Belauela Hirbe*3; 115. Çevrik Su Güney Hirbe; 116. Gundeçano Tatos; 117. Gundeçano Hirbe*2; 118. Gundeçano Hirbe*1; 119. Şeyh İbrahim Tarlası; 120. Çevrik Su Kuzey Hirbe; 121. Sahabe Mezar; 122. Kuçika Tarlası; 123. Semrah Tepe; 124. Akçeltik Höyük; 125. Kuçika Tepe; 126. Ziyaretburnu; 127. Çengli; 128. Kepo Höyük; 129. Kepo Han; 130. Kale Hafe; 131. Okcu Scatter; 132. Büyükbuziye Tepe Scatter; 133. Sincanlı Scatter.

Fig.: 7- 1. Azakce Höyük; 2. Nasr-ed-din Köprü; 3. Banepareza Tepe; 4. Zevak Tepe; 5. Kırık Köprü; 6. Çamper Tepe; 7. Eski Çamper*3; 8. Eski Çamper*4; 9. Eski Çamper*1; 10. Eski Çamper*2; 11. Sevki Han; 12. Near Sevki Han*1; 13. Çağritille Tepe; 14. Türbe Höyük; 15. Near Çiçekyurdu*3; 16. Near Çiçekyurdu*1; 17. Near Çiçekyurdu*2; 18. Yığınli Köy; 19. Rükni Köy; 20. Çattepe; 21. Sedesikerik Tarlası; 22. Banke Seresede Tarlası; 23. Banke Gındor Tepe; 24. Beremir Tepe; 25. Near Yazlıca*1; 26. Boztaş Tepe; 27. Güzir Höyük; 28. Der Binası; 29. Botara Tepe Türbesi; 30. Kavacık Han; 31. Kavacık Köprü; 32. Hanyeri Han.

Fig.: 8- 1. Eski Hendek; 2. Fenik (Eski Yapı); 3. Kazrik Boğazi; 4. Bürücek Köprü; 5. Şeyh Mohammed Harabe; 6. Ayn Şeş Harabe; 7. Kidişu Harabe; 8. Cizre Mezar; 9. Mehmetçik Höyük; 10. İnce Höyük; 11. Yaş Höyük; 12. Ravini Harabe; 13. Rubai Kale; 14. Near Rubai Kale*1; 15. Eski Rubai Köy; 16. Basorin Höyük; 17. Şeyh Mehmet Türbesi; 18. Yankale Höyük; 19. Near Korova*2; 20. Near Korova*1; 21. Ilca Tepe; 22. Zeyideva Tepe; 23. Giribimrim Höyük; 24. Aktepe Tepe; 25. Near Başköy*3; 26. Tilkabin Höyük; 27. Hasan Tartar Höyük; 28. Near Başköy*1; 29. Near Başköy*2; 30. Silopi Höyük; 31. Pituna Harabe; 32. Near Gundihadit*2; 33. Near Gundihadit*1; 34. Kopik Tepe; 35. Girge Miçero; 36. Girge Baraşa; 37. Girik Tahti; 38. Girge Mera; 39. Near Girge Mera*1; 40. Gre Musto; 41. Girik Bedro; 42. Near Girik Bedro*1; 43. Near Girik Bedro*2; 44. Near Girik Bedro*3; 45. Near Girik Bedro*4; 46. Nerwan Höyük; 47. Near Nerwan*1; 48. Ali Husseynoğlu Höyük; 49. Takyan Höyük; 50. Near Takyan*1; 51. Near Takyan*2; 52. Near Takyan*3; 53. Near Takyan*4; 54. Amarsava Höyük; 55. Near Amarsava*1; 56. Gre Hazale Höyük; 57. Near Şurik Dere*3; 58. Near Şurik

Dere*2; 59. Near Şurik Dere*1; 60. Ali Şama Höyük; 61. Serebiye Harabe; 62. Kortik Höyük; 63. Hurusya Harabe; 64. Near Hurusya*1; 65. Kütnüz Höyük; 66. Girge Kavşi*1; 67. Girge Kavşi*2; 68. Cin Höyük; 69. Kerpiç Höyük; 70. Hazai Höyük; 71. Pınaröntü Harabe; 72. Near Nerdus Çay*1; 73. Artuqid Bridge (Syria).

Fig.: 12- 1. Kalemeydanı Höyük; 2. Ören Bahçe; 3. Karaçalı Höyük; 4. Pınar Tarlası; 5. Mutlak Tarlası*2; 6. Mutlak Tarlası*1; 7. Hacı Ali Tarlası; 8. Domuz Tepe; 9. Horun Höyük; 10. Near Acemi*1; 11. Bindikli Harabe; 12. Near Bindikli*2; 13. Near Bindikli*1; 14. Near Zeugma*2; 15. Çölfelek Tarlası; 16. Tilbes Höyük; 17. Tilmusa Höyük; 18. Apamea; 19. Zeugma; 20. Tilöbür; 21. Karaoğlu Mezar*1; 22. Karaoğlu Mezar*2; 23. Near Tilöbür*1; 24. Near Tilöbür*2; 25. Tilvez Höyük; 26. Tilvez Scatter; 27. Tepecik; 28. Hacı Mehmet Tarlası; 29. Koltukmerc Tarlası; 30. Bozlarla Tarlası*1; 31. Bozlarla Tarlası*2; 32. Bozlarla Tarlası*3; 33. Sürtepe Höyük; 34. Hacınebi Tepe; 35. Near Hacınebi*1; 36. Zeugma*1; 37. Tilhane Tepe; 38. Near Saray*1; 39. Büyük Tilmian Höyük; 40. Near Kefri*1; 41. Kefri Höyük; 42. Kefri Tarlası*1; 43. Kefri Tarlası*2; 44. Çukurkoyak Harabe; 45. Karapınar Harabe; 46. Aktaş Harabe; 47. Mağara Höyük; 48. Yarım Tepe; 49. Kirkiz Höyük; 50. Dutoko Höyük; 51. Elifoğlu Höyük; 52. Hümeyle Höyük; 53. Danaoğlu Höyük; 54. Danaoğlu Mezar; 55. Karahamit Harabe; 56. Kırmızı Ok Tarlası; 57. Şara Harabe; 58. Şara Mezar Harabe; 59. Şeraga Höyük; 60. Büyükşemik Harabe; 61. Cisirin Höyük; 62. Tilhabeş Harabe; 63. Akdere Tarlası; 64. Korneçli; 65. Şadi Tepe; 66. Gırlavik Harabe; 67. Kum Ocağı; 68. Mercihamis Tepe Mezar; 69. Aktaş Tarlası; 70. Adayolu Harabe; 71. Karkamış; 72. Zeytinbahçesi Höyük; 73. Near Zeytinbahçesi*1; 74. Near Zeytinbahçesi*2; 75. Ayvazların Deştisi; 76. Teleilat Höyük; 77. Mezraa Höyük; 78. Hello Tepe Mezar*1; 79. Hello Tepe Mezar*2; 80. Savi Höyük; 81. Köprüyeri Mezar; 82. Gre Virike; 83. Near Gre Virike*1; 84. Near Akarçay*3; 85. Akarçay Höyük; 86. Bayındır Kum Ocağı; 87. Near Akarçay*2; 88. Near Akarçay*2; 89. Akarçay Tepe; 90. Harabeibezikan Höyük; 91. Kıracıyeri Mezar; 92. Camuz Tepe; 93. Zehri Mezar; 94. Near Zehri*1; 95. Küçükkale Tepe; 96. Tiladir Tepe; 97. Değirmen Tepe.

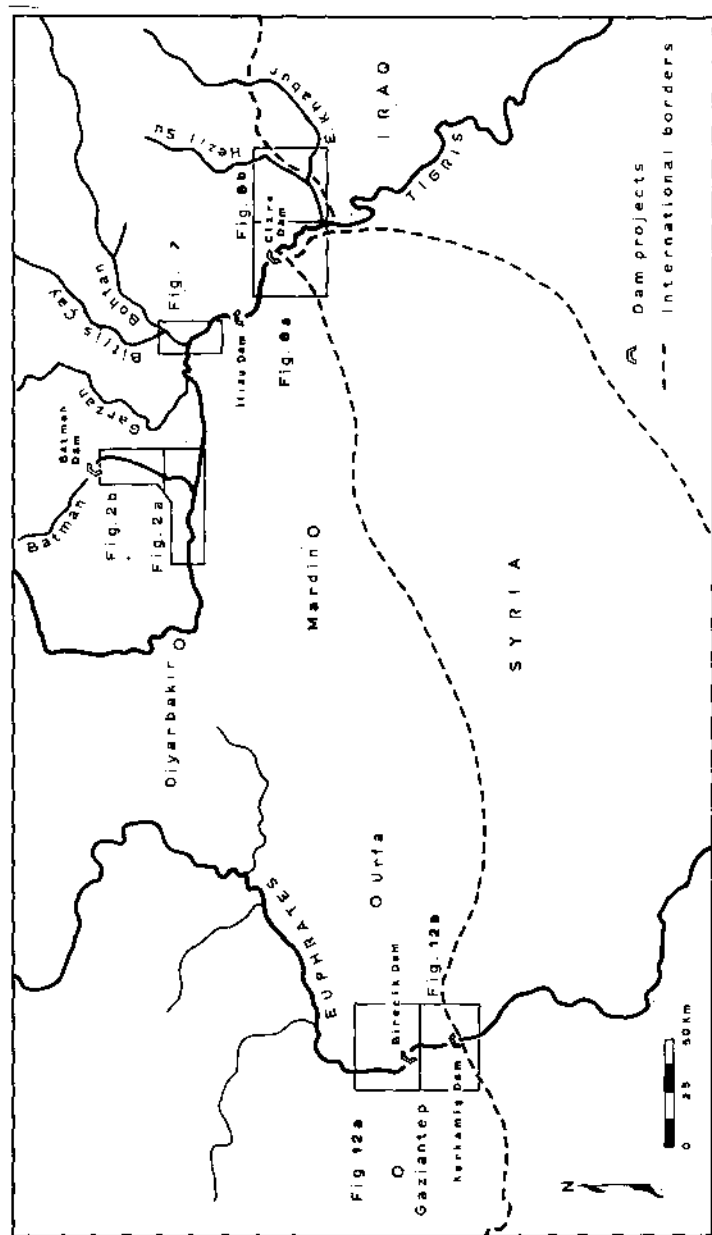

Fig: 1- Map of southeastern Turkey illustrating the locations of the various survey areas and of planned Güneydoğu Anadolu Projesi dams.

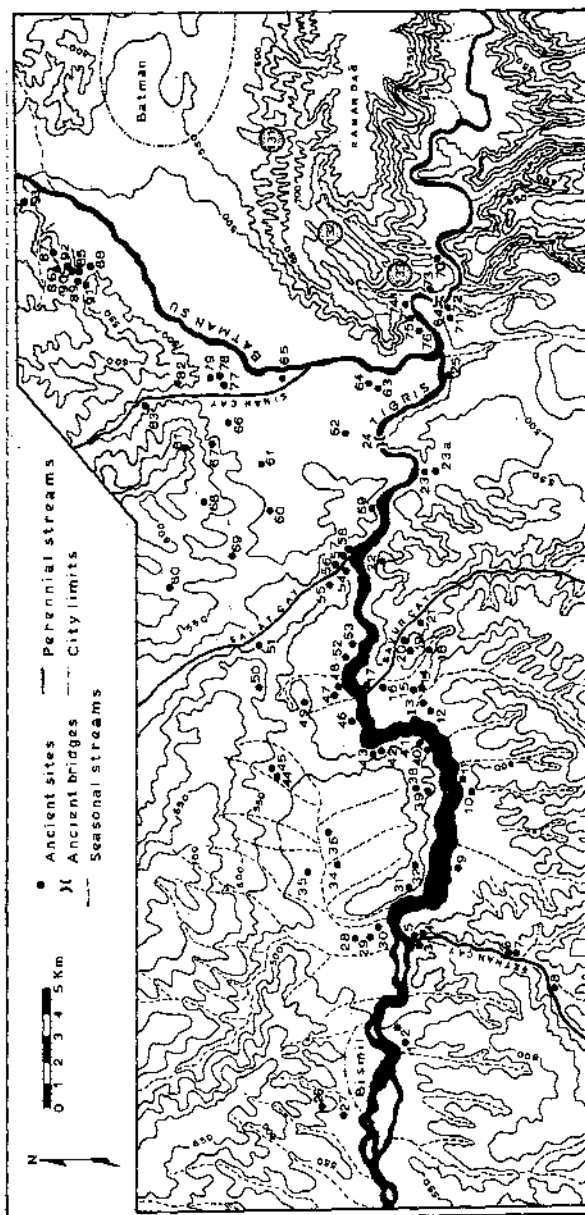

Fig.: 2a- Location of ancient settlements along the western bank of the Batman Su and along the Tigris in the Batman-Bismil area surveyed in 1989.

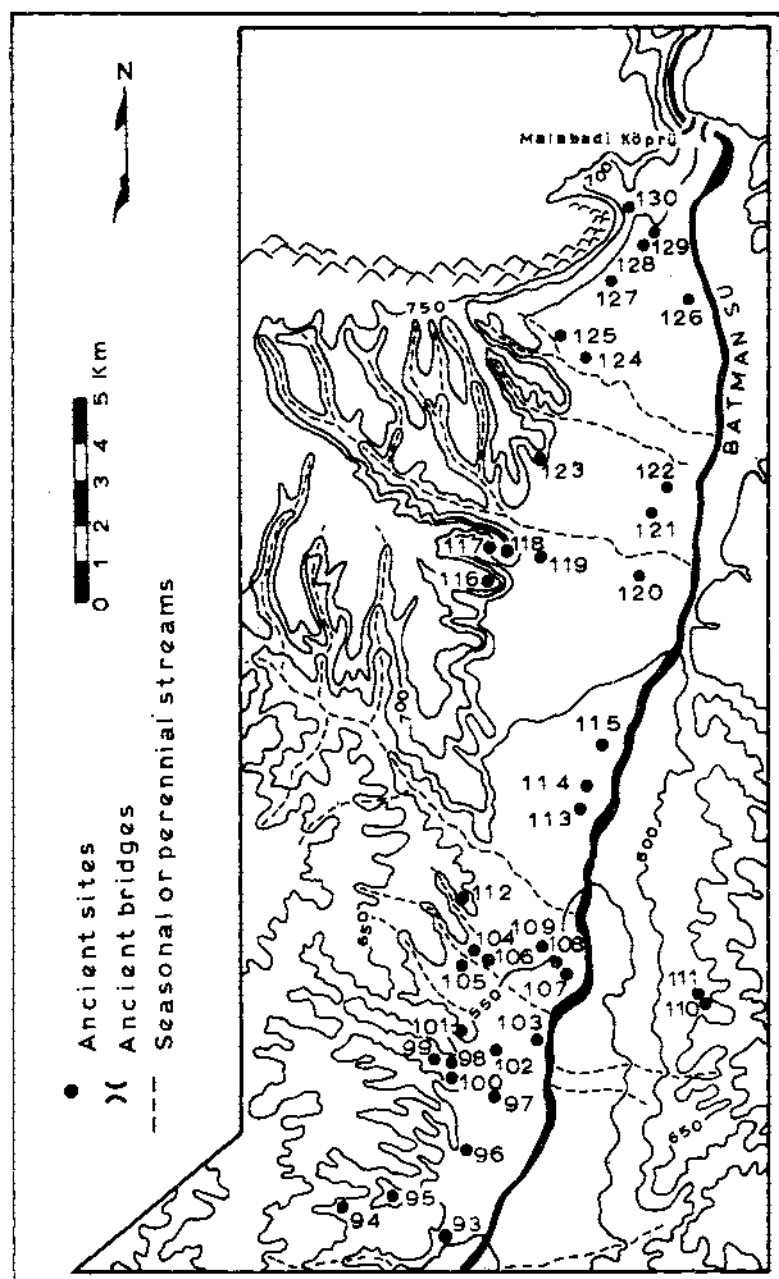

Fig. 2b- Location of ancient settlements along the western bank of the Batman Su surveyed in 1989.

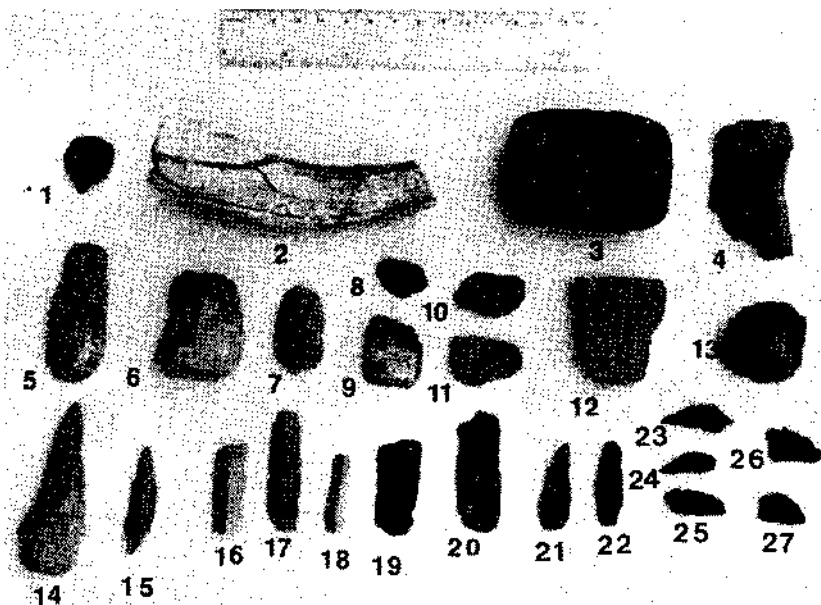

Fig.: 3- Miscellaneous flint implements (1, 4-27), shaft straightener (3) and bone sickle haft (2) from Demirci Tepe.

Fig.: 4- Southeastern corner of Early Byzantine (?) fortifications at Semrah Tepe, view facing east.

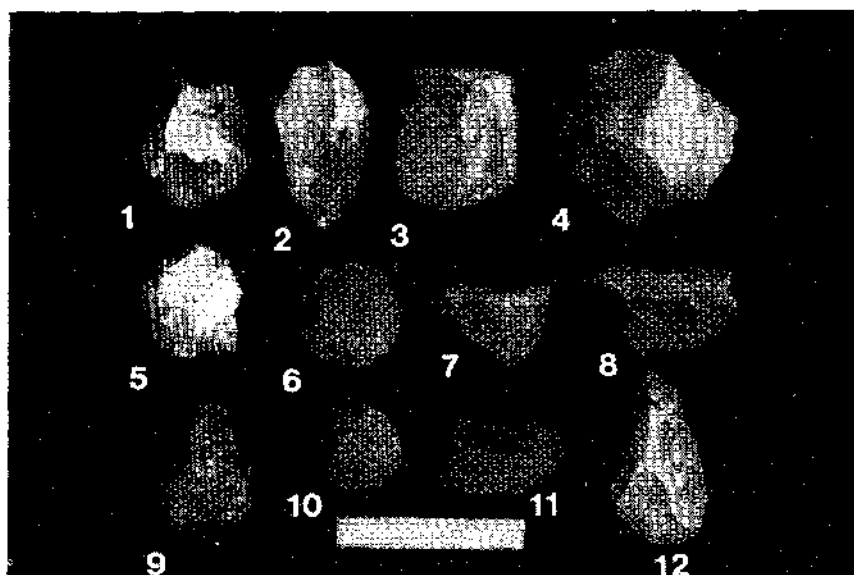

Fig.: 5- Paleolithic implement types from the Raman area.

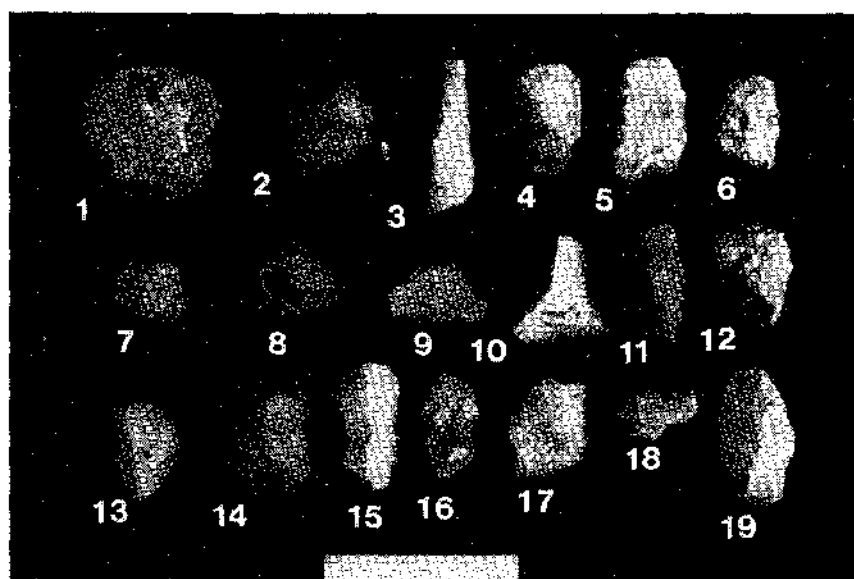

Fig.: 6- Paleolithic implement types from the Raman area.

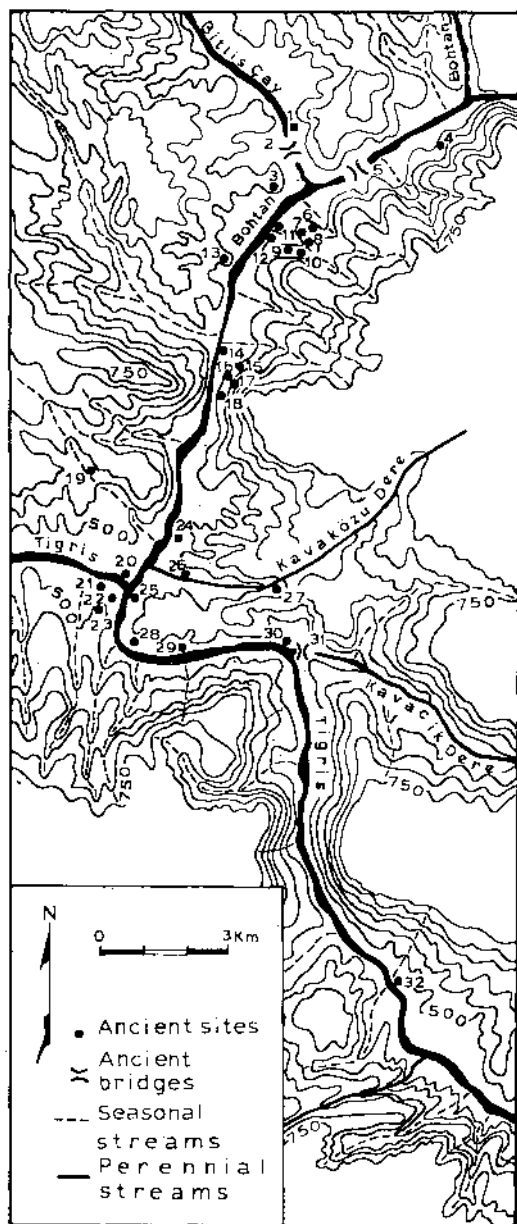

Fig.: 7- Location of ancient settlements along the Bohtan and Tigris rivers surveyed in 1988-89.

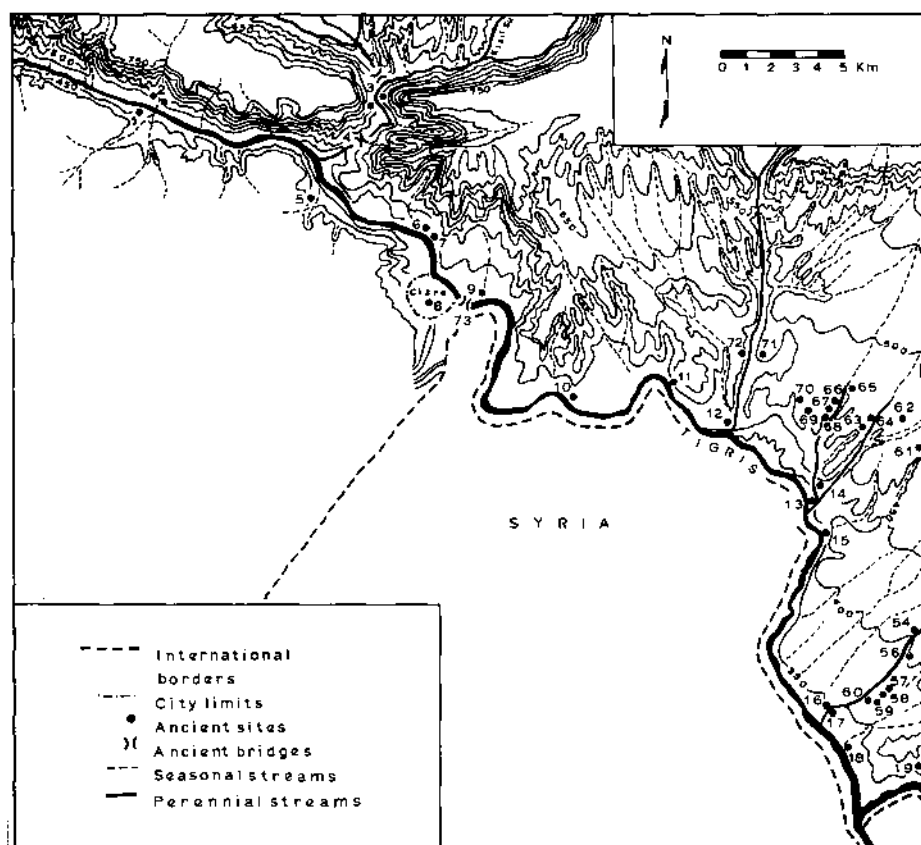

Fig.: 8a- Location of ancient settlements in the vicinity of Cizre and along the Cizre-Silopi Plain surveyed in 1988-89.

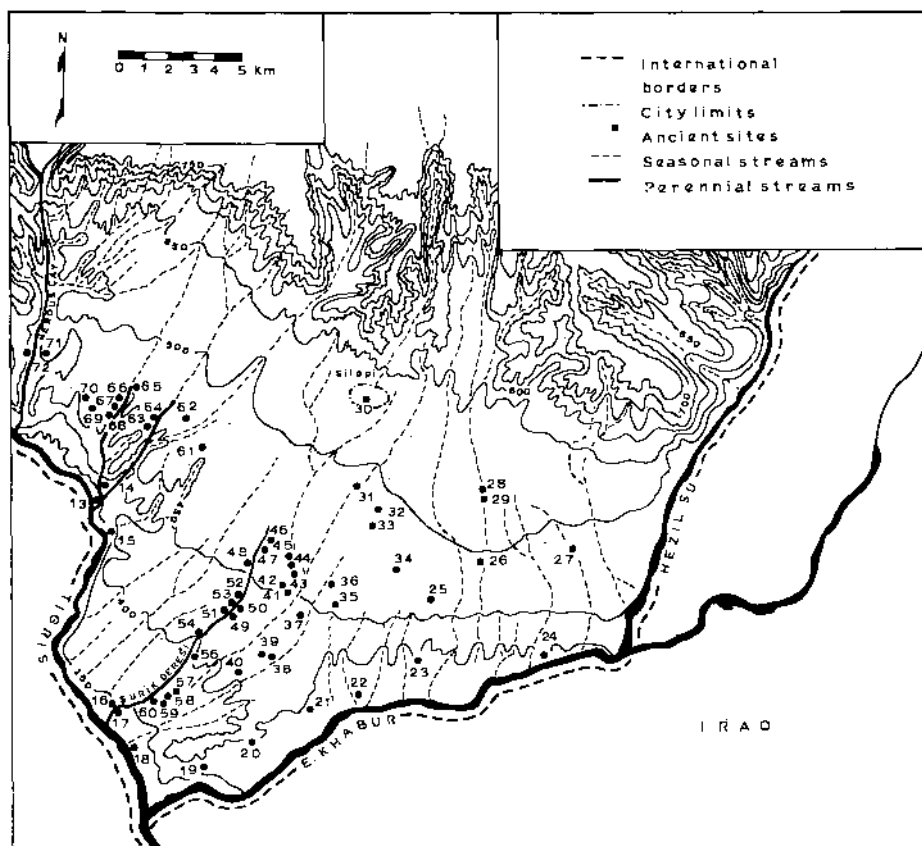

Fig.: 8b- Location of ancient settlements in the vicinity of Cizre and along the Cizre-Silopi Plain surveyed in 1988-89.

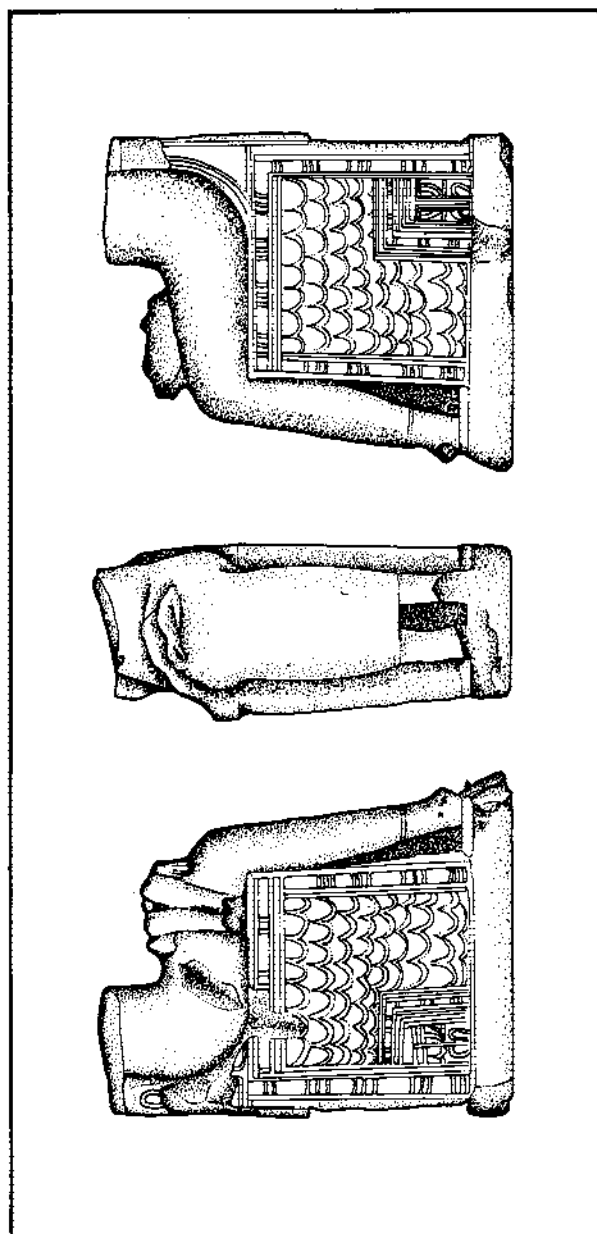

Fig.: 9- Egyptian statuette from Kopik Tepe (preserved height: 5.6 cm, width: 4.5 cm, thickness: 2.3 cm).

Fig.: 10- View facing north (upstream) of lowermost Euphrates terraces near Şadi Tepe.
Sites in center are Şerağa Höyük (Fig.: 12- 59) and Şavi Höyük (Fig.:12- 80).

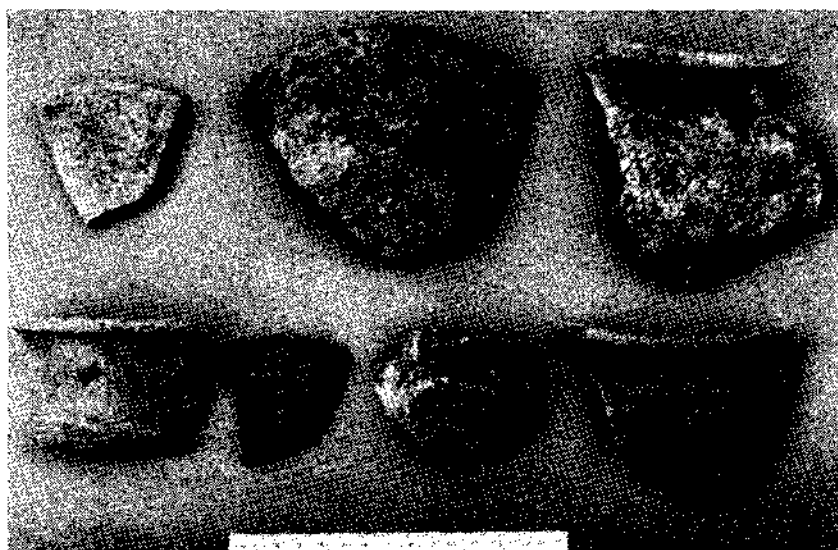

Fig.: 11- Uruk Ceramics from Kum Ocağı (Fig.: 12- 67).

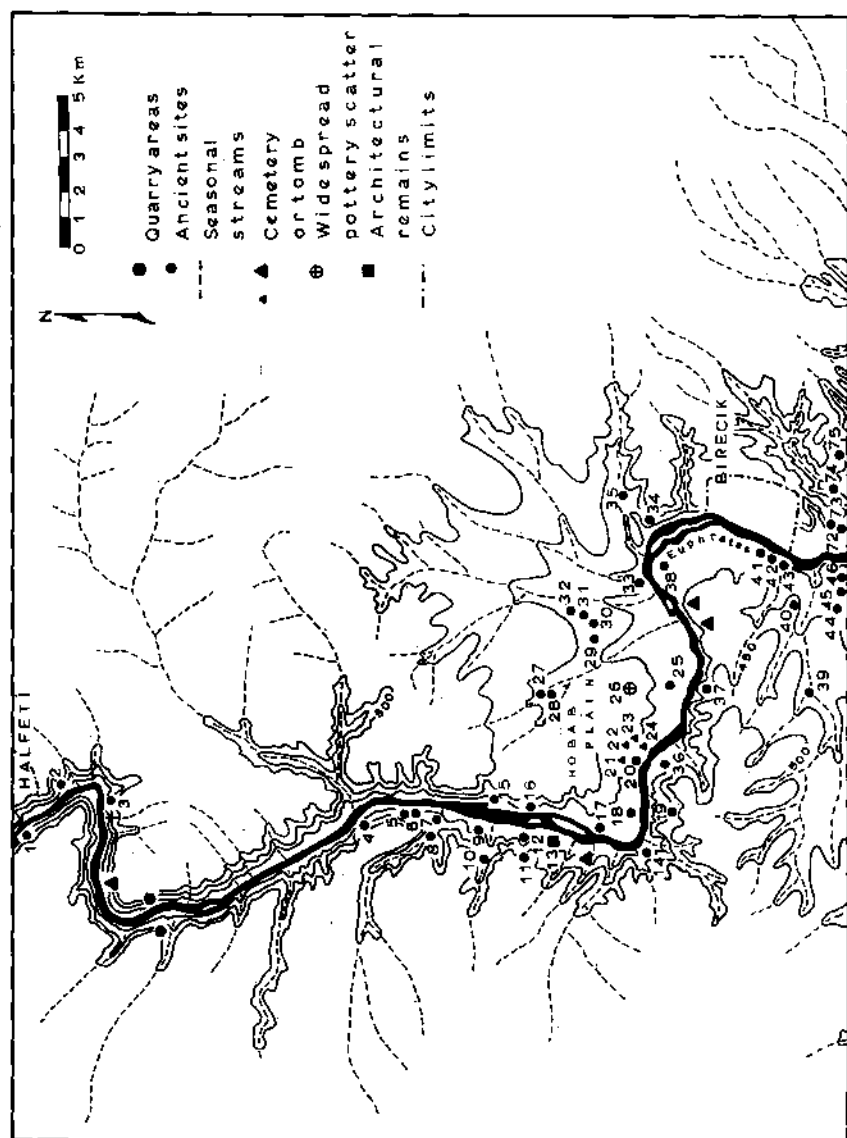

Fig.: 12a- Location of ancient settlements in the Carchemish-Halfeti area surveyed in 1989.

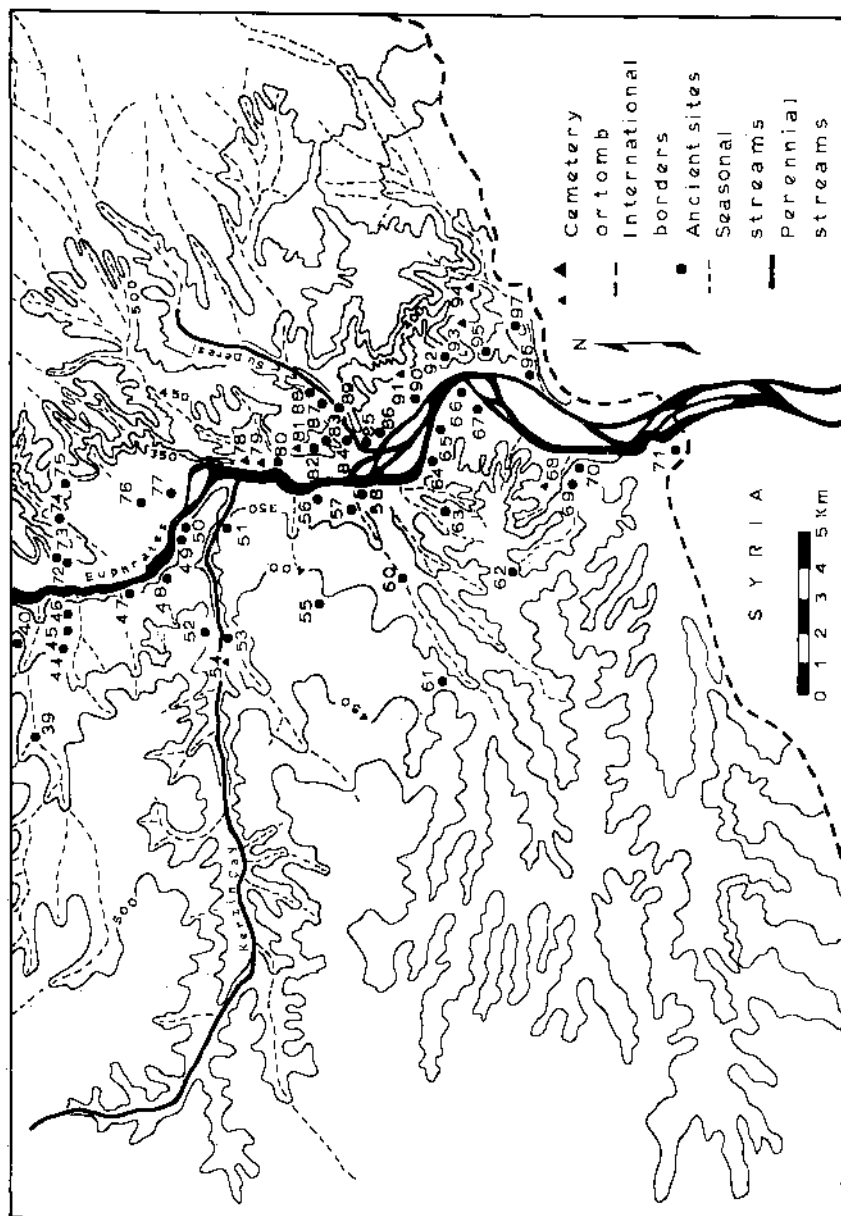

Fig.: 12b- Location of ancient settlements in the Carchemish-Haiteh area surveyed in 1989

1989 YILINDA KÜTAHYA, BİLECİK VE ESKİŞEHİR İLLERİNDE YAPILAN YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Turan EFE**

Maddi olanakların sınırlı olması sebebiyle, ekibimiz bu sene, 26 Ağustos - 7 Eylül 1989 tarihleri arasında ancak iki hafta gibi kısa bir süre çalışabilmiştir. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ve İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nin parasal desteği ile gerçekleştirilen bu araştırmalarımıza, Bakanlık temsilcisi olarak Ankara Cumhuriyet Müzesi'nden Sayın Aliye Usta, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğrencilerinden de Göksel Sazcı katılmışlardır. Ayrıca, mezun öğrencilerimizden Sema Yavuz, Tavşanlı bölgesindeki çalışmalarımızda bize yardımcı olmuştur. Büyük bir özveri ile çalışan ekip üyelerine ve adı geçen kuruluşların yetkililerine, ayrıca çalışmalarımız sırasında, her türlü ilgi ve yardımı esirgemeyen Eskişehir ve Kütahya Arkeoloji Müzeleri'nin idareci ve personeline en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Bu sene, daha önce ziyaret ettiğimiz, ancak bizim için büyük önem taşıyan bazı yerleşme yerlerinden tekrar malzeme topladık. Bu amaçla, geçen sene olduğu gibi, çalışmalarımıza yine Tavşanlı-Domaniç bölgesinden başladık; bu arada, Kütahya'nın kuzeybatısındaki dağlık bölgeyi ilk defa ziyaret ettik; daha sonra Eskişehir Ovası ve günyindeki dağlık bölgede çalışarak, araştırmalarımızın bu seneki bölümünü bitirdik.

Yerleşme yerlerinin numaralanması işlemine geçen sene bıraktığımız yerden devam ettik. Bu sistemi araştırmalarımızın sonuna kadar muhafaza etmek istiyoruz. Araştırma bölgesinde şimdiye kadar ziyaret ettiğimiz yerleşme yerleri, numaraları ile beraber harita üzerinde işaretlenmiştir (Resim: 1)¹.

* Yard. Doç. Dr. Turan EFE, Ataköy 9. Kısım, 55-C Blok, Daire 71 34750 Bakırköy/İSTANBUL.

(1) 1988 yılı araştırmaları ve benzeri harita için bk. T. Efe, "1988 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları" *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 405-424, Resim: 1.

A. Tekrar ziyaret edilen yerleşme yerleri

1. KOCAHÜYÜK

Domaniç kasabasının 2 km kadar güneydoğusunda yer alan bu hü-yükten ve öncelikle batısındaki tarlalardan çanak çömlek ve Paleolitik taş aletler topladık.

2. KARAKÖY (Resim: 2)

Bu düz yerleşme yeri, ismini aldığı bugünkü Karaköy'ün doğu tara-fındaki kayalık platformun köye bakan yamacında yer almaktadır; Tav-şanlı-Domaniç karayolunun ise hemen kuzey kenarındadır. Burada ayrıca yolun heriki tarafına da yayılmış olan Klasik Devir yerleşmesi vardır. Karaköy'den topladığımız Prehistorik Devir çanak çömleği, aşağı yukarı İT 2 başlarına tarihlenmektedir ve 'Demircihüyük çanak çömlek grubu' ile büyük benzerlik göstermektedir.

3. BEYKÖY (Resim: 3)

Beyköy yakınlarında, Manastırtepe olarak bilinen doğal tepenin ku-zeyindeki düzlükte (resimde toprak dolgunun bulunduğu sürülmüş kı-sım), geniş bir alana yayılmış olarak Paleolitik taş aletler bulunmaktadır. Yonga aletler kenarlarında düzelti içermemektedirler.

4. TEPECİK HÜYÜK

Tepecik Köyü'nün 1 km kadar batısında yer alan bu hüyükü, kısa sü-reli ziyaret ederek bir miktar daha malzeme topladık. Tepenin hemen ba-tısında, yeni inşa edilmiş köprünün ayakları için açılan çukurlardan çık-a-rıldığı anlaşılan toprak, yığınlar halinde yol kenarına bırakılmıştır. Bu yığınların yüzeyinden topladığımız çanak çömlek, daha çok Köy Tepe-si'ninki ile benzerlik göstermektedir. Bu durum, hüyükteki kültür katları-nın, ova seviyesinin oldukça altına indiğini göstermektedir.

5. KÖY TEPEİ

Buradan öncelikle bu sene topladığımız malzeme, yerleşme yerinde iki ana evrenin temsil edildiğini bize göstermiştir: Geç Kalkolitik Devir başları ve Son Tunç Devri. Demir Çağı malzemesinin bulunup bulunma-dığını ise, kesin olarak söyleyebilecek durumda değiliz. Geç Kalkolitik malzeme büyük önem taşımaktadır. Şöyleki: özellikle bu sene bulduğu-

muz açık bezemeli parçalar ve mahmuzlu bir kulp parçası, ayrıca bazı mal grupları ve formlar, bu yerleşme yeri çanak çömleğinin Anadolu'nun batı sahillerinden tanıdığımız Troya I öncesi çanak çömlek grubu'na dahil olduğu hususunda şüphe bırakmamaktadırlar. Dolayısıyla, söz konusu grubun yayılım alanı, sahil ile sınırlı kalmayıp, en azından İçbatı Anadolu'nun büyük bir kısmını da içine almaktadır.

11. ASMAİNLER

Bu sene Asmainler'de yaptığımız çalışmalar sonucu, esas yerleşmenin kayalığın dere tarafına bakan yamacında yer aldığı anlaşılmıştır².

12. KAYABAŞI/İnli

İnli Köyü'nün hemen kenarındaki kayalıkların üzerinde ve eteğinde yer alan bu düz yerleşme yerinden de bir miktar daha malzeme topladık.

13. ASARKAYA (Resim: 4)

İnli'den dönüştü, yol üzerinde olduğu için, ekibimiz Asarkaya'yı da tekrar ziyaret etmiş ve bol miktarda malzeme toplamıştır. Yeni değerlendirmelerimize göre, burada Epi-paleolitik veya Akeramik Neolitik Devir, Kalkolitik Devrin çeşitli evreleri, az miktarda İT 1 (?) ve 1. binyıl temsil edilmektedir. Yerleşme, resmin sol tarafında, kayalıkların arasındaki meyilli kısımda ve önündeki düzlükte yer almaktadır.

15. KES KAYA (Resim: 5, 6)

Burada işletilmekte olan taşocağının geçen zaman zarfında, daha da genişletilmiş olduğunu gördük. Ocağın kenarlarında oluşan profilleri incelerken, kuzey tarafta anakayaya oyulmuş bir çukurun kalıntısı ile karşılaştık. İçindeki dolguda kat kat yanmış kemik ve çanak çömlek parçalarının bulunduğu bu çukur, tipik bir çöp çukuru görünümündedir (Resim: 5). Kes Kaya esas olarak Geç Kalkolitik Devir başlarına tarihlendirebileceğimiz bir malzeme grubu içermektedir; ayrıca, az miktarda İT 1 ve Frik malzemesi de bulunmaktadır³.

-
- (2) Bu yerleşme yerine ait daha detaylı bilgi için bk. T. Efe, "Three Early Sites in the Vicinity of Eskişehir: Asmainler, Kanlıtaş and Kes Kaya" *Anatolica* XVI, 1989-1990, s. 32 vdd., Resim: 1-4, Levha: 59, 1.2.
- (3) Kes Kaya ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. T. Efe, *Anatolica* XVI, 1989-1990, s. 36 vdd. Res. 1 - 2, 7 - 10; Lev 60.

17. ORMAN FİDANLIĞI (Resim: 7, 8)

Geçen bir yıl içinde biraz daha tahrip edilmiş olan bu yerleşme yerinden de bir miktar daha malzeme topladık. bunlar içinde, dama tahtası motifi içeren boyalı bir çömlek parçası, özellikle dikkat çekmektedir. (Resim: 7)⁴.

21. ERENKÖY II (Resim: 9)

Bu küçük hüyük 35 x 4 m ebadlarındadır ve esas olarak İT 1'e geçiş evresini içermektedir.

27. AHARKÖY HÜYÜK

Demircihüyük'ün 5 km kadar kuzeyinde yer alan bu yerleşme yerinin batı tarafına, doğalgaz boru hattı için açılmış olan derin hendek, geçen zaman zarfında kapatılmıştır. Aharköy Hüyük esas olarak İT 2'nin ikinci yarısı ve İT 3 başlarına tarihlenen malzeme içermektedir; ayrıca İT 3 sonu, 2. ve 1. binyıl da temsil edilmektedir.

29. YUKARI SÖĞÜTÖNÜ II

Ziyaretimiz sırasında, yüzeyi ekili olduğu için, bu yerleşme yerinden çok az malzeme toplayabildik. Çanak çömlek parçaları içinde, özellikle Beycesultan 'Geç Kalkolitik 4' kâse formları dikkat çekmektedir.

30. YUKARI SÖĞÜTÖNÜ I (Resim: 10)

Yerleşme yeri iki kısımdan oluşmaktadır: altta geniş bir alana yayılmış olan yayvan bir hüyük ve bunun doğu yamacında daha yüksek ikinci bir hüyük. Alttaki yerleşmenin yüzeyinden ve tahribat sonucu ikinci hüyükün batı tarafında oluşmuş olan profilin dip kısmından topladığımız malzeme esas olarak İT 1'e geçiş evresini vermektedir; altta daha eski evlerin bulunması olasılığı büyüktür.

B. İlk defa ziyaret edilen yerleşme yerleri

31. KUŞTEPE (Resim: 11-13)

Keskin ve Alınca köyleri arasında, Sündiken Dağları'nın ilk alçak yükseltileri üzerinde yer alan bu hüyük, 70 x 6.5 m ebadlarındadır. Yüzeyden topladığımız malzeme esas olarak İT 2'nin ikinci yarısına tarihlenmektedir; ayrıca İT 1'e geçiş evresi ve Klasik Devir'de temsil edilmek-

(4) Orman Fidanlığı ve bu yerleşmenin Anadolu ve Balkan prehistoryasındaki yeri için bk. T. Efe, "An Inland Anatolian Site with Pre-Vinča Elements: Orman Fidanlığı, Eskişehir, Reexamination of Balkan-Anatolian Connections in the Fifth Millennium B.C." *Germania* 68, 1990, s. 67-113, Resim: 1-20.

tedir.

32. YENİCEKÖY MEVKİİ (Resim: 14)

Bu yayvan höyük, İnönü kasabasının 5 km kadar doğusunda, İnönü-Eskişehir karayolunun hemen güneyinde yer almaktadır; aşağı yukarı 120 x 3.5 m ebadlarındadır ve bir miktar Klasik Devir malzemesi haricinde, esas olarak İT 2 evresini içermektedir.

33. KANLITAŞ (Resim: 15-17)

Eskişehir Arkeoloji Müzesi yetkililerince yeri daha önce saptanmış olan bu küçük höyük, Bozüyük'ün kuş uçuşu 25 km kadar güneyinde, Aşağı Kuzfındık Köyü'nün 1 km doğusunda yer almaktadır ve vadinin ortasında yükselen kayalığın kuzey tarafına yaslanmış durumdadır. Kayalığın hemen batısındaki tarlada da düz bir yerleşme söz konusudur. Çapı 30 m kadar olan höyüğün yüksekliği, alttaki anakayanın seviyesi tam olarak saptanamadığından, 4-7 m arasında değişebilir. Burada Asmainler ve Orman Fidanlığı malzeme grupları yanında, yüzeyde ve batıdaki tarlada, koyu yüzlü ve siyah açkılı çanak çömleğin ağırlık kazanmaya başladığı, bir sonraki evrede temsil edilmektedir; ayrıca tarlada İT 1'e tarihlendirebileceğimiz çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Höyükte ele geçirilen bezemeli parçalar, Orman Fidanlığı'nunkilerden daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Yontma taş aletler de yine, kenarları keskin ve düzeltisiz yonga ve dilgi aletlerle karakterize olmaktadır.

34. KOCAHÜYÜK/Gazelyakup (Resim: 18, 19)

Seyitömer'in 10 km kadar kuzeybatısında ve Gazelyakup Köyü yakınlarında yer alan bu yerleşme yeri, aşağı yukarı 110 x 7 m ebadlarındadır. Yüzeyde önemli oranda tahribat söz konusudur. Burada Klasik Devir buluntuları haricinde, önemli oranda İT 2-3 malzemesi ele geçirilmiştir. İT 2 çanak çömleği 'Demircihöyük çanak çömlek grubu'nunki ile büyük benzerlik göstermektedir.. Siyah ağız kenarlı (black topped) kâselerin iç kısımlarında yiv bezeme yanında, beyaz boyama da söz konusudur.

35. SEYİTÖMER HÜYÜK

Seyitömer Linyit İşletmeleri'nin alanı içinde yer alan bu höyükte, 1989 yılında Eskişehir Arkeoloji Müzesi tarafından kurtarma kazılarına başlanmıştır; ancak 1990 yılından itibaren bu çalışmalar Afyon Arkeoloji

(5) Kanlıtaş ve buluntuları için bk. T. Efe, *Anatolica* XVI, 1989-1990, s. 36 vdd., Resim: 1-2, 4-7.

Müzesi tarafından yürütülmektedir. Dolayısıyla, ekibimiz Seyitömer Hüyük'te inceleme yapmamıştır.

36. HÜYÜKTEPE (Resim: 20)

Bu oval yerleşme yeri, Seyitömer'in 5 km kadar güneybatısında, doğal yüksek bir tepenin üzerinde yer almaktadır ve 180 x 100 x 4 m ebadlarındadır. Burada esas olarak 2. binyıl sonlarına tarihlendirebileceğimiz bir malzeme söz konusudur.

37. PARMAKÖREN (Resim: 21)

Kütahya'nın 5 km kadar güneybatısında, ovada yer alan bu hüyük, 150 x 11 m ebadlarındadır. Batı ve kuzey etekler kısmen tıraşlanmıştır. Burada Klasik Devir ve Son Tunç buluntuları haricinde, yoğun bir İT 2-3 malzemesi ele geçirilmiştir.

GENEL DEĞERLENDİRME

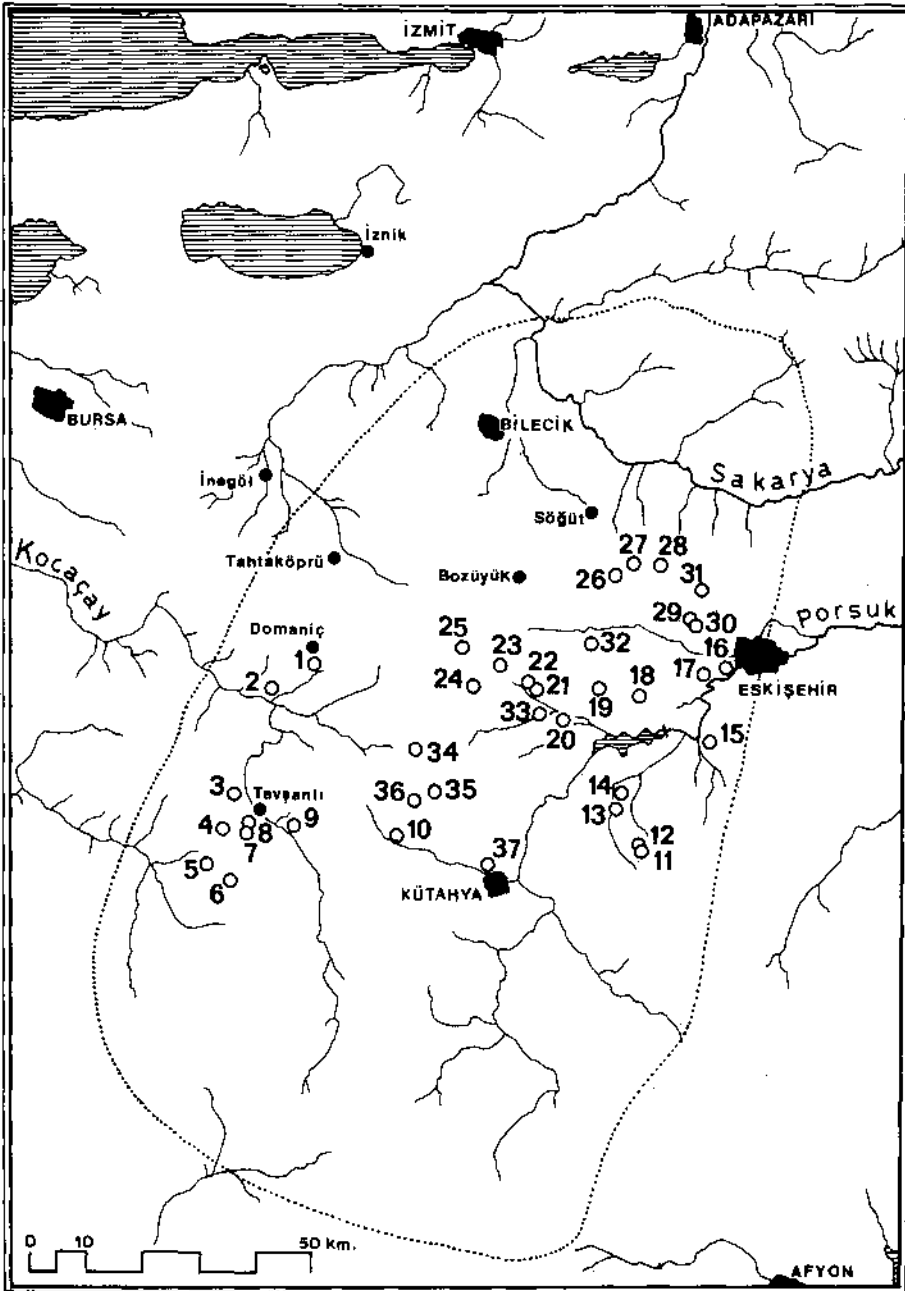
İlk iki senelik çalışmalarımız sonucunda, daha önceden bilinenlere ilâveten, bazı yeni yerleşme yerleri saptanmış ve ayrıca yeni malzeme grupları ortaya çıkarılmıştır; böylece bölgenin çanak çömlek silsilesindeki boşluklar önemli oranda doldurulmuştur; kültürlerin yayılım alanları da, yeni verilerin ışığında daha sağlıklı bir şekilde saptanabilmektedir. Örneğin, 'Demircihüyük çanak çömlek grubu'nun yayılım alanı, Eskişehir civarında ova ile sınırlı değildir; güneyde, Domaniç bölgesi ve Kütahya'nın kuzeyindeki dağlık bölgeyi de içine almaktadır. Bu bölgedeki Karaköy ve Kocahüyük (Gazelyakup yerleşmeleri -yukarıda değinildiği gibi- tipik Demircihüyük çanak çömleği içermektedirler. diğer taraftan, Ege sahillerinin 'Troya I öncesi çanak çömlek grubu'nun en doğuda Tavşanlı Ovası'na kadar yayıldığı saptanmış bulunmaktadır.

Araştırmalarımız sırasında ayrıca, 'tarihöncesi arkeolojisi'nin en problemlili konularından biri olan Anadolu-Balkan ilişkileri ile ilgili sorunların çözümüne önemli katkılarda bulunacak bulgular ele geçirilmiştir. Bunların içinde belki de en önemlisi, 'Vinça grubu' çanak çömleğin öncüsü olabilecek malzemenin, Yukarı Porsuk Vadisi'ndeki Asmainler, Orman Fidanlığı ve Kanlıtaş gibi bazı yerleşmelerde saptanmış olmasıdır.

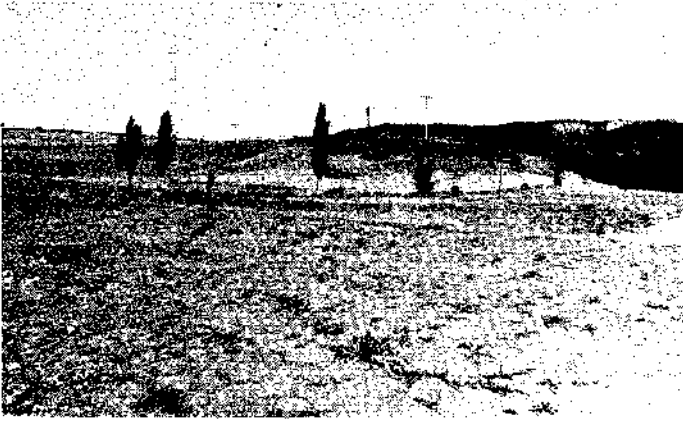
Araştırma bölgesindeki yerleşme yerlerinde, 2. binyıl başları da yoğun bir şekilde temsil edilmektedir. bu devirde ilk defa bölgede normal-

den büyük yerleşmeler ortaya çıkmaktadır ki, bunların en önemlilerinden biri Tavşanlı Hüyük'tür. Batı Anadolu'da Orta Tunç'a geçiş evresi ile ilgili sorunların çözümünde, bu bölgenin anahtar rol oynayacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. söz konusu devir ile ilgili araştırma sonuçlarını yakın bir gelecekte bilim dünyasına sunmayı planlamaktayız.

Önümüzdeki sene, araştırmalarımızı daha kuzeye kaydırarak, esas olarak Bilecik ili hudutları içinde çalışmak istiyoruz.

Resim: 1- Araştırma bölgesi ve ziyaret edilen yerleşme yerleri.

Resim: 2- Karaköy, güneybatıdan

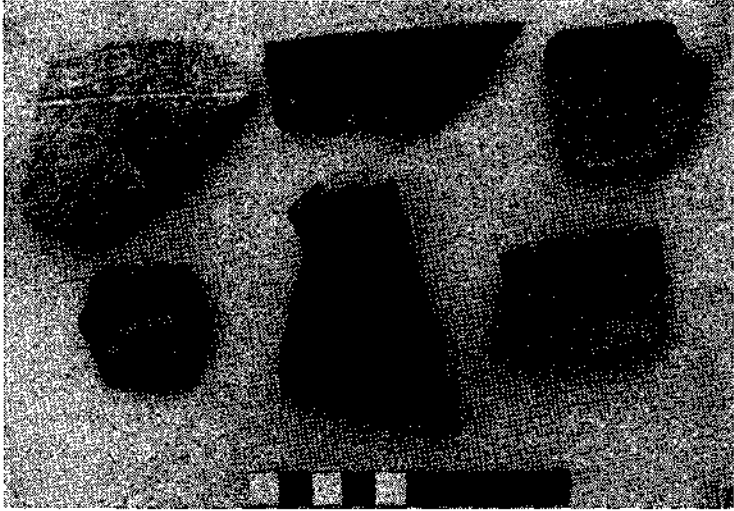
Resim: 3- Beyköy, doğudan

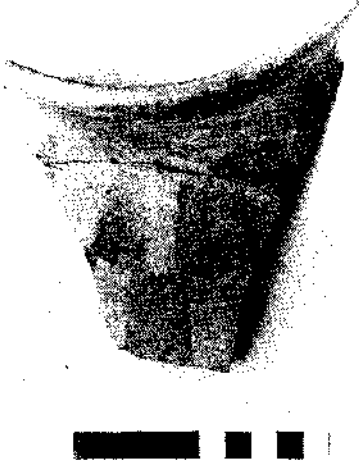
Resim: 4- Asarkaya, batıdan

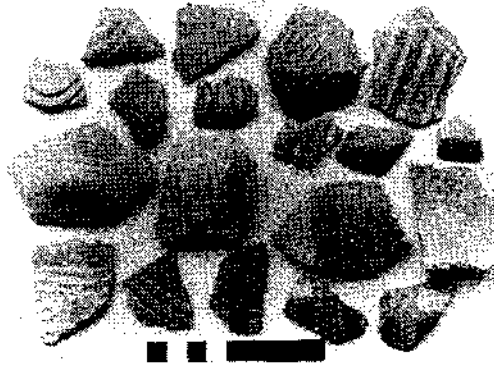
Resim: 5- Kes Kaya (çöp çukuru)

Resim: 6- Kes Kaya, bezemeli çanak çömlek parçaları

Resim: 7- Orman Fidanlığı, boyalı
çömlek parçası

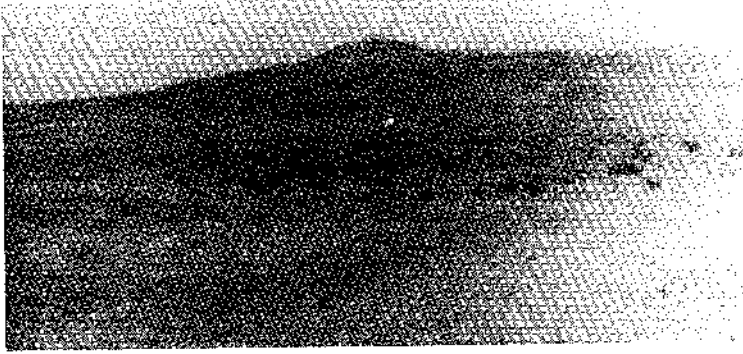
Resim: 8- Orman Fidanlığı, yiv ve baskı bezemeli çanak
çömlek parçaları

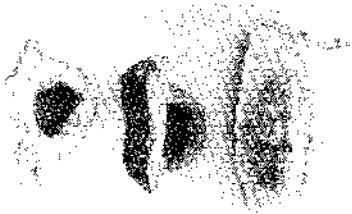
Resim: 9- Erenköy II, kuzeybatıdan

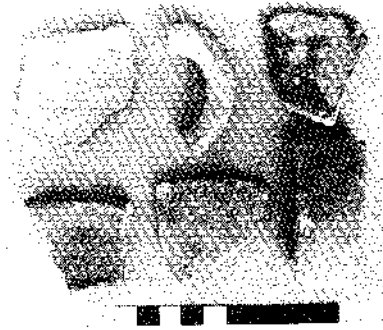
Resim: 10- Yukarı Söğütözü I, çanak çömlek parçaları

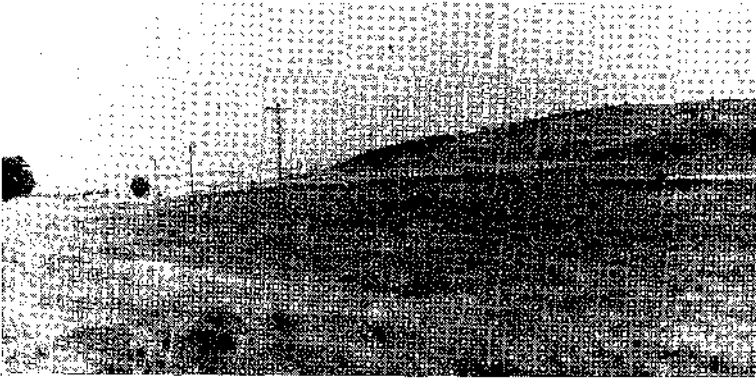
Resim: 11- Kuştepe, güneyden

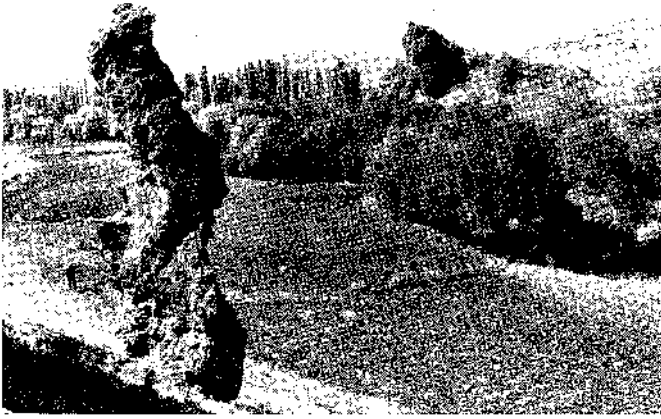
Resim: 12- Kuştepe, Geç Kalkolitik çanak çömlek kulpları

Resim: 13- Kuştepe, Geç Kalkolitik çanak çömlek parçaları

Resim: 14- Yeniceköy Mevkii, batıdan

Resim: 15- Kanlıtaş güneydoğudan (yerleşme arka plândaki kayalıklar üzerindedir)

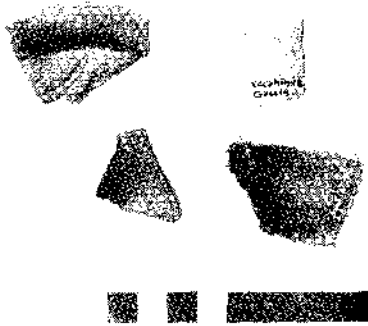
Resim: 16- Kanlıtaş, kuzeydoğudan

Resim: 17- Kalıntaş, boya bezemeli çanak çömlek parçaları

Resim: 18- Kocahöyük/Gazelyakup, kuzeybatıdan

Resim: 19- Kocahöyük/Gazelyakup, çanak çömlek parçaları

Resim: 20- Höyüktepe, kuzeydoğudan

Resim: 21- Parmakören, batıdan

1989 YILINDA ANTALYA'NIN DEMRE İLÇESİNDEKİ AZİZ NİKOLAOS KİLİSESİ'NDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

*S. Yıldız ÖTÜKEN**

21-30 Eylül 1989 tarihleri arasında Antalya Arkeoloji Müzesi Başkanlığında, Kültür Bakanlığı'nın izni ve Antalya İli Özel İdaresi'nin maddi destekleriyle gerçekleştirilen Demre Aziz Nikolaos Kilisesi "Temizlik ve Kazı Çalışmaları"nı burada kısa tanıtacağız*.

1989 yılından önce gerçekleştirilen araştırmalar:

Demre (Myra) kentinin bilim dünyasına tanıtılması 19. yy. başlarına rastlar. 1812 yılında İngiliz araştırmacıların çizdiği, 1837' lerde tamamlanan bir topografik harita Aziz Nikolaos'un manastırını belgeleyen ilk çizimdir¹. Birçok yapıdan oluşan manastır dikdörtgen plânlı bir çevre duvarı ile sınırlanmakta, batıya ve kuzeye bir, güneye iki kapıyla açılmaktadır.

Hristiyanların yüzyıllar boyunca ziyaret ettikleri bu ünlü kuruluşun odak noktası Aziz Nikolaos'un mezarıdır. 19. yy. a ait birçok yayında an-

* Prof. Dr. S. Yıldız ÖTÜKEN, Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü, Beştepe/ANKARA.

(x) Çalışma Ekibi Antalya Arkeoloji Müzesi elemanlarından Arkeolog Cihan Tibet, Restoratör Abdurrahman Özkan, Fotoğraf Uzmanı İbrahim Bozova, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı mezuniyet sonrası öğrencilerinden Ayşegül Güngören, Avni Kulunyar, Macit Tekinalp ve beş kişilik bir işçi grubundan oluşmuştur. Seramik ve camlar A. Güngören, taşlar M. Tekinalp, mezarlar A. Kulunyar tarafından değerlendirilmiş, çizimler üniversitenin aynı ekibince, Yük. Mim. M. Akpolat'ın değerli yardımlarıyla yapılmıştır.

Müze ve Üniversite'nin verimli işbirliğini gerçekleştiren Antalya Arkeoloji Müzesi Müdürü Kayhan Dörtlök ve tüm ekibe teşekkür ederim.

(1) Harita için bkz. W.R. Lethaby, Myra and Lycian Sculpture, Antiquities of Ionia V, London 1915, 17.

tik kentin tasvirinin yanısıra bu mezardan sözedilmesi dikkatimizi çeker². C. Texier'in 1836 da yerinde yaptığı incelemeler diğerlerinden farklı olarak kilisenin mimarisi ve tarihine ışık tutacak niteliktedir³. Araştırmacının metinle birlikte sunduğu plân ve boyuna kesit yanlışlarına rağmen, sanat tarihçilerine günümüze gelemeyen kubbe gibi bazı mimari öğeleri tanıtmaları açısından yardımcı olmuştur.

Manastır ve kilisesi Çar I. Nikolaos döneminde (1825-53) İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün Mimar Salzenberg başkanlığındaki bir grubu tarafından incelenmiştir; onarım ve yenileme çalışmaları Sultan II. Abdülhamit (1878-1903) dönemine kadar sürdürülmüştür⁴. Bu yıllarda batıdaki avlunun içi toprak dolgudan temizlenmiş, yıkık durumdaki eksonarteks tümüyle, ayrıca güney nefin, galerilerin, orta nefin ve apsisin örtüleri yenilenmiş ve bir çan kulesi inşa edilmiştir⁵.

1906 yılında Hans Rott'un kilisede gerçekleştirdiği inceleme mimarlık tarihi araştırmalarına bir temel teşkil eder⁶. Yapının yeniden bir plânını çizen araştırmacı, geniş bir mimari tasvirin yanısıra, freskoları ve opus sectile tekniğindeki mozaikleri, ayrıca kitabeleri tanıtır. Rott'un plânında kuzey ve güneydeki ek mekânların gösterilmediğini, bunun o yıllarda kısmen 8.5 m yüksekliğe ulaşmış alüvyonlu toprağın durumuyla izah edebiliriz.

-
- (2) 19. yüzyıl seyahatname ve araştırmaları için bkz. U. Peschlow, *Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra*, (ed. J. Borchardt, Myra. Eine lykische Metropole, *Ist For.* 30, 1975), 303-359, bil. 303. Belirtilen yayınlara bugüne kadar gözden kaçmış önemli bir yayını ekleyebiliriz: S.P. Cockerell (Ed.), *Travels in Southern Europe and the Levant 1810-1817. The Journal of C.R. Cockerell, R.A.*, London 1903, 166. 1812 yılında Aziz Nikolaos Kilisesi'ni ziyaret eden C.R. Cockerell'in kitabı, tesbit ettiğimiz en erken tarihli tasviri içerir: "The holy place consists of half a ruined church of the Lower Empire, and by the side of it a small chapel in which is the tomb. The entrance to it is so low that we were obliged to go down on our hands and knees to get in. The Greek knelt down, bowed their foreheads to the earth, made crosses and said prayers, then putting some parafs on a tray, took some small candelis from a bundle beside it, and stuck them round the tomb. The ceremony being over, we took some earth from near the tomb to keep as a relic..."
- (3) C. Texier, *Description de L'Asie Mineure III*, Paris 1849, 205-208, lev. 222. Kışl., a.y., *Byzantine Architecture*, London 1864, 168; a.y., *Asie Mineure*, Paris 1882, 691 vd.
- (4) Demre'de Rus Ark. Enstitüsü'nün çalışmalarıyla ilgili bkz. Texier, a.g.e. (1864), 169; H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien Kappadokien*, Leipzig 1908, 328; Peschlow, a.g.e. (1975), 303, 348; ayrıca II. Abdülhamit dönemi için bkz., F. Psalty, *Saint Nicolas successeur de Neptune et Père Noël*, *TTOK Belleteni* Ocak 1952, no. 120, 27-28.
- (5) Rus Ark. Enstitüsü'nün çalışmalarını tanıtan bir yayın mevcut değildir. Bu döneme ait iki belge kilisenin Eksonarteksindeki 1862-63 tarihli kitabe ve bugün galeride muhafaza edilen 1876 tarihli çandır.
- (6) Rott, a.g.e. (1908), 324-341, Resim: 122-128.

1963-64 yıllarında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen temizlik ve onarım çalışmaları M.J. Mellink'in yayınladığı kısa bir raporda belgelenmiştir⁷. Bu raporda kilisenin doğu ve güneyde topraktan arındırıldığı ve kilisenin çatısında, ayrıca galeride onarım yapıldığı belirtilir. Temizlik faaliyetinin kuzeyde de devam ettirildiği, buradaki ek mekânların kuzeydoğu köşedekiler hariç içte topraktan arındırıldığı, ancak bu çalışmanın tamamlanamadığı, diğer bir yayında aktarılmaktadır⁸.

1965 yılında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Myra Projesi çerçevesinde kilisenin tarihi ve mimarisi Urs Peschlow, iç dekorasyonu-mimari plastik, liturjik elemanlar, freskolar ve yer döşemeleri ise Otto Feld tarafından incelenmiş ve H. Borchardt'ın yayınladığı "Myra" kitabında bilim dünyasına sunulmuştur⁹. Peschlow kilisenin belli başlı üç ana dönemde inşa edildiğini belirler: Birinci dönem duvar malzemesi ve tekniği, ayrıca yapı tipinin özellikleri yardımı ile 529'daki zelzele sonrasına, 6. yüzyıla tarihlendirilir; ancak araştırmacı ilk yapı ile, 530 yılında Myra'da varlığı bilinen Aziz Nikolaos'un "Martirion"u arasındaki ilişkiye çözümleyici bir yorum getirmez¹⁰. Myra kitabıyla aynı yıl yayınlanan bir makalesinde ise, kilisenin antik kentin nekropolü içinde yer aldığını savunarak, bazı araştırmacıların ileriye sürdüğü Agora tezini reddeder¹¹. Birinci yapı kesin bilinmeyen bir nedenle-808 yılındaki Arap akınlarında veya bir zelzelede- harab olmuş ve 8. yy. da (Plân açıklaması) veya 9. yy. başlarında (Metindeki bilgi) kubbeli bazilika tipinde yeniden inşa edil-

(7) M.J. Mellink, *AJA* 69 (1965), 14.

(8) Kşl. Peschlow, a.g.e. (1975), 304. araştırmacı herhangi bir kaynak vermeksizin, 1968 yılında Antalya Arkeoloji Müzesi'nce, Washington'daki Dumbarton Oaks Araştırma Merkezi'nin maddi destekleri ile "Mezar Odası ve 2., 3. şapeller üzerine, buradaki freskoların korunması amacı ile çatı inşa edildiğini", ayrıca yapının kuzeyindeki toprağın temizlenmesine başlandığını, ancak bu çalışmaların tamamlanmadığını belirtir.

(9) Peschlow, a.g.e. (1975); O. Feld, *Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra*, (ed. J. Borchardt, *Myra. Eine lykische Metropole, Ist. For.* 30, 1975), 360-397.

(10) Birinci yapı dönemi için bkz. Peschlow, a.g.e. (1975), 323-324, Resim: 41, ayrıca mezar yapısı için bkz. 347. Araştırmacı 6. yüzyılda inşa edilen bazilikanın "azizin mezarı yerine" ("an der Stelle seines Begräbnisses") yapıldığını belirlemekle yetinmiş, paralel örnekler olarak Efes'teki İoannes ve Selânik'teki Demetrios kiliselerini vermiştir. Yazılı kaynaklarda "martirion" adıyla tanımlanan ve önemli bir ziyaret yeri olan yapıyla ilgili kaynakları yeter-siz bulan araştırmacı, yalnızca azizin sarkofağı için 8. yüzyılda inşa edilen kubbeli bazilikada "yeni bir mekân yaratıldığını" ileri sürmektedir, bkz. bil. 349-351. Nikolaos ile ilgili kaynaklar ve mezar yapısı için kşl. H. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, 2 cilt, Berlin 1913. martirion için bkz. I, 8-9; II, 442, 449, 514. Ayrıca bkz. I. Sevcenko -N.P. Sevcenko, *The Life of Saint Nicholas of Sion*, Massachusetts 1984, bil. 13, 29.

(11) Peschlow, *Die Kirche des heiligen Nikolaos in Myra*, *AW* (1975), 15-28, bil. 20.

miştir¹². Kuzey ve güneydeki ek yapılar araştırmacıya göre "Orta Bizans dönemine" aittir¹³; bu geniş zaman dilimini yeni bir makalesinde sınırlayan Peschlow, ek mekânların muhtemelen günümüze gelemeyen, İmparator IX. Konstantin ve karısı Zoe'nin adları ile 1042 tarihini veren bir kitabeyle göre 11. yy. a tarihlendirilebileceğini belirtir¹⁴.

1989 Yılı Çalışmaları:

Kilise güney ve doğuda orijinal zemin seviyesine kadar açıktır; buna karşılık, batıda 8-8.5 m kuzeyde ek mekânlar boyunca dışta 1.70-1.80 m kuzeydoğuda Peschlow'un plânında gösterilmeyen üç mekân içte ve dışta 1.70-1.80 m, ayrıca kubbeli bazilikanın kuzeyinde kısmen 10 m yüksekliğinde alüvyonlu toprak mevcuttur.

1989 yılındaki çalışmada kuzeydoğudaki ek mekânların temizlenmesine karar verdim; bu seçimin nedenlerini kısaca açıklayabiliriz:

1. Kubbeli bazilikanın 'kuzeydoğu mekânının' işlevi sorunludur; konumundan dolayı bir 'Prothesis' olabilir¹⁵. Ancak kuzey ve doğuya birer kapı ile açılması, içinde mezarlar barındırması dikkati çeker¹⁶. Ayrıca kubbesindeki freskonun konusu bir 'Prothesis' le bağdaşmaz; 'Havarilerin kutsal ekmek ve şarapla takdisi' sahnesinin Bizans kiliselerindeki gele-

(12) İkinci yapı dönemi için bkz. Peschlow, a.g.e. (1975), 342-345, 347. Plânda (Resim: 39) bu dönem 8. yy. a, metinde ise İznik, İstanbul ve Selânik'teki kubbeli bazilikalarla karşılaştırılmalı bir değerlendirmede yine aynı yy. a tarihlenir. Kubbeli bazilikanın, aynı makalede (s. 347) 808 yılında Harun Reşid'in komutanlarından Chumid'in Denre'ye yaptığı bir sefer sırasında yıkılıp, yeniden 9. yy. başlarında yaptırılmış olabileceğine değinen araştırmacı, kesin bir tarih vermemektedir. Bu yayını izleyen araştırmalarda da farklı tarihlendirmeler dikkati çekmektedir; bkz. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, 302-307 (9. yy. ?); H. Buchwald, *Western Asia Minor*, JÖB 34 (1984), dipnot 70 (7. yy).

(13) Kuzey ve güney ek yapılar için bkz. Peschlow, a.g.e. (1975), 345-346. Plânda (Resim: 39), bu eklerin "Orta Bizans Döneminde", metinde ise (s. 348) 12. yy. ın başlarında yapıldığı belirtilmiştir.

(14) Peschlow, a.g.e. (1975), 347, dipnot 188. Kitabe metni ve ilgili yayınlar için bkz. H.Gregoire, *Inscriptions d'Asie Mineure*, Fasc. 1, Bruxelles 1922 (Tıpkıbasım 1968), 99, no. 291; ayrıca kşl. Rott, a.g.e. (1908), 340. Ayrıca kşl. U. Peschlow, *Materialien zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter, Ist Mitt* 1990 (baskıda olan bu metni bize sunan meslekdaşımıza burada teşekkür ederim), 46-47. Peschlow yeni makalesinde, ek yapıların 1042/43 tarihli kitabede zikredilen IX. Konstantin ve Zoe veya yazılı kaynaklarda Myra'daki Nikolaos mezarında "şifa bulan" ve surları 1034'deki Arap akınlarından sonra "yenilenen", ayrıca "kiliseye bağışlar yapan" Ioannes Orphanotrophos (İmp. IV. Mikael'in erkek kardeşi) tarafından yaptırılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Her ikisi de bu ek yapıların 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirildiğini gösterir.

(15) Peschlow, a.g.e. (1975), 306 dipnot 24 ve 310 dipnot 31.

(16) Kd. mekânın tasviri için bkz. Peschlow, a.g.e. (1975), 310. Bu tasvirde doğudaki kapının bazı ek mekânlara açıldığına hiç değinilmez.

neksel yeri ana apsis kubbesinin altındaki şerittir¹⁷. Nikolaos Kilisesi'ndeki örnek bu nedenle Bizans resim sanatında ünik bir uygulamadır ve 'kuzeydoğu' mekânın işleviyle birlikte bu sorun aydınlatılabilir.

2. 'Kuzeydoğu mekânının' işlevini aydınlatmak için, buna kuzeyden bitişen A3, ayrıca doğudan bitişen C2 ve C1 mekânlarının alüvyonlu dolgu topraktan arındırılması gerekmektedir.

3. C2 ve C1 e girişi sağlayabilecek ve bugün bütünüyle görülebilen güneydeki kapı içteki dolguyla bloke edilmiştir. Bu mekânları kuzeyden sınırlandıran A1 ve A2 nin dolgu toprakları temizlenerek, buradaki kapılardan giriş aranmalıdır.

4. Adı geçen A3, C1 ve C2 mekânları kubbeli bazilikaya doğrudan bitişiktir ve bu nedenle yapıdaki nemin önlenmesi ayrıca içteki su birikimini engelleyecek drenajın inşası için ilk plânda temizlenmesi gereken kısımlardır.

İlerideki yıllarda kuzey ek mekânların dıştan topraktan temizlenmesi, kuzeyde kısmen belirgin diğer manastır yapılarının (B1, B2, B3) ortaya çıkarılması plânlanmıştır.

A3 Mekânı:

1989 da mekânın içindeki 1.70 m lik dolgu ve alttaki yaklaşık 0.30-0.35 m lik ana toprak temizlenmiş ve düzgün taş plâkalarla kaplı zemin ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada yeni bazı mimari veriler bulunmuştur: Mekânın güney duvarı boyunca 0.38 m yüksekliğinde ve 0.60 m eninde iki taş bloktan oluşturulmuş bir yükselti vardır. Şimdilik seki olarak nitelendirdiğimiz bu yükselti, doğudaki arkad duvarı önünde yer alan iki düzensiz taş blokla birleşerek L biçimini alır.

Güneydoğu köşede kubbeli bazilikanın tekniğiyle homojen 1 m genişlik ve 2.20 m yükseklikte bir duvar kalıntısı ortaya çıkmıştır. Bu duvarın, kuzeye inşa edilen A3 ve A2 ek mekânları yapılırken kabaca yontula-

(17) Sahnenin Bizans resim sanatındaki örnekleri ve programdaki yeri için bkz. K. Wessel, Apostelkommunion, *RBK* 1 (1963), 239-245, bil. 241-244; ayrıca kşl.E. Lucchesi-Palli, Apostelkommunion, *LCI* 1 (1968), 173-176. Nikolaos Kilisesi'ndeki bu fresko farklı yayınlarda, farklı dönemlere tarihlendirilir: M. Harrison, Churches and Chapels of Central Lycia, *Anat St* 13 (1963), 117-151, bil. 139-140 (1300 c.); Feld, a.g.e. (1975), 385-387 (13. yy.); N. Thierry, L'art monumental byzantine en Asie Mineure du XI e siècle au XIV e, *DOP* 29 (1975), 75-111, bil. 104 (12. yy. o.); V.J. Djuric, Une courant stylistique dans la peinture byzantine vers le milieu du XI e siècle, *Zograf* 15 (1984), 14-23, bil. 21-23.

rak düzlendiği belirgindir. Bu kalıntının orijinal işlevi ileride değerlendirilecektir¹⁸.

A3 mekânının güneybatı köşesinde 0.80 m yüksekliğinde, üzeri muhtemelen sonradan eğimli bir şekilde düzlenen bir paye yer alır. Sıvayla kaplı bu payenin görülebildiği kadar malzeme ve tekniği, kuzeydeki ek mekânlarla aynıdır.

A3 ve A2 nin ana toprağında karşımıza çıkan yanık ahşap parçalar, bu mekânların orijinalde ahşap bir örtüye sahip olduklarını belgelemektedir.

A2 Mekânı:

1989 da mekânın içindeki 1.70 m lik dolgu ve alttaki yaklaşık 0.30-35 m lik ana toprak temizlenmiştir. Bu çalışmadaki yeni verileri tanıtalım:

Temizlik öncesi güney duvarda görülebilen kemer açıklığının, arkadaki C2 mekânına bağlantıyı sağlayan bir kapıya ait olduğu anlaşılmıştır. Bu kapı, kubbeli bazilikanın 'kuzeydoğu mekânı'ndan A3 e ve C2 ye geçit veren kapılar gibi, Bizans döneminde bilinmeyen bir nedenle örülerek kapatılmıştır. Eksenin doğusuna kaydırılmış kapının yüksekliği kuzey ek mekânlarının diğer kapılarından azdır¹⁹. Ayrıca kapı kemerinin başlangıcında kuzey ek mekânlarda görülen dışa taşkın profilli yastıklar yerine basit kesme taşlar kullanıldığı dikkati çeker. Bu unsur A1 in C1 e bağlantısını sağlayan kapıda dahi tekrar edilmemiştir²⁰.

A2 nin güney duvarı kapının kemer başlangıcı hizasından üste doğru belirgin bir şekilde hafifçe dışa çıkıntılıdır. Altta kullanılan malzeme ve teknik üsttekinden farklı olup iki ayrı döneme işaret etmektedir. Ancak cephede homojen bir görünüm sağlamak amacı ile, muhtemelen kuzey ek mekânlarının inşası sırasında güney duvarın tüm derzleri sıvayla kaplanmış, üzerlerine yatay ve dikey doğrultuda çizgiler çekilmiş, ayrıca kapı

(18) Duvar kalıntısının malzeme ve tekniği 2. dönem kubbeli bazilikasının özelliklerini gösterir; bu özellikler için kşl. Peschlow, a.g.e. (1975), 352.

(19) Ahşap örtü sistemi 12. yy. a tarihlenen Enez'deki Fatih Camii Eksonarteksinde de karşımıza çıkar, kşl. R.Ousterhout, The Byzantine Church at Enez: Problems in twelfth-century Architecture, *JÖB* 35 (1985), 261-280, bil. 273.

(20) Ek mekânlardaki kemerlerin malzeme, teknik ve şekilleri için kşl. Peschlow, a.g.e. (1975), 355-357.

açıklığının iki yanına derz üstü haç ve daire motifleri yapılmıştır²¹. A2 nin doğu ve batı arkad duvarlarında karşılıklı 0.30 m genişlik ve 0.20 m derinliğinde iki yuva yer almaktadır. Duvarı dikine kateden bu yuvaların yağmur suyunu akıtmak amacıyla yapıldığı düşünülebilirse de, zemindeki buluntular bunu desteklememektedir. Kilisede benzerini tesbit edemediğimiz bu öge, askeri mimaride korunma sisteminin bir parçası olan portcullis'lerde- yukarıdan aşağıya indirilen kafes kapılarda- karşımıza çıkmaktadır²².

A2 mekânının ana toprağı A3 ün düzgün taş plakalarla kaplı zemini seviyesine kadar temizlenmiş, ancak bu kodda farklı bir durum ortaya çıkmıştır: toprak ikisi güney duvara yakın, doğu ve batıda, ayrıca biri batıdaki kemer açıklığı ekseninde olmak üzere üç gurup devşirme kırık taşla kaplıdır. Bunlar kaldırılınca, güney duvarın doğusunda Mezar 89/1, batısında -taşların biraz güneyinde- Mezar 89/2 bulunmuştur. Kemer ekseninde ise buluntu yoktur. Mezarlardaki iskeletler alındıktan ve yaklaşık 0.18-2 0.20 m yüksekliğindeki toprak temizlendikten sonra da homojen bir zemin döşemesi bulunamamıştır; toprak kısmen kırık plakalarla örtülüdür. Mezar 89/1 deki iskelet d.-b. doğrultusundadır, başı batıdadır; kolları göğüs üzerinde kavuşturulmuştur. 1.70 m boyunda; ayak ucunda 0.26 m, kalça hizasında 0.36 m, baş ucunda 0.31 m genişliğinde ve 0.20 m derinliğindeki çukur, kalçaya kadar yanlarda dikey ve üstte yatay taşla kapatılmış, ancak diğer kısımda toprak olarak bırakılmıştır. Mezar Bizans döneminde çok yaygın sanduka tipine benzemekle birlikte, yarı sandukayarı toprak oluşu ilginçtir²³. Mezar 89/2 de aynı tarzda bir iskelet bulunmuştur; ancak burada basit toprak mezar tipi görülmektedir. İskeletler Prof. Dr. Metin Özbek tarafından değerlendirilecektir.

C1 ve C2 Mekânları:

C mekânları batıda kiliseye, kuzeyde A2 ve A1 e, güneyde ise doğrudan dışa açılan dört kapıyla dikkati çekerler. 1989 da çizilen kazı plâ-

- (21) Derz üzerindeki çizgi ve bezemeler için bkz. Y. Ötügen, Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler, VD 21 (1990), 395-410.
- (22) Kşl. B. Meyer-Plath ve A.M. Schneider, Die Landmauer von Konstantinopol, 2. Teil, Berlin 1943, 40, 53 vd., 61 Resim: 8 (İstanbul, Altın kapı, b. daki D dönemine ait giriş); A.M. Schneider, Die Stadtmauer von İznik (Niceae), Berlin 1938, 23 (Lefke kapı), 26 (İstanbul kapı); C. Foss, D. Winfield, Byzantine Fortifications. An Introduction, Pretoria 1986, 148 (İstanbul, Hieron-Anadolu Kavak); Anadolu Kavak için ayrıca kşl. S. eyice, Bizans devrinde Boğaziçi, İstanbul 1976, 72-91, bil. 82-91. Eyice Hieron'u İmparator VIII. Mikael dönemine -1261-82 yıllarına, Foss-Winfield ise Manuel Komnenos dönemine tarihlemektedir.
- (23) Bizans dönemine ait sanduka mezarlar için kşl. P. Neve, Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa, AA Heft 3 (1984), 329 vd., bil. 334-381, Resim: 4-5; B. Yalman, İznik Tiyatro Kazısı 1987, 10. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1988, 345-350, Mezar no. 87/3, 6, 19, 23. Prof. Cevdet Bayburtluoğlu 1989 da Arykanda'da benzer tipte mezarlar bulunduğunu bize ilettiği; bu bilgi için kendisine teşekkür ederim.

nında kubbeli bazilikanın kuzey ek mekânlarının düzgün bir hat oluşturduğu, ancak doğuda, C mekânları hizasında adeta bu mekânlara uyum sağlamak amacı ile güneydoğuya doğru bir kayma olduğu görülür. 1989 çalışmalarında C1 ve C2 nin üstündeki toprak ve bitki örtüsü temizlenmiş, C2 nin merkezde taş bir kubbe, C2 nin d.-b. yönündeki eksende beşik tonozla örtüldüğü, ayrıca iki mekân arasında 0.45 m lik yükseklik farkı bulunduğu anlaşılmıştır²⁴.

Mimari Plastik ve Liturjik Öğeler:

A2 nin temizliği sonucunda kuzeydeki sütunda kaide olarak kullanılan 'dilli başlık' ortaya çıkmıştır. Aynı başlığın benzerleri kilisenin '4 nolu kuzey ek mekânında', güneydeki 'mezar odasında' ve 'giriş holünde' tesbit edilmiştir. 5./6. yy. lara tarihleyebileceğimiz bu başlıklar ileride tüm mimari plastik buluntularla birlikte değerlendirilecektir²⁵.

A3 ve A2 dolgusunda 47 adet mermer ve kireç taşı buluntu ele geçmiştir; bunlardan 16' sı sütun, kaide, başlık, kemer taşı ve oluk gibi mimari öğeler, 15'i yer döşemesi parçaları-kare, sekizgen, altıgen, baklava, üçgen biçiminde-²⁶, 14'ü levha parçaları -şanleve²⁷, kabartma ve kazıma tekniklerinde-, bir kitabe ve bir templon arşitravı parçasıdır. Son örneğin benzeri 6 adet fragman kilisenin içindedir²⁸.

A2 ve A3 dolgusunda ve ana toprağında toplam 246 sırsız ve 107 sırlı seramik bulunmuş, bunlar arasında aynı kaba ait olanlar ayrılmıştır. Tümü hamur nitelikleri ve teknikleri açısından incelenmiş, 25 hamur grubu tesbit edilmiştir. Sırlı seramiklerin yoğun olarak sgraffito, slip ve sgraffito-slip'in birlikte kullanıldığı örneklerden oluştuğu görülmektedir.

Dolgudaki seramikleri dönemleri açısından genel olarak değerlendirsek sırsızların az sayıda Helenistik, yoğun olarak Roma (2.-3. yy.), boyalı ve boyasız çeşitlemeleri ile, ayrıca Bizans örnekleri olduğu ortaya çı-

(24) Yapıdaki aynı tipteki başlıklardan yalnızca ikisi (Güney giriş holü), Feld, a.g.e. (1975), 362 de kısaca zikredilir. Haç şapelin batısındaki mezar odasında kd. köşedeki örnek ve kuzeydeki 4 nolu mekândaki örnek bu yayında tanıtılmaz.

(25) Dilli sütun başlıkları için kşl. U. Peschlow, Byzantinische Plastik in Didyma, *Isi Mitt* (1975), bil. 214-215.

(26) Yer mozaikleri için bkz. Y. Demiriz, Demre'deki Aziz Nikolaos kilisesi, *TAD* 15. 1 (1968), 13-24; Feld, a.g.e. (1975), 394-397, Lev. 129. 1989 buluntuları yapı içindeki in situ örneklerle karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

(27) Bu tekniğin örnekleri Erken Bizans döneminden Paleologoslar Dönemine kadar geniş bir süreç içinde tarihlendirilir, bu hususta kşl.O. Hjort, The Sculpture of Kariye Cami, *DOP* 33 (1979), bil. 287-288.

(28) İki parça için bkz. Feld, a.g.e. (1975), 372, lev. 119 F, Kat. no. 34. Diğer altı parça için bkz. Peschlow, a.g.e. (1990), 17-18.

kar²⁹. Dolgudaki en erken tarihli sırlı Bizans seramikleri 10. yy. a tarihlenebileceğimiz slip tekniğindeki parçalardır.

Ana toprak ve A2 deki mezar seviyesindeki seramiklerde hamur niteliğindeki, bilhassa renkteki benzerlik dikkat çekicidir. Kırmızının çeşitli parlak ve koyu tonları sırlı ve sırsız seramiklerde tekrarlanır.

A2 ve A3 dolgu toprağında ve ana toprakta kilisenin orijinal çatısına ait 53 adet kiremit bulunmuş ve ileride değerlendirilmek üzere envanterlenmiştir.

Cam buluntular A2 ve A3 ün ana toprağında karşımıza çıkar; toplam 92 parçanın arasında 20 ağız kenarı, 10 kulp, 4 dip, ayrıca düzgün, bombeli ve belli bir biçim vermeyen örnekler vardır. Bu buluntular, kilisenin içindeki temizlik sırasında ortaya çıkan 69 cam buluntu ile birlikte değerlendirilecektir.

Kulplar yuvarlak kesitli veya yassı biçimlidir. Yuvarlak kulpların boyları 1 cm, enleri 0.3-0.4 cm civarındadır. Bunların küçük yağ şişeciklerine ait olmaları mümkündür³⁰. Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki kutsal adedilen rölikler ve bununla bağlantılı olarak hacıların ziyaretlerinde aldıkları Mür yağı dikkate alınırsa bu buluntuların orijinal işlevleri aydınlanır³¹. Yassı kulpların boyu 3.5-4 cm, enleri 1.5-2 cm, kalınlıkları 0.3-0.5 cm, arasındadır.

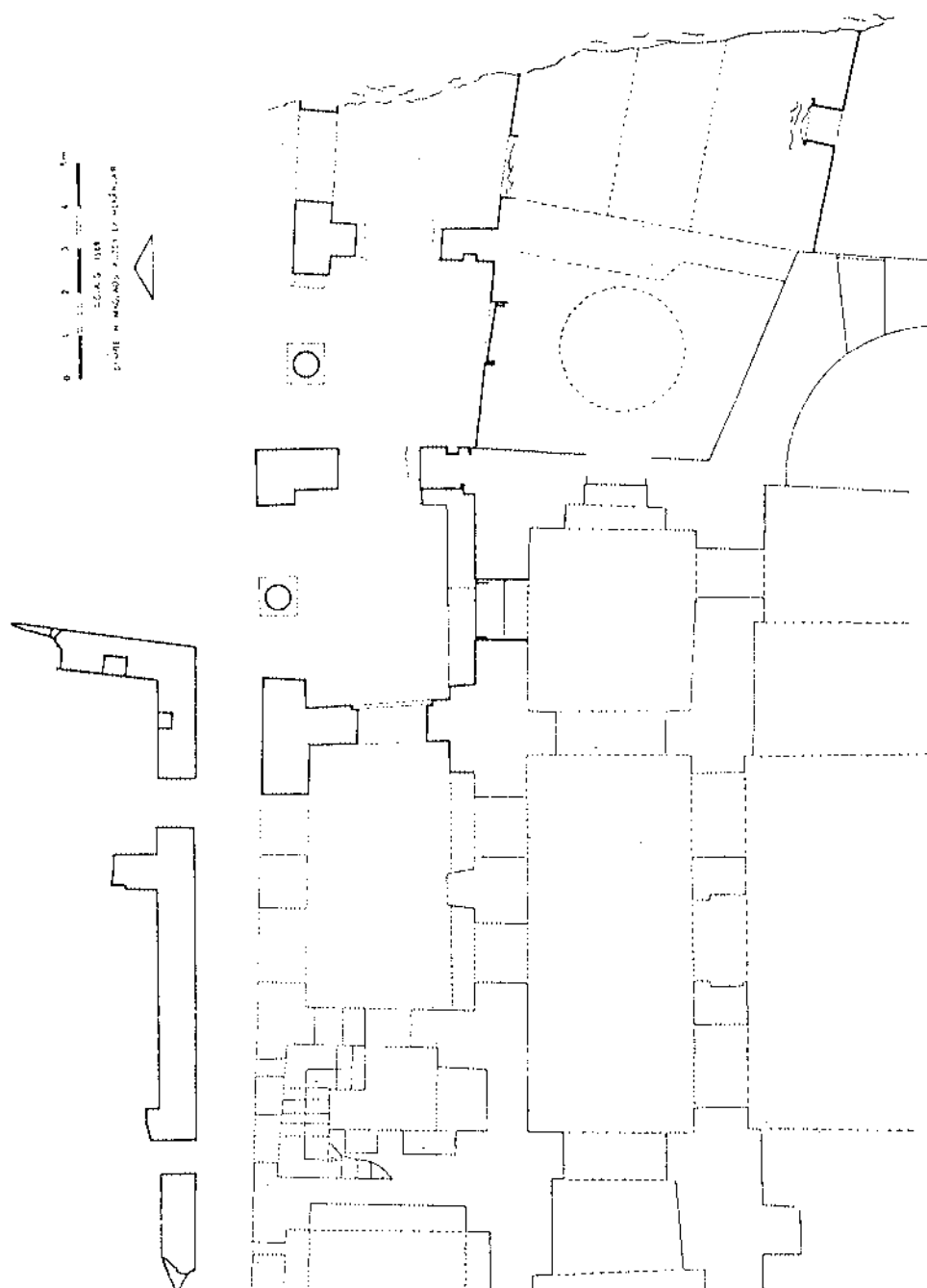
Ağız kenarları genelde 0.1-0.2 cm, kalınlığındadır; bazıları ince bir şeritle sınırlanmaktadır. Düz parçalar arasındaki 0.5 cm, kalınlıkta mavi-yeşil şeffaf renkli yüzeyi pürüzsüz bir örnek, muhtemelen pencere camıdır³². Dört dip parçasından birincisi 3 cm çapında, diğeri altta 4 cm, üstte 2 cm çapında mavi renkli, üçüncüsü 1.5 cm. çapında yeşil renkli, dördüncüsü kırık halde yine yeşil renktedir. Camlarda yoğun olarak şeffaf yeşil, yeşil-mavi ve siyaha yakın koyu yeşil renkler görülür. Bazılarında irizasyon ve diğer bazı yıpranma ve bozulmalar vardır.

(29) Roma seramikleri için bize yardımcı olan Prof. Dr. Coşkun Özgünel'e teşekkür ederim.

(30) Kutsal su veya yağ için maden, pişmiş toprak veya camdan yapılan "Ampullea'lar" için, kşl. K. Wessel, *Ampullen*, *RBK* 1 (1966), 138-142.

(31) Myron kültü için kşl. Anrich, a.g.e. II, 516; Peschlow, a.g.e. (1975), 26-27; a.y., *Fragmente eines Heiligensarkophags in Myra*, *IstMitt* 23/24 (1973/74), bil. 230-231.

(32) Kşl. C.S. Lightfoot, *A Catalogue of Glass Vessels in Afyon Museum*, Ankara 1989, bil. 79, Resim: 2/3.

Plan: I

Resim: 1- Kuzeydeki ek mekânlar ve B mekânlarının doğudan görüntüsü

Resim: 2- A2 mekânı kuzeyden görünüm

Resim: 3- A3 mekânı kuzeydeki sütun

Resim: 4- A3 mekânı, güneydoğu köşe

Resim: 5- A2 mekânı güneybatı köşe

Resim: 6- A2 mekânı, zemindeki mezarlar

Resim: 7- A2 mekânı, mezar 89

Resim: 8- C1-C2 mekânları, güneyden genel görünüm

NEMRUD-DAĞ-1989 ÇALIŞMALARI VE GENEL SORUNLAR

Sencer ŞAHİN*

Nemrud-Dağ Projesi bilindiği üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. I. Tümülsüz araştırması; II. Anıt araştırması (Bk. 1988 yılı bildirisi, Araştırma Sonuçları Topl. 1989). Projenin 1989 yılında, genel çalışma programı çerçevesinde öngörülen hedefi, 2100 m yüksekliğindeki Nemrud-Dağ tümülüsü altında olduğu tahmin edilen Kral Antiochos I'e ait mezar odasını lokalizeye yönelik sistematik jeofizik ölçümlerine başlanmasıydı. 1989 yazı için planlanmış jeofizik ölçümlerin ilk amacı, tümülüs ya da teraslar altındaki muhtemel boşlukları, yani jeofizik yapıyı saptamaktır. Bu çalışmalar 30.06.89 - 20.10.89 tarihleri arasında Nemrud-Dağ tümülüsü ve çevresinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırmalar, Köln Üniversitesi adına tarafımdan yönetilmiştir. Münster Üniversitesi'nden Profesör Elmar Schwertheim ve Tübingen'den Dr. Jörg Wagner çalışmaları aralıklı olarak Projenin yardımcı başkanları sıfatıyla yönetmişlerdir. Araştırmalara Hükümet Temsilcisi olarak Arkeolog Mehmet Arlı nezaret etmiştir. Araştırmalarımızın ağırlık noktasını oluşturan jeofizik ve jeolojik çalışmalar Batı Alman Kiel kentindeki Thor firması adına Tomm Utecht yönetimindeki, jeofizik, topograf mineroloji ve jeoloji uzmanlarından oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Projenin 500.000 Batı Alman Markı tutarındaki finans kaynağı Alman Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı (Bundesministerium für Forschung und Technologie /Bonn) tarafından karşılanmıştır.

Zirvedeki çalışmalarda sürekli olarak kullanılan radar, sismograf gibi aletlerle, bunlara ait aksamın yerinde muhafazası için, Atatürk Barajından bir vagon temin edilmiş ve Nemrud-Dağ zirvesine Malatya üzerinden getirilmesi sağlanmıştır. Vagonun bir bölümü, jeofizik ölçümleri kayda geçirmek ve yerinde kontrollerini yapmak üzere bilgisayar aletlerinin kullanımına ayrılmıştır. Zirvede sürekli kullanılan elektronik aletler de, keza Malatya üzerinden zirveye kamyon ve traktörle taşınmıştır.

* Prof. Dr. Sencer ŞAHİN, Institut für Altertumskunde der Universität ZU Köln 5 Köln 41 (Lindenthal) Albertus - Magnus-Platz. ALMANYA

Jeofizik Araştırmalar

Nemrud-Dağ Tümülısü ve teraslarında 14 hafta süren sistematik jeofizik ölçüm çalışmalarını sismik, impuls radar ve manyetik yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda kullanılan yöntemler ve araştırmaların hacmi, 1987 ve 1988 yıllarında yapılan keşif seyahatleri sırasında elde edilen bilgiler ve deneyler ışığında saptanmıştır (bk. 1987 ve 1988 yılları raporları). Bununla beraber, sismik ve impuls radar ölçümleri araştırmaların ağırlık noktasını oluşturmuştur.

1. Sismik Araştırmalar

Tümülıs ve teraslarda yapılan sismik ölçümler, 20'si tümülıs, 15'i teraslarda olmak üzere, tamamını 35 profil üzerinde gerçekleştirilmiştir. Profillerin yerleri şöyledir:

- Tümülıs
- Tümülısün günüydoğusundaki mıcır yatağı
- Doğu terası; terastaki tanrı heykelleri ile tümülıs arasında dar saha
- Kuzey terası
- Kuzey terası ile batı terası arasında mıcır döşeli patika
- Batı terası; batı terasındaki tanrı heykelleri ile tümülıs arasındaki saha.

Sismik dalgalar, her 4 m ye yerleştirilen metal levha üzerinden 7 kg ağırlıktaki balyoz darbesiyle üretilmiş olup, (Resim:1), refleksiyonlar, profiler üzerinde her 2 m ye kum torbacıkları içine yerleştirilen geophonlar aracılığıyla sağlanmışır. Tümülıs içinden yansıyan sinyaller DIFP 9024, BISON tipinde 24 kanallı bir sismograf tarafından kaydedilmiştir (Resim : 2).

2. İmpuls - Radar

Sismik ölçümlerin yapılmış olduğu aynı sahalarda sürdürölen impuls-radar ölçümleri, 111'i tümülıs üzerinde, 60'ı ise teras sahalarında olmak üzere, tamamını 171 profil üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bunların dışında doğu terasındaki sunak sahası da bu metotla araştırılmışır. Ölçölen profilerin tüm uzunluğu 11.079 m olmuştur.

Ölçömler verici ve alıcı özelliği taşıyan 80 MHz'lik bir antenin her seferinde belli profil üzerinde sabit bir hızla çekilmesiyle yapılmış (Resim: 3), sinyaller SIR 3 tipinde bir radar aletiyle kayda geçirilmiştir. (Resim : 4).

Zirvede rüzgârın şiddetli olduğu ya da turist gruplarının ölçümün yapıldığı sahaların yakınlarında dolaşmaları sırasında sismik ölçümler, polis ekiplerinin bazı ziyaretçi gruplara refakatleri sırasında kullandıkları telsizlerden ise impuls-radar ölçümleri zaman zaman olumsuz yönde etkilenmiştir.

3. Manyetik

Bu ölçümler, sismik ve impuls-radar ölçümlerinin yapıldığı aynı sahalarda gerçekleştirilmiş olmakla beraber batı terasında bulunan çok sayıda volkanik kökenli tuffit taşından yapılmış rölyefler, aynı zamanda çevresinde ve batısındaki kulübede depolanmış daha önceki çalışmalarda kullanılmış olan metal aletler dolayısıyla burada manyetik ölçüm yapılamamıştır. 16 profil üzerinde sürdürülen manyetik ölçümlerde 6'şar metrelik aralıklar kullanılmıştır. Ölçümler (NEW OMNI IV, EDA tipindeki) proton manyetometresiyle yapılmıştır.

4. Ölçümlerin bilgisayara geçirilmesi

Nemrud-Dağ zirvesinde yapılan çalışmaların önemli bir bölümünü, elde edilen sismik, impuls-radar ve manyetik ölçümlerin bilgisayara kayıt işlemleri, bunların kalite kontrolünün yapılması ve yerinde bazı değerlendirmeler oluşturmıştır.

Yerinde yapılan kontroller, elde edilen verilerin çok iyi kalitede olduğunu göstermiştir.

Değerlendirme

Thor firması uzmanlarının tarafıma verdikleri bilgilere göre, bilgisayara kaydedilen jeofizik bilgilerin değerlendirilmesi için yaklaşık 1 yıl gerekmektedir. Yani 1990 yazı sonunda tümülüs ve terasları altındaki jeofizik yapı ortaya konabilecektir. Bununla beraber, şimdiye kadar yapılan değerlendirme çalışmalarının durumunu ve yöntemini şu şekilde özetleyebiliriz:

Sismik: Sismik ölçümlerden elde edilen bilgiler iki ana bölümde değerlendirilmeye konmuştur:

1. Refraksiyon sismik
2. Refleksiyon sismik

1. Refraksiyon sismik değerlendirmenin iki amacı bulunmaktadır.

- a) Tümürlüs bünyesindeki tabaka derinliklerinin saptanması
- b) Geçici profil kesitlerinin ortaya konması

Şimdiye kadar bu konuda yapılan değerlendirmeler, tümürlüsün, daha önceleri de tahmin edildiği üzere, homojen bir yapıya sahip olmadığını göstermiştir. Buna göre tümürlüs üstten alta doğru;

- gevşek mıcır tabakasından
- taş örgülerle pekiştirilmiş mıcır tabakasından
- ve yerli kaya çekirdeğinden oluşmaktadır.

Söz konusu refraksiyon değerlendirmeler tamamlanınca, tümürlüsün üç boyutlu bir modeli ana hatlarıyla ortaya konabilecektir. Bu model, sismik dalgaların seyir sürelerinin tomografik değerlendirmesine temel oluşturacaktır.

Tümürlüsün, refraksiyon sismik ve tomografik değerlendirmeyle ulaşılamıyan derin tabakaları refleksiyon sismikle tamamlanacaktır.

İmpuls radar: İmpuls radarla yapılan ölçümlerde radar dalgalarının birçok profile 40 metre derinliğe kadar nüfuz edebildiği gözlenmiştir. Radargramlar üzerinde her tabakada ve birçok profil boyunca refleksi-yon çizgileri izlenmektedir. Bu çizgiler tabakasına göre, yapay bir durum ya da yerli kaya üzerindeki oluşumlar şeklinde yorumlanabilirler. Bazı profillerde küçük boyutlarda anomalilere rastlanmaktadır. Bunları, değerlendirme çalışmalarının ileriki safhalarında daha yakından incelemek mümkün olacaktır.

Manyetik: Manyetik ölçümler hemen hemen tamamen değerlendirilmiş bulunmaktadır. Ölçülen bütün tabakalar isoanomal bir plân göstermektedir. Bunların kesin değerlendirmesi ve yorumu, ilgili sahalara (özellikle doğu ve kuzey teraslarına) ilişkin sismik ve impuls radar sonuçları alındıktan sonra yapılabilir.

5. Jeolojik araştırmalar

Jeofizik çalışmaların, tümürlüsün ve çevresinin jeolojik ve petrografik yapısına uygun biçimde yürütülmesini sağlamak ve değerlendirme çalışmalarını desteklemek amacıyla, tümürlüs ve çevresinde ayrıntılı bir jeolojik araştırma da yapılmıştır. Bu araştırmaların ağırlık noktasını tümürlüsün ve çevresinin iç yapısındaki jeolojik özelliklerin, yani doğal

tabaka ve boşlukların saptanmasına yönelik çalışmalar oluşturmıştır. Böylece, jeofizik değerlendirmede tümölüs içindeki doğal yapıyı yapay olanından ayırt etme olanağı sağlanmış olacaktır.

Genel sorunlar üzerinde yapılan gözlemler

Nemrud-Dağ'da 14 hafta süreyle yaptığımız bu araştırmaların yanı sıra, Dağ'ın gerek turistik açıdan gerekse projemizin geleceği açısından önem taşıyan bazı sorunları üzerinde de gözlemler yapıldı. Bu sorunlardan biri yol sorunu. Bugün Nemrud-Dağ zirvesine, biri Malatya'dan diğeri Adıyaman'dan olmak üzere iki yol gelmektedir. Malatya tarafından gelen yol, her ne kadar Dağ'ın genel manzarasını bozmuş olmakla beraber, zirvenin doğu terasına kadar ulaşmaktadır. Adıyaman tarafından gelen yol ise, zirvenin batı terasının yaklaşık 500 m aşağısındaki kafeteryada son bulmaktadır. Yolun bundan sonraki bölümü yorucu bir tırmanmayı gerektirmektedir. Zirveye bu yönden yeni bir yol yapımı gerek yamacın sarpılığı gerekse anıtların konumu ve görünümü açısından sakıncalıdır. Şu halde, projeye ilişkin servis yolu ve plânlı turizm için tek seçenek, Malatya tarafından gelen yolun kullanılması olmaktadır. Bu yolun kullanılabilmesi için ise, Adıyaman ve Malatya tarafından gelen yolların birbirine bağlanması gerekmektedir. Milli Parklar Dairesi Başkanlığı'nca yapılan etüdler sonucu, bu birleştirme yolunun güzergâhı saptanmıştır. Buna göre, her iki yol, zirveyi güney batıdan kuzeybatıya doğru kuşatan ve terasların yaklaşık 400 m kadar aşağısında bulunan vadiler üzerinden bağlanacaktır. Bu güzergâh proje heyetimizce de uygun görülmektedir. Hal böyle iken, Malatya Valiliği'nin de söz konusu bağlantı yoluna ilişkin bir plânı bulunmaktadır. Bu plâna göre her iki yol birbirine zirvenin en yakınındaki bir noktadan ve terasların hemen alt tarafından birleştirilmek istenmektedir. Böyle bir bağlantı gerek dağın genel görünümü, gerekse anıtların tarihi dokusunu önemli ölçüde bozacaktır. Bu nedenledir ki, 1989 yılındaki çalışmalarımız sırasında ilgili Valilik görevlileri tarafından uygulamaya konulmak istenen bu plân heyetimizce ve hükümet temsilcimizin de kararlı tutumu sayesinde engellenmiştir. Ancak bu konuda Milli Parklar Dairesi ile Anıtlar Genel Müdürlüğü'nün bir an önce bir araya gelip, sorunu kesin bir sonuca ulaştırmaları acilen beklenen durumlardan biridir.

Diğer önemli bir sorun, gittikçe yoğunlaşan kitle turizminin anıtlar üzerindeki olumsuz etkileri. Yaz aylarında ören yerinin her noktası, hatta anıtların bizzat kendileri ve tümölüs hergün binlerce insan tarafından çiğnenmekte, üzerlerinde dinlenilmekte, çay içilmekte, büyük heykellerin kovukları güneşin batışını seyre gelenlerce yatak olarak kullanılmaktadır.

Eserlerden her yıl kırılıp düşen küçük parçalar hatıra olarak çantalara konulup götürülmektedir. Bu bakımdan, *Nemrud-Dağ ören yerine gelen ziyaretçi gruplarını tek bir girişe kanallandırmak, kitle turizminin kontrolü altına alınması ve böylece gerek izdihamın önlenmesi gerekse düzenin sağlanması bakımından zorunlu bulunmaktadır.*

Böyle bir ana girişin ve ilgili tesislerinin, Adıyaman tarafına, yani Milli Parklar Dairesi'nin hazırlamış olduğu haritada öngördüğü ve yukarıda belirtilen noktaya konması birçok bakımdan sakıncalı olduğu gibi, uygulamaya konması halinde bazı telafisi imkânsız sonuçlar doğurması da muhakkaktır. 1988 ve 1989 yıllarında yerinde tarafımızdan yapılan gözlemlere dayanarak bu sakıncaları şöyle özetleyebiliriz:

1. Adıyaman tarafında saha oldukça sarp ve dar olup, büyük park ve turistik tesislerin yapımına elverişli değildir.

2. Su sorunu bulunmaktadır: Bu yamaçların hiçbir yerinde su izine rastlanmamaktadır.

3. Zirveye yaya ulaşım yorucu bir tırmanmayı gerektirmektedir. Bugünkü kafeterya ile zirve arasında oldukça sarp ve kayalık bir saha bulunmaktadır. Gelen yaşlı ya da kiloca ağır ziyaretçiler, zirveye tırmanmaya cesaret edememekte, ya da yarı yoldan dönmektedirler. 1989 yılında yabancı uyruklu bir ziyaretçi tırmanma sırasında kalp krizinden ölmüştür.

Bu durum karşısında Malatya tarafından gelecek ziyaretçileri Adıyaman tarafındaki girişe yönlendirmek oldukça güçleşecektir. Çünkü, Malatya yönünden gelenler arabalarıyla terasların bulunduğu noktaya kadar çıkabilmektedirler. Yukarıda 'Yol Sorunu' (II. 2) bölümünde belirtilen ve yapımı şart olan bağlantı yolu trafiğe açıldığında, Adıyaman tarafından gelen turistlerin büyük bir bölümü de, rahatlığı dolayısıyla Malatya tarafındaki yolu kullanacaklardır. Yani, Adıyaman tarafındaki bir giriş er veya geç anlamını yitirmeye mahkûmdur. Bunun yanı sıra iki giriş kapısının da bir yararı olmayacağı gibi, Malatya tarafındaki yolun zirve kesimini trafiğe kapayıp, turistleri Adıyaman tarafından Dağ'a çıkmağa zorlamanın da bir anlamı yoktur.

Şu halde Nemrud-Dağ yalnız genç ve dinç ziyaretçiler için değil, herkes için ulaşılabilir olmalı ve turist trafiği kontrollü, gelen binlerce insanın medeni ve kültürel ihtiyaçlarına cevap verecek ve fakat en az masrafa yol açacak şekilde düzenlenmelidir.

Bu güçlükleri göz önünde tutarsak, Nemrud-Dağ ören yerine ulaşımın Malatya tarafındaki Belli Yayla mevkiine kurulacak bir ana nizami-

yeden yapılmasında her bakımdan yarar görülmektedir: Hali hazırda bu mevkie Malatya Özel İdaresi'ne ait bir motel bulunmaktadır. Malatya tarafından gelenler, bu otel üzerinden motorlu araçlarıyla dağın zirvesine, yani teraslara kadar rahatlıkla çıkabilmektedirler. Yaz aylarında yoğunlaşan turist akınları sırasında yüzlerce motorlu aracın terasların hemen önünde park etmeleri saha darlığı nedeniyle imkânsız olduğu gibi, eserler ve genel görünüm açısından da kuşkusuz en zararlı unsurlardan biridir. Bu bakımdan, yolun bu bölümü, aşağıda belirtilen hususlar dahilinde, genel trafiğe mutlaka kapatılmalıdır.

Belli Yayla mevkiinde birbirine küçük bir dağ gediğiyle bağlı iki adet dağ çanağı bulunmaktadır. Hâlâ çevre köyleri tarafından yayla olarak kullanılmakta olan bu çanaklardan bir tanesinde dahi, gerekli turistik tesisleri yapmaya elverişli saha mevcuttur.

Bu mevkie birkaç yerde su kaynağı bulunmaktadır. Öngörülen tesislerin etüdü yapılırken, bu kaynaklardaki su miktarının hacmi, günlük ziyaretçi (örneğin günlük 2000-3000 kişinin) gereksinimini karşılayıp karşılamayacakları da etüd edilmelidir.

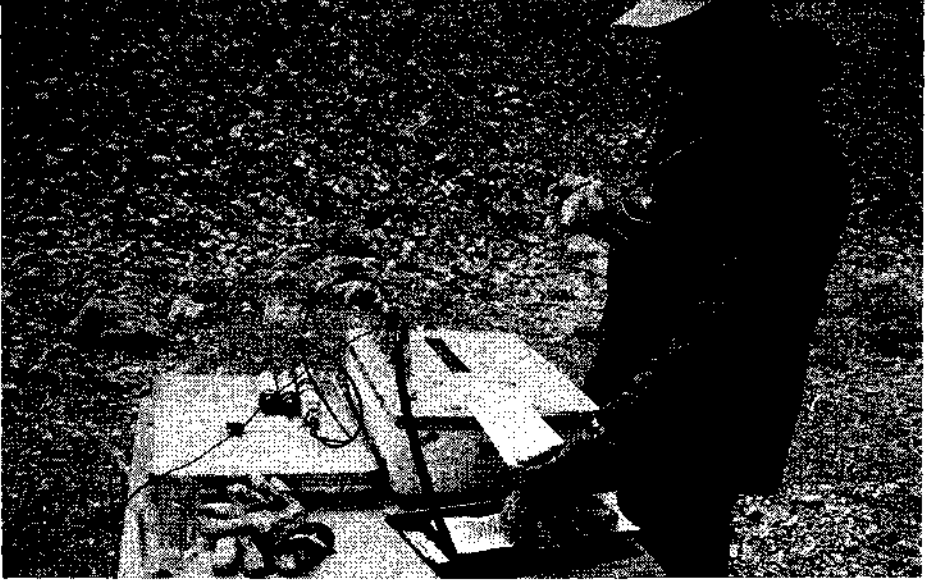
Ana giriş, örneğin yukarda belirtilen ve her iki dağ çanağını birbirine bağlayan gediğe yapıldığı takdirde, turistik tesisler kapının dışında kalacak olan kuzey yönündeki düz sahaya ya da çevrenin dağ yamaçlarına yapılabilir. İç kısımda kalan dağ çanağı ise yeşil saha ve dinlenme ünitelerine ayrılabilir. Ana nizamiyeden girenler ya da zirveden dönenler buradaki tesislerde dinlenebilir, gezinti yapabilirler.

Ana nizamiyeden giriş yapan ziyaretçiler yalnız gruplar halinde ve yalnız Milli Park'a ait özel otobüsler aracılığıyla zirveye götürülmelidirler. Teraslara ulaşan gruplar burada özel Nemrud-Dağ mihmandarları tarafından ve yalnız ziyaretçi gezinti yolları üzerinden teraslar ve tümülüs çevresinde dolaştırıldıktan sonra,, yine aynı vasıta ile ana nizamiyeye götürülmelidirler. Ancak bu şekilde kitle turizmi kontrol altına alınabileceği gibi eserler de korunmuş olacak, ziyaretçilere de eserleri rahatlıkla resimleme olanağı sağlanmış olacaktır.

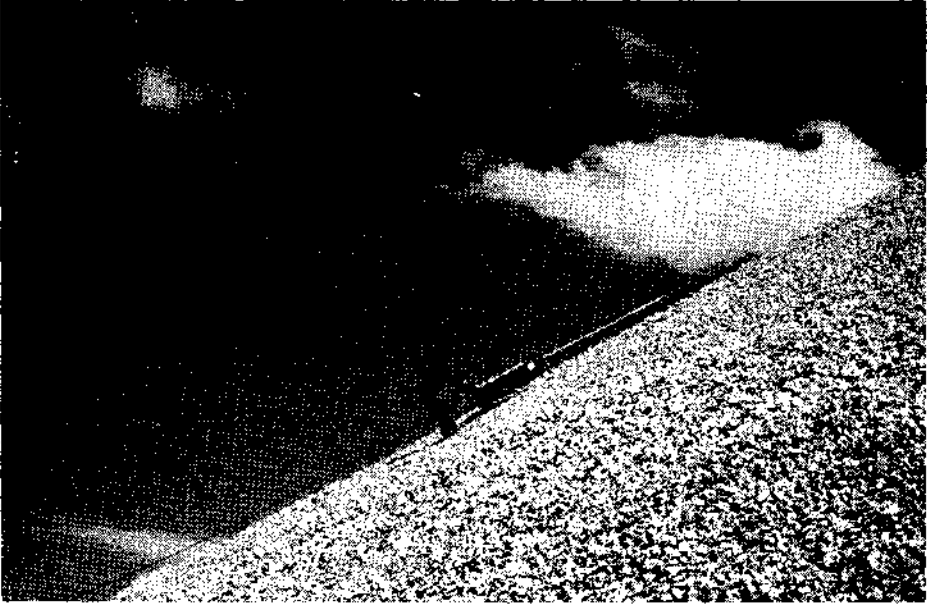
Adıyaman tarafından yaya ya da katır sırtında gelen turistler için küçük bir giriş kapısının yapılması yeterli görülmektedir.

Resim: 1- Sismik ölçüm: sismik dalga üretimi

Resim: 2- Sismik ölçüm: refleksiyonların sismograf tarafından kayda geçirilişi

Resim: 3- Impuls-radar: Radar anteninin tümölüs yamacında hareketi

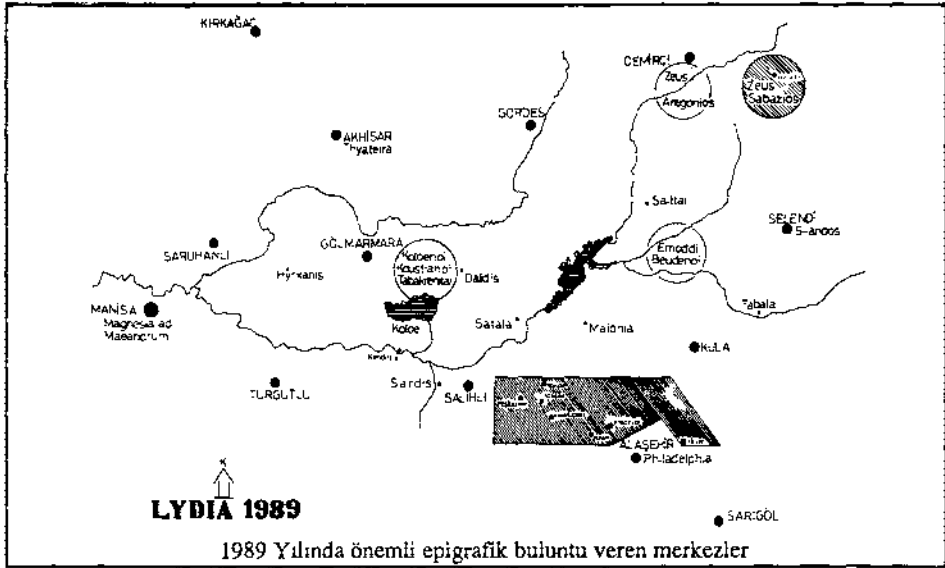

Resim: 4- Impuls-radar: Radar anteni ve refleksiyonların radargram aletiyle kayda geçirilişı

LYDİA'DAN YENİ EPIGRAFİK BULUNTULAR

Hasan MALAY*

Geçen yılın Lydia ağırlıklı epigrafi çalışmalarını başlıca Manisa Müzesi'nde ve kısmen de kırsal alandaki çalışmalarımızla sürdürdük. Önce burada kısa süren yüzey araştırmamızı özetleyip, ardından Manisa Müzesi'ndeki çalışmalarımız süresince karşılaştığımız ve Lydia'nın hem tarihî coğrafyası ve hem de dinler tarihi açısından ilginç gördüğümüz bazı yeni buluntuları tanıtmaya çalışacağız¹.

* Doç. Dr. Hasan MALAY, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Bornova/İZMİR

- (1) Gerek yüzey araştırması ve gerekse bazı müzelerdeki çalışmalarım için gerekli izni sağlayan Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün değerli yetkililerine; Manisa Müzesi'nde geçen yıl boyunca da sürdürdüğüm çalışmalarım için destek ve yardımlarını gördüğüm Müze Müdürü Sayın Hasan Dedeoğlu'na ve bu müzenin tüm çalışanlarına ve yüzey araştırması sırasında büyük gayretleri ile çalışmalarına önemli katkı ve kolaylık sağlayan Hükümet Temsilcisi Sayın Hüseyin Teoman'a burada içtenlikle teşekkür etmek isterim.

A- YÜZEY ARAŞTIRMASI

1989 yılı yaz aylarındaki kısa süreli yüzey araştırmamızı güney Lydia'nın Sardis-Philadelphia arasında kalan kesiminde yoğunlaştırdık. Bu çalışmamız sırasında kopya ettiğimiz yazıtları kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

1) Köseali sınırları içinde bulunan, Philadelphia'dan itibaren 14 mil-lik mesafeyi gösteren bir miltaşı. En az üç kullanım gördüğü anlaşılan bu miltaşı üzerindeki yazıtların en sonuncusu Arcadius-Honorius ve Theodosius dönemine aittir.

2) Yine Köseali köyünde elimize geçen ve olasılıkla İ.S. II. yüzyıla ait olan bir adak steli. Yazıtta, Hermogenes adındaki biri tanrılara teşekkür etmektedir.

3) Yeşilova köyünde ortaya çıkan ve sonradan müzeye taşınan iki adet mezar yazıtı. Stel üzerindeki yazıt noksansız, bir sütun üzerine yazılmış bulunan epigram ise hayli eksik durumdadır.

4) Kavaklıdere köyünde bulunan ve İmparatorluk dönemine ait bir binanın ithaf yazıtına ait olduğu anlaşılan bir mermer fragment².

5) Sardis'in kuzeyindeki Kendirlik köyünde saptadığımız, Bizans devrine ait iki yazıt parçası.

6) Alaşehir'in kuzeyindeki Killik'te, varlığını önceden bildiğimiz *Meter Phileis* tapınağından gelmiş olan bir başka adak taşı (Bu tapınağın lokalizasyonu ve diğer buluntular hk. bk. H. Malay, *Epigraphica Anatolica* 6, 1985, s. 111-126 = *Bull. ép.* 1989, 629 ve *SEG XXXV*, 1985, 1163).

7) Alaşehir'in piyadeler köyünde saptanan, bir onur yazıtı fragmenti.

8) Sarıgöl ilçe merkezinde bulunan ve Menogas adındaki birine ait olan, sağlam durumdaki ostothek.

1989 yılındaki yüzey araştırmamızı böylece özetledikten sonra, yıl boyunca gerek Manisa Müzesi'nde ve gerekse Lydia'nın değişik yörelerinde saptadığımız bazı yeni yazıtları üç ayrı başlık altında tanıtmaya çalışalım:

B- EMODDİ HALKININ ZEUS BEUDENOS'A SUNDUĞU ADAK

1989 yılında Manisa Müzesi'ne getirilen eserler içinde en dikkat çekici olanı, kuşkusuz, Saittai yakınlarındaki Encekler köyünde bulunmuş olan Hellenistik bir adak taşıdır. Pergamon Kralı II. Eumenes'in 36. salta-

(2) Geçtiğimiz yıllarda Kavaklıdere köyünde bulunmuş olan ve *Korakoe* adındaki bir yerleşim adını kaydeden bir yazıt için bk. H. Malay, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 249. Yine bu köyde çıkan diğer bazı buluntular için bk. G.M. Hanfmann, *Sardis*, s. 15 ve 223.

nat yılına³ tarihlenmiş olan bu adak taşı *Emoddi* adındaki bir köyde yaşayan bazı Mysialılar⁴ tarafından, *Zeus Beudenos*⁵ adındaki yerel tanrıya sunulmaktadır. Bu yazıt, hem yörede *Emoddi* adındaki bir köyün varlığını ilk kez göstermesi⁶ ve hem de bölgenin nüfusundaki Mysialı unsurları dile getirmesi bakımından önemli bir buluntudur. Öte yandan, bu civarda bulunan bazı mezar taşlarında görülen *Beudinos* şeklindeki theophorik kişi adı ve elimizdeki adakta ikinci kez ortaya çıkan *Zeus Beudenos* isimli yerel tanrı, Saittai civarında bulunan *Beudos* (veya *Beudon*, *Beuda*, *Beudo* vs.) isimli bir yerleşim olasılığını güçlendirmektedir .

C- KOLOENOİ, KOUSTIANOİ VE TABAKRENEİTAİ HALKLARI:

Yine geçen yıl, Gölarmara'nın 5-6 km kadar kuzeyindeki Çömlekçi köyünde ilginç bir mezar yazıtı saptadık. Köyün yanıbaşındaki bir tarladan çıktığı söylenen bu yazıtta, *Koloenoi*, *Koustiano* ve *Tabakreneitai* adındaki üç değişik halk, Zosime adındaki varlıklı bir kadını onurlandırmaktadır. Burada adları geçen *Koustiano* ve *Tabakreneitai* isimli kavimler bugüne kadar bilinmemekle birlikte, bunların Marmara Gölü civarındaki bazı köylerde yaşamış olmaları düşünülmelidir. Ancak bu yazıtı daha ilginç kılan şey, *Koloe* isimli Lydia kasabasının lokalizasyonu üzerine yapılan spekülasyonlara son verecek nitelikte oluşudur.

Yazılı kaynaklar bize, Lydia'da *Koloe* adını taşıyan üç ayrı yer olduğunu göstermektedir. Bunlardan birincisi, erken devirde adı *Gygaia*

- (3) Kral Eumenes II'nin 36. saltanat yılı, İ.Ö. 171/170 ya da 163/161 yıllarına tekabül etmektedir. Bu konudaki tartışmalar için bk. G. Petzl, *ZPE* 30 (1978), s. 263 ve dev. (= *TAM* V, 1, 486b).
- (4) Yörede yaşayan bazı Mysialılar hk. bk. Ch. Naour, *ZPE* 44 (1981), s. 11-16; H. Malay-G. Petzl, *Epigraphica Anatolica* 3 (1984), s. 157-165 (= *Bull. ép.* 1984, 384 ve *SEG* XXXIV, 1984, 1198) ve P. Debord, *REA* 1985, s. 348-50. Bölge nüfusunda görülen bu Mysialı unsurlar bazı araştırmacıları, antik devirde Mysia Abbaitis adı verilen bölgenin hayli güneye kadar indiğini düşünmeğe yöneltmekte, ancak bu konudaki tartışmalar henüz sürmektedir.
- (5) *Zeus Beudenos*'a sunulmuş olan diğer bir adak fragmenti için bk. Ch. Naour, *Epigraphica Anatolica* 2 (1983), no. 15 (= *SEG* XXXIII, 1983, 1014). Ch. Naour, bu yazıttaki tanrı adının *Apollon* olarak da tamamlanabileceğini düşünmüşse de, elimizdeki buluntu bu olasılığı ortadan kaldırmaktadır.
- (6) Bir makalesinde Ch. Naour, bölgede "Emoddi halkı tarafından yapılan bir adak bulunduğunu ve bu yazıtın Th. Drew-Bear tarafından yayınlanacağını" yazmaktaysa da, bu yazıt 10 yıla yakın bir süredir yayınlanmamıştır. Kuşkusuz, elimizdeki yazıtın, Ch. Naour tarafından zikredilen yazıtın aynısı olması olasılığı da vardır.
- (7) Nitekim Ch. Naour, Encekler köyü yakınlarındaki antik yerleşimin *Beudinos* şeklindeki kişi adı ve *Beudenos* şeklindeki epithet ile ilişkili olması gerektiğini ve *Beudos* (?) adındaki bir *katoikia*'nın burada lokalize edilebileceğini haklı olarak ileri sürmüştür (Bu yazıtlar için bk. *SEG* XXXIII, 1983, 1014 ve 1015). Öte yandan, Manisa Müzesi'nde bulunan yayınlanmamış bir yazıtta da *Beudeinos* şeklinde bir kişi adı görülmektedir. Kuzey Lydia'daki bu yer adını Phrygia'da bulunan *Palaion Beudos* veya *Palaioheudos* şeklindeki şehir adı ile ilişkili görmek de mümkündür (Bkz. L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, s. 121 ve *PW* III, 375).

Limne olarak bilinen⁸, ancak sonraları *Koloe* olarak değiştirilen⁹ Marmara Gölü'dür. *Koloe* adını taşıyan diğer bir yer de, Küçük Menderes vadisindeki Kiraz ile özdeşleştirilen bir *polis*'tir¹⁰. Ancak üçüncü bir yerleşim adı olarak ortaya çıkan ve bugüne kadar adı sadece 1850'li yıllarda Kula civarında görülen bir adakta geçen *Koloe* isimli kasabanın (*katoikia*) nereye lokalize edilmesi gerektiği konusundaki tartışmalar bugüne kadar sürmekteydi¹¹. Bazı bilim adamları, *Sabazios*'a adak olarak sunulan bu taşın aslında Saittai civarından getirildiğini ve bu nedenle *Koloenoi* halkının bu civarda yaşamış olduğunu ileri sürerlerken¹², diğer bazıları da bugünkü Kula şeklindeki modern yerleşim adının antik devirde burada bulunan *Koloe* şeklindeki yer adının bir devamı olduğuna inanmışlardır¹³. Aslında, bir antik yerleşimin devamı olduğuna ilişkin hiçbir izlenim vermeyen Kula'yı, sadece isim benzerliğinden hareketle antik *Koloe* ile özdeşleştirmek bir zorlamadan ibaretti. Buna karşılık, *Koloe* isimli kasabayı Saittai şehri sınırları içinde aramağa çalışan bilim adamlarının gözünden kaçan önemli bir ayrıntı vardı: *Koloenoi katoikia*'sını zikreden bu *Sabazios* adığı, Glykon isimli bir *stephanephoros*'un memuriyet yılı ile tarihliydi. Ancak, bugüne kadar çok sayıda yazıt yayınlanmış bulunan Saittai kentinde *stephanephoros*'luk memuriyetinin varlığını gösteren hiçbir bilgi olmayışı, bu yazıtın Saittai kentine maledilmesini yeterince zorlaştırıyordu. Oysa Sardis'in hemen kuzeyinde elimize geçen ve *Koloenoi* halkını zikreden bu yeni buluntu, bu yerleşimin Sardis territorium'u içinde bulunduğunu ve yukarıda sözünü ettiğimiz *Sabazios* adığının *Koloe* Gölü kıyısında yaşayan *Koloenoi* halkı tarafından yapıldığını göstermekte ve Glykon isimli *stephanephoros*'un Sardis'te görev yapan bir eponym olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Sardis'te ele geçen çok sayıdaki yazıt, Asia Eyaleti'nin kuruluşundan önce Sardis'te görev yapan *stephanephoros*'ların adı ile tarihlenmiş bulunmaktadır¹⁴.

(8) Homeros, *İliada*, 2, 865 ve Herodotos, I, 93.

(9) Strabon, XIII, 626: "(Sardis'ten) 40 Stadion mesafede, adı Şair (Homeros) tarafından da zikredilen ve adı sonraları *Koloe* olarak değiştirilen *Gygaia* (Gölü) vardır. Burada, büyük bir saygınlık gören, *Artemis Koloene*'nin bir tapınağı bulunmaktadır".

(10) Bk. Keil-v. Premerstein, 3. *Reise*, no. 75; *Die Inschriften von Ephesos*, VII, 2, 3708 ve J. Nollé, *Epigraphica Anatolica* 8 (1986), s. 36.

(11) Yazıt kısmı kayıp olan bu taşın kabartma içeren üst kısmı bugün Manisa Müzesi'nde korunmaktadır (Bu taşın bir fotoğrafı için bk. J. -L. Robert, *Hellenica* VI, Tab. XXVI, 2). *Sabazios* kültürünün *Koloe* kasabasına getirilişini kaydeden bu önemli eser hakkındaki tam bir bibliyografya için bk. TAM V, 1, s. 62.

(12) Örneğin bk., K. Buresch, *Aus Lydien*, s. 198.

(13) Bk. E. Lane, *Anatolian Studies* XXV (1975), s. 107-8. Lane bu yazısında özetle, Kula sözcüğünün Türkçe kökenli olmadığına ilişkin bazı etymolojik açıklamalar yaparak, Kula sözcüğünün antik devirdeki *Koloe* adının devamı olduğunda ısrar etmektedir. Ancak Lane'in etymolojik açıklamaları doyurucu değildir.

(14) Sardis'te bulunmuş olan ve *stephanephoros*'ların görev yıllarına göre tarihlenen çok sayıdaki yazıt ve özellikle ostohek'ler için bk. Buckler-Robinson, *Sardis* VII, 1, *passim*.

Sonuç olarak, Çömlekçi köyünde bulduğumuz bu yazıt bize göstermektedir ki, *Koloe* adındaki Lydia *katoikia*'sı aynı adı taşıyan Marmara Gölü yakınlarında bulunmaktaydı ve önceleri *Gygaia* olan bu gölün adı *Artemis Koloene* tapınağının da yer aldığı bu kasabanın adına uygun olarak değiştirilmişti¹⁵.

D- ZEUS SABAZİOS TAPINAĞI BULUNTULARI

Geçtiğimiz yıl Manisa Müzesi'ne, biri yazıtsız olmak üzere toplam 5 adet yeni adak steli getirildi. Sulla erasına göre İ.S. I. ve II. yüzyıllara ait bazı tarihler taşıyan bu adakların tümü Zeus Sabazios isimli tanrıya adanmış olup, hemen tümünde birer *kantharos* motifi bulunmaktadır. Bu yazıtlardan ikisi değişik kişilerin Zeus Sabazios'a yaptıkları sıradan adakları, biri bu tanrıya vasiyet yolu ile bırakılan bir mülkü, bir diğeri de bir kefareti zirketmektedir. Küpüler köyü civarında yaptığımız araştırmada başkaca yazıt bulamamakla birlikte, bu beş stelin de aynı noktadan çıkmış olması, bu yörede bir Zeus Sabazios tapınağının varlığını düşündürmektedir. Öte yandan, bu adak yazıtlarında tanrı adının Sabazios yerine Sabasios olarak telâffuz edilmiş olması ve steller üzerinde bir kült objesi olarak *kantharos* motifinin bulunuyor olması, bugün Manisa Müzesi'nde korunmakta olan ve bu iki özelliği taşıyan diğer iki adak taşının da aynı kaynaktan getirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda hiçbir Sabazios tapınağının lokalize edilememiş olması, Küpüler köyü civarında olması muhtemel olan bu yerel tapınağın tahrip edilmeden saptanmasını zorunlu kılmaktadır¹⁶.

E- ZEUS ANTİGONİOS TAPINAĞI BULUNTULARI

Son olarak, yakın zamanlarda yine Manisa Müzesi'ne getirilmiş bulunan diğer bir adak taşı serisi üzerinde duracağız. Demirci yakınlarından getirildiğini bildiğimiz, ancak henüz yerinde araştıramadığımız bu sekiz adak taşının dikkati çeken en önemli özelliği, -biri hariç- tümünde Zeus büstünün yer almış olmasıdır. Bunlarda Zeus, sağ eli kalbinin üzerinde durur bir pozisyonda görülmektedir. Bilindiği gibi, Zeus'un bu karakteristik büstleri, Bithynia ve Phrygia'daki çiftçi nüfusun çok rağbet ettiği Zeus *Ampelites*, Zeus *Andreas* ve Zeus *Thallos* adındaki yerel tanrılara sunulan adaklardan tanınmaktadır¹⁷. Ancak Demirci'den getirilmiş bulunan bu adaklarda bugüne kadar hiç tanımadığımız, Zeus *Antigonios* adının yer

(15) Nitekim, yakın zamanlarda Sardis'de bulunmuş olan ve kentin *asylia* sınırlarını belirleyen bir yazıtta *Koloe* kasabasının adı geçmektedir (P. Herrmann, *Chiron* 19, 1989, s. 147).

(16) Lydia'da bulunmuş olan Sabazios adakları için bk. E. Lane, *CCIS* II, no. 30-42.

(17) Bu adak serileri için bk. L. Robert, *BCH* 1983, s. 526-44 ve M. Kremer, *Epigraphica Anatolica* 9 (1987), s. 120-6.

alması, Lydia'da yeni bir yerli dinle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Öte yandan, bu sekiz adak taşının müzeye değişik iki kişi tarafından getirilmiş olması, bu tapınağın da kaçak kazılara sahne olduğunu düşündürmektedir. Hiç kuşku yok ki bu önemli kült, Lydia'da yoğun olarak iskân ettirildiklerini bildiğimiz Makedoniali askerler tarafından getirilmiş ve yaşatılmıştı¹⁸. Bölgede yapacağımız araştırmalarda, bu tapınağın tam olarak nerede bulunduğunu saptayabileceğimizi umuyoruz¹⁹.

(18) Lydia'daki Makedoniali askerlerin kolonileri için bk. A. Schulten, *Hermes* 32 (1897), 523-37.

(19) Burada, Manisa Müzesi'ne getirildiği belirtilen yazıtlar, üzerinde çalışmakta olduğumuz Manisa Müzesi Yazıt Katalogu'nda yayınlanacaktır. Öte yandan, Lydia'daki Yerel Dinler ve Tapın Merkezleri üzerindeki çalışmalarımızın, Ege Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklendiğini burada belirtmek isteriz.

ANTİK TERMESSOS KENTİ VE ÇEVRESİNDE EPIGRAFYA ARAŞTIRMALARI

Haluk ABBASOĞLU*

Bülent İPLİKÇİOĞLU

İlk kez B. İskender'in Doğu Seferi sırasında tam olarak tarih sahnesine çıkan ve Anadolu'daki birçok kent gibi en parlak zamanını Roma İmparatorluk Çağı'nda yaşayan, Güneybatı Pisidya bölgesindeki Antik Termessos Kenti, 19. yy. dan itibaren Avrupalı gezgin ve araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştı. Kentle ilk kez ciddi bir biçimde ilgilenen, 19. yy. ın ortalarına doğru bölgeye araştırma gezileri düzenlemiş bulunan *J. August Schönbörn* olmuştur. *Karl Lanckoronski* yönetiminde 19. yy. ın sonlarına doğru buraya gelen Avusturya araştırma heyeti ise, kentin bilim dünyasına tanıtılmasında önemli bir aşamayı gerçekleştirmiştir. Fakat aynı yüzyılın sonunda Viyana Bilimler Akademisi adına *Rudolf Heberdey* tarafından başlatılan çalışmalar, kentin araştırma tarihinde asıl dönüm noktasını oluştururlar. Arkeolojik etkinliğinin yanında Termessos'un yazıtlarını da değerlendiren Heberdey'in bu alanda vardığı sonuçlar, ölümlünden sonra, 1941'de, Avusturya Bilimler Akademisi tarafından 944 yazıttan oluşan bir "corpus" biçiminde yayımlanmıştır. Bu corpus, Termessos'ta yapılacak epigrafik araştırmalar açısından temel nitelikte bir kaynak durumundadır.

Heberdey'dan sonra Termessos'taki araştırmalar uzun bir süre için durmuştur. 1975'te nekropoller üzerine bir doktora tezi hazırlamak amacıyla buraya gelen *A. Vedat Çelgin* ve 1986'dan itibaren *Haluk Abbasoğlu*'nun gene *V. Çelgin* ile birlikte yapmış olduğu yüzey araştırmaları, kent bölgesinde Heberdey'in değerlendirmedeği bazı yazıtların varlığını ortaya koyunca, kendisine yapılan teklif üzerine, *Bülent İplikçioğlu* tarafından 1989 yılında Avusturya Bilimler akademisi adına bir epigrafya projesi hazırlanarak, aynı yıl *Güler* ve *A. Vedat Çelgin* ile ortaklaşa uygulamaya konmuş ve T.C. Kültür Bakanlığı'nın *Emine Aynur* tarafından temsil

* Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Antalya Bölgesi Arkeoloji Araştırmaları Merkezi Müdürü. İSTANBUL

Doç. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, İSTANBUL

edildiği bu çalışmalar, Termessos kent alanı ağırlıklı olmak üzere, teritoryumda bulunan Yukarı Karaman Köyü (Anydros/Eudokias) ve Ağırtaş Mevkii'nde (Peripolion) gerçekleştirilmiştir. Sistemantik bir tarama yöntemi ile yapılan 1989 çalışmaları, elde edilen bilimsel sonuçlar yanında, Termessos yazıtlarının bundan sonra da kentin tarihsel, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı konusunda bazı bilgi boşluklarını dolduracak nitelik ve nicelikte olduğunu göstermiştir.

Termessos'taki N 5 tapınağının molozları arasında bulunan bir yazıt, Zeus Olympios sıfatıyla İmparator Hadrianus'un onurlandırılmasıyla ilgilidir:

{ Αὐτοκράτορι Κ]αίσαρι
[Τραιανῷ Ἀδρ]ιανῷ Σε-
[βαστῷ Ὀλυμ]πίῳ καὶ θε-
4 [οῦς] δῆμος
] ΤΟΠΕΡΙΝΑ
] .ΧΩΡΗ
] ΟΥΑΥ

M.S. 131 yılında İskenderiye kentinden hareketle Suriye ve K. Asya'nın güney kıyıları boyunca bir deniz yolculuğuna çıkan Hadrianus'un Termessos'u da ziyaret edip etmediği bilinmiyor. Termessoslular bu onur yazıtını, herhalde imparatorun kenti ziyaret edeceği ümidiyle dikmişlerdir.

Hadrianus yazıtının hemen yakınında, yine aynı tapınağın molozları arasında bulunan bir başka yazıt ise, olasılıkla bu tapınağın tamirâtı ile ilgilidir:

[ἐκ τῶν]
[αὐτο]κράτορος χρημά-
των ἐκ φιλοτειμίας
Κλαυδίων Μολιανοῦ,
4 Ἀγριππείνου, Μαρκέλ-
λου, Οὐάρου καὶ τῶν
λοιπῶν πόρων
τοῦ δήμου.

3. satırdan itibaren adı geçen Claudius'lar Molianus, Agrippinus, Marcellus ve Varus'un Termessos'un daha önceden tanınan iki ayrı ailesine mensup oldukları anlaşılmış ve yazıtta sözü edilen imparatorun Anto-

ninus Pius olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Antoninus Pius, bilindiği gibi, M.S. 140 yıllarında Karya, Likya, Rodos ve Kos'ta büyük tahribatlar yapan bir yer sarsıntısından sonra güç duruma düşen bazı kentlere yardımda bulunmuştu. Termessos'taki N5 tapınağının (Artemis Tapınağı) tamir nedeni de, kanımızca aynı bağlam içinde aranabilir.

H. Gymnazyumu'nda (Aşağı Gymnazyum) bulunan bir kaide taşı ise, Sebasteioi Solymeioi Oyunları'nda başarı kazanan Tib. Claudius Agrippa adlı bir güreşçi ile ilgilidir. Masrafları özel kişiler tarafından da üstlenilebilen bu oyunlara ilişkin diğer yazıtlar yoluyla bu yazıtı M.S. 180-212 yılları arasına tarihlemek mümkün olmuştur.

- Τιβ.Κλ., Τιβ.Κλ(αυδίου) 'Α-
γριππείνου υἱός, Κ[υ]-
ρεῖνα 'Αγρίππας νει-
4 κήσας ἀνδρῶν πάλην
ἀγῶνας Σεβαστείους
Σολυμείους ἐκ τῶν
δεδομένων ἀργυρίων
8 ὑπὸ 'Ερμαίου 'Ερμολάου 'Ερ(μαίου)
Θό(αντος)

Yukarı Karaman Köyü yakınında, bir evin duvarında gördüğümüz bir başka yazıt, Oa adlı bir bayanın babası Philemon tarafından onurlandırılması ile ilgilidir. Aurelius adının henüz görülmemesi, yazıtı M.S. 212 yılından öncesine tarihlememizi mümkün kılıyor:

- Φιλῆμων δῖς,
φύσει δὲ Τροκον-
δου 'Αλκαίου, Οαν
4 τὴν θυγατέρα αὐτοῦ.

N5 tapınağının doğusunda bulunan bir eksedraya ait olduğu anlaşılan bir başka taş üzerindeki yazıtta ise, Platerabis kızı Atalante, babasının vasiyeti üzerine büyükbabası Pillakoas'ı onurlandırıyor.

Ἀταλάντη, Πια[τη]ραβιος
Πιλλακοου Κιννουνιος θυγά-
τηρ, Πιλλακοαν Κιννουνιος τὸν
4 πάππον κατὰ διαθήκην Πιατηρα-
βιος τοῦ πατρὸς αὐτῆς.

Daha önce iki ayrı Termessos yazıtından da tanıdığımız Atalante, kuşkusuz zengin bir kişiydi ve bir kıtlık döneminde kente büyük bağışlarda bulunmuştu. Atalante ile ilgili diğer yazıtların da yardımıyla bu yazıtı M.S. 2. yy. ın son çeyreğine tarihlemek mümkündür.

G. Propilonu'nun kuzeybatısında molozlar arasında bir de Artemis'e adak bulduk:

Μαμωτασις Μοτασουργιος
Ἀρτέμιδι,
Φείλιππος Διονυσίου
4 ἐχρύσωσεν.

Adağı yapan Motasourgis oğlu Mamotasis, Termessos'un beş nesil boyunca yazıtlar yoluyla izlenebilen eski bir ailesine mensup olup M.S. 120 yıllarında yaşamış olmalıdır.

Ayrıca lahitler ve lahit parçaları üzerinde bir seri mezar yazıtı da bulduk; bu mezarların yerleri ve sahipleri şöyledir:

- E 1 nekropolünün kuzey bölümünde Asklepas ve eşi Pythias,
- Aynı nekropolün orta bölümünde Aurelia Agoraste ve oğlu Aurelios Doulos,
- Aynı yerde oğulları ile birlikte Aurelia Athenais ve kocası Aurelios Attaleus,
- Yukarı Karaman köyü yakınlarında Aurelia Oa ve ailesi,
- E 1 nekropolünün güney ucunda Aurelios Agorastos (burada ilgi çekici nokta, Agorastos'un yakıldıktan sonra lahite konulmuş olmasıdır),
- Aynı yerde Aurelios Apellas ve ailesi,
- Aynı nekropolün orta bölümünde anne ve kızkardeşleriyle birlikte Aurelios Hermaios ve Aurelios Syros,
- Aynı yerde Aurelios Hermes ve karısı Aurelia Artemeis,
- Yukarı Karaman köyü yakınlarında Aurelios Sokleus ve ailesi,

- Aynı yerde Kyriakos ve ailesi (Kyriakos, eski bir lahdi devraldığını bildiriyor),
- E 1 nekropolünün orta bölümünde Modesta ve kocası Odollas,
- Termessos'un güneybatısındaki Ağırtaş mevkiinde Zeus Rahibi Moles,
- E 1 nekropolünün güney bölümünde Mousaios ve karısı Armasta,
- Aynı yerde köle Narkissos ve karısı Protaklione,
- Gene aynı yerde çocuk yaşta ölen Platon.

E 1 nekropolünün güney bölümünde aynı zamanda en ilgi çekici buluntuyu da elde ettik; bezemesiz, dikdörtgen biçimindeki bu küçük lahdin ilk anda okunması son derece güç yazıtı şöyledir

..ΑΑΣ..Δ...Ο.....ΑΙ
 ..ΤΩ.... 'Ροδόπ[ης εὐδ]αιμονία
 ΒΑΥΛ.ΟΝ Κ..Τ.ΟΝ εὐχάριτον Στέ-
 4 φανόν παίζοντες ἐφώνουν,
 ἐξαπίνης θανάτῳ μεμαραμμένον
 ἐνθάδε κεύθ[ει],
 ἐστὶ κυνὸς τόδε σῆμα καταφθιμέ-
 8 νου Στεφάνοιο, τὸν 'Ροδόπη δά-
 κρυσε καὶ ὡς ἄνθρωπον ἔθαψεν,
 εἰμὶ κύων Στέφανος, 'Ροδόπη δέ μ[οι]
 ἔκτισε τύμβον.

"..... Rhodope(nin) mutluluğu(ydu O).....

..... diye çağırırlardı sevimli Stephanos'u onunla oynayanlar.

Saklıyor içinde (bu mezar) birdenbire ölümün alıp götürdüğünü.

Kaybolup giden Köpek Stephanos'un mezarı bu.

Ağladı O'na Rhodope ve bir insan gibi gömdü O'nu.

Ben, Köpek Stephanos, yaptırdı Rhodope mezarımı."

Görüldüğü gibi yazıt, Stephanos adlı bir köpeğin sahibesi Rhodope tarafından defnine ilişkin bir mezar epigramıdır. Tam adıyla Aurelia Rhodope'nin aynı nekropol içinde, Stephanos'un mezarından pek uzakta olmayan lahdinin yazıtını daha önce Heberdey corpus'una almıştı. Bizim dikkatimizi çeken nokta, Rhodope'nin bu lahdi yalnız kendisi için yaptırdığını bildirmesi oldu; kendisi belki yalnız yaşayan bir kişiydi ve kanımızca köpeğine karşı duyduğu büyük sevginin nedenlerinden biri de bu olabilir. Altıayakla yazılmış 7 mısradan oluşması gereken epigramın ilk

iki mısraı tümüyle okunamayacak derecede tahrip görmüştür. 3. mısraın başında Stephanos'a verilen takma ad bildirilmiş olmakla birlikte, bunun ne olduğu da tam olarak anlaşılamamaktadır (KOITIOS ya da KITTIOS?). Vezni kusursuz olan bu epigram, antik mezar yazıtlarının yalnızca insanlara karşı değil, aynı zamanda hayvanlara karşı da bir bağlılığı gösterdiklerine yeni bir örnektir. Köpekler için yazılmış Yunanca mezar epigramı örneklerine daha önce Mytilene, Pergamon ve Roma'da rastlanmıştır; bu bakımdan yazıtımız Anadolu'da bulunan ikinci örnek olmaktadır. Antik yazarlar da köpekler için yazılmış mezar yazıtlarından söz etmektedirler. (Theophrastos, Tymnes, Peisandros gibi). Eskiçağ'da Latince örneklerine de rastlanan bu motif, Rönesans'tan itibaren Batı'da yeniden rağbet görmüş ve 1483-1529 yılları arasında yaşamış olan Andreas Naugerius, ilk kez ölü bir köpek için Latince bir epigram yazmıştır.

Yukarı Karaman Köyü yakınlarında bulduğumuz, büyük bir olasılıkla bir mezar yapısına ait olması gereken bir kapı söğesi üzerindeki yazıtta oldukça ilgi çekici idi:

Εὐτύχε[ι],
 EY[[_Λλήρει]]_Ε μετὰ τῶν τέ-
 A κνων σου καὶ τῶν φιλούν- E
 4 των σε ἀληθῶς.

Ölünün adı, herhalde mezar yapısının başka bir yerinde belirtilmiş olmalıdır. Şakayı seven bir kişi, ikinci dileğin bulunduğu yeri kısmen silmiş (baştaki EY ve 'den sonraki E bu ikinci dilekten geriye kalmış olmalıdır) ve onun yerine "deli, divane ol!", "çıldır!" şeklindeki dileği yazmıştır.

Roma Çağı'na ilişkin oldukları saptanan tüm bu yazıtlara ilaveten, Yukarı Karaman köyünde bir de Bizans Çağı'na ait, kilise arazisi ile ilgili bir sınır taşı bulunmuştur:

"Οροι τῆς
 ἀγί<ω>τ(άτης)
 ἐκκλησίας.

Buluntu yerinin yakınlarındaki Evdir Han'da, M.S. 5. yy. da olasılıkla (Π. Theodosius'un eşi Eudoxia'ya izafeten) Eudokiás adını taşıyan bir yerleşim yerinin kalıntıları bulunmaktadır. Bizans listeleri, Termessos'ta çoğu kez bu Eudokiás ile ilişkisi kurulan bir piskoposluk merkezinin varlığından söz etmektedirler. Kilise arazisinin sınırlarının kesin olarak nereden geçtiğini belirlemek henüz mümkün görünmemektedir.

FORSCHUNGEN IN LYKIEN UND PAMPHYLIEN IM JAHRE 1989

Johannes NOLLE*

Die im Jahre 1989 zusammen mit Mustafa Hamdi Sayar und dem türkischen Regierungsvertreter Ahmet Ekmekçioğlu durchgeführten Forschungen galten drei verschiedenen Regionen des südlichen Kleinasien: Ostpamphylien, dem Hinterland von Selge und Mittellykien. Ich möchte beiden Reisegefährten ganz herzlich für ihre unermüdliche Hilfe und Unterstützung danken, besonders aber M.H. Sayar, der am letzten Tag unserer Forschungen in der Nikolauskirche von Myra einen schweren Unfall erlitt, von dem er glücklicherweise wieder weitgehend genesen ist. Solche Vorfälle sollten alle Schreibstubeangelehrten, die oft die Forschungsarbeit der Feldforscher nicht genug zu schätzen wissen und über das rechte Maß hinaus Kritik an dem Geleisteten üben, daran erinnern, mit welchem hohem persönlichem Einsatz neues Material gewonnen wird. Bei diesem sehr betrüblichen Unfall machte ich auch eine angenehme Erfahrung, die ich nicht übergehen möchte, nämlich die der nahezu grenzenlosen Hilfsbereitschaft der türkischen Freunde. Ohne die tatkräftige Unterstützung Haluk Abbasoğlu, der sofort seine Grabung in Perge verließ, und den umsichtigen Rat Kayhan Dörtlük hätte ich alle Schwierigkeiten, die beim notwendigen Rücktransport meines Freundes aufkamen, nicht bewältigen können.

In *Ostpamphylien* konzentrierten sich unsere Arbeiten auf Ayasofya, das antike Kolybrassos. Wir revidierten eine Reihe von Steinen, die bereits G.E. Bean und T.B. Mitford aufgenommen hatten. Bemerkenswerte Neufunde konnten wir nicht machen; die beiden emsigen englischen Epigraphiker hatten gründliche Arbeit geleistet. Einige neue Inschriftenfragmente fanden wir auf der Akropolis von Cevizli, das in der Antike Kagrai hieß.

* Dr. Johannes NOLLE, Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Amalienstraße 73 b - 8 München, ALMANYA 40

Die in diesem Jahr begonnenen Forschungen in *Mittellykien* dienen der Vorbereitung der Publikation des noch ausstehenden Bandes der 'Tituli Asiae Minoris' (TAM II 4), die ich im Auftrag der Kleinasiatischen Kommission der Wiener Akademie der Wissenschaften übernommen habe. Die bisher bekannten Texte wurden von dem im vergangenen Jahr verstorbenen Professor Gustav Maresch zusammengestellt, doch ist noch einiges an Schreibtisch- und Feldarbeit zu leisten, bis die schon lange bestehende Lücke in der Edition der griechischen und lateinischen Inschriften Lykiens geschlossen sein wird. Erste Besuche galten Aperlai.

Simena und Sura, wo wir eine beträchtliche Anzahl von Inschriften revidierten, aber auch einige Neufunde machen konnten. Erwähnt seien nur die Entdeckung bisher nicht publizierter Einritzungen in die Wände des Tempels von Sura und einer späthellenistischen Inschrift beim kleinen Theater von Simena. Der Text aus Simena enthält den bisher nur in Sidyma mehrfach bezeugten einheimischen Namen Ἀρσαδάτις und den sonst nur in Olympos, dort aber mehrfach vorkommenden Frauennamen Πάρρα. Beide Anthroponyme waren also nicht, wie man bisher annehmen konnte, nur lokal in einer Stadt gebräuchlich, sondern lykisches, wenn nicht sogar südkleinasiatisches Gemeingut. Im Depot der Nikolauskirche von Myra nahmen wir eine Reihe noch unpublizierter Texte auf. Ich hoffe, daß weitere Surveys in den nächsten Jahren und auch die gründliche Exploration von Professor Frank Kolb und seinem Team in Kyáneai noch weiteres Inschriftenmaterial zutage bringen werden.

Die weitaus interessantesten Entdeckungen unserer letztjährigen Forschungsreise machten wir im *Hinterland von Selge*. Die historischepigraphischen Arbeiten in Selge selber wurden im Jahre 1989 vorläufig abgeschlossen. In den nächsten Monaten wird das in Zusammenarbeit mit Friedel Schindler entstandene Corpus der 'Inschriften und Testimonia' Selges in der Reihe der 'Inschriften griechischer Städte von Kleinasien' (IK) erscheinen. Es soll in den nächsten Jahren noch die Bearbeitung der Münzen von Selge - Vorarbeiten sind schon geleistet - und die Erforschung des großen und noch immer schwer zugänglichen Territoriums in Angriff genommen werden.

Aus mehreren literarischen Zeugnissen wissen wir, daß Selge über ein großes Stadtgebiet verfügte, das angesichts des schwierigen Geländes

verhältnismäßig gut durch Verkehrswege erschlossen war. Der Geograph Strabon erwähnt in diesem Zusammenhang besonders die Brücken: "Es gibt nur wenige Zugänge zu Stadt und Land von Selge; das gebirgige Territorium von Selge ist nämlich voll von Abgründen und Schluchten, die neben anderen Flüssen insbesondere der Eurymedon und der Kestros gegraben haben, die sich von den selgischen Bergen herab in das Pamphyliche Meer ergießen. Doch sind die Straßen mit Brücken ausgestattet, die über sie hinwegführen" (XII 7,3, C 571). Von den bei Strabon erwähnten Brücken war bisher nur eine bekannt, nämlich jene, die den Eurymedon - Cañon nördlich von Beşkonak überspannt. Die wahrscheinlich in der früheren Kaiserzeit gebaute Brücke hat den vielen Erdbeben Südkleinasiens getrotzt und ist noch heute in Gebrauch; einen besseren Beweis für die hervorragenden Leistungen der selgischen Baumeister ist kaum denkbar. Den Bewohnern der Region ist jene Brücke als 'Oluk Köprüsü', d.h. 'Rinnenbrücke' bekannt; mit 'Rinne' ist offensichtlich das gigantische Engtal des Eurymedon gemeint. Imvergangenen Jahr konnten wir zwei weitere Brücken auf dem Stadtgebiet von Selge nachweisen. Eine ebenfalls gut erhaltene, ähnlich gebaute antike Brücke befindet sich südlich der Oluk Köprüsü bei einer selgischen Sperrsiedlung. In einer kleinen Ebene nördlich von Beşkonak liegen bei der Einmündung eines kleinen Fließchens - des Myrkinin Dere (oder Akçay) - in den Eurymedon zu beiden Seiten des Stromes die Ruinen einer größeren Siedlung. Auf der östlichen Seite des Eurymedon ragen die Mauern einer frühmittelalterlichen Festung auf, die über einen Aquädukt mit Wasser versorgt wurde. Nach dieser Wasserleitung heißt der Platz 'Kemer', d.h. 'Gewölbe, Bogen'. Genau gegenüber auf der westlichen Seite des Flusses dehnt sich im Wald ein zweites Ruinenfeld mit noch hochaufragendem Mauerwerk aus; die Gebäude dürften aus derselben Zeit wie die auf der anderen Seite des Flusses stammen; bei einigen Bauten wurde das Bruchsteinmauerwerk auf antiken Quadern errichtet. Zu dem Siedlungsteil auf der Westseite des Flusses führt eine antike Straße, die kurz vor Erreichen der Ortschaft mittels einer antiken Brücke einen kleinen Bach überquert. Die Brücke heißt heute Boğurt Köprüsü oder Büğürin Köprüsü. Dieser Doppelsiedlung fiel zweifellos die Aufgabe zu, die Zufahrtsstraßen auf beiden Seiten des Eurymedon zu kontrollieren und zu sichern. Bei ihr begann der Aufstieg aus dem Eurymedontal nach Selge. Ihre größte Bedeutung dürfte die Sperrfeste in jener Zeit erlangt haben, als Selge in den unsicheren Zeiten des 7. Jhdts Zufluchtsort für viele Bewohner der pamphylicschen Küstenstädte wurde, die ständig den Überfällen von Piraten und Plünderern ausgesetzt waren. Die Fundamente einer dritten Brücke entdeckten wir in einer größeren Siedlung ca. 15 km eurymedonaufrwärts. Sie liegt etwa 2 km von dem

türkischen Dorf Değirmenözü entfernt an einem markanten Durchbruch des Eurymedon durch ein Felsmassiv. Der Ruinenplatz wird von den Anwohnern 'Asarbaşı', d.h. 'Ruinenkopf', genannt. Die Siedlung dehnt sich zu beiden Seiten des Flusses aus und bedeckt sowohl Flächen eines höheren nördlichen als auch eines niedrigeren südlichen Hügels. Beide Teile der Doppelsiedlung sind nach Süden orientiert und durch eine Straße und Brücke miteinander verbunden. Die Straße, die wie jene nach Selge hinauf, mit breiten Steinplatten gebaut ist, blieb gut erhalten und führt von dem die ganze Anlage überragenden Nordhügel sanft zum Eurymedon hinab. Die Spitze des Nordhügels wird von einem allseits ca. 15 - 20 m schroff abstürzenden Felsplateau gebildet; sein Südhang ist mit Blocksteinen bedeckt, unter denen wir allerdings keinen Stein mit einer Inschrift finden konnten. Von der Brücke sind auf der nördlichen Seite nur noch die unterste Steinlage, die auf dem gewachsenen Fels aufliegt, und die Eintreppungen für den weiteren Aufbau auszumachen. Am südlichen Ufer ist zementiertes Mauerwerk zu sehen, das möglicherweise mit späteren Reparaturen oder Sicherungsarbeiten in Verbindung zu bringen ist. Dort steigt die Straße an einer schroffen Felswand vorbei nach oben. In diese Felswand ist eine Grabanlage mit Dreiecksgiebel gearbeitet worden; daneben ist eine Eintiefung mit einer Säule zu erkennen. Das Grab liegt so hoch, daß es nur unter Lebensgefahr zu erreichen ist und eine nähere Untersuchung nicht möglich war.

Weiter östlich ist am Aufstiegsweg zum südlichen Teil der Siedlung eine Inschrift mit 3,5 -4 cm hohen, recht grob und ungelenkt geformten Lettern in die geglättete Felswand gemeißelt worden. Der Text, der aus 51 Zeichen besteht, wurde mit griechischen Buchstaben der späteren Kaiserzeit und drei in den pamphyllischen Dialektinschriften gebräuchlichen Zusatzzeichen geschrieben. Die Inschrift ist jedoch nicht in Griechisch, sondern in einer kleinasiatischen Sprache abgefaßt. Lykisch und Phrygisch, über die wir schon einiges wissen, sind es nicht. Am ehesten ist an 'Pisidisch' zu denken, denn wie anders sollte man eine autochtone Sprache benennen, die auf dem Territorium einer Stadt gesprochen wurde, die sich stolz 'Erste Stadt Pisidiens' titulierte? Die Existenz der pisidischen Sprache bezeugt Strabon; er erwähnt nämlich, daß die Bewohner der Kibyratís sich vier verschiedener Sprachen bedienten, darunter auch des Pisidischen (XIII 4, 17, C 631). Bisher hat man mit 'Pisidisch' jene Texte bezeichnet, die weiter nördlich bei der Stadt Tymbriada im Dorf Sofular gefunden wurden. Wie weit die jetzt viel weiter südlich in Asarbaşı entdeckte Inschrift und eine weitere, von der noch die Rede sein wird, jenen pisidischen Zeugnissen an die Seite zu stellen sind, kann erst eine gründliche sprachwissenschaftliche

Analyse klären, die Professor Günther Neumann anvertraut ist. Es läßt sich aber schon jetzt sagen daß in Selge, das in seiner Geschichte immer sowohl nach Norden zum pisidischen Bergland und nach Süden zur pamphyllischen Ebene orientiert war, mit pamphyllischem Einfluß nicht nur auf die Graphie, sondern auch auf Vokabular und Sprachbau des dort gebräuchlichen Pisidisch zu rechnen ist. Im übrigen ist zu erwarten, daß Pisidisch in jenem unwegsamen und zerklüfteten Bergland in verschiedenen Mundarten gesprochen wurde. Es ist gewiß nicht falsch, an die Verhältnisse in einsamen Alpenregionen zu denken, wo die Bewohner des nächsten Tals oft schon eine andere Mundart verwendeten. Über den Inhalt der Inschrift läßt sich nur spekulieren. Möglicherweise handelt es sich nicht um einen Grabtext, sondern um eine Weginschrift, die sich entweder auf den Bau der Straße bezog oder vielleicht den vorbeikommenden Reisenden göttlichem Schutz empfahl.

Der Weg in den südlichen Teil der Siedlung führt durch eine Felsbarriere, die an zwei Stellen durchbrochen ist. Es gibt einen breiten Durchlaß mit glatt ausgearbeiteten Wänden, durch den ein Wagen fahren kann, und einen schmalen, der nur einem einzelnen Menschen Einlaß gewährt. In der südlichen Teilsiedlung sind verschiedene Blocksiteine, zum Teil mit Bauornamenten verziert, zu finden und hin und wieder Fundamente von Gebäuden auszumachen, aus denen sich jedoch kaum ein architektonischer Zusammenhang herstellen läßt. Nirgendwo ist aufgehendes Mauerwerk erhalten. Wahrscheinlich schon außerhalb der Siedlung -vielleicht in ihrer Nekropole - wurde bei Kanalarbeiten der 'Staatlichen Wasserbaugesellschaft' eine Kalksteinplatte ausgegraben, die vom Dorfvorsteher von Degirmenözü, Osman Kart, in eine Ecke seines Hauses eingebaut wurde. In sie ist ebenfalls eine Inschrift in griechischer Schrift und nichtgriechischer Sprache eingemeißelt, die ihren 59 Buchstaben nach zu urteilen jedoch aus der ausgehenden hellenistischen Zeit oder allenfalls der frühen Kaiserzeit stammt.

Die Siedlung von Asarbaşı, die die Größe einer kleinen Stadt hat, gehörte mit Sicherheit zum Territorium von Selge. Sie verfügte über anbaufähiges Land, denn südlich des Felsdurchbruches wird das Eurymedontal sehr breit. Strabon unterstreicht in seinem recht ausführlichen Bericht über Selge gerade die Fruchtbarkeit jenes Teils von Pisidien: "Die Natur dieser Region ist geradezu ein Wunder. Denn in den Höhenregionen des Taurus gibt es ein Land, das Zehntausende ernähren kann und so fruchtbar ist, daß viele Orte mit Ölbäumen bepflanzt und mit schönen Wein stöcken bestanden sind und reichlich Weide jeglicher Art

von Vieh bieten" (XII 7, 3, C 570). Das selgische Landstädtchen, dessen Namen wir nicht kennen, kontrollierte eine nach Norden führende Straße, deren Verlauf südlich von Asarbaşı bei Çaltepe durch einen späten, mittelalterlichen Festungsturm und einen osmanischen Han in einem Weiler dieses Ortes (Tol Mahallesi) markiert wird.

Die erwähnten Inschriftenfunde Lind von besonderer Bedeutung. Wenn die Texte auch noch nicht entschlüsselt sind und vorläufig noch viele Fragen offenbleiben, so läßt sich historisch jedoch zumindest ein sicherer Schluß ziehen. Die Selger, die in der Siedlung von Asarbaşı lebten, bedienten sich noch in der späteren römischen Kaiserzeit ihrer angestammten pisidischen Sprache. Da diese auch Schriftsprache war, ist anzunehmen, daß im Hinterland von Selge die Hellenisierung selbst damals noch nicht allzu weit vorangekommen war: Die Grenzen der Ausbreitung griechisch-römischer Zivilisation werden sichtbar. Das eine, spätkaiserzeitliche Dokument von Asarbaşı bezeugt jetzt auch für die Region um Selge, was uns in ähnlich abgelegenen Gegenden wie Isaurien und Lykaonien von Schriftstellern und kirchlichen Dokumenten sogar noch für die frühe christliche Zeit überliefert wird: das Weiterleben der kleinasiatischen Sprachen und das Beharren der Bevölkerung auf die uralten Traditionen Anatoliens. Wie weit dieses Festhalten an der autochthonen Kultur ging, ob es ein ausgeprägtes 'pisidisches Volksgefühl' gab und ob Widerwillen oder gar Widerstand gegen die uneingeschränkte Übernahme der griechisch-römischen Kultur zum Ausdruck gebracht wurden, läßt sich anhand der vorhandenen Zeugnisse nicht sicher feststellen. Bemerkenswert ist aber daß es in Selge, das schon in der hellenistischen Zeit spartanische Gründer für sich in Anspruch nahm, noch nach der 'Constitutio Antoniniana' reiche, Liturgien leistende Familien gab, die nur einheimische, d.h. pisidische Namen trugen. Das anatolische Element blieb in dieser Stadt stärker, als es die auf Griechisches und Römisches fixierte Forschung wahrgenommen hat.

Abb. 1

PERA'DA RODOS YURTTAŞI OLMAK

Ender VARİNLİOĞLU*

1989 araştırma döneminde epigrafi ve topografi çalışmalarım Eskihi-sar, Milas-Ören'de; Bodrum ve Uşak müzelerinde¹; Muğla'nın güney, gü-neydoğusundaki ören yerlerinde oldu. Burada, araştırmalarımın yalnız 15 Eylül-30 Eylül arasında Muğla merkez ilçede ve Ula ilçesinde gerçek-leştirilen Türk-Fransız ortak çalışmalarını bir yönüyle ele alacağım. Bu yöre, tarihin bir döneminde Rodos Perası içinde kalırdı. Pera, Yunanca τὸ πέρον'dan gelir, "karşı yaka" demektir. Rodos'un, kesin olarak bilme-diğimiz Arkaik ve Klâsik Çağı bir yana bırakırsak, Hellenistik Çağ'da ve Roma döneminde karşı kıyıda, Anadolu'nun güneybatı ucunda, Bozburun yarımadasının tümüyle doğusunda ve kuzeyinde toprakları vardı. İ.Ö. 188 yılında Rodos'un güney, güneydoğu Karya'daki topraklarına Mende-res'e değin yeni alanlar eklenirken Likya da ona verilmişti. Likya'yı kısa sürede tümüyle yitiren Rodos, Karya'da da, örneğin Kaunos'ta, direnişle karşılaşmasına karşın, bölgede egemenliğini sürdürmüş, İsa'dan sonraki yıllarda bile Stratonikeia'nın sınır komşusu olmuştur.

Bu yöredeki araştırmalarım 1978 yılında antik Keramos kenti (Mi-las-Ören) çevresinde başlamış, sonuçları 1986 yılında *Die Inschriften von Keramos* adlı kitapta yayımlanmıştı². Bu topografi ve epigrafi çalışması-nın ikinci aşaması, Stratonikeia kentinin *yeni* yazıtlarının 1988 yılında yayımı ile sonuçlanmıştır³. Daha önce birkaç kez yazılı olarak duyurmuş olduğum gibi⁴, Keramos kentinin kuzeyindeki dağlık bölgede araştırmalarımı sürdürmeyi tasarlıyordum. 1989 yılında Bordeaux Üniversite-

* Doç. Dr. Ender VARİNLİOĞLU, A.Ü. D.T.C.F. Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, ANKARA.

(1) Araştırma yapmamıza izin veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne; yakın ilgileri için Bodrum Müzesi Müdürü Sayın Oğuz Alpözen'le Asistan Aynur Özel'e Milas Müzesi Müdü-rü Haluk Yalçinkaya ile Sayın Sabahattin Çelen'e, Uşak Müzesi Müdürü Sayın Hüseyin Dinçer'e, birlikte çalıştığımız Bakanlık Temsilcisi Sayın Ömer Özden'e, Eskihi-sar Müze gö-revlisi Sayın Mehmet Karabulut'la Sayın Suat Özsoy'a, çizimler için Sayın Mimar Pervin Bilgen'e, saydamlar için Sayın Tuğrul Çakar'a burada bir kez daha teşekkür ederim.

(2) *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien*, Nr. 30, Bonn 1986.

(3) *Epigraphica Anatolica* 12, 1988, 79-128.

(4) *Türk Arkeoloji Dergisi* XXVI-1, 1982, 77; *ZPE* 44, 1981, 51 dipnot 1.

si'nden öğretim üyelerinin katılmasıyla, öngörülen bu araştırmanın kapsamı genişlemiş ve hız kazanılmıştır. Bu arada, bölgede köy yollarının yapılması, araştırmalarımızı büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Yörenin dağlık ve çok sarp olması yüzünden, bugüne değin buralara pek az bilim adamı uğramıştı. Türk-Fransız ortak çalışması önümüzdeki yıllarda da sürecek, bunun tarihsel, epigrafik sonuçları bütünüyle yayımlanacaktır.

Rodos'un Karşıyaka'sında yaşayanların toplumsal, siyasal açıdan farklı durumları vardı. Bozburun yarımadasıyla onun doğusunda -Physkos'ta ve Likya'nın güneyinde Megista'da (Meis) ve Daidalos'ta, gene yarımadanın kuzeyinde kalan topraklarda ve Kedreai'da (Sidir Adası) yaşayanlar, Rodos'un üç büyük kentinin -Ialysos, Kamiros, Lindos'un-yurttaşı sayılırdı. Daha kuzeyde, Karya'nın güney ve güneydoğusundaki Rodos topraklarında yaşayanlar ise, yurttaş sayılmazdı. Onlar, Rodos'un egemenliğindeki bu yöre kentlerinin, köylerinin yurttaşıydı. Öyle ki, buralara gelip yerleşmiş Rodoslulara -bütün öteki yabancılara dendiği gibi- bağlı oldukları devletin adı verilir, Rodoslu denirdi. Oysa, Rodos'ta ya da, örneğin, birleşik Pera'da -Bozburun ve çevresinde oturanlar- oturdukları bölgenin (deme'nin) adıyla anılırdı: Kedreaili, Amoslu, Physkoslu.

Bu yörede çok eskiden beri köy tipi topluluklar yaşamıştır. Bunlar bir "birlik" (Yunanca adıyla ("koinon") çevresinde toplanmıştı. Bu koinon'ların kimileri biliniyordu. Araştırmalarımız sırasında yeni adlarla karşılaştık, kimilerinin yerini saptadık. Eskiden beri bilinen, adı bugüne değin gelmiş Pisye'de (Pisiköy-Yeşilyurt) çok sayıda, umulandan çok sayıda yazıtlı dipliklerle karşılaştık. bunlar geçen sempozyumda ele almış olduğum, girlandlı sunak biçimindeki mezar taşlarının dikdörtgen (köşeli) diplikleridir⁵. Anımsanacağı gibi, ölenin adı, yurdu genellikle bu diplikler üzerine yazılıydı. Bunun yaygın örneğini Rodos'ta, Knidos'ta ve Stratonikeia'da görmüştük. Pisye, Stratonikeia yazıtlarından da anlaşıldığına göre, bu kentin doğu komşusudur. O zaman, Pisye, Rodos'un egemenlik alanı içine giren ve yurttaşlık hakkı olmayan bağımlı Pera'nın bir koinon'udur. Nitekim bu diplikler üzerindeki yabancılardan adları Iasoslu, Trallesli diye yazılırken, çok sayıda Rodoslunun da adı geçmektedir. Bunlar, doğup büyüdükları deme'nin adıyla değil de, yurttaşı oldukları Rodos devletinin adıyla, "Rodoslu" diye anılmaktadır.

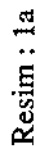
1989 araştırma dönemindeki gezilerimiz Rodos yurttaşı sayılmayanların oturduğu Pera'nın -bağımlı Pera'nın- bir bölümünde oldu. Önümüz-

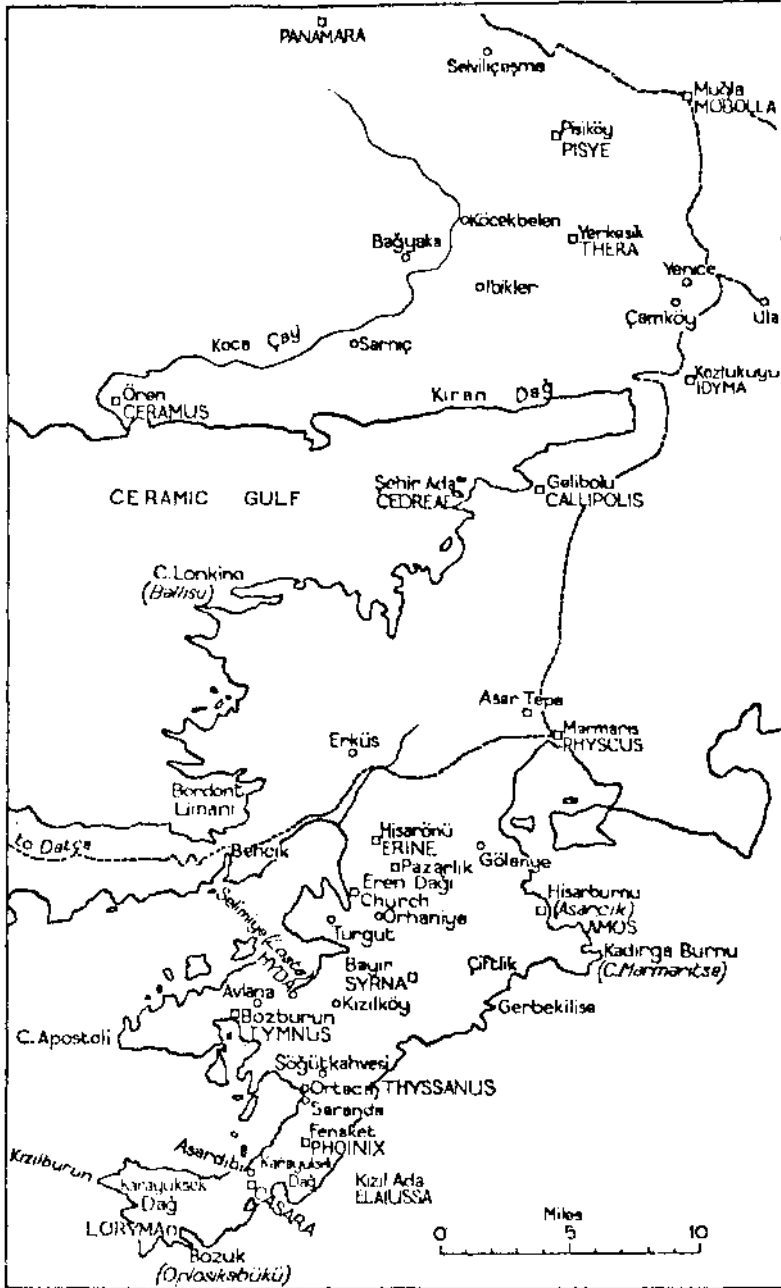
(5) XI. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 18-23 Mayıs 1989, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 225-8.

deki yıllarda ortak çalışmalarımız bu Pera'nın geri kalan kesiminde sürecektir. Yukarıda sözünü etmiş olduğum ortak yayınınızın ilk örneği *Revue des etudes Anciennes*' in önümüzdeki sayısında çıkacaktır. Şimdi bu ünlü derginin editörü, Bordeaux Üniversitesi'nden Prof. Pierre Debord⁶, araştırmaya katılan arkadaşları Prof. Alain Bresson, Prof. Raymond Descat ve Sayın Patrice Brun adına, yayımlanacak yazıt üzerine konuşacaktır.

6 Bu konuşma ile ilgili makale için bkz. REA, 92, 1 - 2, 1990, 59 - 78.

226

Resim: 1b

1989 ROMA YOLLARI MİLTAŞLARI VE YAZITLARI ARAŞTIRMASI

*David H. FRENCH**

17 Temmuz Pazartesi günü başlayan 1989 yılı çalışması, 28 Ağustos Pazartesi günü sona ermiştir. Bu çalışma sırasında Sinop, Amasya, Çorum, Afyon, Burdur ve Antalya bölgeleri olmak üzere toplam 6 bölge ziyaret edilmiştir. Burada, çalışmama gösterdikleri ilgi ve yardımlarından dolayı Sinop Valisi'ne, Kaymakamlara ve bu illerdeki Müzelerin Müdürlerine en içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmada Bakanlık Temsilcisi olarak görev yapan, Antakya Müzesi'nden Muhammed Alkan'a ise çalışmaya göstermiş olduğu ilgi ve tüm yardımları için özellikle teşekkürlerimi sunmak isterim.

57 Sinop

Gayet yoğun bir şekilde, köy köy sürdürülen çalışma sonucunda genel olarak, Roma yollarına ve miltaşlarına ait olabilecek herhangi bir yeni ize rastlanılmamış olması, bizi hayal kırıklığına uğratmıştır.

Sinop'tan batıya doğru uzanmakta olan Roma yolunun yönü, ancak tahminlerle yeniden belirlenebilir. Bu yol üzerinde herhangi bir miltaşına rastlanılmamıştır.

Sinop'un güneyinde elde edilen sonuçlar, önemli miktarda olmamakla birlikte daha tatmin edicidir. Kıyı boyunca Gerze'ye ve oradan Samsun sınırında bulunan Çayağzı'na uzanan Roma yolunun gidişi ve yönü, şu anda belki bir dereceye kadar belirlenmiştir. Bu yol üzerinde, birçok yerleşim tespit edilmiştir: 1) Çiftlik'te güzel bir bazilika - kilise (mekkii: Çiftlikaltı), 2) Demirci'de küçük bir Roma yerleşimi (mekkii: Demircialtı), 3) Lala yakınlarında, (mekkii: Karagöllü Mah.) Roma yolunun üze-

* Dr. David H. FRENCH, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü, Tahran Caddesi No. 24, Kavaklıdere/ANKARA.

rindeki yamaçlar üzerinde geniş bir Roma yerleşimi, 4) Gerze'nin kuzeyinde bulunan dış mahallelerde yine geniş bir Roma yerleşimi (mevkii: Enger), 5) Çalboğaz yakınlarında (mevkii: Kürdünköy Mevkii) küçük bir Roma yerleşimi. İki miltaşı bulunarak, Sinop Müzesi'ne teslim edilmiştir. Bunlardan bir tanesi Çalboğaz'dan (mevkii: Gürcü Mahallesi Mezarlağı; yine aynı mezarlıktan: RRMAM 2.905) getirilmiştir. Bu miltaşının üzerinde en az iki metin bulunmaktadır, bunlardan ilki Diocletianus dönemine (vali: Aurelius Priscianus), ikincisi Constantinus dönemine tarihlendirilebilir. İkinci taş Gerze'de (mevkii: Enger) bulunmuştur. Bu, yeniden kullanılmış, oyuklu ve üzerinde Diocletianus'a (vali: Aurelius Priscianus) ait bir metin bulunan sütundur (Resim: 1).

Sinop'un güneyinde bir yazıt bulunmuş ve kayıtlara geçirilmiştir (aynı zamanda Sinop Müzesi'ne getirilmiştir). Dorik stilde yapılmış minyatür bir sütun biçiminde olan mezartaşı, belki de Sinop'tan alınarak (antik çağda) bugün Lala'da bulunduğu yere getirilmiştir. Bu taş Xenis'in ölmüş karısı Tychaina'nın ismini vermektedir. Üzerindeki tarih M.Ö. 4. yüzyıldır.

Sinop'un epigrafik külliyatı, Sinop ve civarında bulunmuş olan mühlü amfora kulpları ile zenginleşmeye devam etmektedir. Bu yıl külli-yata 14 yeni örnek eklenmiştir. Bunlardan bir tanesi kesinlikle Sinop orijinli değildir. Diğerleri ise daha önce hiç kayda geçmemiş astynomos ve usta bileşimlerinin varlığı bakımından kanıt oluşturmaktadırlar.

05 Amasya

Bu bölgedeki çalışma 2 yol üzerinde yoğunlaştırılmıştır: 1) Amasya-Suluova ve 2) Suluova-Merzifon-Gümüşhacı. Suluova'da 1895 yılında (RRMAM 2.071) bir miltaşı kayıtlara geçirilmişti. Bu nedenle, bu bölgede yenilerinin bulunabileceği umuluyordu, fakat maalesef sonuç olumsuz olmuştur.

Bu yol üzerinde hiç miltaşı bulunmadığı gibi, Suluova'nın güneyine ve batısına uzanan Roma yoluna ait herhangi bir fiziki ize de rastlanılmamıştır. Herşeye rağmen, bu yollar kenarında birçok ilgi çekici yerleşim tespit edilmiştir.

Geçmişde kullanılmış olan geleneksel yollarla ilgili önemli sözlü bilgi toplanmıştır. Bu bölgede iki Roma yolunun bulunmuş olduğu çok açık bir şekilde bellidir: 1) Amasya'dan Suluova'ya ve Havza bölgesine (Sam-sun bölgesinde) ve 2) Osmancık (Çorum sınırları içerisinde) ve Suluova

arasında. Bu ikinci yol boyunca, en az 3 yerleşim kayıtlara geçirilmiştir. Bunlardan birincisi Çiftçioğlu'nda (G. Hacı) bir "hamam" veya arastasyon, ikincisi Merzifon'da bulunmuş olan ve Erken Bronz Çağ, "Frig", Hellenistik, Roma, Bizans ve Orta Çağ'da iskân edilmiş önemli büyüklükte bir yerleşimdir. Üçüncü olarak ise, Karamustafa Paşa'da Roma ve Orta Çağ'da iskân edilmiş bir yerleşim kayıtlara geçirilmiştir. Karaağaç (Suluova) yakınlarında, Kısık mevkiinde, yoldan belirli bir uzaklıkta bulunan bir Roma yerleşimi de ziyaret edilmiştir.

Bu köylerde ve yol üzerinde bulunan yazıtlar az sayıdadır ve oldukça çok görülen cinstendir.

Yukarı Baraklı'da bulunan ve 1987 yılında görülmüş olan "kale"yi tekrar inceleme fırsatı buldum. Bu yerleşim, Amasya'dan Niksar'a uzanmakta olan Roma yoluna yukarıdan bakan, Geç Roma dönemine ait korumaya duvarları ile çevrili, günümüze kadar iyi durumda korunagelmış (1989 yılında hazine arayıcıları tarafından araştırılana kadar) bir mahel durumundadır (Resim: 2). Bu yerleşimin plânı çıkarılmıştır.

19 Çorum

Çok yakın bir geçmişte Çorum içerisinde bulunmuş olan bir miltaş müzede incelenmiştir. Bu miltaşının üzerinde iki metin bulunmaktadır. Bunlar: 1) Septimius Severus (vali: C. Iulius Flaccus Aelianus), 2) Diocletianus (vali: Aurelius Priscianus).

İkinci bir miltaş Bolatlık'da (Alaca) incelenmiştir. 1988 yılında, Doç. Dr. Aygül Süel tarafından kayıtlara geçirilmiş olan ve Severus Alexander (M.S. 222-235) (vali: Asinnius Lepidus) dönemine tarihlenen bu taş oldukça ilginç bir örnektir (Resim: 3).

03 Afyon

Afyon bölgesinde bulunan yollar ve yerleşimler üzerinde çalışmak üzere 1 hafta ayırdık (09 Ağustos Çarşamba-15 Ağustos Perşembe).

Dinar'dan kuzeye doğru uzanmakta olan yolun yönü, özellikle Sındıklı ve Sincanlı bölgelerinde, nihayet açıklanabilmiş ve şüpheli kısımlar aydınlığa kavuşmuştur. Sincanlı Ovası'nın kuzeyine kadar yolun tüm uzunluğu ortaya çıkarılmıştır.

Şuhut'un güneyinde bulunan ve Ramsay tarafından dağları aşarak Tatarlı'ya doğru uzandığı söylenen yola ait herhangi bir ize rastlanmamış-

tır. Şuhut'tan Dinar'a doğru uzanan bu yol tamamen başka bir güzergâh üzerinde tespit edilmiştir. Şuhut'tan başlayan yol Çobankaya, Uzunpınar ve daha sonra Karadilli Ovası'na doğru uzanmaktadır. Buradan direkt olarak Fahrettinpaşa Geçidi'ne (aynı zamanda Gavur Geçidi olarak da bilinmektedir) ulaşmakta ve Kınık'ın kuzeyinde bulunan Çölovası'nı katetmektedir (Resim: 4). Çok iyi korunmuş durumda olan bu yol üzerinde, herhangi bir miltaşı (şimdiye kadar) bulunmamıştır.

15 Burdur

Kozluca ve Ürkütlü arasında bulunan Roma yolu (*Via Sebaste*) tekrar incelenmiş ve Aziziye'deki sınır taşı (1983 yılında tespit edilmişti) üzerinde çalışılmıştır; fakat *Via Sebaste*'nin topografyası ile ilgili hiçbir aydınlatıcı bilgi elde edilememiştir.

Kuzeydoğudan Gölhisar'a (antik Kibyra) uzanan Roma yolu, Çavdar'ın batısındaki tepeler üzerinde doğru olarak tespit edilmiştir. Büyük Alan'da bir miltaşı (Septimius Severus ve ailesiyle ilgili) bulunmuştur (Resim: 11).

Gölhisar'dan, güneybatı istikametinde Antalya'ya doğru uzanan yol ise, Söğüt'e kadar araştırılmıştır. Yamadi'nin güneyindeki kayalık yamaçlar üzerinde, yol yapım çalışmalarına ait çok kesin izler tespit edilmiştir (Resim: 5). Bunu takip eden Uylupınar Pazar Mahallesi civarında ve Yukarı Mahallesi'nde, Bayır, Kızıllar, Gölcük Yazılıtaş Mevkiinde ve Söğüt'de, bu yola ait izler aralıklı olarak tespit edilmiştir. Herhangi bir miltaşı bulunmamıştır.

Diğer tarafta, her ne kadar çok az bir bölümü korunagelmisse de, Acıpayam'dan Burdur istikametinde uzanan bir doğu-batı yolunun varlığı kesindir. Bu yolun en iyi durumda korunmuş olan izleri Salda yakınlarında görülmüştür. Bu izler yalnızca kaplama taşlarından ve muhtemel kenar taşlarından oluşmamakta, aynı zamanda bir ara istasyondan ve Salda yakınlarındaki (mevkii: Çınaryakası) bir hamam yapısını da içermektedir. Köyde, geçmiş yıllarda hamamdan getirildikleri söylenen, birçok oldukça muntazam kesilmiş taş blok vardır. Miltaşı bulunmamıştır.

Kayadibi'nin yukarısında ve köyün içerisinde antik bir yerleşim (koruma duvarları olan) vardır. Üzerinde tarih bulunan (M.S. 254) ve bir lâhite ait olan bir parça, köyün mezarlığında musalla taşı olarak korunagelmektedir.

07 Antalya

1989 yılı çalışmasının son haftasında, Antalya bölgesinde çalışılmıştır.

Bu bölgede ise Gölhisar-Antalya yolunun devamı Söğüt'ün güneyine kadar araştırılmıştır. Bu araştırma, özellikle başarılı olmuştur ve yola ait birçok bölüm tespit edilmiştir: 1) Yeşiloba (Korkuteli) yakınlarında Sakar yolu, 2) Duraliler ve Çalınar (daha önceden Bü. İlla) yakınlarında Değirmenyolu, 3) Korkuteli-Elmalı karayolu üzerinde Karamanbeli, 4) Karamanbeli'nden aşağıda Derbent ve 5) Han Gediği. Daha sonra Roma yolu buradan, Termessus'un aşağısında bulunan geçide (ve duvara) uzanmakta ve aşağı yukarı günümüzde kullanılan yolla aynı hizada devam etmektedir. Gözetleme kulesinin (? Hellenistik veya Roma) aşağısında bulunan Canavarboğazı'nda kaya oyuklarına ait izler vardır.

Yol, özellikle Han Gediği'nde çok iyi korunmuş durumdadır (Resim: 6). En az üç ayrı yüzey görülebilmektedir; bunlardan ilk ikisi Roma dönemine aittir. Dar (3 metre) ve kademeli olan üçüncü yüzey ise Bizans dönemine ait olabilir. Halbuki Roma yolu daha geniştir (yaklaşık 6-7 metre) ve kademeli değildir.

Han Gediği'nin kuzey ucunda, bir gözetleme yeri vardır.

Beğiş (Korkuteli)'de Demir Çağ, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde iskân edilmiş, önemli bir yerleşim bulunmuştur.

Bayatbademlisi Korucuk Mahallesi'nde Yukarı Pamfilya ovasını Bozova'ya ve Yazır'ın güneyindeki Hangediği'ne bağlayan geçide yukarıdan bakan Hellenistik döneme veya Roma dönemine ait kuvvetlendirilmiş bir kaleye sahip olan bir yerleşim (muhtemelen antik İsinde yerleşimi) vardır.

Son olarak da, Döşeme Boğazı'nı (Dağ ve Kovanlık arasında) aşan yol araştırılmıştır. Burada elde edilen sonuçlar, belki de 1989 yılında elde edilmiş en iyi sonuçlardır. İlk olarak Kovanlık'ın yukarısında bulunan geçit içinde bir kapı bulunmuştur (Resim: 7). Bu noktada Hellenistik dönemden Osmanlı dönemine kadar bir çok yapı gayet iyi durumda korunagelmıştır. Burada geniş (?) bir anıt mezar, birçok lâhit (çoğunlukla üzerlerindeki yazıtlar kayıptır) ve Osmanlı dönemine ait bir sarnıç vardır (Resim: 8). Yaklaşık 3.77 m genişliğinde olan kapı oldukça dardır. Kapının üst eşiğine ait bir blok ve kemerli üst yapının bazı bölümleri koruna-

gelmiştir. Kapının yan kanatları, dağ geçidini tamamen kapamaktadır. Roma yolu, kaya oyukları ve yaya yolu ile birlikte günümüze kadar korunagelmiştir ve yapılmış olan tamirlere ait çok belirgin izlere sahiptir. Üçüncü kat, ilk iki kat üzerinde bulunan dar ve kademeli (çok iyi korunmuş durumdadır) bir yolla temsil edilmektedir. Kuzeye doğru uzanan vadi içinde, birçok noktada yollar gözlemlenebilmektedir.

Kovanlık Döşemealtı'nda (kapının yaklaşık 2 km güneyinde ve Kovanlık'ın yaklaşık 3 km kuzeydoğusunda) yapım ve tamirden oluşan bir seri gözlemlenmektedir (Resim: 9, 10):

- 1) (?) erken dönemde yapılmış bir yol
- 2) geniş, Roma yolu (yaklaşık 6.35 m genişliğinde),
- 3) tamir,
- 4) ikinci bir tamir/önemli bir yeniden yapım,
- 5) dar ve kademeli bir yol (yaklaşık 3.00 m genişliğinde) (Freya Stark yolu: *Alexander's Path* (London 1958) sayfa 98, 255 ve pl. p. 104).

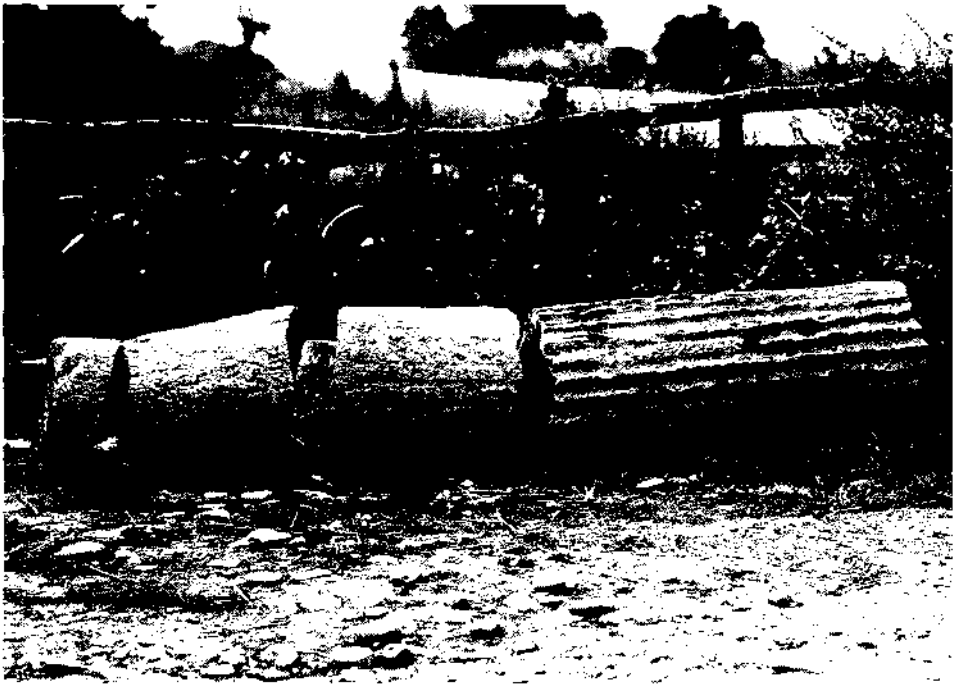
Kapıda olduğu gibi, sayısız ara istasyon, hanlar, (?) kiliseler, sarnıçlar ve kervansaraylarla temsil edilen tesisler vardır.

Tüm bu yapılar ve lâhit yazıtları üzerinde 1990 yılında çalışılabilmesi ümit edilmektedir.

Birbiri ardınca bulunan yolların kronolojisi tam doğru bir şekilde tespit edilemez; fakat şöyle bir öneri de bulunulabilir:

- 1) Hellenistik döneme ait bir yol (= Polybius'un Klimax'ı (Türkçesi "merdiven"), büyük bir olasılıkla M.Ö. 333 yılında Büyük İskender tarafından kullanılmıştır.
- 2) Roma yolu (= *Via Sebaste* M.S. 40 yılı sonlarında Aziz Pol tarafından kullanılmış),
- 3) (2) üzerinde yapılmış tamir (? M.S. 1. yüzyılın ilk yarısında),
- 4) (2) ve (3) üzerinde tamir ve/veya yeniden yapım (? Severus, M.S. 2. yüzyıl sonları),
- 5) Bizans/erken Türk yolu, (M.S. 5/6 ve 12/13 yüzyıllar). Bu yol, yaklaşık 8 km batıda Çubuk Boğazı'nda inşa edilmiş olan yeni yol tamamlanana, yani Osmanlı döneminin sonlarına kadar kullanılmıştır.

Kapının ve yolların tarihlendirilmesi için gerekli olan bilgi, iki miltaşından elde edilmiştir. Bu taşlardan ilki, Severus'a ait bir miltaşdır ve kapının yaklaşık 1.80 km kuzeyinde bulunmuştur (Resim: 12). İkincisi ise, kapının içine inşa edilmiştir ve bunun inşası da büyük bir olasılıkla kapının inşasından çok daha erken bir tarihe rastlamamaktadır. Metinde İmparator Augustus'un, *Via Sebaste'* nin ve elçi Cornutus Aquila'nın isimleri verilmektedir: tarih ise (taşın üzerinde kaybolmuştur) büyük bir ihtimalle M.Ö. 6 yıldır.

Resim: 1- Gerze, Miltası

Resim: 2- Yu. Baraklı: Güneye bakan gözetleme noktası

Resim: 3- Bolatcık: Miltası

Resim: 4- Çiçektepe: Doğuya bakan Roma yolu

Resim: 5- Yamadı: Kuzeye bakan Roma yolu ve daha geç yol

Resim: 6- Hangediği: Kuzeye bakan Roma yolları ve daha geç yol

Resim: 7- Döşeme Boğazı: Kuzeye bakan kapı

Resim: 8- Döşeme Boğazı: Güneyc bakan geç yol

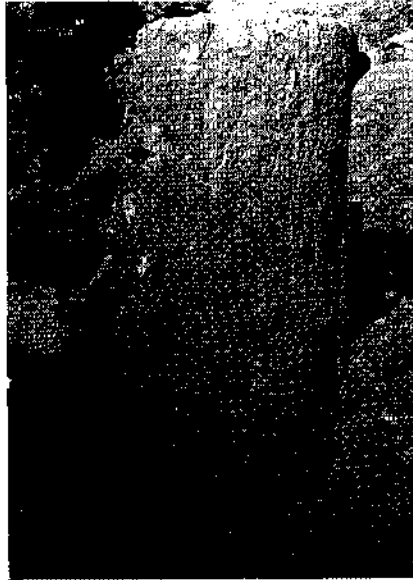
Resim: 9- Döşemealtı :Kuzeye bakan geç yol

Resim: 10- Döşeme altı: Güneyc bakan geç yol

Resim: 11- B . Alan: Miltaşı

Resim: 12- Dağ, Döşeme Boğazı: Miltaşı

ERGEBNISSE EINES EPIGRAPHISCHEN FORSCHUNGSaufenthaltES IN OST-KILIKIEN

*Peter SIEWERT**

Hans TAEUBER

Mustafa SAYAR

Für die Forschungsreise, die vom 16.-25. September 1989 stattfand, danken wir vor allem der Generaldirektion für Altertümer und Museen in Ankara, der Direktion des Museums von Adana und Remzi Yağcı, unserem vielfach hilfreichen Regierungskommissar. Insgesamt wurden innerhalb des Gebiets spätaniken Provinz Cilicia Secunda an 7 verschiedenen Fundplätzen 79 Inschriften aufgenommen. Davon sind 72 Grabinschriften, vier kaiseraltäre, eine Weihinschrift und eine Ehreninschrift. Acht tragen eine Datierung (alle zwischen 92 und 129 n. Chr.), was für die Beurteilung der Buchstabenformen in dieser Gegend wertvoll ist. Bis auf zwei frühchristliche Grabinschriften (aus Anazarbos) scheinen alle Neufunde in die ersten drei Jahrhunderte der römischen Kaiserzeit zu gehören. Wegen ihrer Form oder ihrer einheimischen Herkunft verdienen folgende Personennamen besonderes Interesse: Askleis, Doma, Emmis, Kakkeoros, Kallis, Kipara, Kiparous, Kiparatis, Marthine, Pilaue, Pilauassa, Sebasion, Tarkondimotos (einmal auch Tarkondimitos), Tatrous, Theodorakis.

Von phonetischer Aussagekraft sind die Schreibungen $\kappa\acute{\alpha}\rho\iota\nu$ und $\kappa\alpha\rho\eta\nu$ (statt $\chi\alpha\rho\iota\nu$), von grammatischer Bedeutung die Genitiv-Formen $\sigma\upsilon\nu\gamma\epsilon\nu\acute{o}\upsilon$ und $\epsilon\rho\mu\omicron\gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon$ (statt - $\sigma\upsilon\varsigma$).

* Prof. Dr. Peter SIEWERT, Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1, A-1010 Wien 1. AVUSTURYA
Hans TAEUBER, Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1, A-1010 Wien 1. AVUSTURYA
Mustafa SAYAR, Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1, A-1010 Wien 1. AVUSTURYA

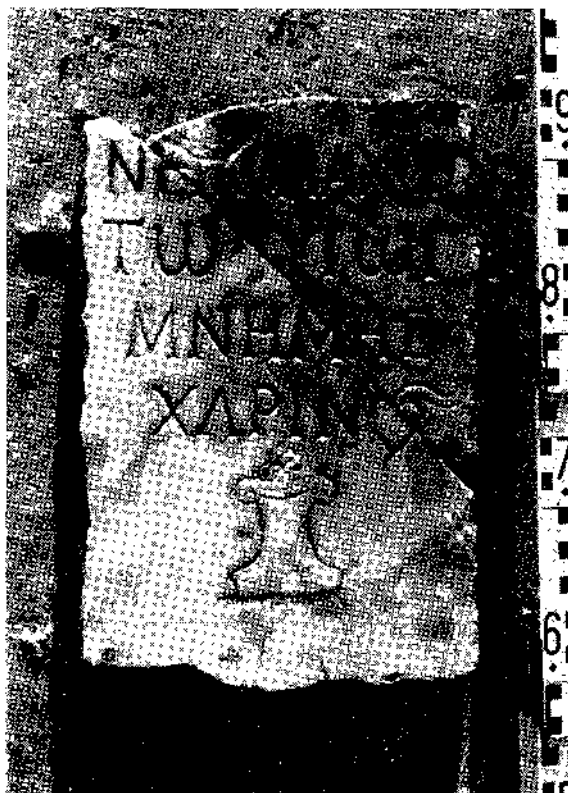

Abb. 1- Grabplatte mit Altar dar-stellung, aus Anazarbos

Abb. 2- Grabepigramme für einen Tarkondimotos, aus Anazarbos

Abb. 3- Grabstein für eques singularis aus Anazarbos

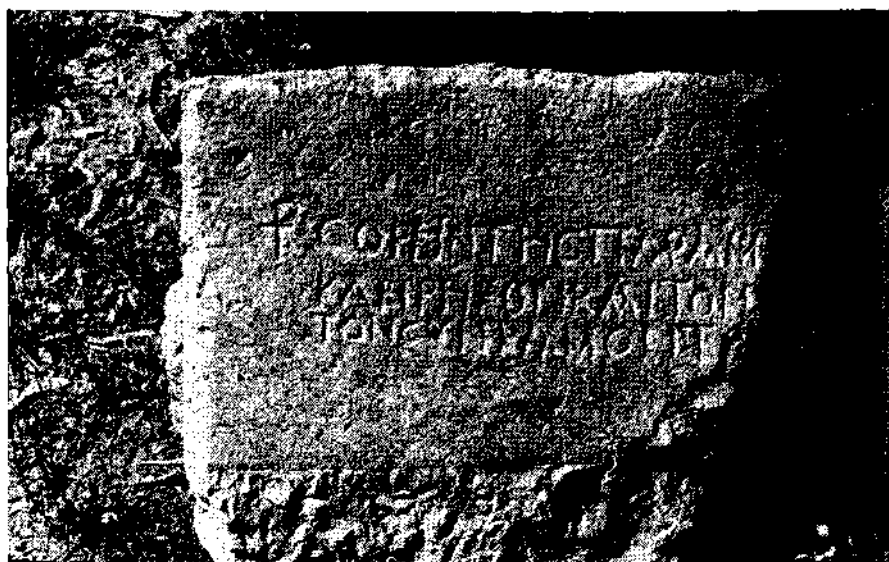

Abb. 4- Frühchristliche Grabinschrift, aus Anazarbos

BERICHT ÜBER DIE EPIGRAPHISCHE LANDESAUFNAHME IM SAMSUN İLİ 1989

*Eckart OLSHAUSEN**

1986 hatte ich selbst die lateinischen und griechischen Inschriften im Museum von Samsun aufgenommen; sie sind inzwischen veröffentlicht: Griechische Grabinschriften der Kaiserzeit im Museum von Samsun: *Epigraphica Anatolica* 9, 1987, 81-95 (Taf. 7-10).

In der Zeit vom 12. 9. bis 3.10.1988 habe ich zusammen mit meinem Schüler, Herrn Dr. Gerhard Kahl, auf einer Strecke von über 4.000 km über 90 Dörfer im Samsun İli besucht und 60 Inschriften entdeckt, von denen 20 Inschriften bereits in den *Studia Pontica* III 1 (1910) publiziert sind.

In der Zeit vom 1. bis 29.9.1989 habe ich wiederum zusammen mit Herrn Gerhard Kahl auf einer Strecke von über 3.500 km über 120 Dörfer im Samsun İli besucht und 43 Inschriften entdeckt, von denen 7 bereits in den *Studia Pontica* III 1 (1910) publiziert sind.

Unsere Campagne 1990 gilt abschließende den Gebieten, die nach Ausweis der bisherigen Funde im Samsun ili antikes Siedlungsgebiet gewesen sind und in denen wir noch nicht alle modernen Dörfer besucht haben.

Beachtlich ist der Umstand, daß die Küstengegend bisher so wenig ertragreich war - ob hier die dichte Besiedlung und die immer wieder rege Bautätigkeit eventuell vorhandene Inschriften verloren gehen ließen? Auch das Bergland ist, von wenigen Ausnahmen abgesehen,

* Prof. Dr. Eckart OLSHAUSEN, Schreiberstr. 21 D 7000 Stuttgart ALMANYA

unergiebig geblieben. Dagegen lassen sich in den Tälern bestimmte Gebiete besonders dichter antiker Besiedlung erkennen, die wir nach unserer Campagne 1990 lückenlos von Dorf zu Dorf erschlossen haben werden.

Es hat sich auf den bisherigen Campagnen gezeigt, daß sich auch in Ortschaften, in denen wir bereits Inschriften gefunden hatten, uns erneut Inschriften gezeigt wurden, die den Bewohnern längst bekannt waren. Sie hatten selbst keine rechte Erklärung dafür, daß sie uns nicht schon beim letzten Mal auf diese Inschriften aufmerksam gemacht hatten.

Auch in Dörfern, in denen man bei einem ersten Besuch uns die Existenz jeglicher Inschriften geleugnet hatte, fanden sich bei einem zweiten Besuch neue Inschriften.

Trotzdem erweist sich unser Vorgehen bei der Suche nach Inschriften im Samsun İli als sinnvoll: Mit dem geringst möglichen Aufwand können wir hier in einem sehr dicht besiedelten Gebiet die Landschaft flächendeckend erfassen.

Ausgezeichnete Hilfe haben uns unsere Kommissarinnen, Frau Ümran Yügrük und Frau Emel Erten Yağcı, geleistet - ohne diese wären diese schwierigen Fahrten nicht ein solcher Erfolg gewesen. Besondere Förderung erfuhren wir vom Mustafa Akkaya, dem Direktor des Museums in Samsun, vom Kaymakam in Ladik, vom Direktor des DSİ in Samsun, vom Kaymakam in Havza und vom Kaymakam in Vezirköprü, desgleichen von den vielen Bürgern und Bürgerinnen in den Dörfern, die uns bei unserer technischen Arbeit mit Rat und Tat zur Seite standen. Ihnen allen gilt unser herzlicher Dank

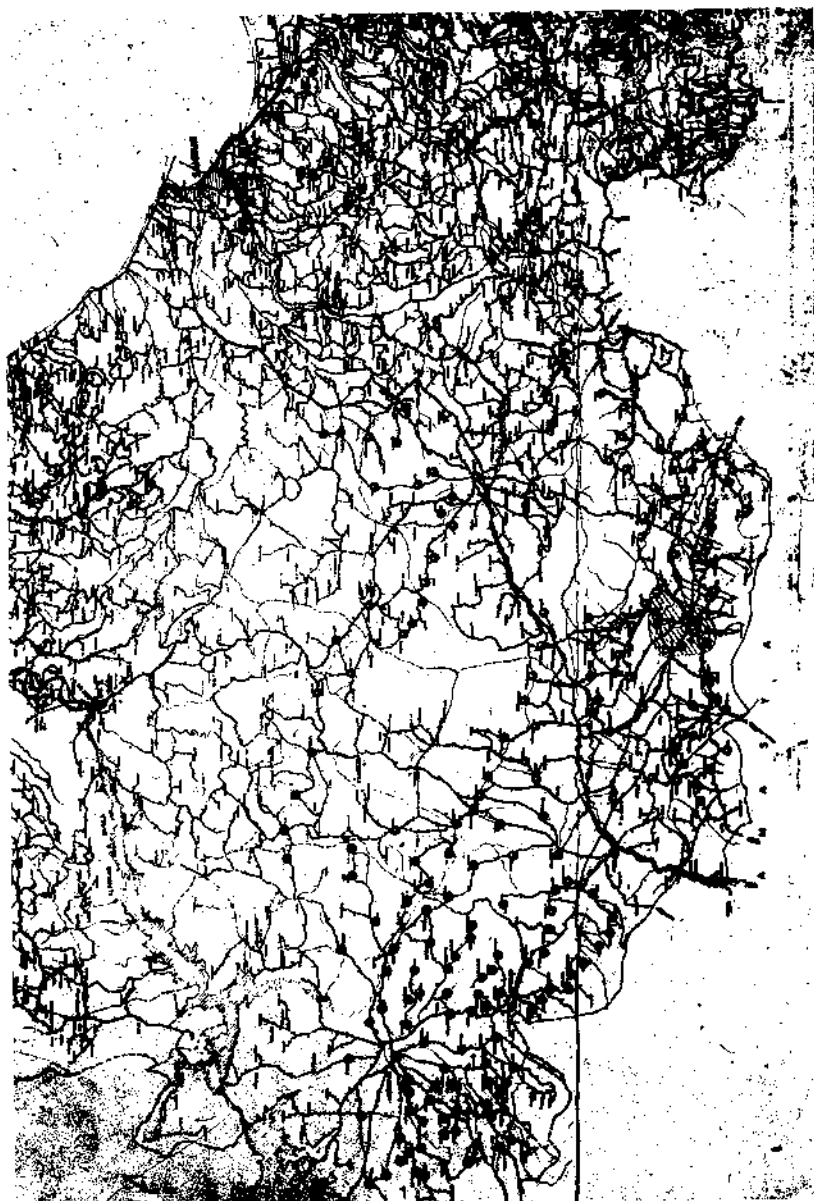

Abb. 1

BERICHT ÜBER DIE AUFNAHME VON ANTIKEN ÖLPRESSENGEWICHTSSTEINEN IM GEBIET DES SAMSUN İLİ

Gerhard KAHL*

1988 und 1989 war ich als Mitarbeiter bei Prof. Olshausens epigraphischen Surveys im Gebiet des Samsun İli beteiligt. Ich möchte hier nun über einen Nebenaspekt dieser Surveys berichten.

Auf unserer Suche nach antiken Inschriften haben wir stets auch aufgezeichnet, wenn uns in den Dörfern andere antike Hinterlassenschaften begegnet sind. Säulenteile etwa, oder reliefverzierte Bauteile oder Ähnliches. Denn in Gegenden, wo solche eindeutige Zeugnisse antiker Besiedlung zu finden sind, konnten auch Inschriftenfunde erwartet werden. Dabei sind uns immer wieder und in beträchtlicher Zahl eigentümlich bearbeitete große Steinblöcke aufgefallen, die wir zunächst nicht zu deuten wußten. Eine eingehendere Beschäftigung mit diesem Material hat mich nun zu der Überzeugung gebracht, daß es sich hierbei um antike Ölpressengewichtssteine handelt.

Die Technik der Ölgewinnung läßt sich aufgrund der antiken Autoren (Heron von Alexandria, Cato d. Ä., Plinius d. Ä.) rekonstruieren. Die Oliven wurden zunächst gequetscht und von den Kernen befreit. Anschließend wurden sie in Haarnetze gesteckt und unter einen Pressbaum gelegt, der als Presshebel fungierte. Das lange Ende dieses Hebels wurde durch ein Steingewicht beschwert. *Torkular* lautet das lateinische Wort für diese Pressanlage. Die kommentierende Literatur hat im Zusammenhang mit der Interpretation der schriftlichen Quellen den Begriff *Torkelstein* eingeführt.

Die Befestigung des Torkelsteins am Pressbaum wurde durch verschiedene Techniken bewerkstelligt. Bei den meisten der Torkelsteine im Gebiet des Samsun İli wurde das Gewicht des Steines mit Hilfe einer großen hölzernen Schraube auf den Pressbaum übertragen. Die Benutzung der Schraube ist erkennbar an einer 15-20 cm großen halbkugelförmigen Aussparung auf der Oberseite des Steines, die den Schraubenkopf aufnehmen mußte. Das Drehen der Schraube zog den Balken herab, bzw. hob den Stein an. Andere Torkelsteine, die wir fanden, deuten auf die Benutzung eines Flaschenzuges hin.

Die Zahl der gefundenen Torkelsteine ist beträchtlich. In den beiden letzten Jahren fanden wir im Gebiet des Samsun İli mehr als 50. Was zu

ihrer Erhaltung vielleicht beigetragen hat, ist der Umstand, daß sie von den türkischen Bauern gern als Stampfmühle, als Dibek taşı, verwendet wurden und zum Teil immer noch verwendet werden. Dazu mußte lediglich das Schraubenkopfloch vergrößert werden. Der größere Teil der Torkelsteine weist daher dieses vergrößerte Loch auf.

Dennoch ist die Frequenz der Torkelsteine im Schwarzmeergebiet beachtlich. Meines Wissens sind solche Steine sonst bisher nirgends in dieser Dichte aufgetreten. Wir haben hier also ein Zeugnis für die enorme Bedeutung der Ölproduktion im Schwarzmeergebiet zur römischen Kaiserzeit.

Eine Typisierung und eine Kartierung der Torkelsteine ist geplant im Zusammenhang mit der abschließenden Edition der Inschriften unserers Arbeitsgebietes.

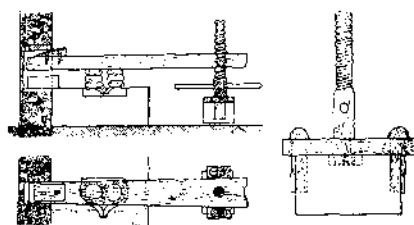

Abb: 1

Abb. 2

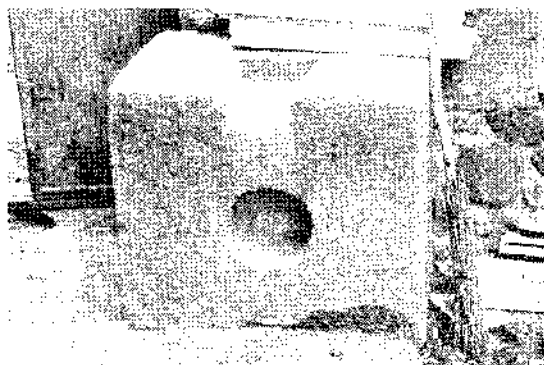

Abb. 3

EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IN KNIDOS 1989

Wolfgang BLÜMEL*

Während meines Surveys 1989 habe ich in verschiedenen Regionen Kariens epigraphische und topographische Forschungen durchgeführt: in und um Milas, dem antiken Mylasa, in Knidos und auf der knidischen Halbinsel sowie in der rhodischen Peraia. Unter den über einhundert Inschriften und Inschriftfragmenten, die ich auf dieser Reise aufgenommen habe, sind einige, die ich wegen der Bedeutung, die sie beanspruchen dürfen, vor der Edition in dem in Vorbereitung befindlichen Corpus bekanntmachen möchte. Sie stammen aus Knidos und geben Anlaß zu einer eingehenden Erörterung**.

Die britischen Gelehrten G.E. Bean und J.M. Cook haben in den Jahren 1949-50 ausgedehnte Reisen auf der knidischen Halbinsel unternommen. Eines der wichtigsten Ergebnisse ihrer Forschungen war folgendes¹: Es gibt in der Region von Datça/Burgaz, etwa in der Mitte der knidischen Halbinsel, zahlreiche archäologische Funde und Siedlungsspuren aus archaischer und klassischer Zeit, obwohl dort niemals Ausgrabungen stattgefunden haben, während in Tekir, am Westende der Halbinsel, keine Funde aus der Zeit vor der Mitte des 4. Jahrhunderts nachweisbar sind, obwohl diese Stätte häufig erforscht und von C.T. Newton durch umfangreiche Ausgrabungen erschlossen wurde. Sämtliche knidischen Inschriften aus dem 6. und 5. Jahrhundert und aus

* Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Leyboldstr. 68, D-5000 Köln 51, ALMANYA

** Ich danke der Generaldirektion für Denkmäler und Museen im türkischen Kulturministerium für die Forschungsgenehmigung, dem Repräsentanten der Generaldirektion, Mehmet Önder (Museum Manisa), für die Zusammenarbeit und Doç. Dr. Ender Varinlioğlu (Universität Ankara) für kollegiale Hilfe. Mein besonderer Dank gilt dem Leiter der Ausgrabungen in Knidos, Prof. Dr. Ramazan Özgan (Universität Konya), der mir die Bearbeitung der neu gefundenen Inschriften von Knidos anvertraut hat und im Team der Ausgrabungskampagne 1989 jegliche Unterstützung zuteil werden ließ.

(1) G.E. Bean - J.M. Cook, "The Knidia". *Annual Brit. School Athens* 47 (1952) 171-212 (bes. 202-204); "The Carian Coast III". *Annual Brit. School Athens* 52 (1957) 85-86.

der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts, öffentliche Dekrete, Weihinschriften, Grabinschriften, stammen aus der Region von Datça/Burgaz (und aus Kumyer), während in Tekir die inschriftliche Überlieferung erst in der Zeit nach dem Tode Alexanders des Großen einsetzt. Daraus ist zu folgern, daß in früherer Zeit eine Siedlung Alt-Knidos bei Datça/Burgaz lag und um 330 v. Chr. eine Übersiedlung nach Neu-Knidos an der Spitze der Halbinsel erfolgte².

Die Hypothese einer Verlegung oder Neugründung findet keine Stütze in den zahlreichen antiken Quellen über Knidos. Sie basiert nicht darauf, daß positive Evidenzen vorliegen, sondern darauf, daß sie fehlen: weil es in dem hellenistischen Knidos an der Spitze der Halbinsel keine Spuren aus früherer Zeit gebe, könne die Stadt in dieser früheren Zeit an dieser Stelle noch nicht existiert haben. Das *argumentum ex silentio* ist sofort fast ohne Widerspruch akzeptiert worden und stellt heute die *communis opinio* über die Geschichte von Knidos dar.

J. und L. Robert³ haben die Unterscheidung der zwei Knidos als mit Sicherheit etabliert bezeichnet und durch weitere Argumente zu vertiefen versucht. C.T. Newton habe, was auch schon Bean und Cook behauptet hatten, in Knidos/Tekir intensive Ausgrabungen durchgeführt und nichts aus der Zeit vor Alexander gefunden. Das war eine Fehleinschätzung. Newton hat vornehmlich außerhalb der Stadtmauern geforscht und in der Stadt selbst nur an einigen Stellen Sondagegrabungen und Freilegungsarbeiten durchgeführt. Selbst heute, nach der sich über zwölf Jahre erstreckenden, in großem Stil angelegten Ausgrabungstätigkeit der Amerikanerin Iris Love und drei Jahre nach Wiederaufnahme der Ausgrabungen durch Ramazan Özgan, ist Knidos/Tekir erst zu einem Bruchteil ausgegraben. Niemand vermag abzuschätzen, welche Funde dort noch zu erwarten sind. Allein diese Überlegung hätte mehr Skepsis an der Bean-Cook'schen Hypothese hervorrufen müssen.

Weiterhin heben J. und L. Robert die Bedeutung des in der Region von Datça gefundenen Proxeniadekrets für Iphiades⁴ aus der Zeit um 360

- (2) Weitere Funde nach der Publikation der Forschungsergebnisse von Bean und Cook hat S. Hornblower, *Mausolus* (Oxford 1982) 101 Anm. 180 aufgeführt: "To the evidence should be added the material published by Alan Johnston and Veronica Wilson, 'Cypriaka from Datça', *BICS* 25, 1978, pp. 33 f.; also an unpublished stone bearing a carving, of clearly archaic date, representing two human figures, 1/3 m high. This was in the courtyard of the elementary school in Datça in the summer of 1977. It was found during road works near Datça". Der Fund befindet sich nicht mehr in Datça; der derzeitige Aufbewahrungsort ist nicht bekannt.
- (3) *Bull. ép.* 1954. 228 p. 168f.
- (4) *Syll.*³ Nr. 187.

v. Chr. hervor; es sei das einzige staatliche Dokument, das den Namen der Knidier enthalte, und erhebe die Lokalisierung des alten Knidos bei Datça zur Gewißheit.

Ein weiteres Argument für die Neugründung von Knidos in Tekir gewinnen J. und L. Robert aus der Inschrift über die Einführung des Hermes Kults mit der Einleitungsformel ἐπὶ Νεοπολιτῶν προστάτῶν⁵. Sie sehen darin den Namen der neuen Stadt, die mindestens für einige Zeit, wenn nicht immer, im Gegensatz zu der alten Stadt Νεάπολις "Neustadt" geheißen haben müsse. Daß es auf der knidischen Halbinsel eine Stadt Νεάπολις gegeben habe, wird sonst weder durch Inschriften noch durch antike Quellen bezeugt, aber daß die Stadt am Westende der Halbinsel zumindest in späterer Zeit Knidos hieß, ergibt sich aus den Beschreibungen bei Strabon (XIV, 2, 15 p. 656 C.) und Plinius (NH V, 104).

Die Amerikanerin Iris Love, die, wie schon erwähnt, zwischen 1967 und 1979 Ausgrabungen in Knidos/Tekir geleitet hat, hat sich als einzige explizit gegen die Hypothese einer Neugründung von Knidos im dritten Viertel des 4. Jahrhunderts gewandt und schon nach der ersten Grabungskampagne mitgeteilt, daß sie Tonscherben aus der Zeit zwischen dem Ende des 6. und der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts gefunden habe⁶. Die Anzahl der Funde aus klassischer und archaischer Zeit hat dann im Laufe der Jahre weiter zugenommen; als bedeutendster hat neben Terrakottastatuetten, Bronzefibeln, Architektur- und Skulpturfragmenten der Torso einer unvollendeten, archaischen Marmorstatue zu gelten⁷. Allerdings ist der gegenwärtige Aufbewahrungsort dieser Skulptur nicht bekannt.

Vor Iris Love hatte auch schon H.A. Cahn in seiner Monographie über die Münzen von Knidos⁸. Einwände gegen die von Bean und Cook begründete Anschauung formuliert. Unter anderem führte er archäologische Funde an, die erst nach den Forschungen von Bean und Cook bzw. überhaupt noch nicht publiziert worden sind: 1. Auf Kap Krio gegenüber von Knidos/Tekir wurde ein weiblicher Marmorkopf gefunden (jetzt im Athener Nationalmuseum), der um 420 v. Chr. entstanden ist. 2. Emily und Cornelius Vermeule haben in den Ruinen

(5) *GIBM* Nr. 796.

(6) *Am. Journ. Arch.* 72 (1968) 139.

(7) *Am. Journ. Arch.* 77 (1973) 421 mit Tafel 75, Abb. 22; *Türk Ark. Derg.* 21 (1974) 92f. mit Abb. 123-124.

(8) H.A. Cahn, *Knidos. Die Münzen des sechsten und fünften Jahrhunderts v. Chr.* (Berlin 1970) 10-12.

von Knidos/Tekir mehrere dorische Säulentrommeln entdeckt, die in hellenistischen Gebäuden verbaut waren. Diese Säulen seien in das 5. Jahrhundert zu datieren und könnten nur aus nächster Nähe stammen (private Mitteilung an H.A. Cahn).

In den letzten Jahren hat sich die Zahl der einschlägigen Funde vermehrt. Ramazan Özgan hat in der Region von Datça eine archaische Sitzstatue vor der Zerstörung bewahrt⁹. Sie ist auf Grund von Stilvergleichen in den Anfang des 5. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren und vermehrt das Übergewicht der Funde aus Datça/Burgaz. Andererseits ist auch in Knidos/Tekir ein bedeutender Neufund zu verzeichnen. Auf dem Ausgrabungsgelände liegt ein großer Block aus blaugrauem Kalkstein, vermutlich ein Wandquader, der noch keinem der bisher bekannten Gebäude zugeordnet werden konnte. Der Stein ist auf allen Seiten gebrochen und trug einst mindestens fünf Ehrendekrete, von denen jeweils nur wenige Zeilen Erhalten sind. Die am besten erhaltene Inschrift soll hier vorgestellt werden:

	Ἔδοξε Κνιδίοις Ἀμφαρη
	Δαμοτίμο Ἀθηναῖον αὐτὸν καὶ
	ἐγγόνους προξένους ἡμεν τᾶς
4	πόλιος μετὰ τῶν ἄλλων προξέ-
	νων καὶ ἡμεν αὐτοῖς ἔσπ[λον ἐς]
	Κνίδον καὶ ἐκπλον ἀσ[υλὶ καὶ ἀ]-
	σπονδὶ καὶ ἐμ πολέμῳ καὶ ἐν ἰρή]-
8	[ναὶ καὶ αἴ τινός κα]

"Beschluß der Knidier: daß Amphares, Sohn des Damotimos, Athener, er und seine Nachkommen Proxenoí der Stadt sein sollen mit den anderen Proxenoí; daß sie das Recht auf freie Einfahrt nach Knidos und Ausfahrt haben sollen, unverletzlich und ohne besondere Vereinbarung, im Krieg und im Frieden..."

Die Buchstabenformen in dieser Inschrift sind nahezu identisch mit denen in zwei Inschriften aus der 1. Hälfte des 4. Jahrhunderts, die in der

(9) R. Özgan, "Ein neues archaisches Sitzbild aus Knidos". In: *Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, hrsg. von H. -U. Cahn, H. Gabelmann, D. Salzmann (Mainz 1989) 47-51.

Region von Datça/Burgaz gefunden wurden und nach G.E. Bean auf Grund der Ähnlichkeit der Buchstabenformen Arbeiten desselben Steinmetzen sein können: dem und dem Proxeniedekret für Iphiades aus Abydos und dem Proxeniedekret für Parmenon aus Lampsakos¹⁰. Das Ehrendekret für Iphiades und das neue Ehrendekret für Amphares stimmen auch darin überein, daß die alte Orthographie bewahrt ist (προξένο : Δαμοτιμο, ἔσπλον) und daß dasselbe Formular verwendet wird (ἔδοξε Κνιδίοις, ἔσπλον ἐς Κνίδον καὶ ἔκπλον). Lediglich ein Unterschied besteht, der allerdings nicht ins Gewicht fällt: die beiden bekannten Inschriften sind stoichedon auf den Stein geschrieben, die neue nicht. In Knidos aber kann die stoichedon-Anordnung nicht als Datierungskriterium herangezogen werden: in dem Dekret über die Reinhaltung des Dionysostempels aus der 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts¹¹ nehmen die Buchstaben die gesamte Breite des Steins ein und die Worttrennung folgt nicht den Regeln der Silbentrennung, obwohl die Anordnung der Buchstaben nicht stoichedon ist, während in einem Grabepigramm aus dem 3. Jahrhundert¹² die Buchstaben noch in gleicher Breite untereinander angeordnet sind. Auf Grund von Schrift, Sprachform und Sprachduktus kann also kein Zweifel daran bestehen, daß die neue Inschrift aus Knidos/Tekir gleichfalls in die 1. Hälfte des 4. Jahrhunderts zu datieren ist. Der Athener Amphares ist sonst nicht bekannt, auch nicht in dem Material des "Lexicon of Greek Personal Names"¹³, so daß sich durch ihn keine weiteren Argumente für die Datierung gewinnen lassen.

Das neue Dekret der Knidier aus Knidos/Tekir bildet ein genaues, zeitgleiches Gegenstück zu den bekannten Dekreten der Knidier aus Datça/Burgaz. Es liefert den Nachweis, daß es in Knidos/Tekir schon vor der Zeit, zu der nach der Hypothese von Bean und Cook die Stadt gegründet wurde, ein funktionierendes Staatswesen gab, das eine Serie von Dekreten zu Ehren von verdienstvollen Fremden erlassen hatte. Damit ist einem der wichtigsten Argumente von Bean und Cook die Grundlage entzogen und es steht zu erwarten, daß weitere Ausgrabungstätigkeit den Nachweis dafür verstärken wird, daß bereits in früher Zeit die Stadt Knidos an der Spitze der Halbinsel existiert hat.

Eine wichtige Rolle in der Argumentation von Bean und Cook spielt ferner eine Episode im Peloponnesischen Krieg, die von Thukydides (VIII, 35) berichtet wird.

(10) *Annual Brit. School Athens* 47 (1952) 186 Nr. 2.

(11) *GIBM* Nr. 786.

(12) *Annual Brit. School Athens* 47 (1952) 199 Nr. 48.

(13) *Fröhl. Mitteilung von P.M. Fraser, Oxford.*

ἐκ δὲ τῆς Πελοποννήσου τοῦ αὐτοῦ χειμῶνος Ἰπποκράτης ὁ Λακεδαιμόνιος ἐκπλευσας δέκα μὲν θουρίαις ναυσὶν, ὧν ἤρχε Δωριεὺς ὁ Διαγόρου τρίτος αὐτός, μιᾷ δὲ Λακωνικῇ, μιᾷ δὲ Συρακοσίᾳ, καταπλεῖ ἐς Κνίδον· ἡ δ' ἀφειστήκει ἥδη ὑπὸ Τισσαφέρνους. καὶ αὐτοὺς οἱ ἐν τῇ Μιλήτῳ, ὡς ἦσθοντο, ἐκέλευον ταῖς μὲν ἡμισείαις τῶν νεῶν Κνίδον φυλάσσειν, ταῖς δὲ περὶ Τριόπιον οὖσαις τὰς ἀπ' Αἰγύπτου ὀγκάδας προσβαλοῦσας ξυλλαμβάνειν· ἔστι δὲ τὸ Τριόπιον ἄκρα τῆς Κνιδίας προὔχουσα, Ἀπόλλωνος ἱερόν. πυθόμενοι δὲ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ πλεῦσαντες ἐκ τῆς Σάμου λαμβάνουσι τὰς ἐπὶ τῷ Τριοπίῳ φρουρούσας ἐξ ναυς· οἱ δ' ἄνδρες ἀποφεύγουσιν ἐξ αὐτῶν. καὶ μετὰ τοῦτο ἐς τὴν Κνίδον καταπλεύσαντες καὶ προσβαλόντες τῇ πόλει ἀτειχίστῳ οὔσῃ ὀλίγου εἶλον. τῇ δ' ὕστεραίᾳ αὖθις προσέβαλλον, καὶ ὡς ἄμεινον φαρξαμένων αὐτῶν ὑπὸ νύκτα καὶ ἐπεσελθόντων αὐτοῖς τῶν ἀπὸ τοῦ Τριοπίου ἐκ τῶν νεῶν διαφυγόντων οὐκέθ' ὁμοίως ἐβλαπτον, ἀπελθόντες καὶ δηρώσαντες τὴν τῶν Κνιδίων γῆν ἐς τὴν Σάμον ἀπέπλευσαν.

Im Winter 412/11 liegt eine kleine Flotte von zwölf Schiffen der Spartaner und ihrer Verbündeten im Hafen von Knidos. Sie erhalten aus Milet den Befehl, "mit der Hälfte der Schiffe Knidos zu bewachen, mit den anderen, die bei Triopion lagen, sich der von Ägypten her anlaufenden Lastschiffe zu bemächtigen; das Triopion ist das vorderste Kap der knidischen Halbinsel, mit einem Heiligtum des Apollon. Aber als die Athener davon erfuhren, liefen sie von Samos aus und nahmen die bei dem Triopion lauernden sechs Schiffe; die Mannschaften konnten entfliehen. Danach liefen sie in Knidos ein, griffen die unbefestigte Stadt an und nahmen sie beinahe ein. Am folgenden Tag wiederholten sie den Angriff, aber über Nacht hatten sie (die Knidier) sich besser verschanzt und die, die aus den Schiffen bei dem Triopion entkommen waren, waren noch dazugekommen, so daß sie ihnen nicht mehr so viel schaden konnten; sie zogen ab, wobei sie das knidische Land plünderten, und fuhren nach Samos zurück."

In dieser Schilderung wird deutlich, daß Triopion und Knidos zwei Orte gewesen sein müssen, die in einer gewissen Entfernung zueinander lagen, und daß Triopion westlich von Knidos gelegen haben muß. Nach Bean und Cook muß eine beträchtliche Distanz zwischen Triopion und Knidos bestanden haben¹⁴, weil die bei Triopion geschlagenen Spartaner

(14) Dieses Argument wird als das "entscheidende" auch von S. Hornblower, l.c. 101 Anm.180, angeführt: "Strongly (and almost decisively) in favour of Bean and Cook is the natural implication of a passage from Thucydides (VIII 35) which becomes unintelligible if late fifth-century Knidos be put at Tekir on the promontory tip. [...] (The Thucydides passage makes it clear that Triopion, which must surely be at or near the west of the peninsula, is distinct from and actually some way to the west of Knidos. This makes sense if pre-fourth-century Knidos was at Datça, but nonsense if [...] it be put at Tekir.)" Worin der "nonsense" besteht, hat S. Hornblower nicht erläutert.

die Stadt Knidos erst während der Nacht erreichen. Sie vermuten das Triopion im Landesinnern bei Kumyer; die Seeschlacht muß dann in der Bucht von Palamutbükü stattgefunden haben. Von dort dauert ein Fußmarsch nach Datça/Burgaz auf der heutigen Straße, die dem Verlauf der antiken folgt, sieben Stunden.

Ich halte diese Auslegung für unwahrscheinlich. Wenn man den Wortlaut bei Thukydides ernst nimmt, so lag das Triopion an der Landspitze, die von dem knidischen Gebiet am weitesten ins Meer hervorragt, also bei Kap Krio oder bei dem weiter nördlich gelegenen Kap Tekir¹⁵, eher aber bei Kap Krio, weil das der Punkt ist, den alle von Süden kommenden und nach Norden weiterfahrenden Schiffe ansteuern müssen. Ich bezweifle ferner, daß die Spartaner, die gerade von den Athenern ins Meer geworfen worden waren, schleunigst den davongelenden athenischen Schiffen zu Fuß folgten. Bei Thukydides heißt es: μετὰ τοῦτο ἐς τὴν Κνίδον καταπλεύσαντες "danach liefen sie (die Athener) in Knidos ein", nicht, wie Bean und Cook übersetzen, "danach fuhren sie weiter nach Knidos". Das bedeutet, Knidos lag damals schon am Westende der Halbinsel, auf und gegenüber von Kap Krio. Die unterlegenen Spartaner waren an Land geschwommen, hatten den Angriff der Athener auf Knidos beobachtet, nachts, als die Athener sich zurückgezogen hatten, Mut gefaßt, sich in die Stadt zu retten, und den Knidiern beim Aufbau der Verschanzung geholfen. Ich halte einen solchen Ablauf der Ereignisse für wahrscheinlicher als den, den Bean und Cook dargestellt haben, mindestens deswegen, weil er der Quelle gerecht wird.

Korrekturzusatz: In der Diskussion und in Gesprächen nach dem Vortrag machten mich Dr. -Ing. Hansgeorg Bankel (DAI Istanbul) und Dr. Johannes Nollé (DAI München) auf eine jüngst erschienene Publikation aufmerksam, die mir entgangen war: Nancy Demand, "Did Knidos Really Move? The Literary and Epigraphical Evidence". *Classical Antiquity* 8.2 (*California Studies in Classical Antiquity* 20.2) (1989) 224-237. Die Verfasserin kommt in dem Aufsatz nach eingehender Analyse der literarischen Zeugnisse über Knidos (einschließlich der oben diskutierten Thukydidesstelle) und der (gleichfalls oben erwähnten) Inschrift *GIBM* Nr. 796 mit der Einleitungsformel ἐπὶ Νεοπολιτῶν προστατῶν zu dem Schluß: "Bean and Cook's hypothesis was a daring and imaginative one, but a hypothesis nonetheless. It fails to hold up under examination, and thus the answer to the question with which we began must be no: Knidos did not really move" (p. 237).

(15) So H.A. Cahn, l.c. 11.

SAGALASSOS 1989

*Marc WAELKENS**
Stephen MITCHELL
Eddy OWENS

During 1989 the Pisidian survey project continued for its fifth season at Sagalassos¹. The survey was directed in the first half of the season by Dr. S. Mitchell (University College of Swansea) and in the second half by Prof. M. Waelkens (Catholic University of Leuven and National Fund for Scientific Research, Belgium).

The team consisted of Prof. W. Viaene (geologist), Dr. M. Lodewijckx, R. Degeest, E. Scheltens, L. Vandeput, H. Bracke, A. De Daele, P. De Jonghe (Catholic University of Leuven, Belgium), Dr. E. Owens (University College of Swansea), Dr. Chr. Lighthfoot (The British Institute of Archaeology at Ankara), R. Fursdon, R. Harrison and A. Young (topographers, University of Newcastle), and F. Richards (Sydney University). For 3 weeks we were joined by Selçuk Başer, director of the Museum of Burdur, who with M. Waelkens, directed a rescue excavation in the potter's quarter (see separate article in this volume). Muhsin Endoğlu (Boğazköy Museum) represented the Turkish Antiquities Department. The main financial support came from the National Fund for Scientific Research (Belgium), the Prime Ministry of the Flemish Community (Belgium), the Flemish Ministry of Education (Belgium), the British Academy and the British Institute of Archaeology at Ankara. Thanks are due to the Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel

* Prof. Marc WAELKENS, Department of Archaeology Blijde Inkomststraat 21 3000 Leuven / BELÇİKA.

Research Associate of the National Fund for Scientific Research (Belgium); Department of Archaeology, Catholic University of Leuven (BELÇİKA)

Stephen MITCHELL, 39 Sketty Road Uplands Swansea, İNGİLTERE

Dr. J. Eddy OWENS, J. Eversley Road, Swansea, Wales, İNGİLTERE

(1) For earlier reports see *Anat. Studs.* 33 (1983), 9-11; 34 (1984), 8-10 (Pisidian Antioch); 36 (1986), 8-10; 37 (1987), 37-47; 38 (1988) 53-65 (Cremna and Sagalassos); 39 (1989), 63-77 (Ariassos and Sagalassos).

Müdürlüğü, which gave permission for the survey and the rescue excavation, to the staff of the Emniyet Müdürlüğü in Burdur, and to the Belediye officials and the inhabitants of Ağlasun for their help and support.

1) The City Plan (M. Waelkens)

The plan of the city at 1:1000, begun in 1986, was expanded towards the west by the surveyors from Newcastle upon Tyne (Fig.: 1). Here the northern half of the surveyed area consisted of a large domestic quarter, with terrace houses, many of them provided with large cisterns, some of the houses being partly rock-cut. This domestic quarter was surrounded on three sides by various necropolies containing Hellenistic ostothecae, Roman sarcophagi and late antique arcosolia. In late antiquity the northern section of this domestic quarter was surrounded on the west and on the south by a roughly built fortification wall. It is now completely collapsed, but was originally linked with the Late Hellenistic fortification in the northwestern part of the city. This late enclosure also incorporated a Roman peripteral temple with a garland frieze, the style of the garlands suggesting a date in the 3rd century A.D.

2) The Temple of Apollo Klarios (M. Waelkens)

The survey of the sanctuary dedicated to Apollo Klarios and later changed into a christian basilica, already started last year², was completed this season. Near the northwest corner of the sanctuary another entrance of Augustan date was studied. Like the main entrance in the east temenos wall³, this propylon had an Ionic façade towards the courtyard. Later it was dismantled and reused in the northern enclosure of a small courtyard extending in front of the narthex of the basilica. The exterior of this propylon was of the Doric order. The metopes of its frieze were decorated with alternating ivy wreaths, probably referring to the Klareia, the games connected with this temple and mentioned in several inscriptions, and with bows and arrows, which were clearly symbols of the god himself⁴. Several plain Ionic columns (5.18 metres high) on the slopes to the west of the temple terrace, as well as their bases, one of them still in situ, belong to a colonnade which must have surrounded at least the northern side of the temple courtyard.

(2) See *Anat. Studs.* 39 (1989), 70-73, Figures: 4-5.

(3) See *Anat. Studs.* 39 (1989), 71, Figure: 4.

(4) For a slightly mistaken description of the same gateway, Part of which was then better preserved, see also K. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens II* (1892), 132-133.

Further study of the christian basilica which replaced the temple, most probably during the 5th century A.D.⁵, provided valuable information as to the original outlook of the pagan sanctuary. It thus became clear that, whereas the columns of the peristasis, which had consisted of 6 x 11 Ionic columns, were reused inside the church to create its three aisles, both extre-mities of the temple proper, at least on its north side, simply had been moved outwards, where they formed the corners of the new building. Since the central part of the north wall of the basilica was longer than that of its pagan predecessor, the sima blocks of the peripteros were incorporated into its upper courses. The west wall of the church which contained its three entrances, was built with blocks from the rear wall of the cella, some of the peripteros architraves (reused as doorposts), gable fragments, and a large number of krepis blocks. These steps still preserved the bosses used as a lifting device, which after the completion of the temple had never been removed, probably because of their decorative value⁶. The south wall of the church consisted of gable and krepis parts, while its upper courses were mainly built with elements from the peristasis entablature (architraves, frieze blocks, sima fragments). Most of the architraves however, were reused inside the church on top of the original columns which now divided the aisles. The pagan dedication to Apollo Klarios and the Emperors was probably plastered over. The absidal eastern extremity of the church was built with mortared rubble. A detailed study of all reused elements allowed a reconstruction of the Apollo temple as an Ionic peripteros (roughly 13.50 x 24.75 metres) of 6 x 11 columns (Fig.: 2), with a 3.745 metres deep pronaos and a naos which must have been approximately 14.65 metres long. The walls of pronaos and cella, which had plain corner pilasters, were made of pseudoisodomic courses, whose height decreased towards the top in order to create the illusion of a very high wall. The masonry with nicely claw chiseled surfaces on the exterior, is of the highest quality. On the interior however, the stones had a pick-hammered surface since they were covered with marble veneering. As mentioned last year, the terrace, its temenos and the first temple must have been built during the reign of Augustus. Yet the actual entablature fragments and peripteros capitals are clearly more recent and belong to a rebuilding of the temple - perhaps after an earthquake - by Ti. Flavius Collega, his wife Fl. Donille and her family. In fact the dedicatory inscription does not exclude that this building phase merely consisted of a rebuilding of the peripteros (including the gables) and of the creation of a new wall

(5) See *Anat. Studs.* 39 (1989), 72, Figure: 5.

(6) On such an ornamental use of lifting bosses, see Th. Kalpaxis, *Hemiteles. Akzidentelle Unfertigkeit und "Bossen-Stil" in der griechischen Baukunst* (1986), pls. 8, 9, 23, 30, 32).

veneering for the cella. The fine cella walls probably belong to the original Augustan building. The dedication places the inauguration of the new or renovated temple under the governorship of a certain Proclus⁷, who should be identified with Cn. Arrius Cornelius Proculus, governor of Lycia-Pamphylia in 138/139-139/140 A.D.⁸. The completion of the new temple thus preceded that of the sanctuary dedicated to Antoninus Pius by a mere decade (see *infra*).

3) *The Temple of Antoninus Pius (M. Waelkens)*

A second building complex studied in 1989 was the large sanctuary dedicated to Antoninus Pius. It stood in a very commanding position on one of the lower terraces of the city⁹, whose northeast corner had been reinforced by an impressive terrace wall (Fig.: 5). It consists of a courtyard of 68.80 x 46 metres, surrounded by a 7.20 metres wide portico on all four sides (Fig.: 4), bringing the overall dimensions of the sanctuary to approximately 82.40 x 60.40 metres. The western temenos wall facing the street, was decorated on both sides with half pilasters, which corresponded with the columns of the courtyard porticoes. In the center of this wall a nice propylon gave access to the sanctuary proper. In the axis of the courtyard stood a large Corinthian temple (26.80 x 13.80 metres) with 6 by 11 columns (6.52 metres high). The temple (Fig.: 3 and 6) had a very deep pronaos (8 metres) with a richly decorated door with pulvinated doorposts and doorlintel, and a rather short cella (9.30 metres). All elements of the elevation have been found. They include the capitals (Fig.: 7), the architraves (Fig.: 8), a beautiful tendril frieze (Fig.: 9), horizontal cornices decorated with lion spouts alternating with tendrils (Fig.: 10), and sloping cornices decorated with palmettes (Fig.: 11). The architectural ornaments are of the highest quality and once more illustrate the extraordinary craftsmanship of the local stonemasons. These ornaments exclude a date late in the reign of Antoninus Pius, whose cult the building eventually served¹⁰. In fact the frieze, with its clear arrangement and its tendrils not yet obliterating the background (Fig.: 9), can best be compared with the theatre frieze at Aizanoi, carved in the second quarter of the second century A.D.¹¹. The many winding offshoots

(7) Lanckoronski II, 216 no. 200.

(8) B. Rémy *Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J. -C. - 284 ap. J. -C.)* (1989), 302 no. 248.

(9) See Lanckoronski II, 128-130, 145-149.

(10) Lanckoronski II, 224 no. 188. There can be no doubt that the dedication was the original inscription of the building.

(11) See *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure sous la direction de Ph. Le Bas. Planches de topographie, de sculpture et d'architecture gravées d'après les dessins de E. Landron, publiées et commentées par S. Reinach* (1888), pl. 11. On the date of this building see recently A. Hoffmann, *X. Kazi Sonuçları Toplantısı II* (1988), 207.

of the tendril stems find good parallels on the Agora Gate from Miletus, built in the twenties of the second century¹². On some tendril fragments the leafs have partly drilled edges similar to those of two Hadrianic friezes, respectively, from Aphrodisias and from Didyma¹³. On the other hand the tendrils are not as heavy as those on some late Hadrianic friezes¹⁴. All of this suggests a rather long construction period for the temple, starting in the reign of Hadrian, but apparently not completed before the earlier part of the reign of his successor to whom the building eventually was dedicated.

A careful study revealed that the gables and the cornices had already been dismantled in late antiquity and that they had been arranged in orderly rows around the temple, where they still can be seen (Figs.: 10 and 11). This was done in order to reuse the frieze of the temple, many fragments of which were reused in the north wall of the western basilica of Sagalassos. The complete upper half of the pronaos had already been dismantled when the temple eventually collapsed as the result of an earthquake. Several fragments of it were reused in some very late constructions, apparently sheep dens. Other elements had been reused in the late fortifications along the main north-south street of the city.

A reconstruction drawing of the temple façade based upon a meticulous measuring of the corner blocks (Fig.: 3) shows a rather steep gable, like that of the Apollo Klarios temple. It is very tempting to connect this unusual local architectural feature with possible Syrian influences, which may also be detected in some of the earlier Hellenistic buildings at Sagalassos¹⁵.

4) *The main north-south street of the Lower City (M. Waelkens)*

To the west of the Sanctuary of Antoninus Pius, the main north-south axis of the Lower City was mapped by Ch. Lightfoot and F. Richards. The street was nearly 280 m long and 9 m wide. The difference

(12) V.M. Strocka, *Das Markttor von Milet* (1981), figs. 18, 20, 21.

(13) Strocka, op. cit., 28, figs. 47-48.

(14) For instance Strocka, op. cit., figs. 49 and 51.

(15) This was pointed out to me by A. Schmidt-Colinet. For similar gables from Palmyra, see for instance I. Browning, *Palmyra* (1979), 88 (Severan gateway), 185 (Diocletian Tetrapiylon). Such gables are also a feature of Palmyrenan temple tombs, studied by A. Schmidt-Colinet in a not yet published Habilitationsschrift (*Studien zur Palmyrenischen Grabarchitektur. Das Tempelgrab Nr. 36 und seine Ausstattung*, 1990, fig. 12b). As M. Waelkens will show in a forthcoming article (*Acta Archaeologica Lovaniensia*), the Hellenistic Corinthian capitals from Sagalassos also seem to be of Seleucid origin.

in level of nearly 25 metres between its northern and its southern extremity was overcome through its arrangement in three sections situated at a different heights and connected by monumental stairways.

The lay-out of the northern section of the street must go back to the first century B.C., since a nice Late Hellenistic monument with a weaponry frieze was erected near the intersection with a large west-east street. In the first century A.D. the street seems to have received a fine gateway near its southern extremity, which formed a counterpart to the late-Augustan or Tiberian northern gateway connecting the street with the Lower Agora¹⁶. At least parts of the street had porticos in front of shops. Yet most of the buildings along the street were dismantled in Late Antiquity and their blocks reused in the construction of long walls on either side of the street and of tower-like constructions above the steps connecting the various street sections.

5) *The Roman Bath House (S. Mitchell)*

The main city Bath House was built on the natural hill east of the Lower Agora and to the south of the modern road which runs through the site. It extends for over eighty metres east-west and 55 metres north-south, and originally stood three storeys high (Fig.: 12). These dimensions make it one of the largest bath buildings in southern Asia Minor. The three storeys were necessary to accommodate the building to the contours of the hill. The lowest level was only constructed on the west side facing the Lower Agora and on the south side where the hill slopes steeply into the depression which separates the Bath House from the hill where the Sanctuary of Antoninus Pius was built. These lowest parts of the building must have contained service rooms connected with the heating system, and could be reached through a doorway with undecorated doorposts and lintel which opened onto the area behind the east portico of the Lower Agora.

To the north of this door a broad staircase, of which a single block survives *in situ*, must have linked the pavement level of the Lower Agora with the two upper storeys of the Bath Building. The remains of at least six doorways with moulded doorposts and lintels, the latter ranging between 2.36 and 2.99 m wide, were the main feature of an elaborate entrance to the Bath House on this side. The combined width of these doors exceeds the currently visible gap in the existing west wall so they cannot have been arranged as a continuous series of entrances on one

(16) *Anat. Studs.* 39 (1989), 68-69, fig. 2.

level. More probably they were arranged in a-shaped recess and led to rooms on both the second and third storeys. The largest lintel and sections of its doorposts have fallen in a central position at the top of the staircase, approximately at the level of the third floor, to which this door led (Fig.: 13).

The floor level of the third storey was marked on the outside by a cornice which projects 55 cms. from the wall face. The cornice runs from a point 1.27 m south of the north west corner around the entire west and south sides as far as the south east corner. The north wall, however, appears to have been undecorated apart from a large Pisidian shield device carved on a block 2.50 m east of the north west corner. The masonry of the exterior walls consisted of large unmortared ashlar blocks laid in even courses whose heights vary between 0.90 and 0.40 cms. and usually decorated with irregular drafted margins about 4-15 cms. wide (Fig.: 14). At Sagalassos itself the best parallel for this construction technique is supplied by the north wall of the Upper Agora, probably built in the late first century A.D., which has similar masonry and an intermediate cornice.

The south west side of the Bath House followed an indented zig-zag line designed to offer the maximum exposure to the afternoon sunshine, which would have been a source of heat as well as light. Originally the desing had a simple plan which narrowed in two steps from its widest point at the east to the west end whose width was around 29 m. However, at a subsequent date the first recess from the east was filled out with an additional roughly square area whose south wall actually projected 1.50 m beyond the original limits of the building. The cornice moulding of this new section corresponds very closely to the original cornice profile but the masons did not attempt a properly bevelled join with the old section at the west end but simply stopped the new section of moulding at the point where it reached the projection of the original moulding which adjoined it. This new section was probably built as a result of the partial collapse of the earlier wall. The original walls in this area were constructed on the steepest slope of the hill and may have been inherently unstable and vulnerable, for instance, to earthquake damage. Another addition to this part of the building was a staircase situated immediately to the east of the surviving west-facing window of the second recess. The treads ran round the four sides of a rectangular pier made of ashlar blocks and linked the second and third storeys.

An exercise area, 12.80 m broad, ran along the whole length of the east side of the building and occupied the full height of the second and third storeys. This was covered for most of its length by huge vaults made from mortared rubble which sprang from two rows of eight rectangular ashlar piers. The present-day ground level of the central section of this area, measuring 12.80 x 12 m, is around 1.50 metres lower than that of the sections to the north and south, suggesting that it was originally an unroofed courtyard.

The exercise 'corridor' along the long east side was oriented exactly to Magnetic North. To the west a series of perhaps seven vaulted chambers set at right angles to the 'corridor' ran into the interior of the Bath House at second storey level. It seems likely that two rows of ashlar vaults, two of which can still be seen, ran behind these chambers but at right angles to them, parallel to the 'corridor' on a north-south orientation. The position of rooms at this second storey level should become clear with excavation. By contrast the arrangement of the rooms on the top floor, which need not have covered the entire surface area of the building, is likely to remain a matter for conjecture.

The interior construction of the building combined the use of mortared rubble, which was certainly used for some of the vaulting, with unmortared ashlar stone work, used for the supporting piers and some of the smaller vaults. The visible surfaces of these are covered with small rectangular holes to take the iron fittings for marble revetment panels, implying that the building was sumptuously finished on the inside. The broken fragments of marble cladding found on the site included several moulded pieces.

There is no close parallel for the plan of the Sagalassos Bath House. The size and overall shape of the complex, with the indented south west wall, are similar to the newly excavated South Bath at Perge, which is probably of Hadrianic date. However, the long covered exercise area on the east side is reminiscent of similar features in second century Bath Buildings in the Maeander basin at Tralles and Hierapolis. A second century date is highly probable for the Sagalassos building also. It could well have been built around the same time as the nearby Nymphaeum which was constructed during the 120 s and overlooked the Lower Agora from the north (*Anat. Studs.* 39 (1989), 73-4). Both probably received their water from the same source, the newly-discovered Roman aqueduct which brought water from springs to the east of the city.

The Water Supply of Sagalassos (E. Owens)

This season's work included a detailed study of the system of aqueducts which delivered water to the city to supplement the supplies already available on the site. To the east of Sagalassos three aqueducts were discovered which brought water from springs approximately 2 kms away. Two of them, delivering water to the upper, hellenistic parts of Sagalassos, were hellenistic in date. The third was Roman. All three were impressive feats of engineering and indicate the lengths to which ancient cities were prepared to go in order to ensure adequate supplies of running water.

The Hellenistic Aqueducts

The two aqueducts supplying the hellenistic parts of the city brought water from a spring located in a narrow, steeply sloping, enclosed valley to the east of Sagalassos. The spring itself is now dry but a crevice in the rock and an associated dressed stone indicate the source of the water and presumably a catch basin at the point at which the aqueduct began. The steepness of the valley in the immediate vicinity of the spring has removed all traces of the channelling. However, approximately 120 m below the spring, the remains of both aqueducts were discovered at the point where the channels skirted the shoulder of the hill enclosing the western side of the valley, before running westwards towards Sagalassos; and from this point onwards, despite the landslips which had destroyed sections of the aqueducts, both were traced virtually to the city.

Of the two, the lower aqueduct had suffered particularly from successive landslips, earthquakes and general erosion. Its remains were confined to small weathered sections of open rock-cut channel of similar dimensions to the upper channel.

The upper aqueduct, situated only 1.00-4.00 m above the lower channel, was much better preserved. Like the lower, it comprised a rock-cut channel which was excavated into the face of the cliff. In places it utilised the natural crevices and fissures in the rock, which were often impressively cut back and dressed. At one point, where the cliff was vertical, the channel was set in the floor of an artificial gallery, which was hewn into the rock, allowing only sufficient height for a man to crouch and to swing a pick (Fig.: 16).

The channel itself was rectangular in section ca. 50-55 cms. in width, although at one point it widened out to 90 cms. Its height varied between 0.50-1.00 m. A narrow ledge, ca. 4 cms. in width on either side of the channel was obviously a rebate to receive a cover (Fig.: 15). Fragments of flat cover tiles together with pieces of cement, including a large triangular-shaped fragment, suggests that the cover took the form of an inverted 'V' constructed of two large cover tiles which were cemented together. Three complete tiles, which could have formed the aqueduct cover, were stored at the site guardian's house.

Closer to the city several major landslips had destroyed almost all traces of the aqueduct although two lengths of the channel, heavily eroded and filled with debris, again confirmed its line. However, well-preserved sections of both channels were again discovered cut into the face of a rock outcrop immediately to the east of the city.

What happened to the water once it reached the city is uncertain. Slight traces of one of the channels were again found on the eastern slope of a rocky spur which bounds the eastern side of the Potters' Quarter and industrial area of the city. Although here the remains of the channel were confined to small highly eroded sections, it led towards a stone-lined, rectangular depression, situated on top of the ridge. It is possible that this structure was the receiving and settling tank from which the water was distributed to varying points in the city. Inside the city itself all traces of the aqueduct have disappeared.

The chronology of and the relationship between the upper and lower aqueducts remains unclear. It is possible that they drew water from different sources, and certainly there was at least one other spring lower down the valley which supplied the Roman aqueduct. This spring, however, was far too low to supply the upper aqueducts, and investigations in the valley at a height sufficient to supply them revealed no other source. Furthermore, the proximity of both channels to each other and the fact that they follow exactly the same course suggests that they utilised the same source of water.

A more plausible explanation for the existence of two aqueducts is that they are not contemporary but the lower channel antedates the upper. However, it was constructed on ground which was found unsuitable and was destroyed in antiquity by landslips and earthquakes. Thus, when it was decided to rebuild, a higher, more secure route was chosen, although it involved extensive quarrying of the cliff face.

The Roman Aqueduct

The Roman aqueduct was situated on the gently sloping ground below the cliffs into which the hellenistic aqueducts had been cut. Its source was a spring situated lower down and on the other side of the same valley from which the other two aqueducts drew water. The spring is still active today and recent excavations by local farmers to improve the supply have uncovered the remains of the spring house.

The structure is substantial and consists of an irregular, trapezoidal shaped chamber, the walls of which are constructed of large elongated rectangular blocks of local limestone of varying sizes and arranged in regular horizontal courses. The water inlet was a circular opening cut into the rear wall of the chamber. The newly excavated fill from the spring house also contained several pieces of large diameter terracotta water pipe (int diam. 0.25 m).

The steepness of the slope and the consequent erosion has removed all traces of the aqueduct from the vicinity of the spring house. However, the discovery of four cut stone bases *in situ* and set at regular intervals across the bottom of the valley approximately 20 m below the spring, indicates that the aqueduct was carried across the valley on an arched bridge. Again on the opposite slope the heavy, impenetrable undergrowth made it impossible to find any traces of the aqueduct until the ground gave way to a system of terraced fields which extended below the cliffs.

Here, at the point where the fields met the more steeply sloping ground below the cliffs an ancient roadway was found. The road linked the above valley to Sagalassos and was obviously the means by which sarcophagi, which were quarried and cut in the valley, were taken to the city. Alongside the road an extensive section of the aqueduct was discovered. It comprised a solid wall constructed of large, irregular boulders approximately 1.00 m in width and preserved to a height of ca. 0.50 m. The wall probably supported a pipeline of jointed terracotta sections, a few fragments of which were found in vicinity of the spring house and in the fields along the course of the aqueduct.

The solid wall of the aqueduct was followed for several hundred metres to a low knoll overlooking a shallow depression. A section of the solid stone wall together with terracotta pipe fragments were again discovered in the field. From this point onwards the terrain becomes rocky, barren and is crossed by narrow gulleys, and consequently the

aqueduct became intermittent, although pieces of the solid wall and fragments of terracotta piping allowed its line to be followed in the direction of the city. In the immediate vicinity of Sagalassos the rugged nature of the terrain and the presumably the cutting of the modern road upto the site has removed all traces of the aqueduct, although a length of stone wall observable in the bank of the modern road could conceivably be the foundation for the pipeline. The ultimate destination of the Roman aqueduct is unknown. It is possible, however, that one of its primary functions was to supply the large bathing establishment which formed part of the Roman civic centre of the city.

Preliminary investigations to the west of Sagalassos have also uncovered traces of another aqueduct. Like the Roman aqueduct to the east it consisted of a solid boulder wall and associated terracotta pipe fragments. In addition well-cut limestone blocks and at least one fluted column drum were utilised in the construction of a modern reservoir for the still-active spring, and might indicate the position of an ancient spring house. This system will be the object of study in a future season.

Sagalassos 1988

TEMPLE OF APOLLO KLARIOS

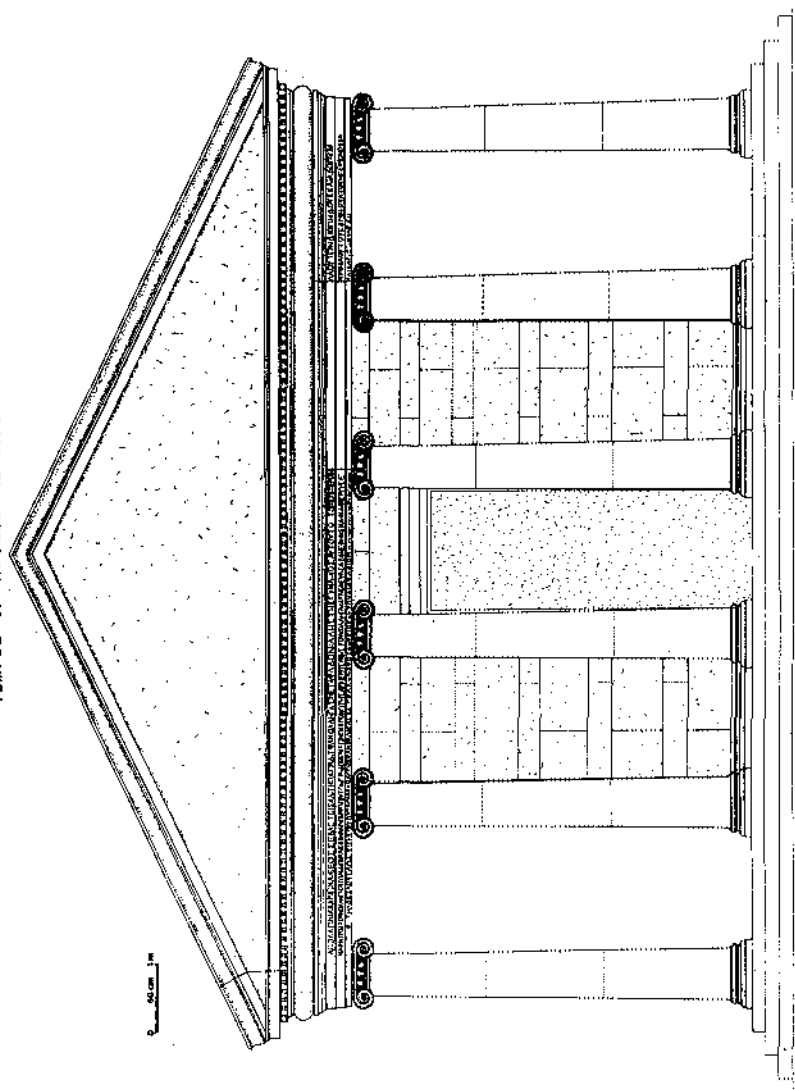

Fig.: 2- Reconstruction of the 2nd. Cent. A.D. phase of the Temple of Apollo Klarios

Measured and drawn by M. WILLEMS

Sagalassos 1989

TEMPLE OF ANTONINUS PIUS

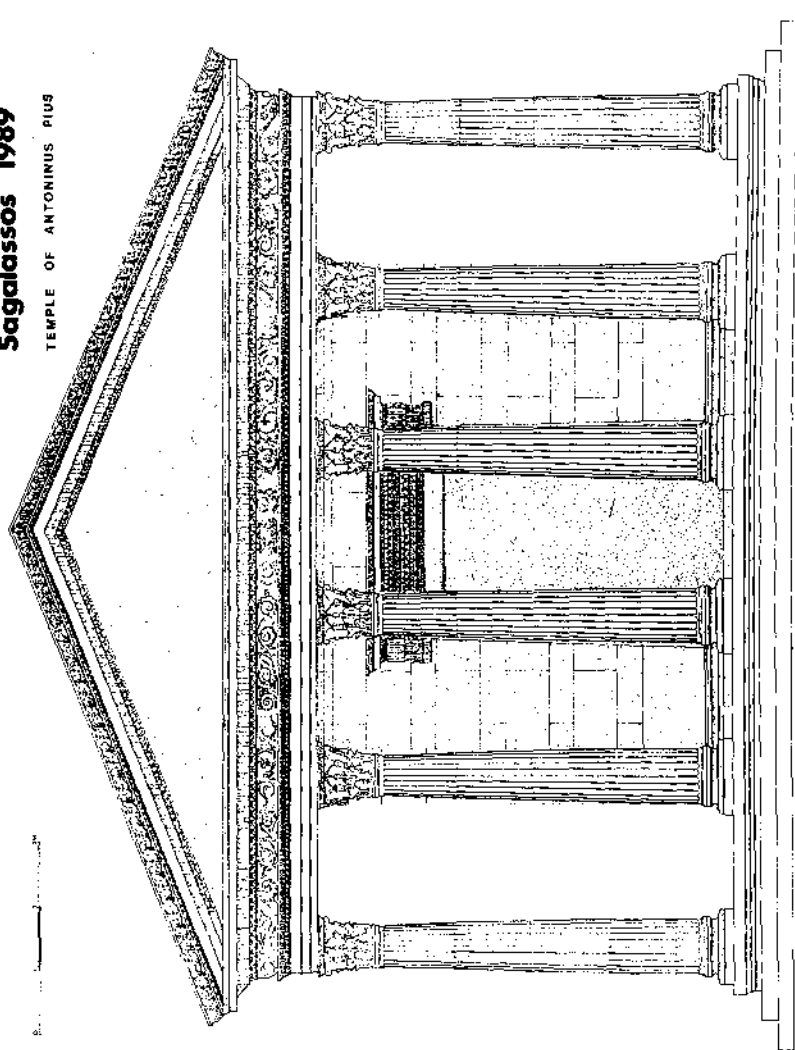

Fig.: 3- Reconstruction of the façade of the Temple of Antoninus Pius

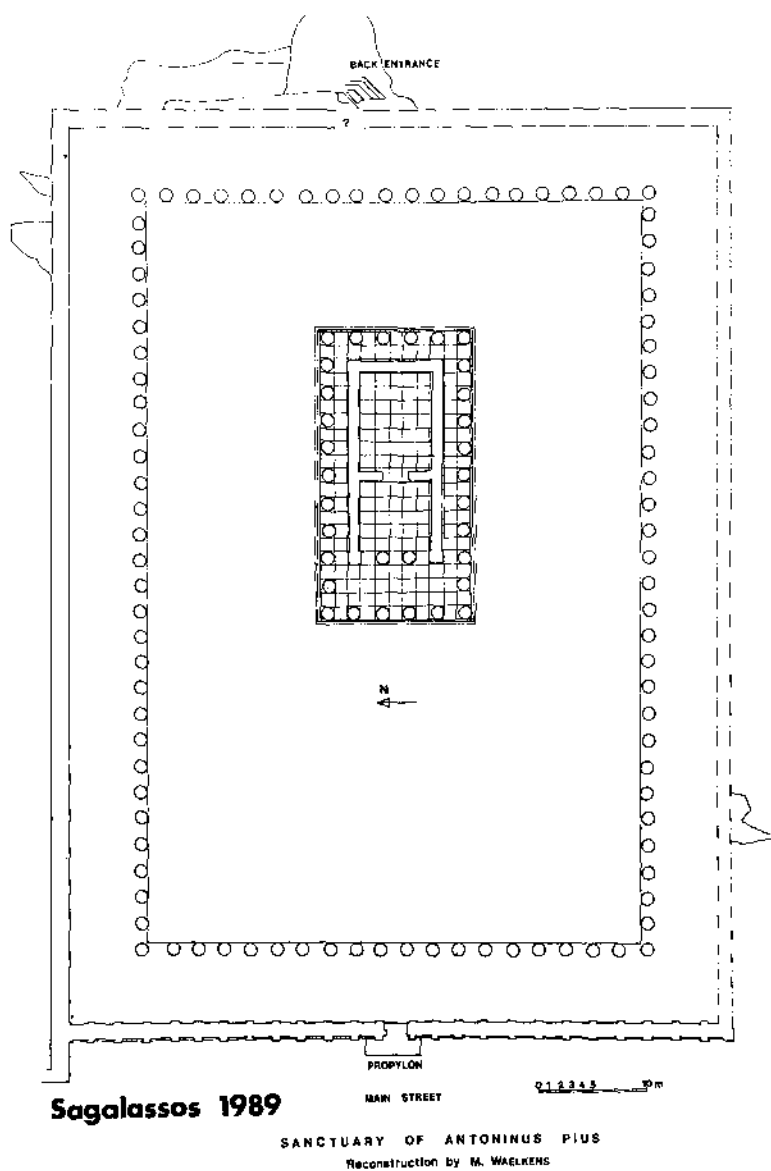

Fig.: 4- Reconstruction of the Sanctuary of Antoninus Pius

Fig.: 5- Terrace wall at NE corner of the Sanctuary of Antoninus Pius

Fig.: 6- SE corner of Temple of Antoninus Pius: Stylobate and external socle moulding of cella wall.

Fig.: 7- Temple of Antoninus Pius: Corinthian capital

Fig.: 8- Temple of Antoninus Pius: Architrave

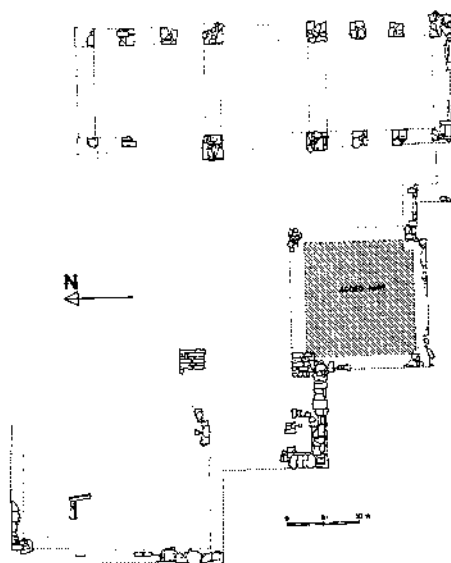
Fig.: 9- Temple of Antoninus Pius: Frieze block

Fig.: 10- Temple of Antoninus Pius: Cornice block

Fig.: 11- Temple of Antoninus Pius: Sloping cornice

Sagalassos 1989

THE ROMAN BATHS
Measured and drawn by S. MITCHELL, P. DICKENS
Reconstruction M. VANDERLINDEN

Fig. : 12- Reconstructed Plan of Sagalassos, Bath House

Fig.: 13- Lintel and doorpost from W door leading to third floor of the Bath house

Fig.: 14- S Wall of Bath House showing masonry, projecting cornice, and bottom course of third floor.

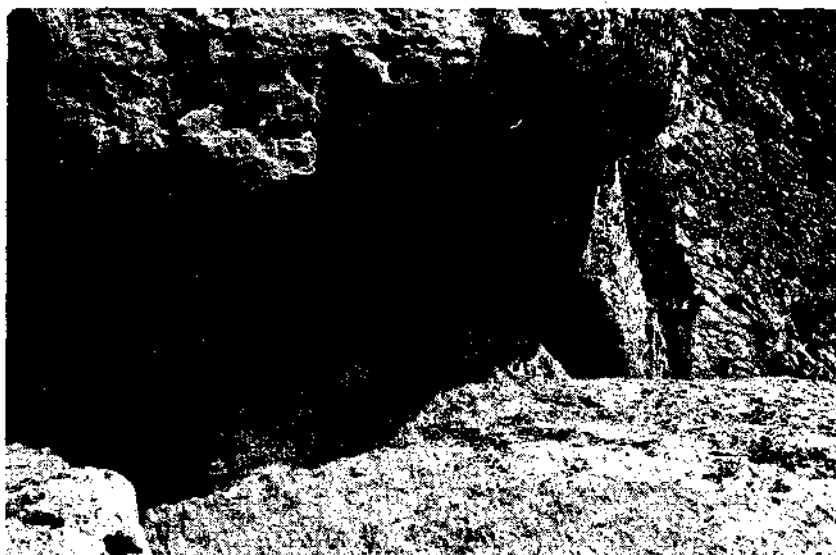

Fig.: 15- Hellenistic upper aqueduct channel with revetments for file covering

Fig.: 16- Deeply cut channel of Hellenistic upper aqueduct

LİKYA'DA TİYATRO ARAŞTIRMALARI

H. Yaşar ÖZBEK*

Genel

Özellikle Likya bölgesindeki sahne binaları korunmuş durumda olan tiyatroları incelemeyi amaçlayan araştırmalar, 1988 yılında bölgedeki şehirlerin büyük bir kısmındaki tiyatroların son durumlarının tesbiti ile başlamıştır¹. Araştırma konusu kapsamına yaklaşık 15 adet tiyatro alınmıştır.

Araştırmalarda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmış hedef alınmıştır:

Öncelikle tiyatroların bugünkü durumlarının tesbiti.

Eldeki eski dökümanların, epigrafik malzemenin incelenerek özellikle sahne binalarının yapı özellikleri, inşa edilmiş şekilleri ve dönemlerinin belirlenebilmesi.

Sahne binaları ile kavealar arasındaki bağlantıların, bina yüksekliklerinin ve kaç katlı olabileceklerinin, proskenion ve pulpitumlarının yapı ve özelliklerinin tesbiti.

Mümkün olduğu takdirde sahne binalarının rekonstrüksiyon denemelerinin yapılması.

Ayrıca Likya yaşamında tiyatronun önemi ve fonksiyonunun belirlenmesi.

1989 yılındaki incelemeler bölgenin batısındaki birkaç şehirde sürdürülmüştür. Şu ana kadar elde edilen ilk sonuçlara göre tiyatrolar hakkında özetle şunları söylemek mümkündür:

* II. Yaşar ÖZBEK, Institut für Klassische Archäologie Universität Wien Franz-Klein-Gasse 1, A-1190 WIEN /AVUSTURYA.

(1) T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bana bu araştırma fırsatını verdiğinden dolayı teşekkür borçluyum. Sayın hocalarım Prof. Dr. Jürgen Borchhardt'a, Prof. Dr. Cevdet Bayburtnuoğlu'na ve Yük. Mimar Paul Knoblauch'a ve ayrıca Antalya ve Fethiye Müzeleri yetkililerine ve ayrıca her türlü yardımlarından dolayı A.A. Tye (Viyana) çok teşekkür ederim.

Hemen hemen bütün tiyatroların kaveaları yamaca yaslanacak şekilde inşa edilmiştir. Yunan tiyatrolarında gördüğümüz bir özellik olarak karşımıza çıkan bu duruma, tabii ki bölgenin dağlık bir yapıda oluşu imkân sağlamıştır.

Kavealar Anadolu'nun bir çok tiyatrosunda da görülebileceği gibi yarım daireden büyük bir yapıya sahipler. Bu arada bu kuralın dışında kalan bir kaç tiyatro arasında, Phaselis ve Olmypos tiyatroları sayılabilir. Gerek yapı, gerekse büyüklük açısından birbirine benzer yapıdaki bu iki tiyatrodaki kavealar yarım daire olarak ve tipik Roma tiyatrosu kavea şekline uygun olarak yapılmışlardır. Bir başka tiyatrodaki Nisa'daki kavea yarım daireden de ufak bir dilim oluşturacak şekilde inşa edilmiştir. Tiyatro bu şekli ile bölge içinde tek ve Anadolu'da çok nadir rastlanan bir görünümde karşımıza çıkmaktadır. Tiyatronun bu durumunu üzerinde inşa edilmiş olduğu yamacın yapısı ile açıklamak mümkündür.

Orkestralar da kaveaların yapılarına uygun olacak şekilde tam veya yarım daire olarak görülmektedir.

Tiyatroların büyük bir kısmında paradoslar açık ve sahne binaları ile kavealar birbirleri ile bağlantısız olarak yapılmışlardır. Tonoz v.s. ile kavea-sahne binası arasında bağlantısı olan tiyatlara Limyra, Myra, Olmypos (sadece batı girişi), Xanthos örnek olarak verilebilir. Bugün tamamen açık durumdaki Rhodiapolis Tiyatrosu'nun batı girişinin tonozla kaplı olduğunu ispat edecek malzeme yüzeyde görülebilir durumdadır.

Sahne binaları istisnasız beş kapı vasıtası ile orkestraya açılmaktadır. Bu kural sahne binasının büyüklük veya küçüklüğüne bakılmaksızın bölgedeki tüm tiyatrolar için geçerlidir. Aynı zamanda Anadolu'nun bir çok tiyatrosu için de bunu söylemek mümkündür.

Proskenion yükseklikleri tesbit edilebildiği kadarı ile tiyatroların büyük bir çoğunluğunda, Vitruvius'un Roma tiyatrosu için bize bildirdiği 5 ayakdan daha yüksek inşa edilmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resimde de açıkça görülebileceği gibi, kaveaların çoğunluğu güneşe, yani denize doğru açılmaktadır (Resim: 1). Buna uygun olarak da sahne binaları doğu-batı istikametinde uzanacak şekilde inşa edilmişlerdir. Bu tür yönlendirmede güneş ışınlarının geliş yönü ve rüzgâr yönü rol oynadığı gibi, şehrin diğer yapıları ile olan bağlantı ve şehirlerin kurulduğu yamaçların yönleri de bu seçime etki etmektedir.

"Mimari Üzerine 10 Kitap" adlı eserinde Vitruvius bize "Theatrum Graecorum" ve "Theatrum Latinum" olmak üzere iki tiyatro tipinden ve

bu tiyatroların inşa ediliş özelliklerinden bahsetmektedir. Bu bölgedeki tiyatroların yukarıda sayılan genel özellikleri Vitruvius'un bize bildirdiği kurallar ile karşılaştırılınca, görülüyor ki büyük bir çoğunluğu "Theatrum Graecorum" ile benzerlik gösterecek şekilde inşa edilmiştir. Antik tiyatrolar üzerine birçok eser yazmış olan Wilhelm Dörpfeld, "Vitruvius'un Yunan Tiyatrosu" adlı makalesinde, "Theatrum Graecorum" için verilen kurallara uyan tiyatroların Anadolu Tiyatroları olabileceğini belirtmiştir².

Kısaca söylenebilecek bu genel birkaç özellikten sonra 1989 yılında bölgenin batısında incelenmelerine başlanmış olan dört tiyatro hakkında kısaca şunları söylemek mümkündür:

Pınara Tiyatrosu

Mugla İli, Fethiye ilçesi, Minare köyü yakınında bulunan Pınara örenyerindeki tiyatro, hamam yapısı ile birlikte şehir alanının dışında kalan yapılardan birisidir. Daha önce 19. yüzyıl seyyahlarının bilgi verdiği tiyatro hakkında, Anadolu tiyatrolarının bir çoğunu incelemiş olan Daria de Bernardi Ferrero³ ve şehirde topografik araştırmalar yapmış olan W. Wurster⁴ bilgi vermişlerdir.

Grek tipinde ve diazomasız olarak inşa edilmiş tiyatronun kaveası bölgedeki diğer birçok tiyatroda olduğu gibi yamaca yaslanmaktadır. Ki-reç taşından yapılmış olan oturma sıralarının büyük bir kısmı ve sahne binasının bazı kısımları günümüze kadar korunmuştur (Resim: 2).

Bugün üzerindeki bitki örtüsü büyük oranda temizlenmiş durumda olan tiyatronun sahne binası cephe duvarlarına ve proskeniona ait duvar kalıntıları, binanın büyüklüğü hakkında bilgi edinmemize imkân sağlamaktadır. 27 oturma sırasına sahip olan tiyatroda, 25 oturma sırası bugün en üst seviyelerine kadar iyi korunmuş durumdadır. Yaklaşık 0.60 m genişliğindeki 10 basamak sırası, kaveayı 9 kuneeye ayırmaktadır. Yarım daireden büyük olarak yapılmış olan kavea bölgede nadir rastlanacak şekilde batıya doğru, yani şehrin esas yapılarının ve kaya mezarlarının bulunduğu Yukarı Şehir'e doğru açılmaktadır.

Üç bin kişinin üzerinde bir seyirci kapasitesine sahip olan bu tiyatro, gerek plân, gerekse büyüklük olarak Arykanda Tiyatrosu ile yakın benzerlik içindedir. Bugün kaveada görülebilen ahşap destek izleri tiyatronun bölgenin birçok tiyatrosunda da olduğu gibi üzerinin çadır ile kaplı olduğunu ispatlamaktadır.

(2) Dörpfeld, W. JdI, 22, 1897, 442 vd.

(3) De Bernardi Ferrero, Teatri Classici in Asia Minore, II, 1969, s. 115 vd.

(4) Wurster, W. AA, 1978, s. 95 vd.

Oldukça uzun olarak yapılmış olan sahne binasına ait arka duvar tamamen yıkılmış ve binanın arkasında bir yığın oluşturmaktadır. Yan duvarların uzantıları ve köşe taşlarının tesbitleri ile binanın ölçülerini belirlemek mümkün olabilmektedir. Buna göre bina, yaklaşık 30 x 4.5 m ölçülerindedir (Resim: 3). Sahne binası ön kısmında, cepheden 3 m lik bir mesafede bulunan proskenion, aynı zamanda yaklaşık 3 m lik yüksekliği ile de Vitruvius'un Yunan tiyatrosu için bildirdiği ölçülere uymaktadır. Bilindiği gibi Vitruvius Yunan tiyatrosu için proskenion yüksekliğini 10-12 ayak olarak bildirmiştir.

Sahne binası ön kısmında, proskenionun güney köşesindeki bir ön ve bir yan kapısı bugün üst seviyelerine kadar oldukça iyi korunmuş durumdadır. Kuzey köşede de aynı şekilde simetrik bir yapıda olması gereken iki kapıdan bugün bazı izler haricinde hiç birşey görmek mümkün değildir. Proskenionun temel taşları ve bugün çevreye yayılmış durumda olan dor stilindeki sütun parçalarının yapılarından anlaşıldığı kadarı ile, bu tiyatronun proskenionu da tıpkı bugün Arykanda Tiyatrosu'nda büyük bir kısmı korunmuş durumda olan proskeniona benzer bir yapıda olmalıydı. Proskenionun ön kısmında, gerek sahne binası ön cephesindeki kapılara uyacak şekilde, gerekse sütunlar arası mesafelerin hesap edilmesine göre dor stilinde 10 adet sütun bulunmalı idi. Bu sayı Arykanda Tiyatrosu'nda 10 olarak karşımıza çıkmaktadır. Arykanda'da tam daire olan orkestra, Pınara'da tam daireden biraz daha ufak bir yapıdadır. Pınara'da daha önceki bir yayında D. de Bernardi Ferrero'ya göre 6 olarak gösterilen sütun sayısı, sütunların üzerine oturdukları temel taşlarının incelenmesi ve izlerin yerlerinden dolayı mümkün değildir. Buna göre Arykanda Tiyatrosu'nda farklı aralıklarla (1.48, 1.49, 1.51, 1.64 m) yerleştirilmiş sütun mesafelerine uyacak şekilde ortalama 1.50 m mesafe hesap edilerek bu sütun sayısını bulmak mümkündür.

Sahne binası gerek duvar yapısı, büyüklüğü, iç düzenlemesi ve gerekse proskenion yapısından anlaşılabildiği kadarı ile iki katlı bir yapıya sahip olmalı idi. Benzer yapıdaki iki katlı sahne binasını, Arykanda ve Priene Tiyatrolarında olduğu gibi tahmin etmek mümkün.

Sahne binası ön cephe duvarında, kapı eşiği üzerindeki izler, binanın zemin katta 5 kapı vasıtası ile orkestraya açıldığını ispatlamaktadır.

Tiyatronun gerek yarım daireden büyük kavea yapısı, duvar işçilikleri, gerekse sahne binasının şekli, proskenionun köşelerde analemma duvarlarına paralel inşa edilmiş tarzları, bu tiyatronun mimâri özelliklerinden dolayı Hellenistik dönem içinde inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Maalesef şu an için tiyatronun kesin tarihlemesine yardımcı olabilecek

epigrafik malzemenin olmayışı, daha ziyade mimâri özellikleri ve Vitruvius'un bildirdiği kurallar yardımı ile tarihlenmesine imkân sağlamaktadır. Tiyatronun inşa dönemini Hellenistik dönem içinde II. yüzyıl olarak vermek mümkün. Tabii aynı zamanda tiyatronun bu döneme tarihlenmesini şehrin diğer yapılarının dönemleri ve Pınara gibi büyük ve önemli bir şehrin Hellenistik dönem içinde Likya bölgesinde oynadığı rol ile de açıklamak söz konusudur.

Bölgedeki birçok tiyatroda gördüğümüz tipik Roma dönemi özelliklerini bu tiyatroda belirgin bir şekilde görmek zor. Tiyatro aynı Arykanda veya Kadyanda tiyatrolarında olduğu gibi inşa edildiği dönemden sonra Roma dönemi içinde de eski yapı ve özelliklerini koruyacak şekilde kullanılmış ve fazla değişiklik yapılmadan günümüze kadar ulaşmıştır.

Nisa Tiyatrosu

Nisa Tiyatrosu, bugünkü Antalya ili, Kaş ilçesi, Sütleğen köyü, Merzemlik mevkiinde yer almaktadır. Şehir hakkında bugüne kadar 19. yüzyıl seyyahlarının yaptığı çoğunluğunu epigrafinin teşkil ettiği araştırmalar haricinde, teferruatlı bir araştırma yapılmamıştır.

Tiyatro şehrin büyüklüğü ve ekonomik durumu ile orantılı olarak ufak ve kaba malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Tabii meyilden yararlanılarak yamaca inşa edilmiş olan bu tiyatro, bin kişinin altındaki seyirci kapasitesi ile Likya bölgesinin en ufak tiyatrolarından birisidir. Kaveası güneye doğru açılan ve yarım daireden ufak bir dilim oluşturan inşa şekli ile alışılmışdan farklı bir yapı göstermektedir. Doğu ve batı analemma duvarları ve bu kısımlardaki oturma sıraları oldukça tahrip olmuş durumdadır. Tiyatronun bu değişik yapısından dolayı, alışılmış şekilde paradoslar vasıtası ile girişler bu tiyatroda farklı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ufak bir tiyatro olmasına rağmen diazomalı olarak yapılmıştır. 10 altta ve 10 üstte olmak üzere toplam 20 oturma sırasına sahip. Alt ve üst kısımlar arasında yaklaşık 1 metre genişliğinde bir geçiş yeri bulunmaktadır. Hemen buradan itibaren yaklaşık 1,2 metrelik bir duvardan sonra üst oturma sıraları başlamaktalar.

Üst kısım 6 merdiven sırası ile kuneilere (dilimlere) ayrılmış durumdadır. Alt kısımda 2. ve 3. oturma sıralarına rastlayan yerde, sahne binasının ortasındaki büyük kapı ekseninde olacak şekilde, ortada arkalıklı olarak taştan yapılmış bir loja yer almakta. Büyük bir ihtimalle şehrin ileri gelenlerine ait olan bu loja bugünkü yoğun bitki örtüsü altında kısmen görülebilir durumdadır.

Oturma sıraları yaklaşık 35-40 cm lik yüksekliklere, merdivenlere ait basamaklar ise 40 x 25 x 15 cm lik ölçülere sahiptir ve yapımlarında oldukça kaba malzemenin kullanılmış olduğu izlenmektedir.

Üst kısımda, 7. oturma sırasında tam orta yerde, sahne binasının orta büyük kapısı ve alt kısımdaki lojanın ekseninde yer alan yaklaşık 15 metrelik bir kısım oturma sırası arkalı olarak yapılmıştır. Hemen bu arkalı oturma sıralarının üzerinde, tiyatroya kuzeydeki meydan (?) veya caddeden (?) girişte yer alan 135 x 114 x 88 cm boyutlarında bir taş blok yer almakta ve bu blok muhtemelen üzerinde bulunan heykele kaidelik yapmaktadır.

Kaveanın son oturma sıralarından sonra tiyatronun bulunduğu yamaç üzerindeki terasa açılan basamaklar gelmekte. Bu basamaklar dikdörtgen bir bloğun iki tarafına oyularak yapılmış birer basamaktan oluşmaktalar. Üst kısımdaki 6 merdiven sırası sonuçta bu iki taraflı basamaklar vasıtası ile üst terasa ve dolayısı ile buradaki alana açılmaktadır. Şehrin diğer yapıları ile bağlantıyı sağlayan bu alan ile tiyatro arasındaki giriş ve çıkışları sağlayan bu kısım incelendiğinde, tiyatroya alışılmış şekilde paradolar yerine, buralardan giriş ve çıkışların daha uygun olduğu fikri değer kazanmaktadır. Bu alan doğruya doğru uzanan teras üzerinde takip edildiğinde şehrin diğer yapılarına ulaşmak mümkündür.

Sahne binası bölgedeki birçok tiyatro ile benzerlik teşkil eder şekilde doğu-batı istikametinde uzanmaktadır (Resim: 4). Binaya ait kalıntılar, bina hakkında ana hatları ile bilgi edinmemizi sağlamaktalar. Aynı kavada olduğu gibi, basit bir taş işçiliği ile yapılmış sahne binası, iki kısımdan oluşmaktadır. Ön cephede, ortadaki diğerlerinden biraz daha geniş olmak üzere, beş kapı vasıtası ile orkestraya doğru açılmaktadır. Ön kapıların üst yapılarına ait taşlar yıkılmış durumda olduklarından dolayı, kapı yüksekliklerini tam olarak tesbit etmek zor. Proskenion'un şeklini söyleyebileceğimiz malzeme maalesef korunmuş durumda değil. Tamamen yıkılmış durumda olan sahne binasının ön ve arka bölümleri arasındaki geçiş 1.97 m yüksekliğinde ve 1.33 m genişliğinde, bugün üst seviyesine kadar iyi korunmuş durumdaki bir kapı vasıtası ile sağlanmaktadır. Güney kısımdaki yoğun bitki örtüsü kesin olarak duvar uzantılarını saptamaya imkân vermiyor. Sahne binasına ait doğu ve batı yan duvarlar, arkaya (güneye) doğru uzanmaktalar. Yaklaşık 0.80 m kalınlığındaki doğu yan duvar 90° lik bir köşe oluşturarak bitki örtüsü altına doğru uzanmaktadır. Binanın ön kısmı, arka kısmına göre daha iyi görünür durumdadır, fakat bazı kısımlarda zemin seviyesine kadar yıkılmış durumda olan duvarlardan dolayı iç yapısı hakkında birşey söylemek zor.

Seyirci kapasitesi yaklaşık bin kişinin altında olan bu tiyatro gerek plân, gerekse ufaklık bakımından Likya bölgesi tiyatroları içinde benzeri olmayan bir tiyatrodur.

Doğu ve batı analemma duvarlarının orkestrada bitiş yerlerinde yer alan üzerleri kitabeli kaidelerden batıda olanı bugün hâlâ yerinde bulunmaktadır (Resim: 5). 19. yüzyılda yayını yapılmış olan bu kitabe üzerinde, bir tanesi korunmamış olan üç erkek ismi bulunmaktadır⁵. Nisa kentinde aynı zamanda Nikon olarak da adlandırılan bir Aristonikos'un oğlu ve Aristos isimli kişiler, kendi imkânları ile bir stoa, sütunlu salon, tiyatro ve proskenenin yapılmasını sağlamışlardır. Kitabenin yazı karakterine göre (sigmalar ve omegalarından dolayı) bu kitabe M.S. II. yüzyıldan olmalı. Belki II. yüzyıl ortalarından, tiyatronun ilk inşası mı, yoksa tamirat mı, belli değil.

Oinoanda Tiyatrosu

Oinoanda antik kenti bugünkü Fethiye ilçesi, Seki bucağı, İncealiler köyü yakınlarında, köyden yaklaşık yarım saatlik yaya yolu ile ulaşılabilen bir yerde bulunmaktadır. Daha önce İngiliz bilim ekipleri tarafından topografi ve çevre araştırmaları yapılmış olan şehirdeki tiyatro hakkında 19. yüzyıl seyahatnamelerinde bazı bilgiler mevcut. Bu araştırmacılarından birisi olan Karl Ritter⁶ tiyatronun 1859 yılında oldukça iyi durumda olduğunu ve proskenionun tam olarak ayakta durduğunu bildirmektedir.

Tiyatro şehrin diğer yapılarının kuzeyinde, onlardan biraz daha yüksekte ve kaveası tabii meyile yaslanacak şekilde inşa edilmiştir. Bugün üzeri fazla bir bitki örtüsü ile kaplı olamayan sahne binasına ait profilili mimari parçalar çevreye yayılmış durumdadır (Resim: 6). İlk oturma sıraları ile orkestra arasında kalan kısım bugün ufak taşlardan ve topraktan oluşan yığından dolayı tam olarak görülememektedir.

Kavea 12 merdiven sırası ile 11 kuneiye ayrılmış ve diazomasız olarak inşa edilmiştir. 20 adet oturma sırası iyi korunmuş durumdadır. Üst kısımda ve üzeri kaplı durumdaki orkestra kenarında da muhtemelen bir kaç sıra daha bulunmalıydı. Buradaki kısmen korunmuş durumdaki bir duvar kalıntısına göre kavea üst tarafında bir çevre duvarı ile çevrilmiş durumdadır.

(5) Kalinka, E. *Tituli Asiae Minoris*, II (Tituli Lyciae) III-736.

(6) Ritter, K. *Die Erdkunde von Asien*, Berlin, 1859, IX/2, s. 994.

Kavea yarım daireden büyük ve Yunan tiyatrosu tipine uygun olacak şekilde, kireç taşı ile inşa edilmiştir. Oturma sıraları, basamaklar ve sahne binasına ait yapı elemanlarında oldukça iyi bir işçilik gözlenmektedir. Tam daire şeklindeki orkestrada bugün orta yerde baş ve ayakları olmayan, sadece gövdesinin bir kısmı korunmuş olan bir aslan heykeli zemin üzerinde görülmektedir.

Binanın zemin katı tam olarak korunmuş durumda ve üst kata ait kapı açıklıkları ile bazı duvar kalıntıları tesbit edilebilir durumdadır. Sahne binası da aynı kavea gibi oldukça büyük boyutlardaki taşların kullanılması ile inşa edilmiştir.

İyi korunmuş durumdaki zemin kat, ortada 1.80 m lik bir büyük ve yanlarda 1.10 m lik iki adet olmak üzere üç kapı vasıtası ile orkestraya doğru açılmaktadır. Bu kapıların üzerleri oldukça büyük ve geniş taş blokları ile kapatılmışdır. Ön cephedeki bu üç kapıdan girilmesi halinde, sahne binasının iç mekânlarına ulaşmak mümkün, fakat bugün bu girişler üst yapılarının çökmesi sonucu dolu durumdadır.

Binanın ön kısmına doğru yayılmış mimari parçaların incelenmesinden ve bugün dahi yerlerinde görülebilen bir kaç taş sırasından proskenionun yapısını tesbit etmek mümkündür. Doğu ve batı kısımlardaki köşe taşları ve bunların orta kısımlardaki korunmuş durumdaki bağlantıları, buradaki proskenionun sahne binası ön cephesinin yaklaşık 3.80 m önünde ve cepheye paralel olarak, doğubatı istikametinde uzandığını göstermektedir. Bu yapısı ile daha önce D. de Bernadi Ferrero tarafından köşelerde eğik olarak ve analemma duvarlarına paralel olarak gösterilmiş olan proskenionun şeklinin böyle olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca proskenion ön cephe duvarlarına uyacak şekilde ve aynı kalınlıktaki (0.48-0.50 m) sütun parçaları, aşitray ve triglif sıralarına ait parçalar proskenionun yapısını tahmin etmemize yardımcı unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üç açıklık ile orkestraya açılan zemin katın üstündeki katta, beş kapı açıklığı bulunmaktadır. Ortada olanı diğerlerinden daha geniş olarak yapılmış, kapılardan en batıda olanı yaklaşık 2.37 m lik bir yüksekliğe sahip. Diğerlerini tesbit etmek mümkün değildir.

Sahne binasının zemin katı güneydoğu köşede görülebildiği kadarı ile 1.20 m lik kalın duvarlardan oluşmaktadır. Bu köşedeki polygonal duvarlardan oluşan oda kısmen tanınır durumdadır. Maalesef sahne binasının iç mekânları hakkında fazla birşey söylemek mümkün değildir. Binaının arka kısmında, yani güney duvarı üzerinde tam ortada 2.45 x 1.7 m

ölçülerinde büyük bir kapı bulunmaktadır. Muhtemelen sahne binasına arkadan giriş ve çıkışları sağlayan bu kapı üst seviyesine kadar iyi korunmuş durumdadır. Binanın iç mekânları ve güneybatı kısmı ufak taşlardan oluşan yığınlar ile tamamen örtülü durumdadır.

Tiyatro hakkında daha önce, yayınında bilgi vermiş olan De Bernardi Ferrero⁷, kaveadaki sıraların profillerinin işçiliğinden dolayı Augustus öncesi zamana tarihlenmektedir. Ayrıca logeonun kendi tesbitlerine göre yamuk şekilli yapısından, yani doğu ve batı köşelerinde analemma duvarlarına paralel olan yapısından dolayı Geç Hellenistik dönem olarak vermiştir. Fakat logeonun yapısının böyle olmadığı, tamamen düz, sahne binası ön cephesine paralel olarak ve Hellenistik dönem tiyatrosu için oldukça geniş yapıda olduğu tesbit edilmiştir. Logeion yapısından dolayı bu tür bir tarihleme şüphe uyandırmaktadır.

Tlos Tiyatrosu

Tlos antik kendi, Fethiye ilçesi, Kemer bucağı, Yaka köyünde bulunmaktadır.

Tiyatro, Likya bölgesinde sık rastlanan türde tam meyilli bir arazide değil, hafif meyilli bir yamaca inşa edilmiştir. Oturma sıralarının hemen tamamı ve sahne binasının bazı kısımları iyi korunmuş durumdadır.

M.S. 141 yılındaki depremden sonra, Rhodiapolisli zengin Opramoas'ın yardım elini uzattığı bu tiyatrodaki da, Myra ve Limyra tiyatroları ile benzer yapıda inşa edilmiş tonozlu galeriler oturma sıralarının altında kaveayı çevrelemektedir. Diazomalara giriş ve çıkışlar, aynı Patara veya Letoon tiyatrolarında da gördüğümüz, birbirlerine simetrik tonozlu galeriler vasıtası ile sağlanmaktadır. Yaklaşık 5500 kişinin üzerinde bir seyirci kapasitesine sahip kavea, üst kısımda 16, alt kısımda 18 olmak üzere toplam 34 oturma sırasına sahip. Orkestra yarım daireden biraz büyük olarak inşa edilmiş ve alçak bir koruma duvarı ile çevrelenmektedir (Resim: 7).

Kuzeydeki analemma duvarının inşasında, M.Ö. 4. yüzyıldan olan ve bugün bazı parçaları Fethiye Müzesi'nde bulunan Izraza Anıtı'na ait üzerleri kitabeli 3 blok devşirme malzeme olarak tekrar kullanılmıştır⁸.

(7) De Bernardi Ferrero, *Teatri Classici in Aisa Minore*, II, 1969, s. 94.

(8) Borchhardt, *J. Rev. Arch.*, I/1976, s. 67 vd.

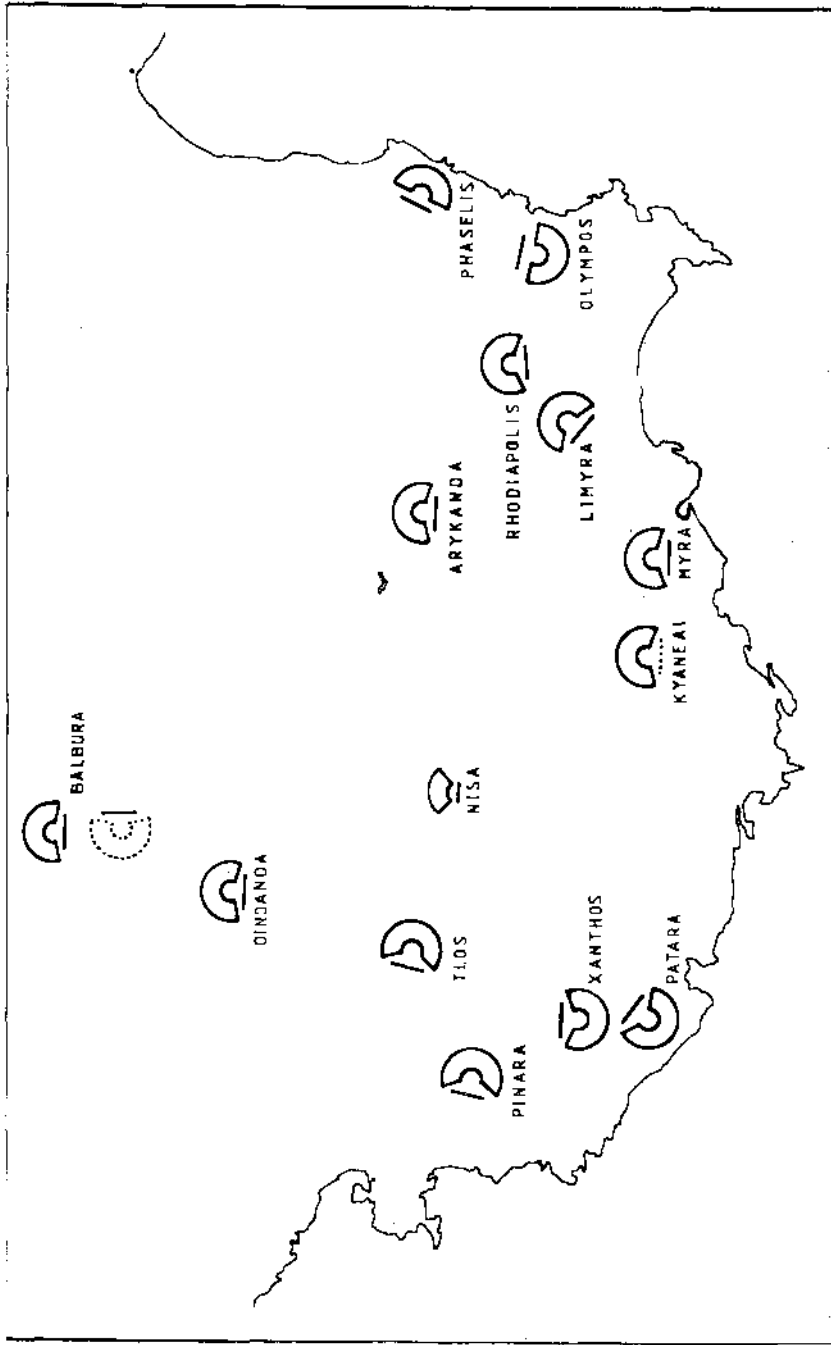
Bu tiyatroda sahne binası kaveadan ayrı bir yapı olarak inşa edilmiştir. Aspendos Tiyatrosu'nda görüldüğü gibi sahne binasının ve kaveanın mimari açıdan bir bütün olarak inşasını veya Myra Tiyatrosu'nda gördüğümüz paradosların daha sonraki dönemde üzerlerinin tonozlar ile örtülmesini bu tiyatroda görmemekteyiz.

Yapı malzemesi olarak mermerin kullanıldığı tiyatroda, kaveadaki basamakların kenarlarındaki aslan ayakları oldukça özenli olarak işlenmiştir.

Sahne binasının bugün zemin katı tamamen korunmuş durumdadır. Üç katlı olarak inşa edilmiş sahne binasına ait mimari yapı elemanları çevreye ve özellikle orkestraya doğru yayılmış durumdadır (Resim: 8). Skene frons'a ait sütun parçaları, plastik eserler, profilli mimari parçalar binanın ne denli etkileyici bir mimari yapıda olduğunu göstermektedir. Sahne binasının özellikle iyi korunmuş kuzeybatı köşesi bize aynı zamanda binanın dış cephelerinin de oldukça süslü olarak ve sütun sıralarından oluşan zengin bir mimari süsleme ile çevrildiğini göstermektedir.

Oldukça yüksek bir yapıya sahip (yaklaşık 14 m) sahne binası arka (batı) tarafında bugün tesbit edilebildiği kadarı ile zemin katta, bir tanesi ortada, bir tanesi kuzeybatı köşeye yakın olmak üzere iki geniş kapı açıklığı vasıtası ile batıya doğru açılmaktadır.

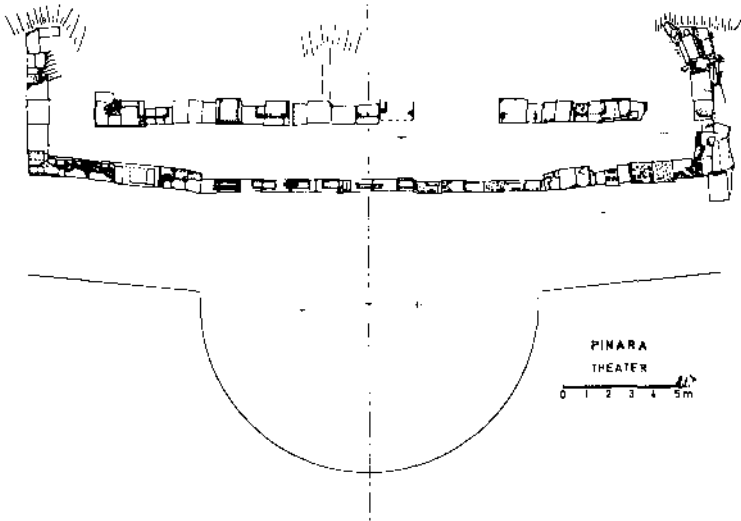
Ön cephede 1. katta ortada yaklaşık 2.10 m genişliğinde bir tane, 1.50 m genişliğinde iki adet ve iki adet de daha dar yapıda olmak üzere toplam beş kapı bulunmaktadır. Yıkılmış durumda olan kapılar arasında bugün birçok blokları gayet güzel korunmuş ve girland taşıyan Eros ve Hermes'lerden oluşan bir firiz yer almaktadır (Resim: 9). Resimde girlandlar altına girmiş bir Eros görülmektedir. Eros'ların bu şekildeki yapısı M.S. 160-170 yıllarında başlayan bir stili göstermektedir. Bu firizde gerek girlandlarda, gerekse meyvaların işlenmesinde fazla bir bozulma görülmemektedir. Bozulmaya gidiş Geç Antoninler döneminde başlıyor (sivil dönüşümü). Erken Septimius Severius döneminde aynı şekilde bozulma devam ediyor. M.S. 190-200 civarı bu firiz için uygun bir tarih olmalı. Bu da bize bu firizin kullanıldığı skene frons'un tamirat dönemini vermektedir. Bugün görüldüğü kadarı ile Roma dönemi özellikleri gösteren bu tiyatronun yerinde, Limyra'da örneğini gördüğümüz gibi Hellenistik kökenli bir tiyatronun bulunduğunu tahmin etmemiz mümkündür.

Resim: 1- Likya bölgesindeki sahne binaları kısmen korunmuş durumdaki tiyatrolar

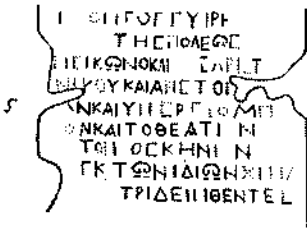
Resim: 2- Pınara Tiyatrosu'nun batıdan görünüşü

Resim: 3- Pınara Tiyatrosu'nun sahne binası plânı

Resim: 4- Nisa Tiyatrosu sahne binasının kuzeyden görünüşü

... οντος Εὐπρεπίου Νει-
σέων] τῆς πόλεως
Ναίκαω δ καὶ ... Ἀριστο-
γέου καὶ Ἀριστος [στο-?
S ἄν καὶ ὑπερστέμει-?
ον καὶ τὸ θέατρον] καὶ
τὸ π[ρ]οσκήν[ο]ν
ἐκ τῶν ἰδίων ...
πα]τρίδα: τιθέντες

Resim: 5- Nisa Tiyatrosu'ndaki üzeri kitabeli kaide

Resim: 6- Oinoanda Tiyatrosu sahne binasının kuzeyden görünüşü

Resim: 7- Tlos Tiyatrosu kaveasının kuzeyden görünüşü

Resim: 8- Tlos Tiyatrosu sahne binasının doğudan görünüşü

Resim: 9- Tlos Tiyatrosu sahne binası ön cephesindeki girlandlı firiz

SATALA YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1989

*Christopher S. LIGHTFOOT**

24 - 31 Temmuz 1989 tarihleri arasında sürdürülmüş olan Satala yüzey araştırması Chris Lightfoot, Sabri Aydal (topograf) ve Tuğrul Çakar'dan (fotoğrafçı) oluşan bir ekip tarafından yürütülmüş olup, Elazığ Müzesi'nden Sayın Mehmet Şener de Bakanlık temsilcisi olarak görev yapmıştır. Çalışma Roman Society tarafından sağlanmış bir burs ile finanse edilmiş ve Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından desteklenmiştir. Bu araştırmayı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı'nın verdiği izinle gerçekleştirdik. Kendilerine çok teşekkür ederiz.

Gösterdiği yakın ilgi ve işbirliği sayesinde, çalışmamızın oldukça kolay gerçekleşmesini sağlayan Kelkit Kaymakamı Sayın Naci Çetin Akder'e ve çok değerli yardımları için Kelkit Tapu ve Kadastro Müdürü Sayın Reşit Turan'a çok teşekkür ederiz. Sadak köyü halkı ve muhtarı tarafından çok büyük bir içtenlikle karşılandığımız gibi, kendilerinden rehberlik ve bilgi alma konularında da büyük yardımlar gördük. Kendilerine teşekkürlerimizi sunarız. Son olarak da Sadak'da ilkökul öğretmeni olan Sayın Fikri Kanya'ya teşekkürlerimizi sunmak isteriz. Kendisinin hiç yorulmaksızın yaptığı yardımlar sayesinde, araştırmamızı bu kadar hızlı ve verimli bir şekilde tamamladık.

Sadak köyü, yani antik Satala yerleşimi, Kelkit'in 25 km güneydoğusunda bulunmaktadır. Bu yerleşimin tarihi ve arkeolojik önemi, uzun yıllar Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Roma sınırını koruyan bir lejyon kalesi olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, bu yerleşimde daha önce de birkaç arkeolojik araştırma sürdürülmüştür. Bunlar içinde en dikkat çekicileri Biliotti, Cumont ve daha yakın yıllarda Mitford ve Uslu tarafından yürütülmüş olan çalışmalardır¹. Tüm bu çalışmalara rağmen, yerleşimin belli bir ölçekte çıkarılmış tam ve doğru bir plânı yoktur.

* Dr. Christopher S. LIGHTFOOT, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kavaklıdere - ANKARA
(1) Biliotti, bkz. Mitford 1974a: 225-44; Cumont 1906: 343-351; Mitford 1974a; 1974b; 1988, Uslu 1980: 74-85.

karıda bahsedilmiş olan araştırmacılar tarafından çıkarılmış olan plânlar arasında ise hem genel görünüş, hem de detaylar açısından önemli farklılıklar vardır². Bu nedenle bizim ilk ve asıl amacımız yerleşimin 1:2.000 ölçeğinde tam ve doğru bir plânını çıkarmak olmuştur (Resim : 1). Bu plânda yalnızca kalenin şekli ve büyüklüğünü göstermek amaçlanmamış, aynı zamanda duvarları dışında kalan antik sivil yerleşimin boyutları da saptanmaya çalışılmıştır.

Yaptığımız bu araştırma sırasında, Satala'da bulunan kalıntıların tam ve en doğru şekilde yalnızca Trabzon'da Konsolos Vekili olan İngiliz Alfred Biliotti tarafından 1874 yılında yazılmış olan raporda bulunduğu ortaya çıkarılmıştır (ziyaretin 100. yıldönümünde yayımlanmıştır). Aynı zamanda 116 sene önce Biliotti tarafından gözlemlenmiş olan birçok detayın varlığı da doğrulanmıştır. Yerleşim; 1- kale, 2- kuzey yerleşim bölgesi, 3- "bazilika" olarak adlandırılan alan, 4- bugünkü köyün batısında bulunan ve su kaynağını çevreleyen yapı(lar) ve 5- Satala dışında bulunan yapılar veya koruma duvarları olmak üzere farklı alanlara ayrılarak, incelenebilir.

1- Kale

15.7 hektarlık bir alan kaplayan kale duvarları oldukça yıpranmış durumda olmalarına rağmen, kalenin dört tarafında parçalar halinde, dik-dörtgen plânı doğrulayacak şekilde takip edilebilmektedir (Resim: 2). Duvarların kapladığı bu alana bakarak, Satala'nın yaklaşık 20-25 hektar arasında bir arazi kaplayan diğer lejyon kalelerinden biraz küçük olduğunu söyleyebiliriz. Bu kalenin en yakın benzerleri, sırasıyla 16.5 ve 16.8 hektarlık alanlar kaplayan Nijmegen ve Lincoln kaleleridir. Belirli aralıklarla inşa edilmiş olan ileriye doğru çıkıntılı kare plânlı kulelere ait temeller ise kuzey duvarı boyunca gözlemlenebilmektedir. Kuzeydoğu ve güneydoğu köşe kulelerinin ana kısımları ise günümüze kadar korunagelmıştır. İkinci kule üzerinde yapılmış olan kaçak kazılar, kulenin kale duvarına ait geniş ve düzgün kesilmiş taşlarla kaplı kavisli bir köşesi üzerine inşa edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır (Resim: 3). Yine aynı şekilde, yakın bir geçmişte yapılmış olan kaçak kazılar sonucu, kale duvarları içinde az sayıda kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntılar, kalenin kuzeydoğu bölümünde, moloz taşlarla yapılmış, kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir duvara ait küçük bir parçanın varlığını doğrulamıştır. Doğu kapısı yakınlarında bulunan ve daha önce Biliotti tarafından tanımlanmış olan ve Mitford tarafından 1960 yıllarında fotoğrafları çekilmiş olan doğu kapısı yakınlarındaki moloz ve harç karışımı malzeme ile ya-

(2) Karşılaştığımız Mitford 1974a: 227, fig. 7; 229, fig. 8 ve 230, fig. 9.

pılmış olan çıkıntılı yapı şu anda tamamen yıkılmış durumdadır³. Gelecek yıllarda, koruma duvarları ve bu duvarların çevrelediği yapılar üzerinde detaylı bir çalışma yapmayı plânlamaktayız. Bu çalışma sırasında Procopius da (*De Aedificiis* 3.4. 2-5) bulunan ve Jüstinyen dönemine ait *proteichisma* da dikkate alınacaktır.

2- Sivil Yerleşim

Kalenin kuzey duvarına hemen hemen paralel akan ırmağın karşı tarafında, yüzeyde görülen oldukça çok miktarda malzeme ile belirlenen geniş bir arazi vardır. Bu arazi üzerinde bulunan kırık çanak-çömlek, kiremit ve cam parçalarından oluşan malzemenin değerlendirilmesi sonucu, bu alanın Satala sivil yerleşimine ait bazı bölgeleri kapsayabileceğini düşünmeye başladık. Aynı zamanda bu arazi üzerinde çeşitli yerlerde dağınık olarak bulunan oldukça çok miktarda çukur ve kaçak kazı vardır; fakat bu tuğla ve moloz tabakasının altında herhangi bir yapıya ait iz rastlanmamıştır. Bu alan kalenin kuzeybatı köşesinden başlayıp, güneye bakan yamaç boyunca devam etmekte, günümüzde kullanılan mezarlığı geçmekte ve yamaç boyunca doğuya doğru uzanarak tepenin kenarı Sadakçay vadisiyle birleşene kadar devam etmektedir. Biliotti raporunda bu bölge ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir; fakat diğer araştırmacılar bu bölgenin Satala'da bulunan antik mezarlığa ait olduğunu düşünmektedirler⁴. Bulunmuş olan Orta İmparatorluk dönemine ait mezar taşları olasılıkla Geç Antik dönem yapılarında yeniden kullanılmışlardır. Lakin bu alan üzerinde dağınık bir şekilde bulunan malzeme arasında oldukça çok sayıda yivli çatı kiremiti ve kalın, kare taban kaplamaları ile tek bir yuvarlak "hypocaust" kiremit bulunmuştur.

3- "Bazilika" Yapısı

Biliotti tarafından bazilika olarak adlandırılan yapı, başka araştırmacılar tarafından çoğunlukla, kalenin güneydoğusunda belirli bir uzaklıkta bulunduğu tahmin edilen aşağı şehre su taşıyan su kemerine ait kalıntılar olarak kabul edilmiştir. Bu su kemerinin Satala'nın 16 km güneydoğusunda bulunan Devekorusu köyünden su getirdiği varsayılmaktadır. Fakat yapılan araştırmalar sonucu bu bölgede ne yerleşime ne de su kemerlerine ait herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır. Buna rağmen Devekorusu ve Ağlık'da yaşayan köylüler, tüm Anadolu halkı tarafından çok iyi bilinen mitolojik Cincime Sultan hikâyesi ile de birleştirerek, sürekli olarak Sadak'a süt getiren ve pişmiş topraktan yapılmış olan borulardan bahsetmektedirler. Fakat köylüler bu boruları görmemiş oldukları için, bu boru-

(3) Mitford 1974a: 232 ve 222, fig. 2; 1977: pl. 58. 1.

(4) Bkz. French ve Summerly 1987: 17.

lara ait olabilecek herhangi bir kalıntıyı gösterememişlerdir. Bu kalıntının çok yakın çevresinde dağınık olarak bulunan yüzey buluntuları içinde çok sayıda yivli çatı kiremiti ve moloz duvarlara ait kalıntılar vardır. Günümüze kadar korunagelmış olan 5 adet payandanın kuzeyinde moloz taşlar ve kireçten yapılmış ve büyük bir olasılıkla Biliotti tarafından tanımlanmış olan yapının dış duvarına ait temeller gözlenmiştir⁵. Kalıntıların doğu kenarından yaklaşık 10 metre güneyde bir başka moloz ve kireçten oluşan bir yığın görülmüştür, fakat Biliotti tarafından bahsedilen yarım daire şeklindeki çıkıntılı kısma rastlanılmamıştır. Gelecek yıllarda bu yapı üzerinde çalışmaya devam etmeyi umuyoruz; fakat bu yapı şu an için geçici olarak kutsal bir Hristiyanın gömülü olduğu küçük bir kilise olarak tanımlanabilir. Ayrıca Biliotti'nin bu yapının güney doğusunda, daha sonra köylüler tarafından Hristiyan mezartaşları çıkarılmış olan bir gömü yeri tanımladığını da göz önünde bulundurmalıyız⁶.

4- Su Kaynağını Çevreleyen Yapılar

Kalenin batısında bulunan ve Biliotti tarafından geniş kare bir mekân olarak tanımlanan fakat Mitford tarafından bulunamamış olan yapının batı kenarı Satala yerleşimine hakim olan tepeciğin doruğuna kadar uzanmaktadır. Görünüşe bakılırsa, bugünkü yerleşime oldukça bol miktarda su sağlayan su kaynağını çevrelemiş durumdadır. Fakat maalesef yapının, daha aşağıda bulunan doğu kenarı, su kaynağının önündeki sarnıcın çevresini düzenleme çalışmaları sırasında, Köy Hizmetleri tarafından yıkılmıştır. Bu yapının hem hayati önem taşıyan su kaynağını koruma görevini yerine getirdiği, hem de Satala yerleşimine batıdan olabilecek yaklaşımları tepeden gözlediği açıkça ortadadır.

5- Sınırlar Dışındaki Yerleşimler

Biliotti raporunda birkaç tane ayrı hisardan ve kaleyi çevreleyen gözetleme kulelerinden söz etmiştir. Kendisi tarafından verilen yönler takip edilerek, Sadak'ın 5 km doğusunda, Petekli'ye giden yol üzerinde bir yerleşim saptadık. Kalıntılardan oluşan bu alan, alçak bir bayırın tepesinde yer almakta ve bu alan üzerine yayılmış moloz taşlardan, kiremit parçalarından, doğu sigillata ve Geç Roma kırık çanak-çömlek parçalarından oluşmaktadır. Satala'nın kuzeyinde, sivil yerleşime ait bölgenin çok az uzağında, Sadak Çayı'na ve eski Kelkit yoluna hakim, ufak bir tepenin doruğunda bulunan ve büyük bir olasılıkla da gözetleme kulesi olan bir yapı daha saptanmıştır. Köylüler tarafından kilise olarak tanımlanan bir

(5) Mitford 1974a: 234, fig. 13.

(6) Mitford 1974a: 233.

başka yapının da Satala'nın güneyinde bulunan tepelerden birinin üzerinde olduğunu öğrendik fakat ne yazık ki burayı ziyaret edebilme fırsatımız olmadı.

Yerleşimle ilgili bilgi açıklarımızı kapamak ve kale ile çevresindeki yapılar arasındaki ilişkiyi daha iyi kavrayabilmek için halen yapılması gereken oldukça önemli miktarda çalışma vardır. Bu çalışmada, Biliotti tarafından "antik yapı" olarak tanımlanmış olan cami yakınlarındaki hammamlardan (Türk?) bahsedilmemiştir⁷. 1989 yılında yalnızca birbirlerine bitişik, kubbeli iki odanın iç kısımlarında kısa bir inceleme yapılmıştır. Ayrıca, her ne kadar bugünkü ortaokulun çevresinden oldukça önemli miktarda buluntu kayıtlara geçirilmişse de, köyün güneyinde bulunan antik yerleşimin boyutlarının ve mahiyetinin anlaşılması için bir çaba sarfedilmemiştir. Aynı şekilde Satala'ya ait mezarlıkların konumu da kesin olarak bilinmemektedir. Son olarak ise şu soruya cevap vermek gerekmektedir. Satala'da bulunan kalenin tesis edilmesi, güneyde Komagene ve Suriye şehirlerinde kurulu bulunan garnizonlar hattını mı takip etmiştir (ör. Samsat ve Zeugma gibi), yoksa gelişmesi başka yerlerde kurulu bulunan Roma lejyonlarının gelişmesini mi takip etmiştir (ör. Tuna üzerinde olduğu gibi).

Yerleşimde yalnız yüzey araştırması yapmayı değil, aynı zamanda nümizmatik ve epigrafik bir araştırma yapmayı da plânladık. Satala'da bulunmuş olan tüm yazıtların 1987 yılında toplandığını ve Erzurum Müzesi'ne nakil edildiğini duymuştuk (köylülerin büyük bir çoğunluğuna göre, bu taşlardan biri içinde saklı bulunan altın gayet başarılı bir şekilde çıkarılmıştır). Buna rağmen biz de ikisi Latince, biri Yunanca olmak üzere toplam 3 adet yazıt bulduk. Olasılıkla M.S. ikinci yüzyıla ait olan Latince iki yazıt gömüt yazıtlarıdır. Yunanca olan üçüncüsü ise oldukça tahrip olmuş durumdadır. Bu nedenle bu taşı yorumlamak oldukça güçtür fakat üzerinde Hristiyanlıkla ilgili bir metnin bulunduğu anlaşılmaktadır. Taş aynı zamanda tarih olarak 497 yılını vermektedir (Kapadokya tarihi = MS 569). Diğer beş Bizans yazıtı ise daha sonra, British Museum'da Greek and Roman Antiquities Departmanı'nda bulunan Biliotti raporundan kopye edilmiştir. Aynı zamanda bulabildiğim tüm bezemeli taş blokları ki, bunlardan bazıları mimari parçalar, bazıları ise Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerine ait mezar anıtlarına aittir, kayıtlara geçirdik. Nümizmatik araştırmalarımız sırasında ise 1'i gümüş, 2'si bronz olmak üzere yalnızca 3 adet sikke bulduk. Her üçü de çok yıpranmış durumda olmalarına rağmen, İmparatorluk ve Geç Roma dönemlerinde basılmış oldukları anlaşılmaktadır.

(7) Mitford 1974a: 230, 232 ve fig. 12.

Diğer buluntular da kayıtlara geçirilmiştir. Bu buluntular içinde pişmiş topraktan yapılmış bir kandil ve Meduza başı formunda bir aplike ile bezenmiş bir kaba ait bir parça vardır ki, bu parçanın da batıda bulunan sarnıcın etrafındaki toprağın Köy Hizmetleri'nin dozerleri tarafından kaldırılması sırasında bulunduğu söylenmektedir. 67 mm uzunluğunda ve 46 mm genişliğinde olan bu kandil (Resim: 4) İtalyan "fırmalampen"lara benzemektedir⁸; bu parçanın Satala'ya batı eyaletlerinden gelen bir kimse tarafından getirilmiş olma olasılığı vardır. Asıl görev yeri Carnuntum olan XV. Apollinaris lejyonunun Tuna'dan olasılıkla M.S. 114-7 yıllarında gelmiş olduğunu göz önünde bulundurmak çalışma açısından oldukça önemlidir. Benzer kandiller Pannonia'daki yerleşimlerde ve Tuna boyunca başka yerlerde de görülmüştür⁹.

Yerleşim üzerinde çeşitli alanlarda bulunan bazı çanak-çömlek ve cam parçaları incelenmiştir. Çanak çömlek parçaları, Satala'nın daha erken ve daha geç tarihi hakkında da birtakım bilgileri açığa çıkarmaktadır. Çünkü bunlar arasında Demir Çağa ait parçalara rastlanıldığı gibi, Orta Çağın perdahlı ve kalın çanak-çömleğine de rastlanılmaktadır. Bununla beraber, bulunmuş olan çanak-çömlek çoğunlukla Geç Roma dönemine ait gibi gözükmektedir. İncelenmiş olan tüm cam örnekler ise Roma dönemine aittir. Bu camlar aşağıda detaylı olarak anlatılmıştır. XV. Apollinaris lejyonuna ait üzerlerinde mühür bulunan ve Sadak ile Satala'nın aynı yerleşim olduklarını gösteren mühürlü kiremit parçaları ilk defa 1894 yılında Hogarth ve Yorke tarafından tespit edilmiştir¹⁰. 1988 yılı Eylül ayında gerçekleştirilmiş olan Roman Empire Kolkyumu turunda bulunmuş olan iki örneğe ek olarak 1989 yılı çalışmasında yalnızca iki adet çok küçük ve çok yıpranmış parça bulunmuş ve Trabzon Müzesi'ne teslim edilmiştir.

(8) Karşılaştırmız Bailey 1980: 284-5 no. Q1173, Loeschcke Type X, dated to the first half of the second century AD.

(9) Bkz. Cicikova 1974; Baluta 1986.

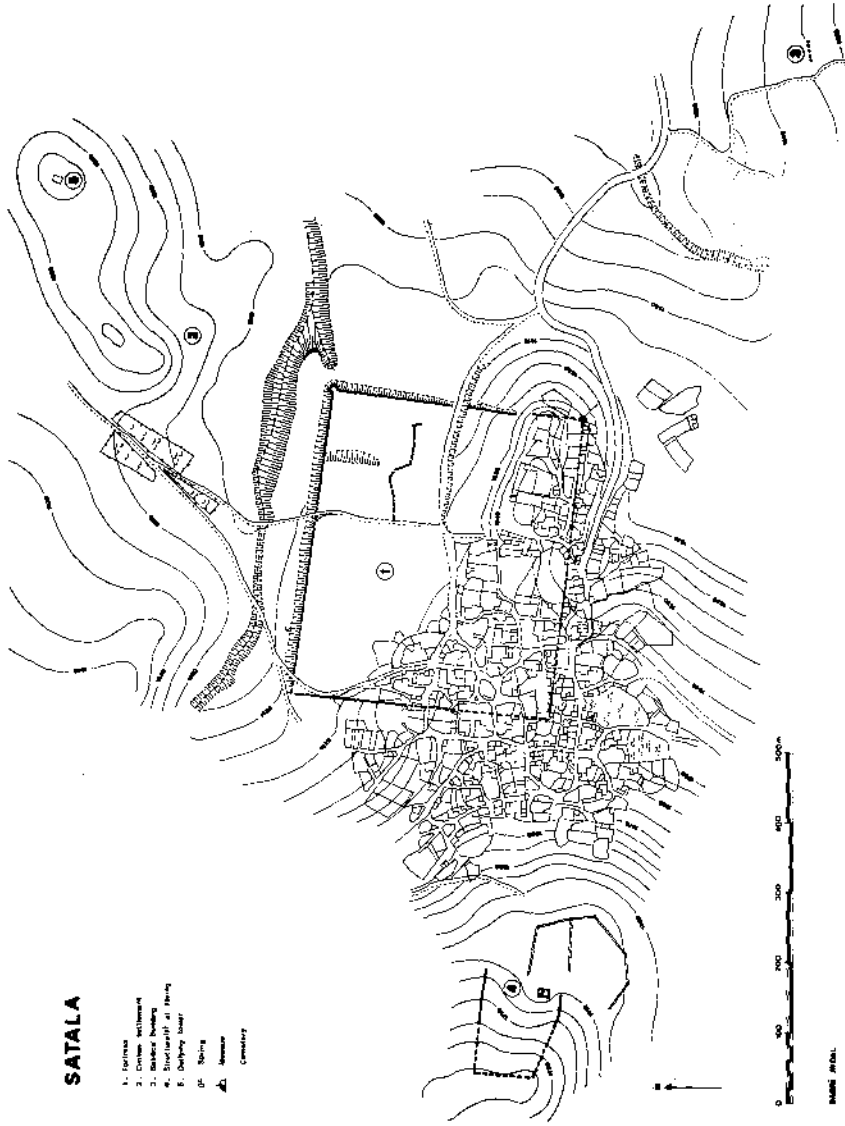
(10) Yorke 1898: 321/22 no. 36.

EKLER: CAM

- (1) Yumrularla bezeli bir kadehe ait gövde parçası. Kalıba üflenmiş. İki oyuk badem şekilli yumru arasında yuvarlak bir kabarıklık. Açık yeşil saydam cam. Y. 24 mm; G. 26 mm Mak. Kal. 1 mm.
Isings Form 31, M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısına ait. Karşılaştırmız La Baume and Salomonson n.d.: 36 no. 66; von Saldern 1980: 51 no. 44.
Güneye doğru (?) duvarın doğu kapısının tam dışındaki ve altındaki arazide bulunmuştur.
- (2) Kalın cidarlı bir kaba ait gövde parçası. Serbest üfleme; çark yapımı kesme çizgilerle bezelidir. Yarı şeffaf açık yeşil cam. Yüzeyde küçük habbeler. Y. 39 mm; G. 31 mm; Kal. 3-4 mm Resim: 5.2.
- (3) Ağız kenarına ait bir parça. Kalın, dışa dönük halka ağız. Serbest üfleme, dış tarafta ağız kenarının altında çark yapımı yatay bant. Sıydam mavimsi yeşil cam. U. 33 mm; Mak. kal. 22 mm; ağız kenarının tahmin edilen çapı 91 mm. Resim: 5.3.
- (4) Ağız kenarına ait bir parça. Kalın, dışa dönük halka ağız. Serbest üfleme. Saydam mavimsi yeşil cam. U. 20 mm; Mak. Kal. 13 mm; Ağız kenarının tahmin edilen çapı 82 mm. Resim: 5.4.
- (5) Taban halkasına ait bir parça. Olasılıkla serbest üfleme tekniği ile yapılmış büyük bir sürahiye ait. Yarı şeffaf sarımsı yeşil cam. Y. 17 mm; U. 31 mm; Kal. 6-10 mm; Ağız kenarının tahmin edilen çapı 80 mm.
Olasılıkla MS 4. yüzyıla ait. Karşılaştırmız Auth 1976: 106 no. 121. Resim: 5.5.
- (6) Oyuk taban halkasına ait parça. Yarı şeffaf koyu mavi cam. U. 17 mm; G. 11 mm; Kal. 2 mm; ağız kenarının tahmin edilen çapı 27 mm Resim: 5.6.
- (7) Ayaklı bir kadehin oyuk taban halkasına ait bir parça. Serbest üfleme; tabanda noble izi. Yarı şeffaf mavimsi yeşil cam. Çok hafif oval biçimli. Çap. 33-35 mm Resim: 5.7.
Kalenin kuzeyindeki sivil yerleşim bölgesinde bulunmuştur.
Benzer parçalar M.S. 5. yüzyıl ortaları ile 7. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Karşılaştırmız La Baume ve Salomonson n.d.: 60-61 no. 200; Hayes 1975: 105 no. 383; Auth 1976: 226 no. 496; aynı zamanda bkz. Stern 1985: 44-6.
- (8) Küçük bir bardak veya kavanozun dibi. Yanlar dışarı açılmakta ortası ise hafifçe çukurdur. Serbest üfleme. Yarı şeffaf renksiz cam. Taban çapı 31 mm; Y. 13 mm; Kal. 2-1 mm Resim: 5.8.
Kalenin kuzeyindeki sivil yerleşim bölgesinde bulunmuştur.
- (9) Pencere camı parçası. Kalıplanarak yapılmış ve alet yardımıyla şekillendirilmiştir. Yarı şeffaf yeşil cam, camda küçük ve büyük habbeler. U. 126 mm; G. 45 mm; Kal. 5-7, 5 mm Resim: 6.
MS 1. veya 2. yüzyıl. Mat/parlak Roma pencere camı. Karşılaştırmız Lightfoot 1989: 28-9 no. 17. Kalenin kuzeyindeki sivil yerleşim bölgesinde bulunmuştur. Yine Satala'da bulunmuş diğer iki yarı saydam mavi yeşil cam pencere camı olabilir. (a) U. 48.5 mm; G. 38 mm; Kal. 2.5 mm; (b) U. 34 mm; G. 33 mm; Kal. 2.5 mm. Fakat bunların her iki tarafı da parlaktır ve olasılıkla silindire üfleme yöntemiyle yapılmıştır. Geç Roma dönemine tarihlendirilebilir.
- (10) Bilezik parçası. Üçgen kesit. Yarı şeffaf koyu mavi cam. U. 11 mm; G. 10 mm; Mak. Kal. 4 mm Resim: 6.
- (11) Biçimsiz cam parçası, aşırı ısının etkilerini taşımaktadır. İki yuvarlak kenar hemen hemen dik açı yaparak birbirleriyle birleşmektedir; kabaca düzleştirilmiş yüzeyler, tepesi oldukça çukurdur. Taban birçok küçük darbe nedeniyle düz değildir. Yarı şeffaf mavimsi yeşil cam. U. 57 mm; G. 43 mm; Mak. Kal. 8.5 mm.

BİBLİYOGRAFYA

- AUTH, S.H. 1976 *Ancient glass at the Newark Museum*. Newark, N.J.
- BAILEY, D.M. 1980 *A catalogue of the lamps in the British Museum, 2. Roman lamps made in Italy*. London.
- BALUTA, C.L. 1986 "Firmalampen" sur le limes danubien de la Dacie -pénétration et diffusion. *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen 1983*: 441-6. Stuttgart.
- LA BAUME, P. and SALOMONSON, J.W. n.d. *Römische Kleinkunst Sammlung Karl Löffler*. Cologne (Wissenschaftliche Kataloge des Römische-Germanischen Museums Köln, 3).
- CICIKOVA, M. 1974 "Firmalampen" du limes danubien en Bulgarie. *Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines*: 115-65. Bucharest/Vienna.
- CUMONT, F. & E. 1906 *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*. Studia Pontica II. Burssels.
- FRENCH, D.H. and SUMMERLY, J.R. 1987 Four Latin inscriptions from Satala. *AnatSt* 37: 17-22.
- HAYES, J.W. 1975 *Roman and pre-Roman glass in the Royal Ontario Museum*. Toronto.
- LIGHTFOOT, C.S. 1989 *A catalogue of glass vessels in Afyon Museum*. Oxford (BAR International Series 530).
- MITFORD, T.B. 1974a Biliotti's excavations at Satala. *AnatSt* 24: 221-44.
- MITFORD, T.B. 1974b Some inscriptions from the Cappadocian limes. *JRS* 64: 160-75.
- MITFORD, T.B. 1977 The Euphrates frontier in Cappadocia. *Studien zu den militärgrenzen Roms 2. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*: 501-510. Cologne.
- MITFORD, T.B. 1988 Further inscriptions from the Cappadocian limes. *ZPE* 71: 167-178.
- SALDERN, A. von 1980 *Glass 500 B.C. to A.D. 1900, The Hands Cohn collection*. Mainz.
- STERN, E.M. 1985 Ancient and medieval glass from the necropolis church at Anemurium. *Annales du 9e Congrès International d'Etude Historique du Verre*. Nancy (France) 22-28 Mai 1983: 35-64. Liege.
- USLU, G. 1980 *Gümüşhane, çevresinin tarihi ve sanat eserleri 1969-1971*. İstanbul.
- YORKE, V.M. 1898 Inscriptions from eastern Asia Minor. *JHS* 18: 306-327.

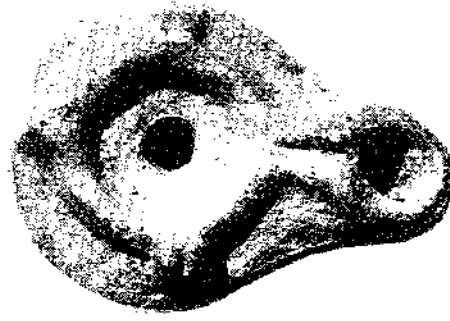
Resim: 1- Satala'nın ölçekli planı

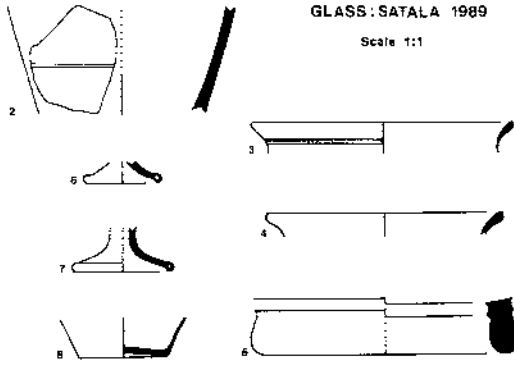
Resim: 2- Kalenin doğu tarafının kuzeyden görünümü

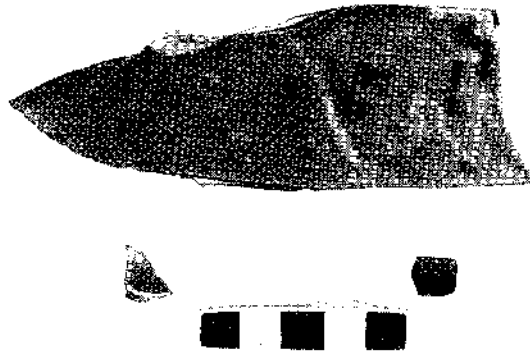
Resim: 3- Kalenin g neydoğu köşesi

Resim: 4- Fiumicino-Roma, pişmiş toprak kandil

Resim: 5- Roma cam parçaları

Resim: 6- Roma cam parçaları

SURVEY WORK AT AMASRA, 1989

*Stephen J. HILL**

The walls of the medieval Kale still dominate the life of the harbour and the modern town of Amasra. Most studies which refer to Amasra have accepted that these walls date to the Genoese period around 1400, and there are a number of fine heraldic panels particularly in the area of the İç Kale and on the east end. A brief inspection of the defences in 1986 convinced us that much of the fortifications was earlier in date, but that a detailed survey and structural analysis was necessary to understand the full complexity of the system. A reconnaissance season was carried out in 1988, and full survey using theodolite and EDM began in the summer of 1989.

Thanks to its position on a neck of land projecting northwards into the Black Sea, Amasra has two harbours, which are in the lee of both the rocky eminence on which the Kale stands, and also the island of Boztepe. The larger, eastern, harbour is now more important, since it is protected by a mole which was greatly extended in 1986, but it seems possible that the western harbour was more significant in antiquity. There are still visible in the west bay traces of the Roman and Byzantine harbour workings, a Byzantine lighthouse, and a submerged ancient mole. Overlooking this bay, the cliffs to the southwest are surmounted by defences of late Roman or Byzantine date. These combined with the defences along the south side of Boztepe to provide complete control of the west harbour, and emphasise its strategic and naval significance. Such naval associations are likely to provide the key to understanding Amasra's most complex monument, the Kale, which has been the main focus of our attention.

* Dr. Stephen J. HILL, Joint School of Classics, University of Warwick, Coventry CV 4 7 AL ENGLAND.

Amasra Kale stands on the tip of the northward-projecting high promontory which overlooks the large area of the Classical city to the south. The extent of the main defended area is approximately 400 by 100 metres, but the Byzantine defences also incorporated the former island known as Boztepe. The construction of the Kale involved several building phases, the first of which is marked by heavy, squared stone blocks which were robbed from the public buildings of the Classical city. Although some decorated fragments from Classical buildings were left visible in the walls, most of the stones used for the faces of the walls were cut into fairly regular squared shapes. The core of the primary wall consisted of rubble, also salvaged from Classical buildings, set in heavy mortar. Inside some of the towers and other structures materials such as seats from the Classical theatre were used as they were found, without recourse to recutting. This method of construction from Classical *spolia* in no way detracts from the impressive scale of the first phase of the Kale.

The whole circuit of walls of the Kale included the tip of the promontory and the south side of Boztepe island, which was linked to the mainland by means of a fortified bridge. The strongest part of the circuit, which is still the most impressive surviving section of the Kale, is the landward-facing southern section of the walls, which runs across the promontory between the two harbours. We have been able to demonstrate that there were at least two lines of defensive walls on this most vulnerable, most easily approached section. The main, inner, wall is well - preserved along the whole southern circuit, and in places survives to the height of ten metres above present ground level. The wall is strengthened by projecting rectangular towers, which vary somewhat in size and shape, being between six to nine metres wide, and projecting between four and six metres. There is one exceptional tower, tower E, at the central position which is nearly 23 across, but projects for little more than two metres from the curtain. Tower E stands at a point where is a noticeable shift in the alignment of the walls. The towers are very closely spaced, being between 11 and 30 metres apart, and all belong to the primary phase of construction. They vary in the extent to which they are bonded into the curtain wall. The method of construction can be seen most clearly at a point to the east of tower D, where the curtain wall is least well - preserved. Here it can be seen that the lower courses of the curtain wall were constructed as a retaining wall with only one face on the outer side, but with rubble and mortar packed behind. At a higher level the curtain wall also had a rear face. The tower is not bonded in its lower courses, but is bonded at the top. It is clear from the presence of steps

built into the inner face of the wall towards the west end of the south circuit that a parapet walk ran along the top of the curtain wall between the towers.

The towers of the landward-facing wall are relatively well-preserved, and in two cases it is possible to enter inside them. The chamber inside tower D is constructed from monumental blocks which were probably robbed from the Classical theatre or stadium. The immense pier which fills the centre of the chamber must indicate that heavy torsion artillery was placed on the top of the tower. The original windows are splayed arrow - slits. Occasionally, these were converted by the addition of circular gun - ports by the Genoese. The top of tower D preserves its parapet wall, which had crenellations. The latter were modified in the Genoese period, when the total height of the walls appears to have been slightly increased. A staircase built into the back of tower B shows that there was a platform at the top of the tower, and many of the towers were constructed with a solid core. Towers E and F were particularly strongly constructed. They are close to the larger of the two churches inside the Kale, and there are traces of an imposing inner structure behind tower F. Presumably the large towers related to what was a particularly important position inside the fortification.

The main wall was protected on the landward southern circuit by a slighter, outer wall, which ran parallel with it. This outer wall is much less well - preserved than the main wall, but it is clear from surviving fragments that it, too, had towers, which were positioned in the intervals between the towers of the main wall. The highest surviving section of outer wall has a total height of four metres above modern ground level. The clearance of vegetation from an area of ground outside the outer wall shortly before our arrival in 1989 allowed us to study that section of the defences in some detail. We were able to demonstrate that the outer wall was constructed over, and included in its fabric, parts of a late Roman bath house, with attendant water pipes and cisterns. From our examination of an old hole cut through this area, and by plotting visible fragments of late Roman masonry we were able to establish the approximate dimensions of the ditch in front of the Land Walls. In the last days of the 1989 season we discovered a postern gate at the centre of the outer wall, well-hidden by the fuel store of a modern apartment block. These discoveries were of particular interest since they indicate that the late Roman city of Amastris extended under the area now occupied by the Byzantine fortress, and it seems likely that the construction of the Kale, which involved very complicated planning and

the takeover of occupied parts of the late Roman city, was perhaps centrally funded from Constantinople as a base for the Byzantine navy, rather than being a rushed piece of late Roman urban defensive work, centred on an ancient acropolis.

Gates are preserved at both ends of the landward-facing run of walls. The east gate demonstrates very clearly the complicated structural history of the Kale, since the primary gate, which has elegant white marble jambs and lintel at the front and a massive corbelled vault, was strengthened by the addition of an outer gate, unbonded and in different build, which was itself altered by the Genoese. The same pattern of adaptation is visible in the west outer gate. The position of the principle west gate remains uncertain, but there is a clear primary outer gate which was further strengthened on at least three occasions. A strong barrel-vaulted passage was added in front of the gate, and at a later stage a second gate was added along with an outwork which included a well-head within the system. The Genoese added machicolations to the top of the secondary gate. The gates were extremely well-protected by the outer wall and the towers of the inner wall especially since it was necessary to turn through several angles in order to gain admission to the interior of the Kale. We came to the conclusion that the eastern gate was the main land gate, whilst the surviving western gate was what remained of a complicated sea gate. Given the presence of the outer wall there was also a need for small postern gates, such as the one which can be seen below tower A, near the eastern main gate.

The two churches inside the Kale are of considerable interest in their own right as examples of middle Byzantine ecclesiastical architecture, and both are preserved to roof level. The larger, western church, now Fatih Camii, was converted into a mosque and is substantially intact, although it has suffered various adaptations including complete internal reorganisation and the addition of a minaret. This church is likely to be the cathedral dedicated to the Pammakaristos which is mentioned in a letter of 1222 written by John Apokaukos. The smaller church, now Mescidi Camii, has lost its roof and has suffered badly from the effects of water penetration and a minor earthquake which struck Amasra in 1989. The smaller church still preserves extensive traces of middle Byzantine wall-painting. Both churches present consistent decorative façades in which small stone work is combined with brick bonding courses. The window heads have particularly attractive details in the form of cruciform patterned pottery inserts of a type which is also known from the Byzantine churches of Nessebre in

Bulgaria. Both churches, as they survive, were completely rebuilt in the middle Byzantine period and contain *spolia* of early Byzantine date which, in the case of the smaller church, include the marble frame of the main doorway which is exactly comparable with the frames in the primary gates of the castle. It is likely, then, that the primary phase of the churches was contemporary with the building of the Kale, and it may well be the case that as they survive the churches reflect the period of substantial middle Byzantine improvements to the fortification system. This close relationship of fortifications and churches is one of the more remarkable features of Byzantine Amastris.

Much of the east end of the Kale is now restored, but preliminary investigation has revealed a circular tower containing a chapel with faint traces of Byzantine wall-painting. Further along the Sea Wall to the north a postern gate overlooks the causeway between the Kale and the adjoining former island of Boztepe. We have not yet had the opportunity to study the northern stretch of walls in as much detail, but it seems likely that the system was less complicated on the seaward-facing sides, where cliffs and sea provide a much higher degree of natural defence.

Nevertheless, it is clear, again, that the primary wall was constructed extremely strongly from large squared blocks.

The island of Boztepe also had impressive walls on its southern side, especially in the area which overlooks the west harbour. The walls on Boztepe would have protected the harbour and the approach to the western sea gate. Passage over the bridge between Boztepe and the mainland was protected by high walls, and the well-preserved gateway on the Boztepe side conforms to the pattern of those on the mainland side. Here, too, there is a primary gate with marble jambs and lintel, and corbelled vaulting like that of the east gate. A barrel-vaulted barbican with an outer gate which clearly preserves the slots for a portcullis projects for thirteen metres beyond the inner gate. The curtain wall immediately west of this gate still stands up to 3 metres high above the level of the inner roadway. A row of strong stone buttresses on the inside of the curtain wall would have supported a broad fire platform covering the seaward approach to the bridge and gate. Traces of an inner wall, and at least one possible tower were found to east and west of the Boztepe gate, set about 10 metres behind the outer curtain. At one point on the inner wall the earthquake of 1989 had caused the collapse of the facing stones to reveal a massive framework of wooden beams, which were a feature of the original construction.

In outline the defences of the land walls at Amasra show similarities to the fifth century walls of Constantinople with a ditch, outer and inner walls, and rectangular towers. There are, however, significant differences in plan and scale. The towers at Amasra are more closely spaced and lack the elegance of the imperial capital. More importantly the arrangement of the gates reflects an age of greater insecurity. The "bent entrance" of the gates at Amasra ensured that attackers were exposed to fire from the curtain and from flanking towers. Such a system was known to the Greeks and Romans, but was normally employed only at posterns, since the axial approach to gateways in the ancient world was a means to display civic pride and military prestige. The other feature of particular interest at Amasra is the defended bridge leading to Boztepe, dominated at its north end by a great barbican. Once again, such gate defences were known but rarely employed in the Roman world. The high-walled bridge could not be enfiladed by interval towers on Boztepe and the barbican, with a notable decorated cornice, was intended to control from above the approach across the bridge.

These two elements of a barbican and bent entrance are best known in the early Byzantine defences of the *theme* fortress at Ankara, where the seventh century inner circuit is protected by prow-fronted towers and entered by a single bent entrance through a barbican on the south side. Like the Amasra sea gate it is also decorated with *spolia* from the Classical city, although a closer example of the use of a bold cornice is from part of the city defences of Nicaea restored in 730 by the Emperor Leo III. At present it is not possible to narrow the date any further at Amasra, but it would appear that the main circuit was built in the late seventh or eight century, and there is historical evidence for the use of the walls in the ninth century.

What distinguishes the Byzantine fortifications of Amasra is not just the style and form of the defences, but the unity of the design, best appreciated on plan, and the way that the new inner and outer walls were constructed rough-shod over the buildings of the early Byzantine city. These new works were not simply a contraction of the late Classical city, but rather a new fortress funded by the emperor with particular concern for the protection of the harbour. The independent military province of Paphlagonia is only known from the late ninth century, but it was preceded by a Katepanate, under the command of an admiral of a Byzantine fleet in the Black Sea. The archaeological evidence now allows us to suggest that his base was at Amasra, and to examine the relationship of city, castle and harbour throughout the Byzantine period.

317

Fig.: 1- View looking westwards along land walls of the Kale

Fig.: 2- East face of tower D (Kale, land walls).

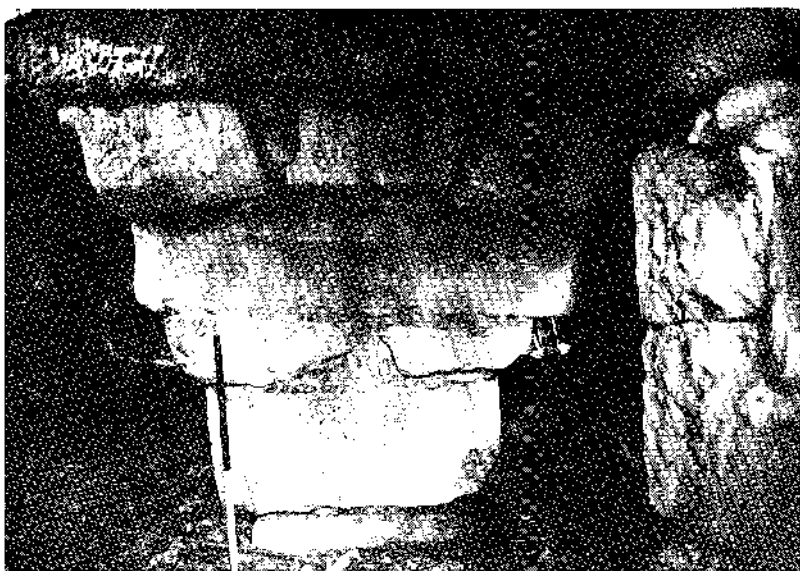

Fig.: 3- Interior of tower D (Kale, land walls)

Fig.: 4- Remains of Roman bath building incorporated within the outer wall (Kale, land walls).

Fig.: 5- Inner face of Boztepe gate

Fig.: 6- Boztepe defences from the west harbour, showing the cornice on the west face of the projecting barbican gate

Fig.: 7 - North face of the smaller church (Mescidi Camii) in the Kale

GEVAŞ TARİHİ-TÜRK MEZARLIĞI'NDA YOK OLMA DURUMUNDA OLAN BİR MEZARIN ONARIMI

Hüseyin AKILLI*

GİRİŞ

Van iline bağlı, yaklaşık 40 km güneybatısında Gevaş ilçesinde, 1989 yılında gerçekleştirilen kurtarma kazısı çalışmaları sırasında, yok olma durumuna gelmiş Türk-İslâm Mezarı ortaya çıkarılmıştır. Mezar, Van Müze Müdürü Ersin Kavaklı başkanlığında gerçekleştirilen ve bilimsel başkanlıklarını Prof. Dr. Taner Tarhan ve Prof. Dr. Veli Sevin'in yapmış oldukları Gevaş Tarihi Türk Mezarlığı içinde yer almakta ve mezarlık Van-Tatvan karayolunun hemen kenarında bulunmaktadır.

Yok olma durumunda olan iki mezarla birlikte, 1988 ve 1989 yıllarında gerçekleştirilen Tarihi Türk Mezarlığı Kurtarma Kazıları sırasında, diğer mezarlara ait toprak altından ve yarı toprak altında kalmış çok sayıda şahide, sanduka, parçalanmış veya farklı etkenler sonucu aşınmış, yıpranmış bir durumda ortaya çıkarılmışlardır. Platformlarının, deprem ve yer kaymaları gibi doğal etkenler sonucu çökmüş olmalarıyla birlikte, bazı taş bloklarının mevcut olmadıkları, olanların ise çoğunun kırılmış oldukları görülmüştür. Güneşiğine çıkarılmış mezarlarda gerçekleştirilen onarım ile ilgili uygulamalar, bilimsel çalışmaları yürüten kazı başkanlarının izniyle, tarafımdan gerçekleştirilmiştir.

Toprak altından veya yarı toprak altından ortaya çıkarılan mezarlar aşınmış, yıpranmış ve kırılmış olmalarına rağmen acil onarım çalışması gerektirmediği halde, büyük çoğunluğu onarılarak ayağa kaldırılmışlardır. Bunlarla ilgili çalışmalara, sadece genel bilgi vermek amacıyla kısaca değinilecektir. Fakat, zaman süreci içerisinde tahripkâr etkenler sonucu çok hassaslaşmış olması nedeniyle, toprak altından çıkarılırken dahi

* Hüseyin AKILLI, Trakya Üniversitesi, Edirne Meslek Yüksek Okulu, Restorasyon Bölümü 22020 / EDİRNE

farklı bir uygulama gerektiren ve günışığına çıkarıldığı an hemen acil koruma ve onarım çalışması gerektiren bir çocuk ve bir büyük insana ait mezarlardan, büyük olanına gerçekleştirilen çalışmalara ve tatbik edilen yöntemlere detaylı olarak değinilecektir.

GENEL ÇALIŞMALAR

Tarihi Türk Mezarlığı'nda, sistemli çalışmanın yapılacağı yer belirlenip, sınırın saptanması için kazıklar çakılıp bunlardan ip geçirilerek, kazılacak yer sınırlandırılmıştır. Toprak üstünde bulunan mezarlarla ilgili her türlü parçanın yerleri belirlenip kodlanmış ve bu kodlamalar gerçekleştirilmiş olan geçici plânlar üzerine aktarıldıktan sonra tahta sandıklara doldurulan parçalar, tasnifleri yapılmak üzere geniş bir alana götürülmüştür.

Belirlenen yerden, kazım çalışmalarına büyük kazma ve kürekler kullanılarak başlanmıştır. El arabalarına doldurulan toprak, ikinci bir çalışma gerektirmeyecek belirlenen yere dökülmüştür. Ortaya çıkarılan mezar elemanlarında yapılan tespitte, toprak altında kalan kısımlarının, toprağın olumsuz etkilerine rağmen çok iyi bir durumda olduğu, hatta satıhta bulunan taşçı alet izlerini görmek bile mümkün olduğu, yalnız toprağın bazı kimyasal etkilerinden etkilenecek çok hafif renk değiştirdiği görülmüştür (Resim: 1).

Toprak üstünde kalan kısımlarının, doğa koşullarından dolayı yüzeyinin kavlanarak pul pul döküldüğü, tuzlanma nedeniyle çiçeklendiği, kapilarite sonucu üst yüzeyinde tuz kristallerinin olduğu, farklı ayrışmadan dolayı yüzeyde 4 cm derinliğe varan boşlukların meydana geldiği ve rüzgar almayan yerlerde daha çok olmakla birlikte her tarafının yosunlarla kaplanmış olduğu görülmüştür.

Mezar elemanları üzerinde olumsuz etkenler sonucu oluşmuş oyuklar (Resim: 2), aynı taş cinsinin kırılarak ezilmesiyle elde edilen toz ile sönmüş kireç karıştırılıp ve suyun ilâve edilmesiyle elde edilen harçla doldurulmuş (Resim: 3) ve fazlalıklar demir testeresiyle alınıp son düzenlemeler ıslak süngerin ovulmasıyla gerçekleştirilmiştir. Dolgunun daha güçlü tutmasını sağlamak için, işlemi tatbik etmeden önce oyuklar ıslatılarak doyuma ulaştırılmıştır. Aksi taktirde içe yerleştirilecek dolgunun suyunu, taşın emmesi sonucu dolgunun taş yüzeyi ile güçlü birleşmesini engeller. Dolgunun yerleştirilmesi, günün sabah ve akşam saatlerinde yapılması tercih edilerek, yüksek sıcaklık karşısında aniden suyunu kaybederek çatlaması önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, uygulamadan sonra naylon örtü ile sarılmıştır (Resim: 4). Uygulama üç gün devam ettirilmiş ve dolgunun su ile nemlendirme işlemi sabah ve akşam olmak üzere bir hafta sürdürülmüştür.

Ortaya çıkarılan şahide, sanduka veya parçaları bol su ve yumuşak fırçalar kullanarak yıkanmış, üst yüzey sağlamlığı belirlendikten sonra, sert plâstik kıl tahta fırçalarla ovularak (Resim: 5) çıkmayan inatçı kirler çıkartılmıştır. Daha önce tatbik edilmekte olan arapsabunu ile temizleme çalışmalarına, taşın su emme gücünün yüksek olması nedeniyle son verilmiştir. Çünkü taş içine, uygulama sırasında nüfuz edecek olan arapsabunu, birtakım bakterilerin üremesine ve kirleri tutmasına neden olacağından bu da zaman süreci içerisinde taşta zarar vermektedir.

Özellikle şahide ve sandukaların rüzgar almıyan taraflarında yoğunlaşmış olan yosunlar, kırılmış kazma veya kürek saplarının parçalanmasından elde edilen yaklaşık 20 cm-30 cm boyundaki parçacıkların uçları yassı ve sivri duruma getirilmesiyle mekanik temizleme metodu içine giren kazıma yöntemini tatbik ederek (Resim: 6) temizlenmeleri gerçekleştirilmiştir (Resim: 7). Yosunların mekanik olarak çıkartılmalarında 1 m² taş yüzeyi için, 7 saatlik bir çalışma gerektirmiştir.

Yer sarsıntısı ve toprak kaymaları gibi diğer olumsuz etkenler sonucu, hemen hemen tüm mezarların platformlarının tam veya yarı çökmüş veya dağılmış bir durumda oldukları görülmüştür. Düzeltmeleri için, platformu oluşturan düzgün taş blokların yerleri belirlenip tek tek sökül-müş, daha sonra hazırlanan çamur harç ile yerlerine oturtulmuş, su terazisiyle doğrultuları saptanmış ve tam sıkışmaları için çamur harç içine el yardımı veya çekiç kullanılarak (Resim: 8) küçük taşlar yerleştirilmiştir. Daha sonra ise çamur harcın suyunu aniden kaybederek çatlamasını önlemek için 5 cm kalınlığında kuru toprakla üstü örtülerek kapatılmıştır.

Temizlenmiş mezar elemanlarının, üst yüzeylerinde bulunan yazı ve bezemeyi 1/1 oranında elde edebilmek için, eskiz kağıdı taş yüzeyine kenarlardan tutturulmak suretiyle gerilerek sabitleştirilmekte ve daha sonra karbon kağıdını sürmek suretiyle (Resim: 9) taş üzerinde bulunan bezeme eskiz kağıdı üzerinde görünür duruma getirilmektedir. Alınmış ölçülere de bağlı kalarak ve sık sık kontrolleri yapılarak hatasız temiz çizimleri gerçekleştirilmektedir.

Kırılmış parçaların yapışkanla birleştirilmelerini yapmadan önce, kırık birleşme yerleri tel fırçalar kullanarak kirler çıkartılmakta, kıl fırça kullanarak tozlar atılmakta ve ispirto ile nemlendirilmiş üstübüyle son temizlik yapıp her iki kırık yüzey kuruduktan sonra, araldit yapışkanı yüzeylere fırçayla sürülüp (Resim: 10) parçalar kırık kırığa oturtularak yapışmaları sağlanmaktadır. Çok aşınmış kırık yüzeylerde, Araldit AY 103 ve Sertleştiricisi HY 956'nın karıştırılmasıyla oluşturulan yapışkanın yoğunluğunu artırmak için üstübeç ilâve edilmesinden sonra sürülmüş ve

böylece aradaki boşlukların dolması sağlanarak güçlü bir birleştirme gerçekleştirilmiştir. Üstübeğin yoğunluğu, birleşecek kırılma yüzeyinin aşınmasının durumuna göre azaltılıp çoğaltılmıştır.

Karışım:

Araldit	100 ölçek
Sertleştirici	40 ölçek
Üstübeç	100 ölçek
	+

	240 ölçek

Yukarıda verilen oranların karıştırılmasıyla elde edilen karışım çok aşınmış kırık yüzeylerin birleştirilmesinde kullanılmıştır.

Yerleri belirlenen ve başka yerde bulunan orta boydaki parçaların taşınmasında el arabası kullanılmıştır. Götürme anında sarsıntıdan dolayı olabilecek ezilme ve kopmaların oluşmasını önlemek için yanlara tahta takozlar yerleştirilmiştir. Sandukaların belirlenen yerlerine götürülmesinde, 1988 senesinde ahşap kalasların belli aralıktan sonra iki tanesinin yan yana yerleştirilmesiyle oluşturulan yol üzerinde tumba ederek götürme gerçekleştirilmiştir. Uygulama gerçekleştirilirken gerekli olan yerlere, sünger gibi esnek malzemenin yerleştirilmesi ve sandukaların sert darbeyle maruz kalmaması, köşe ve kenarlarda kopma ve ezilmelerin oluşmasını önlemiştir. 1989 senesinde ise oluşturulan bazı çekicilerle taşımının yapılmasında kolaylık sağlanmıştır. Bütün taşıma işlemlerinde ve yapıştirılacak parçaların birleştirilmesi için kaldırmalarda insan gücü kullanılmış, düzenlemelerde de küskü demirinden başka hiçbir alet kullanılmadan gerçekleştirilmiştir (Resim: 11).

1989 yılı kazı döneminde imkânlar ölçüsünde caraskal, işkence aleti (mengene) alınması ve üç ayak yaptırılması, yerinden kaymış veya çökme sonucu birkısmı toprak altında kalmış olan sandukaların çıkartılması, onarılanların ise yerine oturtulmasında büyük kolaylık sağlamıştır. Kaldırmada, bağlama malzemesi olarak kendir halat, eseri yerine oturtma sırasında ikinci bir işlem gerektirmesi nedeniyle kullanılmamıştır. Bunun yerine iki işkence aleti, sandukanın belirlenen orta ağırlık merkezine gelecek şekilde birbirine paralel ve aralarında 5 cm mesafe bırakılarak dikey durumda oturtulup ve de taşı tuttuğu yerlere tahta takozlar yerleştirildikten sonra vidaları çevrilerek sıkıştırılmışlardır. Caraskal ile kaldırma anında işkence aletlerin belirlenmiş doğrultularının bozulmaması ve bunun sonucunda taş yüzeyinden kayarak çıkmalarını engellemek için iki

işkence aleti arasındaki üst boşluğa beş santim kalınlığında ağaç takoz yerleştirilmiştir (Resim: 12). İki işkence aletinin altından halat geçirilip, uçları caraskal kancasına takıldıktan sonra kaldırma ve yerine oturtma, ikinci bir işlem gerektirmeden olumlu ve hatasız yapılmıştır.

YOK OLMA DURUMUNDA OLAN MEZAR

Güneşine çıkarılmış diğer mezarlardan farklı bir şekilde toprak altından ortaya çıkarma ve onarım gerektirmesinin nedeni; mezar sandukasının oluşturulmasında kullanılan taşın, zaman süreci içerisinde her türlü tahripkâr etkenler sonucunda hassaslaşarak her an dağılabilecek bir duruma gelmesi, sayısız parçalara ayrılması ve yapılan ön tespitte güneşine çıkarıldığı an hemen dağılabileceğinin teşhis edilmesinden ileri gelmektedir.

1. Güneşine çıkarma

1980 yılı kazı döneminde gerçekleştirilen ilk çalışmalar sırasında, kazı alan sorumlusu Arkeolog Araştırma Görevlisi Kemalettin Köroğlu tarafından her türlü olumsuzlukları tespit edilmesi sonucunda, üst yüzeyinde yaklaşık 10 cm toprak tabakası bırakılarak ortaya çıkarılmıştır. Böylece Kemalettin Köroğlu'nun kazı deneyiminin sonucunda, bilinçli gerçekleştirdiği uygulama, eserin bizden sonra gelecek olan nesillere aktarılmasında en büyük etken olmuştur.

Bu durumda olan hassaslaşmış bir eser tamamen topraktan arındırılarak tüm üst yüzeyiyle güneşine çıkarılmış olsaydı, hemen dağılarak yok olacaktı. Çünkü, toprak altında geçen zaman süreci içerisinde çok yavaş bozulmasıyla birlikte ortama uyum sağlayan mezar sandukası, güneşine hemen çıkarıldığı takdirde farklı bir ortamla karşılaşacağından, bünyesinde bulunan suyu etkili ısı karşısında buharlaşarak kaybetmesi onun parçalanarak dağılmasına neden olacaktı. Üzerinde bırakılan toprak tabakası, onun suyunu aniden kaybederek dağılmasını önlemesiyle birlikte, çatlamış ve kırılmış parçaların düşmesini engellemiş ve yeni ortama geçişini yavaşlatmıştır.

2. Onarım

Mezar sandukasının tespit çalışmasına başlanmış ve mevcut olan durumu belgelenmiştir. Küçük bir yerinde yapılan sondaj amacıyla gerçekleştirilen toprak kaldırma çalışmasından sonra yapılan teşhiste, temizleme ile birlikte sertleştirmenin de aynı anda yapılmasının gerekli olduğunu göstermiştir. Çünkü toprağın kaldırıldığı yer hemen çatlamaya

başlamıştır. Diğer küçük bir parçada gerçekleştirilen su deneyinde ise sandukanın yapısının süngerimsi bir karakter kazanması sonucu su emme gücünün çok yüksek olduğu ve sonrasında parçanın dağıldığı görülmüştür.

Yapılan teşhiste, birkaç hafta veya yağmur yağması durumunda hemen yok olacağının belirlenmiş olması, mevcut olan imkânlarla Türk-İslâm Mezar Sanduka'sının acil olarak tüm onarım çalışmalarının zaman farkı bırakılmadan arka arkaya gerçekleştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Onarım, Tarihi Türk Mezarlığı'nın bulunduğu bölgede mevcut olan ve kazı ekibinde bulunan imkânların en üst seviyesinde araştırması yapıp elde edilen malzeme olanaklarıyla gerçekleştirilmiştir.

2.1. Temizleme

Hassaslaşmış bünye üzerindeki toprağın üç aşamada kaldırılması plânlanmıştır. Temizleme çalışmalarına günün sabah saatlerinde başlanmıştır. Yassı, sivri uçlu tahta ve madeni aletler, 2-3 cm derinliğe kadar üst yüzeyde bulunan toprağa belirli aralıklarla saplanıp sertliği giderilerek yumuşatılmış, fakat toprağın atılması ertesi güne bırakılmıştır. 5 cm genişliğinde kıl fırçalar kullanılarak yumuşatılmış toprak atılmış ve ilk gün gerçekleştirilen çalışmaya benzer uygulamayla belli bir kalınlıkta toprağın sertliği giderilmiştir. Üçüncü gün sabahı gerçekleştirilen çalışmalarda, yumuşatılmış toprak kıl fırçalar kullanılarak atılmış, fakat kalan toprağın yumuşatılması öğleden sonra gerçekleştirilmiştir. Dördüncü günün sabahı ise değişik genişlikte fırçalar ve hava püskürtme aleti kullanılarak üst yüzeyinin temizliği gerçekleştirilmiş ve hemen hazırlanan eriyikin emdirilmesiyle toz halinde dökülmekte olan bünyesinin güçlendirilmesi sağlanmıştır.

Temizlemenin aşamalı olarak dört gün içinde gerçekleştirme nedeni; eserin bünyesinde bulunan suyunun buharlaşmasını yavaşlatarak yeni ortama uyum sağlamasını sağlamak ve böylece ani kurumadan dolayı parçalanıp toz halinde dağılmasını önlemek içindir. Fakat bu sürenin yetersiz olduğunun bilinciyle, temizlenen eserin sertleştirilmesine gidilmiştir.

Son temizlikte, farklı genişlikte fırçalarla toprak artıkları atılırken, eserin üst yüzeyinden pudra halinde dökülmeler ve çok küçük parçaların kopması, çok dikkat edilmesine rağmen engellenememiştir. Bu nedenle fırçalar, bazı kısımlarda mümkün olduğu kadar az kullanılarak tozların atılmasında hava püskürterek temizleme gerçekleştirilmiştir. Böylece zarar verme tehlikesi en aza indirilmiştir.

Bu derece hassaslaşmış olan eserlerin temizlenmelerinde, eserin yapısını oluşturan malzemesinin kaybı kaçınılmaz olmaktadır. Fakat bunun az veya çok olması uygulayıcının deneyimine ve almış olduğu teorik onarım bilgisinin doğruluğuna bağlıdır.

2.2. Sertleştirme

Temizlenmenin tamamlandığı dördüncü gün, Araldit AW 2105, Sertleştirici HS 70 ve Selülozik Tiner aşağıda belirtilen oranlarda ilâve edilerek karıştırılmasından sonra püskürtme yöntemi tatbik edilerek eser bünyesine emdirilmiştir.

Karışım:

Araldit AW 2105	100 gr.
Sertleştirici HS 70	15 gr.
Selülozik Tiner	1000 gr.
	+

	1115 gr.

Eriyikin püskürtülerek tatbik edilmesindeki amaç, üst yüzeyinin çok yumuşamış olması nedeniyledir. Çünkü böyle bir yüzeye fırça kullanarak eriyiki sürmek, fırçanın kirlenmesine buna bağlı olarak fırçayı batırdığımız eriyiki de kirletmemize neden olacağından ilk uygulama ve diğer tatbik ettiğimiz iki uygulamada da eriyik püskürtülerek eser bünyesine emdirilmiştir.

İlk uygulamanın etkili olmadığı, hatta tatbik ettiğimiz ikinci uygulamanın da istediğimiz olumlu sonucu vermediği, yaptığımız basit bir deneyle ortaya çıkmıştır. İkinci uygulamadan bir saat sonra eserin küçük bir yerinde yaptığımız su ile tatbikatta, suyu adeta sünger gibi içine çektiği gözlenmiştir. Bu olumsuzluk nedeniyle araldit oranı üç kat artırılıp hazırlanan eriyiki, hiçbir yöntem kullanmadan maşraba ile dökmek suretiyle esere emdirilerek doyuma ulaştırılmıştır.

Hazırlanan eriyikle sertleştirme çalışmalarına, eserin onarımının tamamlanmasına kadar geçirdiği tüm safhalarda devam edilerek bünyesinin güçlendirilmesine çalışılmıştır. Fakat elimizde mevcut olan aralditin bitmiş olması ve kısa sürede tüm arama çabalarımıza rağmen temin etme imkânımızın sonuçsuz kalması, bizleri temin edebildiğimiz 404 şeffaf plastik çelik ve sönmüş kireç ile hazırlanan eriyiklerle eserin bünyesinin güçlendirilmesi çalışmalarına devam etmemizi zorunlu hale getirmiştir. Bunların karışım oranlarına, uygulamaların devamı içerisinde değinilecektir.

2.3. Yapıştırma

Aslında bu kadar çok tahrip olmuş eserin parçalarını birbiriyle yapıştırmadan önce, oluşturulacak havuz içinde bulunan eriyike, parçaları tümüyle daldırarak (daldırma yöntemi) sertleştirilmelerinin gerekli olmasına rağmen, elde bulunan imkânların yetersizliği ve mevcut olan yapışkanımızın çok az olması nedeniyle, olumlu tam bir sonuç alamıyacağımızın bilincinde olmamıza rağmen yararlı ve gerekli olacağı düşüncesiyle, tek tek ayrılan parçalar püskürtme, fırça ile sürme yöntemlerini tatbik ederek temizlenmiş kırık birleşme yerlerine eriyik emdirilmeye ve mümkün olduğu kadar içe nüfuz ettirilmeye çalışılmıştır.

Parça sökümü, mezar sandukasının diğerlerine nazaran daha sağlam olan güney uzun yan kenarından kopmuş batı uç kenar parçasının alınıp, tahta takozlar üzerine, kırık yüzeyi yukarıya gelecek şekilde dikilmesiyle başlanmıştır. Kök artıkları el yardımıyla çekilerek çıkartılmış, üzerindeki tozlar kıl fırçalar kullanılarak atılmış ve hazırlanan eriyik kırık yüzeylere, çatlaklara, iç kısımlara tatbik edilmiştir.

Aşağıda oranları verilerek hazırlanan yapışkan karışımı, tahta takozlar üzerine dikilen parçanın üzerinde bulunan çatlakmış fakat ayrılmamış küçük parçaların yerlerinden alınıp temizlenmelerinden sonra kırık birleşme yerlerine sürülmesiyle yapıştırılmışlardır.

Yapışkan Karışımı:

Araldit AW 2105	7 ölçek	
Sertleştirici HS70	1 ölçek	
Kalker tozu	5 ölçek	0.01-0.1 cm
		kalınlığında
		tanelerden
		oluşan
	+	

	13 ölçek	

Dengeye getirilen parça, yanlardan desteklenip üste gelecek parça kırık kırığa yerleştirilerek, kırık birleşme yerlerinde mevcut olan boşluklar tespit edilip işaretlenmiştir. Üst parça alınıp kırık birleşme yüzeyi yukarı gelecek şekilde tahta takozlar üzerine oturtulmuştur. Hazırlanan yapışkan karışımı, dolgu için işaretlenmiş yerlere spatula ile yerleştirilmiştir. Yapışkansız olan diğer kırık birleşme yüzeylerine de fırçayla sürüldükten sonra, üste gelecek olan parça kaldırılarak kırık kırığa oturtulmuştur.

Tahta takozla vurmanın tehlikeli olabileceği düşüncesiyle, üstteki parça tüm gücümüzle bastırılarak, iki parçanın birleşme yerinde boşluk kalmamasına çalışılmıştır. Kenarlardan taşan fazla yapışkan artıkları, spatulayla kesilerek alınmıştır.

Yapışkanın donma süresi olan iki saat içinde, hiçbir işlem tatbik edilmeden parçalar bulundukları konumda bırakılmışlardır. Yalnız, bu zaman süreci içinde yapışkandan dolayı üstteki parçanın kayıp kaymadığı, daha önce çizgilerle işaretlenmiş kısımlara bakılarak ve parmağımızı kırık birleşme yerinde gezdirerek sürekli kontrol altında tutulmuştur.

Diğerlerine nazaran daha büyük olan üçüncü parçanın sökülüp yapıştırılmasıyla, mezarın güney uzun yan kenarının mevcut olan parçalarının yapıştırma işlemleri tamamlanmıştır (Resim: 13). İşçilerin yardımıyla tabana yerleştirilmiş olan ahşap takozlar üzerine güney uzun yan kenarın kırık yüzeyi yukarıya gelecek şekilde yatırılmıştır. İn-situ mezar sandukasının iç kısmından tek tek çıkartılan parçalar, uzun yan kenar üzerinde birleşme yerlerinin belirlenip yanlardan destekler oluşturularak kırık kırığa yapıştırılmışlardır (Resim: 14a). Bazı parçalar ise dörtlü gurup oluşturacak şekilde yapıştırıldıktan (Resim: 14b) sonra, tespit edilmiş yerlerine gurup halinde oturtulmuşlardır.

Parçaların yerlerinden alınmaları sırasında çok dikkatli davranmamıza, sistemli ve plânlı bir şekilde almamıza rağmen, yine de bazı küçük parçaların mezar platformu üzerine düşmelerine engel olunamamıştır. En büyük etkenin, bitki kök saçaklarının tüm bünyeyi sarmasından ileri geldiğini bilmemize rağmen, mevcut imkânsızlıklar nedeniyle tedbir alamamamız, böyle bir olumsuz sonucun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Platform üzerine düşen parçaların tasnifleri yapılarak yerleri belirlenmiştir. İç orta uzunluğa gelen parçalar, köklerden arındırıldıktan sonra (Resim: 15) diğer küçük parçalarla birlikte yapıştırılmışlardır.

Kuzey yan uzun yüz kenar parçalarının yerlerinden alınarak yapıştırılmalarına başlanmıştır (Resim: 16). Fakat doğu bitim kenarının sayısız parçalara ayrılmış olması, onun yerinden alınmasında farklı bir uygulama yapmamızı gerektirmiştir. Hazırlanan eriyikle iki kez daha sertleştirilmiştir (Resim: 17). Güney tarafındaki yüzüne aynı düşey doğrultuda bir levha yerleştirilmiş ve belirlenen boşluklara üstübü yerleştirildikten sonra parça kuzey taraftan avuç içinde bulunan süngerin çok hafif ve yavaş yavaş bastırılması sonucunda yana yatırılırken levha da aynı doğrultuda hareket ettirilmiş ve böylece parça levha üzerine aktarılmıştır. Daha sonra ters çevrilen parçanın kırık birleşme yüzeyi yukarıya kaldırılmış, her iki yüzeye yapışkan yerleştirildikten sonra kırık kırığa oturtulmuştur.

47 büyük, 63 küçük ve sayısız çok küçük parçanın yapışkan kullanarak birleştirilmeleri olumlu ve olumsuzluklarıyla tamamlanmıştır.

2.4. Platform Oluşturma

İn situ durumdayken yapılan tespitte, platformun uzun yan kenarlarının işlenmiş düz kenarlı blokların yan yana oturtulmasıyla oluşturulduğu, doğuya bakan kısa yan kenarından başlayarak içe doğru iki sıra halinde işlenmiş bloklar yerleştirildiği ve içte kalan diğer tüm boşluğun moloz taş parçalarıyla kaplandığı görülmüştür (Resim: 18). Güney uzun yan kenara üç sıra halinde taş yerleştirilmiştir. Doğu uzantısında bulunan işlenmiş iki sıra sağlam olmalarına rağmen, kenarın yarısını kaplayan diğer taş, dokuz orta boy ve batı uç kenarının sayısız küçük parçaya ayrıldığı saptanmıştır. Kuzey uzun yan kenar da üç işlenmiş taş blokundan oluşmuş olup, diğer uzun yan kenara nazaran daha iyi korunagelmıştır.

Platform, güneydoğu köşesinin daha çok olmasıyla birlikte doğuya doğru çökmüş olması, onun yeniden düzenlenmesini gerektirmiştir. Ahşap kazıklar çakılarak platformun sınırı belirlenmiş, taşların yerlerinin tespiti gerçekleştirilmiştir.

Gerekli görülen yerlerde küskü demiri kullanılarak yerlerinden sökülüp alınan taşlar, çalışmamızı engelemeyecek uzaklıkta belirlenen yan tarafta, aynı sıra takip edilerek ve yanyana getirilerek platformun olabilecek durumu düzenlenmiştir.

Taş bloklarının alınmasından sonra, ahşap kazıklarla sınırlandırılmış olan platform zemini içinde bulunan toprak yükselteler, büyük kazma kullanılarak parçalanmış ve kürekle boşluklara aktarılmıştır. Zemine mümkün olduğu kadar çok su dökülerek toprak yumuşatılıp kürekle karıştırılarak çamur haline getirilmiştir. Bir saat bekletilerek ve sürekli su ilâve edilerek toprağın suyu tamamen çekmesi sağlanmış ve buna bağlı olarak çamurun yapışkanlığı artırılmıştır. Islatılmış olan platform taş blokları, kuzey uzun yan kenarının doğu bitim kenarından başlayarak buluntu durumlarına göre yan yana, oluşturulmuş çamur balçığı içine yerleştirilmişlerdir. Blokların tabanlarının düz olmaması, onların çamur içine yerleştirilen taş parçalarıyla düzgün durmaları için desteklenmelerini gerektirmiştir.

Bütün bloklar yerleştirilip, su terazisiyle üst yüzey doğrultuları saptandıktan sonra, yan kenarlarına ve diplerine el veya çekiç yardımıyla değişik boyut ve farklılıkta taş parçaları sıkıştırılarak oynamaları önlenip sabitleştirilmişlerdir (Resim: 19). Yaklaşık 60 cm uzunluğundaki orta kı-

sımdan çıkarılmış ve toplanmış olan düzensiz orta boy taşlar da, yerlerine buluntu düzenine göre yerleştirilmişlerdir. Düzenleme sonrası platformun 207 cm uzunluğunda ve 57 cm genişliğinde olduğu saptanmıştır.

Çamurun etkili güneş karşısında suyunu hızlı bir şekilde kaybederek çatlamasını önlemek için platformun üst yüzeyi 2 cm kalınlığında büyük taşlardan arındırılmış kuru toprak ile kapatılmış ve su serpilerek nemlendirilmiştir.

Tamamen toprak altına çökmüş şahidenin oturduğu bileziğe de, platforma uygulanan çalışmalar tatbik edilerek düzenlenmiştir. Bilezikten eni 67 cm olması nedeniyle, platformun eninden yaklaşık 10 cm daha fazla olduğu görülmüştür.

2.5. Dolgu

Sandukanın parçalarının yapıştırılmasından sonra mevcut olan boşlukların doldurulmasında aşağıda oranları verilen karışım kullanılmıştır.

Harç Karışımı:

Sönmüş kireç	1.5 ölçek	
Su	1.5 ölçek	
Kalker tozu	4 ölçek	0.01-0.5 cm kalınlığında tanelerden oluşan
	+	

	7.0 ölçek	

Sandukanın tabanında bulunan boşluklar kireç suyuyla nemlendirilmiş, hazırlanan harç karışımı spatulayla mümkün olduğu kadar iç kısımlara yerleştirilmeye çalışılmıştır. Nemli süngerin ovulmasıyla pürüzler giderilip kurumaya bırakılmıştır.

Sandukaya beş kere sertleştirme tatbik etmemize rağmen yaptığımız teşhiste su emme gücünün yine de yüksek olduğu görülmüştür.

Kireç Suyu:

Sönmüş kireç	1 ölçek
Su	4 ölçek
	+

	5 ölçek

Çok az su ilâve edilen kireç el ile ezilmeye çalışılmış ve su oranı yavaş yavaş artırılarak tamamen erimesi sağlanmıştır. İçinde bulunan tortular, kireç suyunun tülbentten geçirilmesiyle alınmıştır. Kap ile yüzeye dökülen kireç suyu (Resim: 20), kıl fırçayla bütün dış yüzeylere yayılmıştır. Sanduka yerine oturtulduktan sonra boşluklara ve çatlak olan kısımlara da kireç suyu emdirilmiştir.

Uygulama, öğleden sonra güneşin etkili olduğu saatlerde gerçekleştirilerek taşın kireç suyunu mümkün olduğu kadar iç bünyesine çekmesi sağlanmıştır.

Parçaların yapıştırılabilmesi nedeniyle güney uzun yan kenar üzerine yatık durumda bulunan sanduka, altta bulunan takozların ileri ve sağa sola çok az kaydırılması sonucunda, tabanı ikinci bir işlem gerektirmeyecek şekilde platforma oturtulacak pozisyona getirilmiştir. Aynı anda, tabanda bulunan tahta takozların güney uç noktalarından yavaş yavaş kaldırılmalarıyla sarsmadan platform üzerine oturtulması gerçekleştirilmiştir (Resim: 21).

Üstte bulunan boşlukların içlerine belirlenen üst yüksekliğe kadar sulu harç dökülerek (Resim: 22) dolmaları sağlanmıştır. Boşluklar, yağmur yağması durumunda su tutmayacak şekilde harçla doldurulmuşlardır (Resim: 23). Çünkü bölge iklim koşullarının etkili olması, don olayının olumsuzluklarının bilinciyle böyle bir uygulamaya gidilmiştir. Son düzenlemeler, nemli süngerle gerçekleştirilmiştir.

Tatbik ettiğimiz dolgunun birleştirici malzemesinin sönmüş kireç olması, bizi temin edebildiğimiz malzemeyle dolguyu sertleştirmemizi zorunlu hale getirmiştir. Çünkü yağacak yağmurlar sonucunda eksik kısımlara yerleştirilen dolgunun eser iç kısmına sürekli nem aktarması eserin dağılmasına neden olacaktır.

Karışım:

Plastik çelik 404	27 gr
Katalizör	21 gr
Selülozik tiner	500 gr
	+

	548 gr

Hazırlanan karışım, belli zaman aralıkları içerisinde üç kere dolgu yapılan yerlere ve taş yüzeyinin gerekli olan kısımlarına fırça kullanarak

tatbik edilip içine emdirilmiştir.aynı eriyik, üst yüzeyi toz halinde dökülen şahidede de kullanılmıştır.

17 cm kalınlıkta, 48.5 cm genişlikte ve mevcut olan yüksekliği 22 cm olan şahideye dolgu çalışması tatbik edilmemiştir. Bileziğe oturduğu kısmın güney alt kenarından kopmuş parçalar yapıştırıldıktan sonra yerine oturtulmuştur.

3. Onarım Sonrası

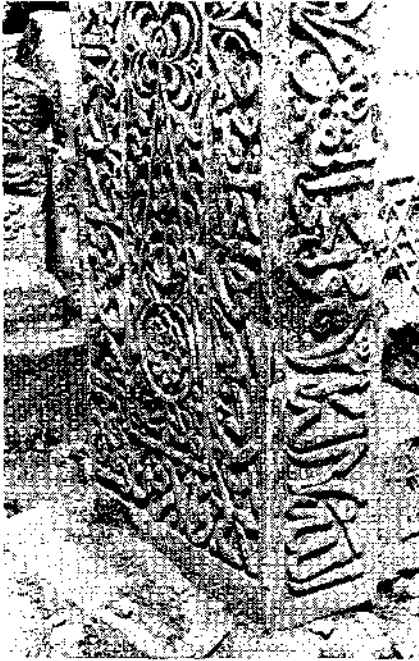
14 günlük acil uygulamalar sonucunda yok olma durumunda olan sandukanın ve onun yakın çevresinde bulunan diğer eserlerin onarımlarının tamamlanmasından sonra bölgede etkili olan soğan ve kazık köklü bitkilerin çıkmasını yavaşlatmak ve görsel olarak iyi bir görünüm vermek amacıyla onarılan mezarların çevresi 5 cm kalınlığında micirle kaplanmıştır (Resim: 24).

SONUÇ

Bir sene içinde veya yağmur yağması durumunda hemen yok olacak kadar bozulup hassaslaşmış esere (Resim: 25a), mevcut olan imkânlar içerisinde uygulamalar tatbik edilerek onarılmış (Resim: 25b) ve açık hava müzesi durumunda olan ülkemize kazandırılmıştır.

Böyle bir uygulama, yapılan kazı raporu araştırması sonucunda, ilk defa yapıldığını ortaya çıkarmaktadır. Ülkemizde, elli yıl hatta yüz yıl gerisine dayanan kazı çalışmalarının var olmasına rağmen, uygulamanın tatbik edilmemiş olması, bu şekilde hassaslaşmış taş eserlere değer verilmediğini ortaya çıkarmaktadır. Veya ülkemizin, onarım ve onarımcı yetiştirme konusunda çok yetersiz kaldığını göstermektedir.

1990 yılı ve daha sonraki yıllarda da Gevaş Tarihi Türk Mezarlığı içinde bu eserin var olması, bilinçli çalışma sonucu günışığına çıkartılmasına, acil onarım çalışmalarının tatbik edilmesine ve her şeyden önce bilimsel çalışmaları yürüten kazı başkanlarının bu ölçüde hassaslaşmış ererin de müzelik eserler kadar değerli olduğunun bilincinde olmalarına bağlıdır.

Resim: 1- Yarı toprak altından çıkarılan şahide
a) Toprak dışında
b) Toprak içinde

Resim: 2- Farklı ayrışma sonucu
oyukların oluşması

Resim: 3- Boşlukların kireç harcıyla
doldurulması

Resim : 4- Dolgu yapılan boşluğun
naylon örtüyle sarılması

Resim: 5- Sert plastik kıl fırça kullanarak temizleme

Resim: 6- Mekanik yosun temizleme

Resim: 7- a) Yosundan arındırılmış kısım b) Temizlenmeyen

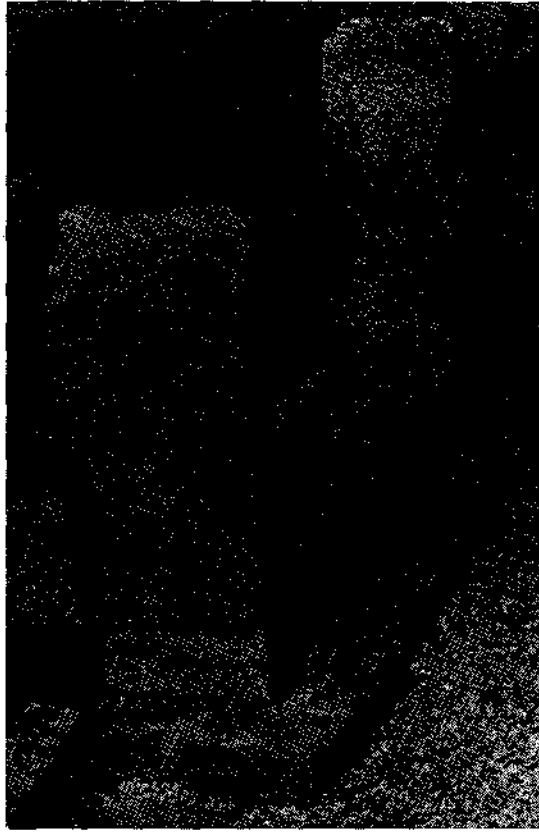
Resim: 8- Platform taş bloklarının küçük taşlarla sıkıştırılması

Resim: 9- Şablon çıkarma

Resim: 10- Kırık yüzeye yapışkanın fırçayla sürülmesi

Resim: 11- Şahidenin onarım sonrası görünüşü

Resim: 12- İşkence aletiyle bağlantı oluşturma

Resim: 13- Güney uzun yan kenar parçalarının
yapıştırıldıktan sonra görünümü.

Resim: 14- a) Tek tek yapıştırılan
b) Dörtlü grup olarak birleştirilen

Resim: 15- Küçük ve orta parçalar alındıktan sonra mezarın görünümü

Resim: 16- Kuzey uzun yan yüz parçalarının yapıştırılması

Resim: 17- Doğu uç kenarın sertleştirilmesi

Resim: 18- Platformun in situ durumu

Resim: 19- Yeniden oluşturulan platform

Resim : 20 - Dökülen kireç suyunu
fırça ile yayma

Resim: 25a- Onarım öncesi görünüm

Resim: 25b- Onarım sonrası görünüm

BERICHT ÜBER DIE 1989 IN MYSIEN UND DER TROAS DURCHGEFÜHRTEN FORSCHUNGEN

*Elmar SCHWERTHEIM**

Im Jahre 1989 konnten zwei für die Geschichte der Troas und Mysiens wichtige Problemkreise in Angriff genommen werden¹. Durch die erstmalig gewährte Erlaubnis der türkischen Regierung zu intensiven Forschungen an einem Ort, nämlich in Neandria und Kyzikos mußte die geplante Surveytätigkeit gegenüber diesen Forschungen zurückstehen. Ich konnte dennoch einige kurze Ausflüge in die Umgebung der beiden Orte machen, die auch einige neue Inschriften brachten, vor allem ein sehr schwer zu lesendes, fast 80 Zeilen langes, aber leider nur fragmentarisch erhaltenes Dekret der Kyzikener.

Neandria

Die Kampagne begann am 1. Juli und dauerte bis zum 23. Juli. Ziel war es, in dem zur Verfügung stehenden Zeitraum einen möglichst umfassenden Survey zu machen, um einen Überblick über die Struktur der Stadt zu bekommen und um den von R. Koldewey 1889² angefertigten Stadtplan zu überprüfen und gegebenenfalls zu überarbeiten.

Wir wohnten bei einem türkischen Ausgrabungsteam in der Dorfschule von Gülpınar, einem Ort ca. 50 km von Neandria entfernt, das unter der Leitung von Prof. Dr. Coşkun Özgünel den Tempel des Apollon Smintheos ausgräbt und bearbeitet.

* Elmar SCHWERTHEIM, Forschungs- und Arbeitsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Wilmergasse 1-4 D-4400 Münster.

(1) Die Forschungsreise begann am 1.7.89 und endete am 5.8.89. Teilnehmer waren Prof. Dr. Elmar Schwertheim, Annegret Schwertheim, Dr. Engelbert Winter, stud. phil. Daniela Pohl und stud. phil. Armin Schulz. Darüberhinaus haben als türkische Studenten Ayşe Gül Akalin und Erhan Öztepe teilgenommen. In Neandria unterstützte uns als Architekt Fuat Gökçe von der Universität Ankara.

Als Vertreterin der türkischen Regierung begleitete uns Frau Yüksel Gemalmaz, der ich an dieser Stelle ganz herzlich für Ihren Einsatz und ihre Mühen danken möchte.

(2) R. Koldewey, Neandria, BWPr 51, 1891.

Die Stadt liegt auf einer 500 m hohen Berkuppe und der erste Anblick, den sie bietet, ist sehr beeindruckend. Man erkennt einen fast völlig erhaltenen massiven Mauerring³, der die ganze Bergkuppe umschließt und es einem Angreifer fast völlig unmöglich machte, die Stadt einzunehmen. Dieser Mauerring mit den Hauptzugängen im Norden, Süden, Osten und Westen und mehreren weiteren kleinen Durchgängen hat einen Umfang von ca. 3.2 km Das Stadtgebiet selber ist sehr groß und teilt sich in zwei Bergrücken, von denen der höhere nach Aussage Koldeweys die alte "Akropolis"⁴ gewesen sein soll. Von hier aus hat man einen guten Blick auf die vorgelagerte Küste. Man erkennt Alexandreis Troas, Troia selbst und die nahegelegenen Inseln.

Die Stadt selbst, eine äolische Gründung aus dem 7. Jahrhundert v. Chr.⁵, wurde im Laufe der Jahre auf ihre jetzige Größe erweitert. Ihre Ausdehnung beträgt ca. 1.4 km in der Länge und 700 m in der Breite. Da die Bewohner Neandrias um 300 v. Chr. in das neugegründete Alexandria Troas umgesiedelt wurden⁶, haben wir es mit einer Stadt zu tun, die weder hellenistische, noch römische, noch christliche Einflüsse und Überbauung zeigt. Dieser Umstand bietet eine gute Möglichkeit zur Erforschung einer nicht gestörten archaischen bzw. klassischen Stadtanlage.

Bekannt wurde Neandria durch den bis jetzt einzigen nachgewiesenen Tempel der Stadt, der ins 7./6. Jahrhundert v. Chr. datiert wird und an dem sich einige der ältesten äolischen Kapitelle befinden haben. Koldewey hat den Tempel gründlich bearbeitet und die bei seiner Grabung 1889 gefundenen Kapitelle in das Museum Istanbul gebracht⁷. Außerhalb des Stadtgebiets vor dem Mauerring konnte Koldewey einige kleine Nekropolen feststellen⁸, die zum größten Teil aus Kistengräbern bestanden und heute kaum noch zu erkennen sind.

Unser Ziel war es nun, die von Koldewey in seinem Stadtplan eingezeichneten Gebäude wiederzufinden, neu zu vermessen und nicht aufgenommene Häuser einzufügen.

(3) A. Akarca, Neandria. Kuzey Ege'de Arkaik ve Klasik çağlara ait bir şehir, İstanbul 1977.

(4) Koldewey, Neandria, S. 10 ff.

(5) Xen. hell. III, 1, 16; Plin. n.h. V, 122.

(6) Strab. XIII, 593, 597, 604, 607.

(7) G. Mendel, Catalogue des Sculptures grecques, romaines et byzantines II, Konstantinopel 1914, S. 28 ff., Nr. 275.

(8) Koldewey, Neandria, S. 14 ff.

Ausgehend von einer gründlichen Geländeerkundung versuchten wir, Mauerreste zu erkennen und sie in einen Gebäudezusammenhang zu bringen. Durch Markierung und Verbindung von eindeutig erkennbaren Ecken konnten wir die anfangs verwirrenden Mauerreste Gebäuden zuweisen, wobei von jedem Gebäude ein Steinplan erstellt wurde, um es eventuell einem Typus zuordnen zu können. Hierbei zeigte sich bald, daß Koldewey nicht sorgfältig jedes einzelne Gebäude untersucht hatte, denn wir konnten ganze Gebäudegruppen seinem Plan neu hinzufügen. Wir begannen südwestlich des Tempel und arbeiteten in Richtung auf die "Akropolis", wobei wir ca. 30 Gebäude vermessen haben. In der Kürze der Zeit und ohne tiefergehende Untersuchung war es uns jedoch noch nicht möglich, die einzelnen Gebäude zu benennen.

Wichtigstes Ergebnis dieses Surveys war die Erkenntnis, daß wir sehr viel mehr von der Stadt und ihren Gebäuden wiedergewinnen können als Koldewey glaubte. Bei intensiver Forschung kann heute noch das gesamte Stadtbild wiedergewonnen werden. Das ist eine einmalige Chance, etwas über die sozialen Strukturen einer archaischen und klassischen Siedlung auf kleinasiatischen Boden zu erfahren, die sich sonst nirgendwo bieten kann. Wichtige Voraussetzung dafür ist, daß bis heute keine neue Überbauung stattgefunden hat und daß bis heute auch der die Türkei überschwemmende Touristenstrom diesen wichtigen historischen Platz noch nicht für sich vereinnahmt hat.

Kyzikos und der Tempel des Kaisers Hadrian

Seit langen Jahren steht Kyzikos und seine Geschichte im Mittelpunkt meiner Forschungen. Dabei hat bisher die Sammlung epigraphischer Zeugnisse zur Historie einen großen Stellenwert eingenommen. Auch in den Inschriften wird man aber immer wieder konfrontiert mit der großen kulturhistorischen und religiösen Bedeutung des Tempels, den Kaiser Hadrian erbauen ließ. Dieser Bedeutung stehen mangelnde reale Kenntnisse gegenüber. Der Versuch einer Bauaufnahme ist in der Neuzeit noch nicht unternommen worden. Das wollten wir mit einem ersten Intensivsurvey unternehmen.

Anläßlich der Wiedereröffnung des Tempels verfaßte der kleinasiatische Redner und Sophist Aelius Aristides, ein Schüler des Herodes Atticus, im 2. Jh. n. Chr. eine Lobrede⁹. Weitere Erwähnungen bei Cassius Dio und Plinius stellen seine einzigartige Größe heraus¹⁰. Die Scholien zu Lukian sprechen von einer 300 jährigen Bautätigkeit¹¹ am

(9) Ael. Arist. or. XXVII 16 ff.

(10) Cass. dio LXX 4, 1 f.

(11) Schol. Luk. Icarom 24.

Tempel und vergleichen diese mit dem Olympieion in Athen (ein ebenfalls korinthischer Tempel mit verstärkter Bautätigkeit, seit seiner Neuplanung im 2. Jh. v. Chr. bis in hadrianischer Zeit). Noch im 15. Jh. n.Chr. stand der Tempel von Kyzikos zu großen Teilen aufrecht, wie es die von Cyriacus von Ancona überlieferten Zeichnungen belegen¹². Obwohl sich gerade in der Neuzeit viele Archäologen und Historiker mit dem Tempel, seinen Maßen und seinem antiken Aussehen beschäftigt haben, sind noch viele Unstimmigkeiten zu verzeichnen, daß mehr Fragen offengeblieben sind, als sie durch die verschiedenen Bearbeiter beantwortet wurden. Erst unsere vergleichende Aufarbeitungen antiker Quellen, numismatischer Belege und erste Studien vor Ort ergaben, daß dieser Tempel den anderen kleinasiatischen Riesentempeln (Didyma, Sardes oder Ephesos) an Größe nicht nachgestanden hat. Erst jetzt können wir den Tempel als 6 x 15 säuligen¹³ oder 8 x 15 säuligen Peripteros¹⁴ rekonstruieren.

An der Straße von Bandırma nach Erdek weist heute ein Schild den Weg zum Tempel. Folgt man diesem etwa 150 Meter auf einem Pfad, blickt man auf eine 2-4 Meter aufragende Geländeerhöhung, die ein etwa 100 x 200 Meter großes Rechteck einnimmt. In unseren Tagen findet sich neben dem von dichtem Gestrüpp überwucherten Hügel eine Legebatterie, die den Ort des Tempels als Hühnerfriedhof nutzt. Das sind die heute sichtbaren, spärlichen Überreste des einst von Malalas, dem Verfasser der ersten byzantinischen Weltchronik im 6. Jh. n. Chr. zu den Weltwundern gezählten Marmortempels¹⁵.

Unsere Untersuchungen am Tempel und in dessen Umfeld sowie eine erstmalige Vermessung aller das Tempeluntergeschoß durchziehenden Gänge ergaben, daß sich in dem zusammengestürzten Tempelunterbau sieben parallel zueinander verlaufende Tunnel befinden. Im zentralen Bereich der Substruktion findet sich ein kleiner Brunnenraum sowie ein

(12) B. Ashmole, Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus, *JWCI* 19 (1956), 179 ff. F. Saxl, The Classical Inscription in the Renaissance Art and Politics, *JWCI* 4 (1941), 32 ff.

(13) Th. Reinach, Lettre à M. le Commandeur J.B. de Rossi au sujet du temple de Hadrien a Cycique, *BCH* 14 (1890) 541 ff.

(14) So z.B. G. Perrot/E. Guillaume, Le Temple d'Hadrien a Cyzique, *Rev. Arch.* 5, IX, 1864, 350 ff. F.W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge 1910. F.W. Hasluck/A.E. Henderson, On the Topography of Cyzicus, *JHS* XXIV (1904) 135 ff. Ashmole, s.o.

(15) Malalas IX 279, 8.

(16) Eine Nutzung der den Tempel auf allen Ebenen durchziehenden Gänge attestierte schon Aelius Aristides, s.o. und läßt an einen Vergleich mit ähnlichen Anlagen wie z.B. den apollontempel in Claros denken.

diesem gegenüberliegender Ausgang in die Cella¹⁶. Darüberhinaus konnten wir feststellen, daß der Tempel sichtlich erhöht auf einem Podium stand¹⁷.

In der näheren Umgebung des Tempels fanden wir Architekturfragmente, die es erlauben, einen Säulendurchmesser von etwas über 2 Meter anzunehmen¹⁸. Anhaltspunkte zur Bestimmung des oberen Säulendurchmessers ergab ein Fragment eines unteren Kapitellrandes. Der Abstand von einem Akanthusmittelblattstengel zum nächsten beträgt bei diesem 0.36 m. Daraus ergibt sich ein ungefähre oberer Säulendurchmesser von 1.83 m. Neben den schon länger bekannten Weinrankensäulen (heute im Museum Erdek)¹⁹ bemerkten wir eine große, mit ionischen und lesbischen Kymatien versehene fragmentierte Platte. Bei näherem Hinsehen entpuppte sich diese als abakusplatte eines Kapitells. Bestätigt wurde unsere Annahme durch eine leider nur ansatzweise an der Unterseite des Abakus anliegende Volutenaufrollung. Eine durch Cyriacus von Ancona überlieferte Zeichnung gibt ein solches Kapitell in einer Detailzeichnung mit Maßen versehen wieder. Der Vergleich der Abakusplatte mit der Zeichnung des Cyriacus erlaubt eine Rekonstruktion eines ca. 2.70 Meter hohen und an der abakusplatte 3.60 Meter breiten korinthischen Kapitells. Solche Maße berechtigen tatsächlich, bei diesem Hadrianstempel von einem Riesen-tempel zu sprechen. Darüberhinaus beherbergt das Freilichtmuseum Erdek noch weitere zum Tempel gehörige Architekturfragmente (Wein-rankensäulen, Kapitell, Friesfragmente, etc.,) die sich aufgrund vergleichbarer Stücke am Tempel eindeutig diesem zuweisen lassen:

Wenn wir somit nun nachweisen können, daß die Angaben und Zeichnungen des Cyriacus doch nicht nur Phantasie sind, sondern einen tatsächlichen Bezug zum Tempel haben, können wir nun unter ganz anderen Voraussetzungen an eine Rekonstruktion des Tempel herangehen. Wünschenswert wäre allerdings eine systematische Grabung. Bis zum jetzigen Zeitpunkt ergibt sich ein Tempel dessen Säulendurchmesser von 7 Fuß, bei einer Höhe von 70 Fuß sowie einem Interkolumnien von 14 Fuß beträgt. Des weiteren standen vor dem

(17) In zeitlicher Nähe dazu stehen die vom Aufbau ähnlich gearteten Tempel von Ankara für Augustus, der Domitianstempel von Ephesos sowie der Hadrianstempel von Aizanoi, vgl. H. Hänlein-Schäfer, *Veneratio Augusti*, Rom 1985, 34.

(18) Perrot/Guillaume, s.o., sowie U. Hölscher, dessen Aufzeichnungen leider zum größten Teil in den Wirren des 1. Weltkrieges verlorengegangen sind, siehe H.P. Laubscher, *Zum Fries des Hadrianstempels in Kyzikos*, *IstMitt* 17 (1967), 211 ff.

(19) Die Identifizierung erfolgte durch die Zeichnungen des Cyriacus von Ancona, siehe Anm. 3.

Pronaos 5 Reihen zu 4 Säulen, am Opistodom 3 Reihen zu 4 Säulen. Die 70 x 140 Fuß große Cella war innen mit je 5 mit Weinranken geschückten Halbsäulen ausgestattet. Es ist anzunehmen, daß sich über den 7 die Tunnel trennenden Wänden acht, nach Cassius Dio²⁰ monolithische Säulen befunden haben. Demnach können wir davon ausgehen, daß dem Tempel ein 8 x 15 säuliger pseudodipteraler Grundriß zugrundeliegt²¹.

Unter der Leitung des Archäologen von der Universität Erzurum, Dr. Abdullah Yaylalı, hat ein türkisches Team nicht zuletzt aufgrund unserer Ergebnisse schon 1989 mit einer Sondage am Tempel begonnen. Hoffentlich wird daraus eine Grabung, die uns die Klarheit über Größe und historische Bedeutung dieses Riesentempels gibt.

(20) Cass. Dio LXX 4, 2.

(21) Dies ist schon früher gerne in Erwägung gezogen worden, siehe H. Weber, Der Zeustempel von Aizanoi. Ein Panhellenisches Heiligtum der Kaiserzeit, AM 84 (1969) 195, doch aufgrund des damaligen Kenntnisstandes zum Tempel nie bestätigt worden.

BERICHT UBER OBERFLÄCHENUNTERSUCHUNGEN IN KYANAEI UND UMGEBUNG IM SOMMER 1989

Frank KOLB*

Im Sommer 1989 hat eine sechsköpfige Forschergruppe der Universität Tübingen¹, verstärkt durch zwei Geodäten der Fachhochschule Karlsruhe², eine Oberflächenuntersuchung im Bergland von Yavu im Hinterland von Kaş durchgeführt. Für die großzügige Erteilung einer Arbeitsgenehmigung danke ich der Generaldirektion der türkischen antiken- und Museenverwaltung, für hilfreiche Förderung dem Leiter des Museums in Antalya, Kayhan Dörtlük und dem türkischen Regierungsvertreter, Alaaddin Eryılmaz vom Museum Burdur; für die Unterstützung unseres Vorhabens bin ich mehreren türkischen und deutschen Kollegen sehr verpflichtet, insbesondere den Herren E. Akurgal, H. Abbasoğlu, C. Bayburtluoğlu, J. Borchhardt, S. Şahin, M. Wörrle und W. Wurster. Großzügige finanzielle Unterstützung wurde uns zuteil durch die Fritz-Thyssen-Stiftung und die Gerda-Henkel-Stiftung.

Unsere Untersuchungen dienten der Erforschung eines von Bergen umschlossenen, stark hügeligen Gebiets (Abb. 1), welches größtenteils zusammenfällt mit dem Territorium der antiken Polis Kyaneai (Abb. 2). Diese Siedlungskammer verspricht aufschlußreiche Einblicke in ebenso gut konservierte wie durchschnittliche antike Siedlungsverhältnisse. Meines Wissens sind in Anatolien Oberflächenuntersuchungen in derart unwegsamem Gelände bisher nur selektiv durchgeführt worden. Will man jedoch Einblick in die ländlichen Siedlungsverhältnisse und die Beziehungen zwischen Stadt und Land gewinnen, so ist die *lückenlose*

* Prof. Dr. Frank KOLB, Historisches Seminar der Universität Tübingen, Abtlg. Für alte Geschichte 74 Tübingen, Wilhelm Str. 36.

- (1) Zu ihr gehörten drei Althistoriker (Kai Buschmann, Frank Kolb, Martin Zimmermann), zwei Archäologen (Barbara Kupke, Martin Miller) und ein Geograph (Volker Höhfeld).
(2) Werner Böser und Andreas Rieger.

Untersuchung von Siedlungskammern erforderlich. Wir haben daher eine Methode der Oberflächenuntersuchung praktiziert, bei welcher die Expeditionsteilnehmer, im Abstand von etwa 20 m voneinander postiert, sich in einer Linie durch dichte Macchia und schroffe Felsen hindurchgearbeitet und alle noch sichtbaren antiken und byzantinischen Überreste registriert haben. Auf diese Weise konnte im Sommer 1989 ein ca. 7 qkm großes Areal westlich und nördlich von Kyaneai aufgenommen werden, wobei sicherlich kein nennenswertes antikes Monument übersehen wurde.

Ein Ergebnis dieser Kampagne war die Herstellung einer Siedlungskarte des bisher erforschten Gebiets im Maßstab 1:25 000 (Abb. 3). Auf dieser Siedlungskarte ist bisher ca. ein Drittel der Befunde eingetragen, davon etwa 40 durch elektronische Vermessung ganz exakt lokalisiert, die übrigen aufgrund von Kompaßmessungen relativ genau eingetragen. Die wichtigen Befunde (Festungen, Gutshöfe, Siedlungen usw.) sind vollständig registriert.

In einem Gebiet, das heute nur zwei kleine Dörfer aufweist und nur sehr geringe, wenig ertragreiche agrarische Anbauflächen bietet, haben wir außerhalb der zentralen Siedlung Kyaneai-etwa 200 Siedlungsbefunde registriert, die von der klassischen Epoche (5./4. Jh. v. Chr.) bis in die byzantinische Zeit reichen: Zwei größere Siedlungen, vier kleinere, vier wohl noch in die klassische Epoche gehörende Festungsanlagen, zwei hellenistische Wachttürme, zehn größere Gutshöfe (darunter vier wohl noch in die klassische Epoche zu datierende), 19 kleinere und mittelgroße Bauernhöfe, 26 noch nicht näher definierte (Fels-) Raumkomplexe, sechs Steinbrüche, zwei Kalkgruben, fünf antike Straßen bzw. Wege, zahllose Zisternen, Olivenpressen, Terrassenmauern sowie vermutliche Begrenzungsmauern von Grundstücken zeugen von einer äußerst dichten Besiedlung dieses Gebiets und seiner intensiven agrarischen Nutzung, einschließlich der Hügelhänge, in der Antike und im byzantinischen Mittelalter.

Das Siedlungsbild ist im näheren Umland von Kyaneai geprägt durch einige größere und kleinere Siedlungen, ferner durch Festungsanlagen und Wachttürme, die zu der heutigen und zweifellos auch antiken Hauptstraße, welche von Kaş (dem antiken Antiphellos) nach Kale/Demre (dem antiken Myra) durch das Bergland führt, hin orientiert sind. Der Gürtel der Gehöfte scheint bereits in einer Entfernung von etwa 300 m von der zentralen Siedlung zu beginnen, so daß allenfalls ein kleiner, unmittelbar an die Stadt angrenzender Streifen

Ackerland, auf dem zahlreiche Zisternen und Ölpresen zu verzeichnen sind, unmittelbar von der Stadt aus agrarisch genutzt worden sein dürfte. Dieser Befund spricht entschieden dafür, daß das Territorium der Polis grundsätzlich von den Gehöften aus und von dort lebenden Arbeitskräften bewirtschaftet wurde, während allenfalls die größeren Grundbesitzer mehr oder weniger permanent in der Stadt lebten. Die Mehrzahl der städtischen Bevölkerung muß folglich von gewerblichen Aktivitäten gelebt haben. Unmittelbar westlich der Theaternekropole konnte eine Steinmetzsiedlung nachgewiesen werden, in deren Mitte ein Schutthaufen aus Steinsplittern (Abb. 4) wohl ebenso von Sarkophagbearbeitung zeugt wie die Reste eines Sarkophagsteinbruchs.

Die antiken Gehöfte sind auf flachen Hügelkuppen bzw. in oberen Hanglagen plaziert und von unterschiedlichen Dimensionen und Mauerqualität. Sie reichen von kleinen Gebäuden mit zwei bis drei Räumen (Abb. 5 Nr. 2, 4), die aus Bruchsteinmauern errichtet oder teilweise aus dem anstehenden Felsen gehauen sind, bis zu recht großen Anlagen mit zahlreichen Räumen und Mauerwerk von besserer Qualität (Abb. 5 Nr. 1, 3). Von den größeren Gutshöfen lassen sich manche wohl dem seit dem 5. Jh. v. Chr. bezeugten Typus des Pyrgos-Gehöfts zuordnen, bei dem verschiedene Räume um einen quadratischen Turmbau gruppiert sind. Ein schönes Beispiel ist das Turmgehöft im Dorf Asar-Köte (Nr. 13)³, welches Vorgänger des heutigen Dorfes in der Nutzung der umliegenden Ackerflur war. Die Mauerkonstruktion datiert das Gehöft noch in klassische Zeit (Abb. 6, 7), ebenso die Gehöfte Nr. 11, 20 und 27.

Im Falle eines in einer Senke südwestlich unterhalb von Kyaneai gelegenen, besonders gut erhaltenen römischen Gutshofes (Nr. 28 u. Abb. 8, 9) lassen sich aufgrund zugehörige Sarkophag- und Ehreninschriften (Abb. 10) wenigstens zwei Generationen von Eigentümern bestimmen, welche nicht aus Kyaneai selbst, sondern aus den zentrallykischen Poleis Arneai bzw. Aperlai stammen. Dieses große Gehöft scheint ein begehrtes Immobilienobjekt zentrallykischer Aristokraten gewesen zu sein.

Erst nach der Begehung noch größerer Teile des Gebiets werden sich Grundzüge der Verteilung größerer und kleinerer Gehöfte klarer erkennen lassen. Deutlich scheint eine gewisse Ausdünnung der Dichte der Gehöfte mit zunehmender Entfernung von der zentralen Siedlung Kyaneai vorzuliegen.

(3) Die Zahlen beziehen sich auf die Siedlungskarte Abb. 3.

Desgleichen läßt sich im gegenwärtigen Stadium noch keine endgültige Aussage über die Zweckbestimmung der-dem Mauerwerk nach zu schließen-in der Regel wohl klassischen Festungsanlagen treffen (Abb. 11 u. 5 Nr. 6). Ein hellenistischer Wachturm (Abb. 12 u. 5 Nr. 7) auf einem Hügel nahe der großen Hauptstraße diente zweifellos deren Überwachung; die unmittelbar dahinterliegende, wohl bis in die klassische Zeit zurückreichende Festung Nr. 1 (Abb. 13) sollte das Vorfeld zwischen der Straße und Kyaneai sichern; aber die Lokalisierung der übrigen klassischen Festungsanlagen Nr. 2-5 läßt gegenwärtig noch Raum für verschiedene Interpretationen. Handelt es sich um Burgen lykischer Aristokraten, welche in einem Abhängigkeitsverhältnis zum Herrscher von Kyaneai standen? Oder hat letzterer diese Festungen zur Sicherung seines Gebiets selbst angelegt und bemannt? Oder haben wir es mit Fluchtburgen für die Landbevölkerung zu tun, die bei feindlichen Einfällen von den Bauern selbst verteidigt wurden? Erst die Erfassung eines größeren Areals wird zeigen, ob dieses Festungssystem sich fortsetzt oder auf das unmittelbare Umland von Kyaneai beschränkt ist.

Die kleineren Siedlungen scheinen landwirtschaftlichen Charakter besessen zu haben, so jene bei den Gehöften Nr. 24 und 31 sowie die im heutigen Dorf Küçük Çerler gelegene. Letztere bestand aus einer Reihe von Felsräumen, die wohl getrennte Wohneinheiten bildeten, sowie aus Zisternen und Ölpresen. Hingegen ist im Falle von Nr. 31 ein großer Gutshof mit einem 240 qm großen Kernbau, wohl ein Turmgehöft (Abb: 5 Nr. 3), Zentrum einer Wirtschaftseinheit, zu der mindestens zwei weitere Gebäude gehören. Der Kernbau ist von einer Mauer umgeben, welche ein 50 x 30 m großes Rechteck bildet, und auch die beiden anderen Gebäude weisen eine solche Umfassungsmauer auf. Das Terrain südlich des Gutshofes ist terrassiert.

Bemerkenswert ist die intensive spätantike und byzantinische Besiedlung des Gebiets. In ca. 1500 m Entfernung von Kyaneai, nahe der großen Straße, fanden wir eine etwa 250 m lange, auf einem Hügelrücken sich entlangziehende, an ihrem Ost- und Westrand von je einer kleinen Kirche (Abb. 5 Nr. 5) begrenzte byzantinische Siedlung. Eine weitere Kirche fand sich im Dorf Asar-Köte (Abb. 5 Nr. 8), Reste byzantinischer Besiedlung auch bei Nadarlar. Zwei große Siedlungen aus dieser Epoche entdeckten wir bei Ausflügen südlich der großen Straße in Richtung auf die Küste hin. Möglicherweise haben die Arabereinfälle des 7./8. Jhs. zahlreiche Küstenbewohner ins Landesinnere vertrieben, wo sie dann vor allem entlang der Hauptverkehrsstraße Siedlungen anlegten. Aber auch hier bedarf es weiterer Untersuchungen, um zu

zuverlässigeren Schlußfolgerungen zu gelangen.

Unsere Kampagne begann mit einer mehr als einwöchigen Bestandsaufnahme von Bauten in der zentralen Siedlung Kyaneai, die auf einem Ausläufer des höher ansteigenden nordöstlichen Berglandes von Yavu und mitten im Zentrum der von uns zu untersuchenden Region liegt. Das Siedlungsareal ist stark überwachsen.

Wir begannen an einem großen Platz, der etwa in der Mitte des vom Mauerring umschlossenen Stadtareals liegt (Abb. 14) und vermutlich eine Agora darstellte, wie mehrere Basen für Kaiserstatuen nahelegen sowie ein drei schiffiges Gebäude im Norden und weitere größere Gebäudekomplexe im Osten und Westen, die exakt vermessen und gezeichnet wurden. Danach gingen wir zu dem stark überwachsenen Areal östlich und westlich des freien Platzes über. In einer Breite von etwa 60 m konnte somit ein Querschnitt vermessener Bauten etwa durch die Mitte des Stadtgebiets gelegt und ein erster provisorischer Plan der betreffenden Gebäudekomplexe hergestellt werden. Es zeichnet sich deutlich ein System rechtwinkliger Bebauung ab, dessen ursprünglicher Charakter infolge später Umbauten möglicherweise verändert ist.

Wir haben ferner die Stadtmauer sorgfältig vermessen, um deren Verlauf zu rekonstruieren und eine präzise Berechnung des Stadtareals innerhalb der Mauern zu erhalten; die Siedlungsfläche beträgt 4.4 ha. Sodann wurde die Lage wichtiger Gebäude und Monumente innerhalb des Stadtgebiets, so der Thermen, der fünf Kirchen usw., sowie wichtiger Bauten außerhalb des Mauerareals, nämlich des Theaters, der Theaternekropole und der Nekropolen-Basilika, bestimmt. Infolgedessen konnte ein provisorischer Stadtplan für einen Teil des Gebiets innerhalb der Mauern und ein Areal im Westen außerhalb der Mauern angefertigt werden.

Die Arbeiten führten gewissermaßen nebenbei zur Entdeckung eines guten Dutzend bisher unbekannter Inschriften, von welchen *eine* der hellenistischen Zeit angehört und die bisher wohl früheste aus Kyaneai bekannte Inschrift darstellt (Abb. 15). Sie bezeugt die Existenz der Polis-Organisation in Kyaneai für die hellenistische Epoche, und dies ist wichtig zu wissen, da die anstehenden Gebäude alle kaiserzeitlich sind. Bis ins 4. Jh.v.Chr. war Kyaneai wohl ein lykischer Herrensitz gewesen. Felsbebauung auf der höchsten Stelle des Bergplateaus sowie ein Burgtor (Abb. 16) weisen ebenso darauf hin wie lykische Felsgräber und ein Sarkophag des 4. Jhs.v.Chr. mit einer lykischen Inschrift.

Das Burgtor steht auffälligerweise in keinem Zusammenhang mit der in hellenistischer Zeit errichteten Stadtmauer. Letztere besteht aus zweischaligem Mauerwerk, mit Polygonalblöcken und pseudoisodomen Quadern, die z.T. Bossierung und Randschlag aufweisen (Abb. 17); Binderblöcke sind nur spärlich verwendet. Letzteres könnte auf frühhellenistische Zeit als erbauungsdatum hinweisen. Die Mauer stellt zusammen mit der vorhin erwähnten Inschrift wohl einen Beleg für eine umwälzende Neugestaltung Kyaneais zu einer griechischen Polis dar. Da die hellenistische Stadtmauer und insbesondere die durch das hellenistische Stadttor im Norden hineinführende Straße die gleiche Orientierung wie das Siedlungsareal aufweisen (Abb. 18), muß der rechtwinklige Siedlungsgrundriß mit jener Umformung Kyaneais zu einer Polis zusammenhängen.

Weitere nennenswerte Befunde im Stadtgebiet sind eine Bibliothek, deren Bauinschrift in einer Kasematte unter der westlichen Stadtmauer verbaut ist; ein zweischiffiger Gewölbebau mit noch ungeklärter Zweckbestimmung; ein Wohngebiet im Osten der Oberen Agora, in dem ein großzügig angelegtes Wohnhaus mit Säulenstellung im Innenhof und einem monumentalen Eingangsportal hervorzuheben ist (Abb. 19).

Eine besonders erfreuliche Entdeckung gelang uns in einer der -in Kyaneai sehr zahlreichen-Zisternen im Narthex der Nekropolen-Basilika. Zur Stützung der Zisternendecke hat man architektureile mehrerer antiker (kaiserzeitlicher) Gebäude verwendet. Bei einem von ihnen handelt es sich um einen ionischen Tempelarchitrav (Abb. 20). Die vorzüglich erhaltene Bauinschrift nennt als Stifter einen Kallippos, welcher diesen Tempel der Eleuthera, Archegetis der Polis, mithin der Hauptgottheit der Stadt, geweiht hat. Kallippos wird anscheinend auch in einer nur wenige Meter von der Zisterne entfernt in eine Wand des Narthex verbauten Grabinschrift erwähnt. Die Vermutung liegt nahe, daß zum Bau des Narthex und seiner Zisterne zwei recht nahe beieinanderliegende Bauwerke, der Tempel und das Grabmal des Kallippos, geplündert worden sind. Der Tempel stand möglicherweise in der Nähe der Nekropole und des Theaters, wo sich ein großer freier Platz, der wohl die Untere Agora von Kyaneai darstellte, für einen solchen Bau anbietet.

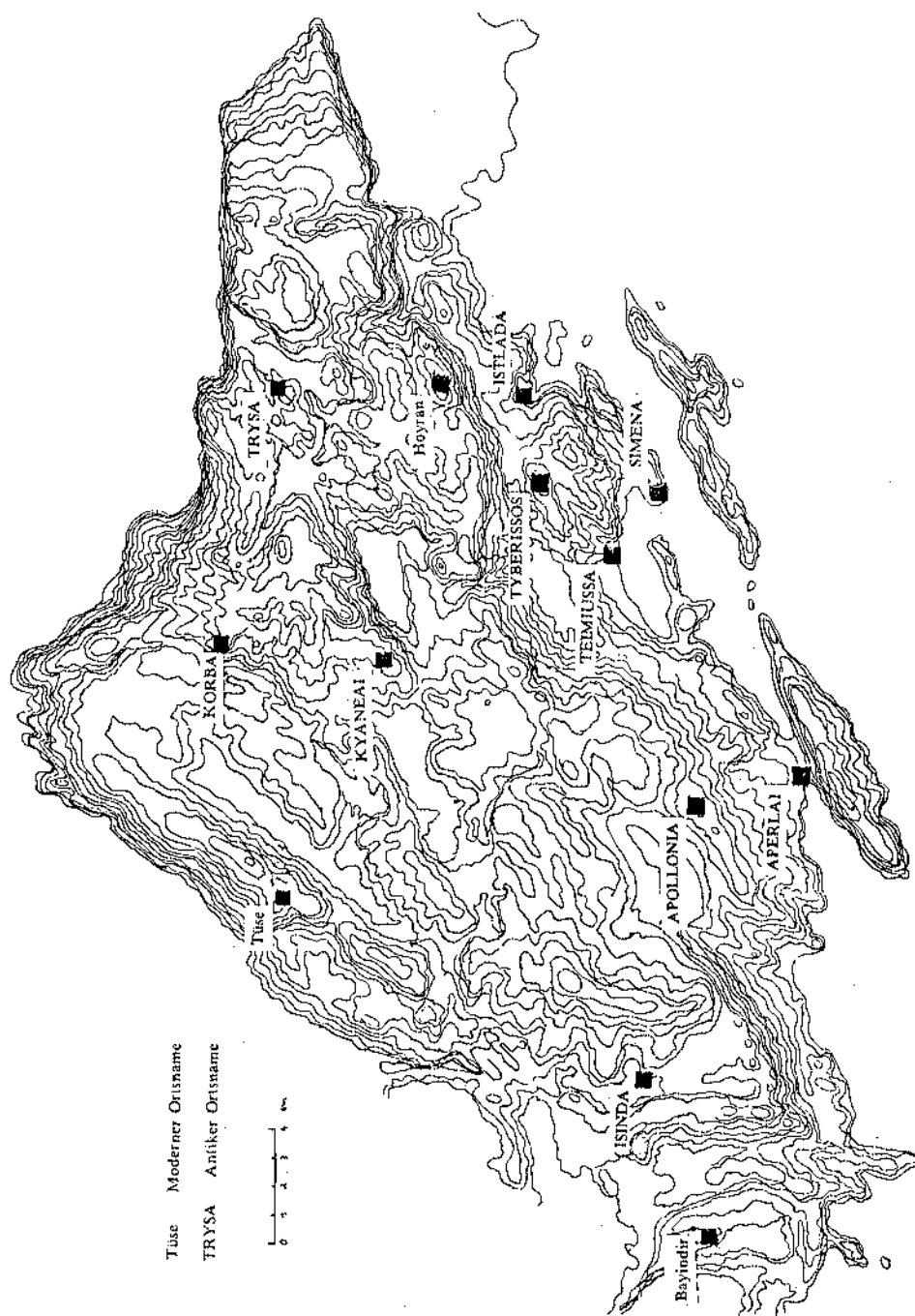
Zu erwähnen ist ferner die Entdeckung von sechs Kirchen, die vom 5. Jh., wie im Falle der Nekropolen-Basilika, bis in die mittelbyzantinische Zeit zu datieren sind. Eine Bauinschrift bezeugt die Errichtung einer Marienkirche durch einen Bischof Synesios frühestens in

der zweiten Hälfte des 5. Jhs. Sie gehört wohl zu einer großen Kirche, die sich ursprünglich an der Stelle der kleinen Kapelle am Nordrand der Agora befand. Eine für die Kapelle viel zu große Apsisummantelung deutet an, daß das kleine mittelbyzantinische Gebäude einen erheblich größeren Vorgängerbau ersetzt hat. Ob dieser große Bau oder aber die beachtliche Kirche nahe der Oberburg die Bischofskirche darstellte, sei vorläufig dahingestellt. Diese Funde bestätigen jedenfalls die Nachrichten byzantinischer Quellen über Kyaneai als Bischofssitz. Die Vitalität Kyaneais in der Spätzeit wird auch dokumentiert durch die Erneuerung und Verstärkung des Mauerrings in der Spätantike (Abb. 21) und nochmals in byzantinischer Zeit, als im Osten der Stadt eine zusätzliche günstigere Befestigungslinie mit einem Tor angelegt wurde (Abb. 22).

Die für den Sommer 1990 geplante Kampagne soll zum einen die Aufnahme von Bauten in der Stadt fortsetzen, zum anderen die Begehung eines ca. 15 qkm großen Geländes bis zum Fuß des das Territorium von Kyaneai im Westen begrenzenden Bergrückens. Möglicherweise kann dann die eine oder andere hier aufgeworfene Frage bereits beantwortet werden.

Abb. 1

Tuse Moderner Ortsname
 TRYSA Antiker Ortsname

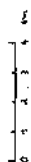

Abb. : 2

Abb. 4

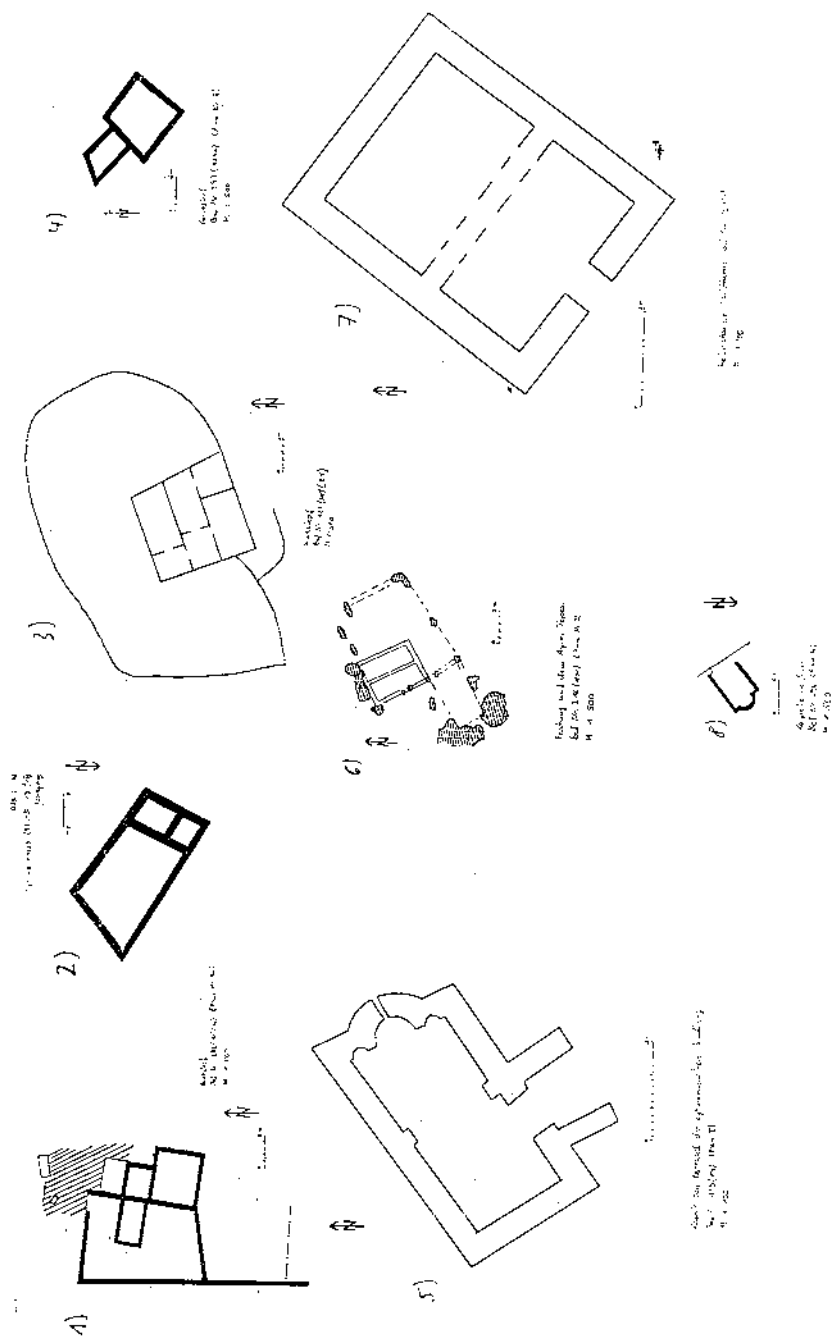

Abb. 5

Abb. 6

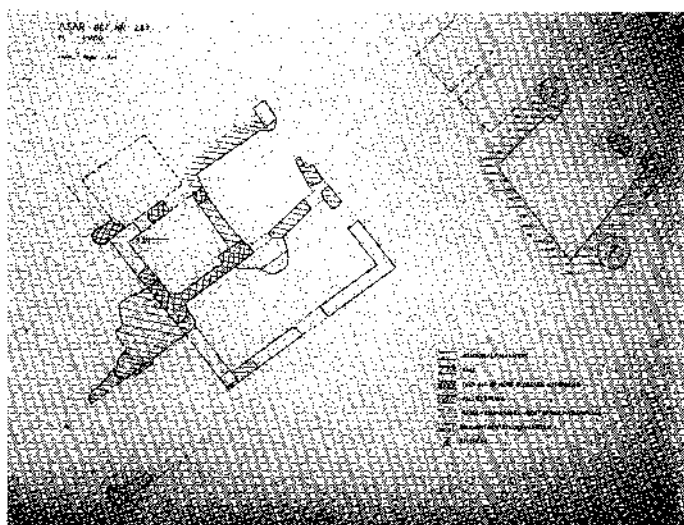

Abb. 7

Abb. 8

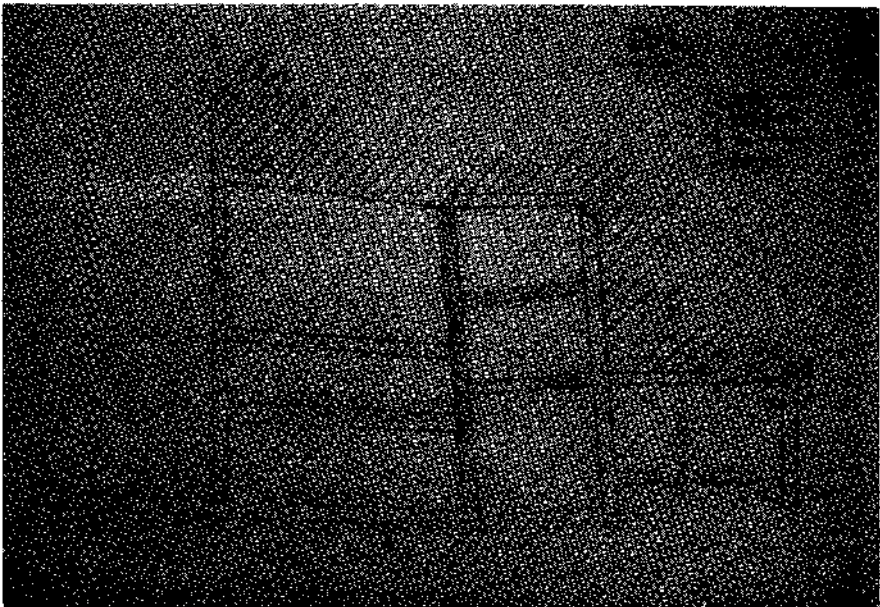

Abb. 9

Abb. 10

Abb. 11

Abb. 12

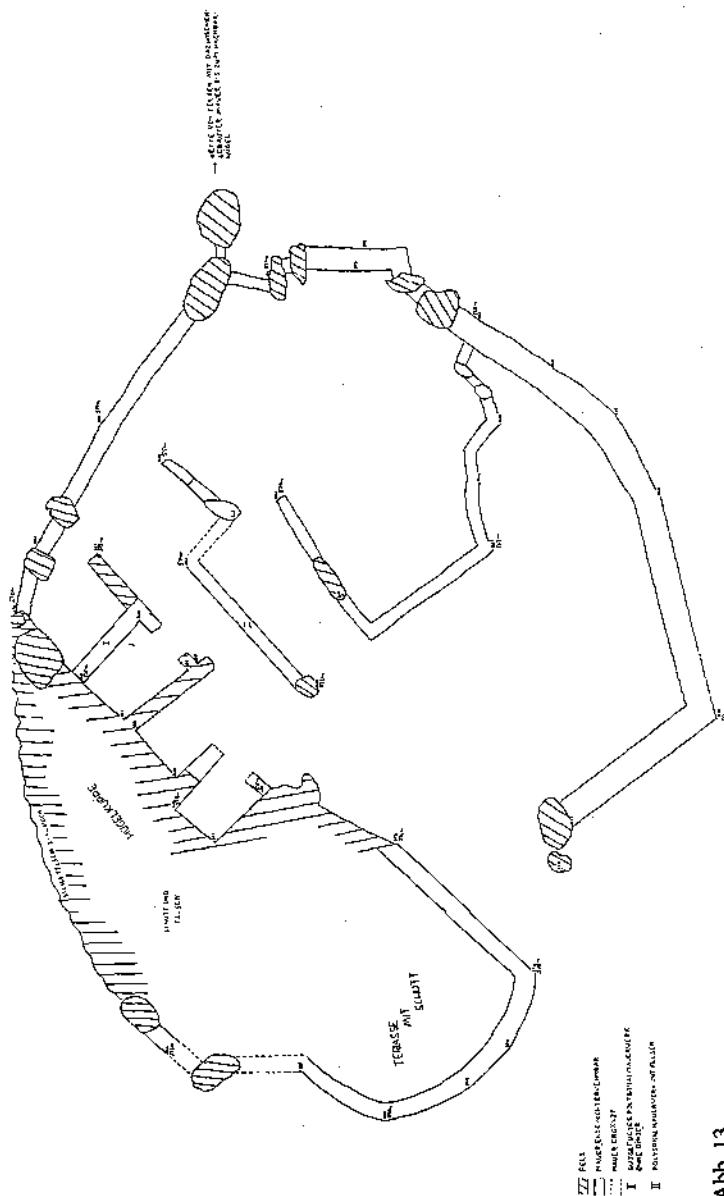

Abb. 13

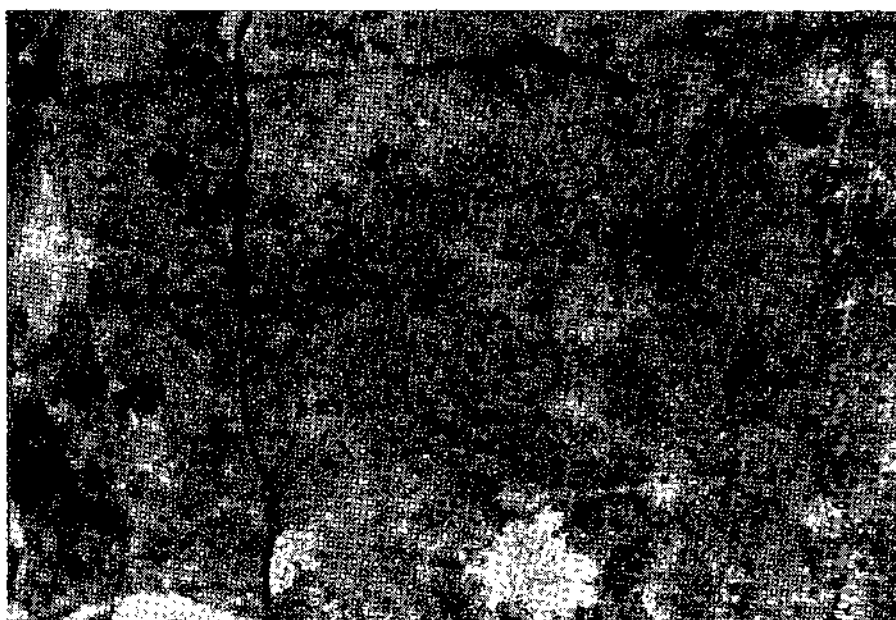

Abb. 15

Abb. : 16

Abb. 17

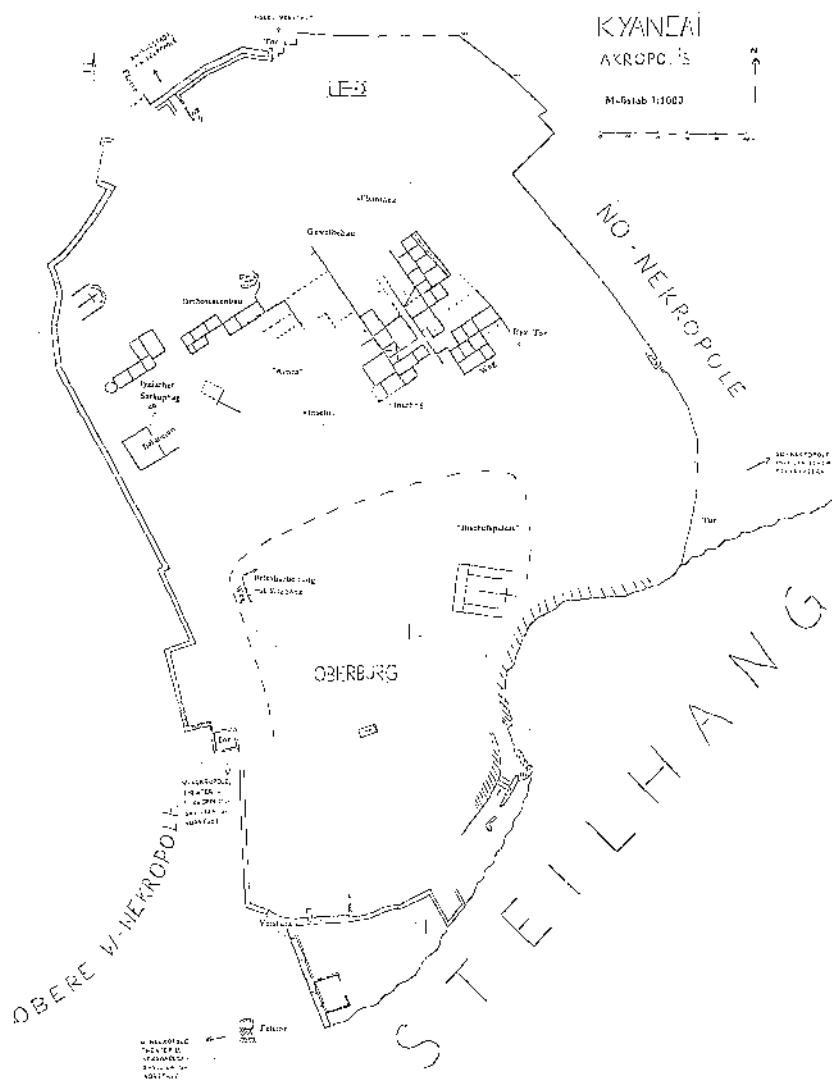

Abb. 18

Abb. 19

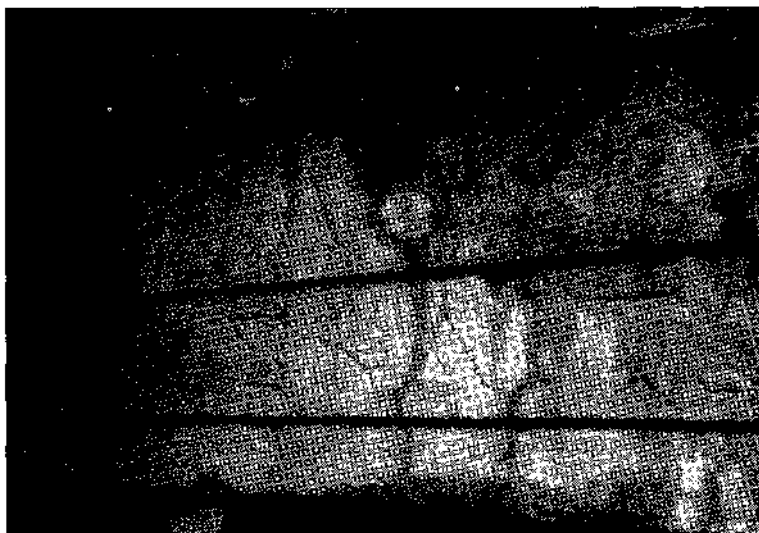

Abb. 20

Abb. 21

Abb. 22

LES MONNAIES ANTIQUES DU MUSEE DE SILIFKE

*Alain DAVESNE**

Après la tenue à Istanbul en 1988 de journées numismatiques anatoliennes, l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes, encouragé par ses partenaires turcs, a proposé de lancer une recherche sur les monnaies antiques de Turquie. La première expérience a porté sur les collections du musée de Silifke.

Ont participé à ces travaux: Ibrahim Malkoç, Assistant au musée de Silifke, Georges Le Rider et François Rebuffat, Professeurs à L'Université de Paris IV, Yücel Akat et François Planet, Membres de L'IFEA, et moi-même. Nous avons bénéficié également de la compréhension et de l'aide efficace de Şinasi Başal, Directeur du musée de Silifke. Remercions surtout la Direction Générale des Antiquités ainsi que le personnel du musée que nous avons souvent mis à contribution.

Le but de l'entreprise était double: dresser le catalogue des monnaies antiques et, par la suite, étudier certaines séries particulières. Nous avons opéré en plusieurs temps. Tout d'abord, François Planet s'est rendu sur place pour voir, avec Ibrahim Malkoç, l'ensemble des pièces. Sur les 15055 monnaies inventoriées qu'ils ont vues, 2414 appartiennent à la période considérée (des origines de la monnaie à la réforme de Dioclétien). On n'a pas examiné les 5215 pièces du trésor de Meydancıkka-
le, qui viennent d'être publiées. Si l'on excepte ce trésor, on constate d'abord que les pièces grecques et romaines représentent environ le quart de la collection.

Après ce premier examen, les chercheurs nommés ci-dessus ont accompli diverses missions au musée en septembre-octobre et novembre-

* Alain DAVESNE, Université de Paris - Sarbonne 16 Rue La Sarbonne 75005 Paris / -
FRANSA

décembre 1989. Les monnaies ont été mesurées, pesées, examinées, des moulages au plâtre en ont été faits. Les données matérielles ont été saisies sur un ordinateur portable. On a pu consulter les cahiers d'inventaire pour connaître l'origine des pièces.

Les fiches informatiques ont ensuite été rassemblées à l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul sur mini-ordinateur, en vue de constituer les premiers éléments d'une base de données numismatique celle-ci aura pour effet de fournir aux spécialistes de l'Antiquité anatolienne une source de renseignements importante et de servir de matériel de base pour la publication des catalogues.

L'étude des monnaies de Silifke a été répartie entre les chercheurs et chacun a pu disposer d'une copie des fiches informatiques et des moulages correspondants. Nous préparons donc actuellement le catalogue et nous souhaitons le faire paraître très rapidement. Nous pouvons toutefois déjà dégager quelques premières impressions:

a) les monnaies d'époque archaïque et classique sont très peu nombreuses (une vingtaine). Pourtant la Cilicie fut un centre de circulation et d'émission monétaires important à l'époque achéménide. En fait, la plupart des pièces du musée sont des bronzes, ce qui peut expliquer cette faible présence.

b) Les pièces hellénistiques sont, au contraire, bien représentées (environ 800, près du tiers du total). Les émissions royales, surtout macédoniennes, séleucides et ptolémaïques, sont intéressantes dans la mesure où elles peuvent refléter les occupations successives de cette région très convoitée. Après le passage d'Alexandre, la domination macédonienne fut la plus importante. Puis, pendant un bon siècle, Séleucides et Ptolémées se disputèrent la Cilicie qui changea de mains à plusieurs reprises. L'examen des bronzes, d'une part, celui des trésors, d'autre part (comme celui des pièces d'or d'Aydincık) devraient préciser le cadre chronologique de cette alternance.

Dans le courant du second siècle av. J.-C., les cités gagnèrent en autonomie et leurs monnayages se substituèrent aux pièces royales. Au musée de Silifke, on trouve une grosse proportion de monnaies de Séleucie du Calycadnos (le tiers des monnaies civiques) et des monnaies ciliciennes (les trois-quarts). Les villes les plus proches de Séleucie (Elaoussa-Sébasté et Corycos) sont bien représentées et l'on est un peu surpris de constater la relative faiblesse de l'atelier de Tarse (35 pièces seule-

ment). Une douzaine d'autres villes sont beaucoup plus modestement attestées.

Parmi les villes extérieures à la Cilicie, certaines se détachent par le nombre de leurs pièces: Sidé, Apamée de Phrygie, Selgé notamment. Notons que la région d'Antioche, pourtant relativement proche, paraît moins bien représentée.

c) Pour l'époque impériale, la production locale l'emporte aussi largement sur celle des autres régions d'Asie Mineure et encore plus sur celles de l'extérieur. Les ateliers les plus importants semblent avoir été, en Cilicie, ceux de Tarse, Séleucie du Calycadnos et Olba. L'étude de ces abondantes séries, celle de plusieurs trésors, comme celui d'Ayvageçidi, permettront de préciser certaines chronologies et de saisir les composantes de la circulation monétaire pendant cette période.

La collection numismatique du musée de Silifke est certainement représentative de celles des musées de province: l'origine de la plupart des pièces est locale. Non seulement la grande majorité a été frappée dans la région, mais les autres ont été trouvées aussi non loin du musée. Le classement de ces monnaies est alors intéressant à un double titre: en possédant un large échantillon de pièces des ateliers locaux, il est permis d'espérer trouver des exemplaires nouveaux, d'affiner les attributions et les classements; d'autre part, l'ensemble devrait donner une bonne image de la circulation monétaire en Cilicie aux différentes périodes, l'importance des divers ateliers, l'influence économique et politique des cités ou des souverains. Les trésors devraient compléter l'information des pièces isolées.

Il restera à déterminer, par comparaison avec le matériel des autres musées, si les mêmes phénomènes se répètent ou si le caractère local l'emporte sur celui de la région.

DIE NEKROPOLE VON HERAKLEIA AM LATMOS

*Anneliese PESCHLOW**

Die Kampagne des Jahres 1989 am Bafa see dauerte von Ende September bis Ende Oktober¹. Drei Wochen entfielen davon auf den Abschluß der Untersuchung der Nekropole von Herakleia, die vierte auf eine größere Geländebegehung, bei der noch einmal alle bekannten antiken Plätze rund um den Bafasee aufgesucht, kartiert und fotografiert wurden. Diese Begehung stand in Zusammenhang mit unserem im Jahre 1988 gestellten Antrag, den Bafasee und seine Umgebung zum Naturschutzgebiet und zur archäologischen Zone zu erklären². Angesichts der fortschreitenden Zerstörung des nahen Küstenstreifens-erinnert sei hier nur an Akbuk und Didyma war es höchste Zeit, den Bafasee vor einem ähnlichen Schicksal zu bewahren. Noch ist hier ein Stück fast unberührter Natur erhalten geblieben, ein Landschaftsbild, wie es sich seit der Spätantike kaum verändert hat und das in unmittelbarer Nähe der touristischen Zentren.

Die Untersuchung der Nekropole konzentrierte sich 1989 auf das Gelände westlich und nordwestlich von Herakleia. Topographisch läßt es

* Dr. Anneliese PESCHLOW, Deutsches Archäologisches Institut Postfach 3300 14, D-1000 Berlin 33 / F. ALMANYA

- (1) Der türkischen Antikendirektion gilt mein aufrichtiger Dank für die mir im Jahre 1989 wieder großzügig erteilte arbeitserlaubnis am Bafasee. Als Regierungsvertreter nahm Herr Atif Kara teil, dem ich für seine Hilfe und Freundschaft an dieser Stelle ganz herzlich danken möchte.
- (2) Für die tatkräftige Unterstützung und schnelle Weiterleitung dieses Antrages, der unabhängig von mir auch von Frau Ayda Arel gestellt wurde, danke ich der türkischen Antikenverwaltung, ferner den Regierungsvertretern der beiden letzten Kampagnen, Herrn Remzi Yağcı und Herrn Atif Kara.

An der Begehung nahmen teil: Sevim Ortaş und Osman Arslan aus İzmir sowie der Museumsdirektor aus Milas, Herr Haluk Yalçınkaya. Seit Frühjahr 1990 ist das Gesetz bereits in Kraft. Um einen besseren Schutz der Landschaft zu gewährleisten, ist es unser nächstes Ziel, den Bafasee und den Beşparmak zum Nationalpark erklären zu lassen.

sich in fünf Bezirke einteilen³: 1. den Westhang unterhalb der Seeburg bis Turm 32, 2. den Westhang des Stadtberges nördlich der Kapıkırı Ada bis Turm 45, 3. das Gelände unterhalb des Kurtinenstücks von Turm 47 und 48, 4. die Felsenerhebung am Seeufer nordwestlich von Herakleia beim Sommerdorf von Kapıkırı, 5. die anhöhe nordwestlich oberhalb des sommerdorfes. Insgesamt fanden sich hier 350 einfache Felsgräber.

Der erste Bezirk am Westhang der Seeburg stellt die Fortsetzung der Nekropole südlich derselben dar (Abb. 1, 2). Hier wurden 130 Gräber registriert, die sich von der Höhe außerhalb der Burg bis zum Ufer hinabziehen. Am oberen Teil des Hanges sind es einfache Felsgräber mit rechteckigen Platten als Verschuß, am Fuß hingegen und auf den Felsinseln am Ufer und im Wasser scheinen die Gräber deutlicher voneinander abgesetzt zu sein und in sich geschlossene Anlagen, wohl Familiengräber zu bilden. Auffallend häufig kommen hier im Vergleich mit den anderen Grabbezirken Brandbestattungen vor, runde aushöhlungen oder rechteckige Vertiefungen geringer Größe und dies zusammen mit Leichenbestattungen an einer anlage (Abb. 2-4). Daneben gibt es auch wieder kleinere und flachere Felseinarbeitungen und Stufen wie an der Südspitze der Felshalbinsel unterhalb der Seeburg zur Aufnahme von Stelen oder anderen Grabmonumenten.

Ein besonders schönes Beispiel für die Gestaltung eines Grabes ist eine mit 10 Stufen versehene anlage am Seeufer nördlich der Rampe (Abb: 5). Ihre Lage in der Nähe der Zugangsstraße vom Hafen zur Stadt ist sicherlich kein Zufall. Es ist ein besonderes Grab an einem besonderen Platz. Die Stufen führen auf eine künstlich geglättete Plattform. In diese sind zwei Gräber eingetieft, die allein schon durch ihre Größe auffallen: das eine ist 2.40 m lang, 0.92 m breit und ebenso tief. An seinem Rand weist es umlaufend einen Falz zur Aufnahme des Grabdeckels auf, der aus vier etwa gleich großen Platten bestehend-hier genau eingepaßt ist. Das zweite, nicht so sauber ausgehauene Grab schließt unmittelbar an der nördlichen Schmalseite des ersten an. Möglicherweise gehörte es ursprünglich nicht zu der Anlage und wurde erst später angefügt. Für diese Annahme würde auch sprechen, daß die Plattform vorher endet und auch die Treppe nur zum ersten Grab führt. Am Nord- und Ostrand der Plattform verläuft eine Rinne zur ableitung des Regenwassers. Zwei rechteckige flache Vertiefungen an der Südseite dienten vermutlich der Aufnahme von zwei Grabaltären oder Ähnlichem. Zur genaueren Datierung läßt sich nichts sagen, hellenistisch oder römisch.

(3) Zur orientierung vgl. den Stadtplan von K. Lyncker in Milet 3,2 (1922) Plan 1.2 und die Karte des Sees in Milet 3,1 (1913).

Nicht weit davon entfernt finden sich Reste eines marmornen Grabbaus, die noch genauer untersucht und aufgenommen werden müssen.

Fraglos war der Westhang der Seeburg und die zugehörige Uferzone ein bevorzugter Begräbnisplatz der Einwohner von Herakleia. Das ist auch weiter nicht verwunderlich, zeigte sich die Stadt doch hier für denjenigen, der sich ihr vom Wasser näherte, von ihrer schönsten, gewissermaßen von ihrer Schauseite. In dieser Bucht lag auch der Hafen.

Bescheiden nimmt sich dem gegenüber der sich nördlich anschliessende zweite Nekropolenbezirk zwischen der Kapıkırı Ada und Turm 45 aus, wo sich etwa 100 Gräber finden. Ein Teil von ihnen wurde durch Sprengung des Hanges zur Anlage einer neuen Straße in den siebziger Jahren zerstört (Abb. 6)⁴. Bei den Gräbern handelt es sich fast durchweg um einfache Felsgräber mit einer rechteckigen Platte als Verschuß. Brandbestattungen gibt es darunter nicht. Aus der Reihe fallen einzig drei runde bzw. rechteckige Grabbauten in der Ebene zwischen Seetempel und Hang, von denen aber nur Reste der untersten Steinsetzung erhalten geblieben sind⁵. Einen von seiner Lage in sich geschlossenen Friedhof bilden die Gräber außerhalb des Kurtinenstücks von Turm 47 und 48, wo sich auch eine ausfallspforte befindet und ein Weg nach draußen führt. Die Gräber beginnen unmittelbar beim Ausgang seitlich des Weges, ziehen sich hinab in die mulde und schließen auch die Erhebung in ihrer Mitte und an den Seiten mit ein (Abb. 7). Es sind knapp 50, davon ein Fünftel Brandbestattungen. Wie bei den Leichenbestattungen wurden auch bei der Anlage von Brandgräbern sich in der Landschaft hervorhebende Felsen ausgewählt. Das Beispiel in Abb. 8 hat annähernd quadratischen Grundriß-0.43 x 0.49 m - und eine Tiefe von 0.20 m. Darauf liegt verschoben der im Vergleich zur Graböffnung gewaltige Deckel von 1.40 m Länge, 0.93 m Breite und 0.50 m Höhe. Das Brandgrab in Abb. 9 besteht aus einer runden aushöhlung von 0.36 m Dm und 0.20 m Tiefe. Der zugehörige Deckel ist 0.85 m lang, 0.65 m breit und 0.46 m hoch. Zu seiner Aufnahme wurde die Felsoberfläche rund um die Graböffnung geglättet. Neben dem üblichen einfachen Felsgrab mit Platte oder Giebeldeckel als Verschuß gibt es auch hier einige Abweichungen, die wieder in der Gestaltung der Graboberseite zum Ausdruck kommen. In einem Fall folgen auf den flachen Zwischendeckel aus Glimmerschiefer drei quergelegte Platten als eigentlicher Grabverschuß, darauf liegen zwei

(4) Die Antikenverwaltung in Ankara wurde seinerzeit von diesem Vorfall unterrichtet.

(5) vgl. AA 1977, 92 Abb: 2.

weitere kleinere in der Längsrichtung, so daß allseitig ein stufenförmiger Aufbau entsteht (Abb. 10). Der oberste Deckel ist mittig mit einer kleinen rechteckigen Vertiefung versehen, in die ehemals eine Stele eingelassen war. Diese bildete die Bekrönung der Anlage⁶. Ein ganz in der Nähe etwas höher gelegenes Grab dürfte ähnlich ausgesehen haben. Hier fehlt wohl nur der oberste Deckel (Abb. 11).

Neben Grabdeckeln mit Einlassungen auf der Oberseite gibt es hier wie in der Nekropole nordwestlich von Latmos mehrere freistehende niedrige Basen mit der gleichen Vorrichtung, zwei davon sind aus Marmor. Ein marmorner Rundaltar mit separat gearbeiteter quadratischer Basis fand sich verstürzt in der Senke. Er stammt sicherlich von einem der höher gelegenen Gräber (Abb. 12).

Die beiden letzten Friedhöfe in der Nähe des modernen Sommerdorfes nordwestlich von Herakleia könnten wegen der größeren Entfernung zur Stadt auch zu einer in der Nähe gelegenen, bisher unbekannten dörflichen Ansiedlung gehört haben. Der Bezirk am Seeufer, durch seine Lage auf einer isolierten Felserrhebung wieder ein in sich geschlossener Komplex, umfaßt nicht mehr als 30 Bestattungen (Abb. 13). Es sind ganz schlichte Gräber, manche von ihnen nicht sauber ausgehauen, die meist mit einem gewaltigen, vielfach nur grob behauenen Gneisblock verschlossen waren. Einlassungen für Stelen gibt es hier nicht, auch keine Brandbestattungen. Etwas aufwendiger ist der zahlenmäßig etwa gleich große Friedhof am Fuß und auf der Höhe nördlich des Sommerdorfes. Einige Deckel haben auf der Oberseite die bekannten Einlassungen oder Plinthen, auch Plinthen mit Einlassungen, trugen also wieder eine Bekrönung (Abb. 14, 15). An der höchsten Stelle befindet sich eine größere, in Quader gesetzte Anlage, deren genaues Aussehen jedoch nur durch eine Grabung zu klären wäre. Darüberhinaus trifft man verstreut im Gebirge hier und da noch auf einzelne Gräber.

Die 350 neugefundenen Gräber der letzten Kampagne tragen nichts wesentlich Neues zu dem bereits Bekannten bei, bestätigen nur das im Vorjahr gewonnene Bild⁷. Mit ihnen sind jetzt insgesamt 2500 einfache Felsgräber nachgewiesen. Im großen und ganzen werden damit alle zu Herakleia und Latmos gehörende Gräber erfaßt sein. Aus ihrer Zahl können jedoch keine Rückschlüsse auf die hier einst lebende Bevölkerung und ihre Struktur gezogen werden. Eine Aufteilung der Gräber auf die eine oder andere Stadt ist weder mit Hilfe ihrer Form noch aufgrund ihrer topographischen Lage möglich. Auch wird man im Laufe der langen Geschichte beider Städte von einer mehrfachen Wiederbelegung auszugehen haben.

Die Mehrzahl der Gräber konzentriert sich auf das Gebiet zwischen den beiden Sdädten und in ihrer unmittelbaren Umgebung. 2% der Gräber sind Brandbestattungen, von denen wiederum 2/3 aus runden Aushöhlungen, 1/3 rechteckigen Ausnehmungen bestehen. sie häufen sich südlich und südwestlich der Seeburg, eine Beobachtung, die auf das Wiedereinsetzen von Brandbestattungen im Hellenismus bzw. in römischer Zeit schließen läßt. Beide Bestattungsarten kommen dabei an einer Anlage nebeneinander vor. Aufwendiger gestaltete Felsgräber sind daneben selten. Sie begegnen südlich der alten Stadt Latmos und in der Nähe der Seeburg, beides offensichtlich Bestattungsplätze der besser gestellten Schichten der Stadt.

Die Anlage der Gräber auf vereinzelt, sich häufig in der Landschaft hervorhebenden Felsen, die damit Teil des Monumentes werden, ist keine für Latmos oder Herakleia typische Eigenart. Sie findet sich auch an anderen Orten im Bessarmak. Die Felsformation des Gebirges mit seinen oft verstreut liegenden kleinen Felsen und Felsgruppen hat die Entstehung und Verbreitung dieser Grabform ganz offensichtlich begünstigt. Stellvertretend seien dafür hier nur einige Beispiele aus Labranda und Alinda genannt. Generelle Unterschiede gibt es dabei nicht. Die Abweichungen sind unwesentlich und beschränken sich nur auf Details wie die Gestaltung des Deckels und die Sorgfalt der Ausführung oder die Tiefe des Falzes zur Aufnahme des Zwischendeckels. So überwiegt in Labranda der Giebeldeckel, der meist mit sauber gearbeiteten Bossen an den Schmal- und Langseiten und auf der Oberseite häufig mit einer Plinthe mit Einlassungen ausgestattet ist (Abb. 16, 17). Bei dem Grab in Abb. 16 fällt seine die Landschaft weithin beherrschende Lage besonders ins Auge.

Die Gräber von Alinda tragen ähnlich wie die von Labranda in der Überzahl einen Giebeldeckel, der hier jedoch fast immer mit seitlichen Polstern und einem Schmuckmotiv im Giebelfeld, sei es in Gestalt eines runden Buckels, einer runden Scheibe oder eines hausähnlichen Gebildes, das die Deckelform innen noch einmal umschreibt, ausgestattet ist (Abb. 18). Plinthen auf den Deckeln wurden von uns nicht bemerkt, Einlassungen zur Aufnahme von Stelen sind selten. Brandbestattungen kommen gelegentlich vor und dies wieder zusammen mit Leichenbestattungen auf einem Felsen. Im Unterschied zu Herakleia und Latmos gibt es hier auch Brandbestattungen in freistehenden rechteckigen Basen ebenso wie Leichenbestattungen in frei gearbeiteten Gneissarkophagen (Abb. 19, 20).

(6) Stelen auf Sarkophagdeckeln sind z.B. aus der Nekropole von Delos bekannt. Délos XXX (1974) 227 Abb. 9. Taf. 91, 93.

(7) VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı 154 ff.

Abschließend noch einige Bemerkungen zu zwei Zufallsentdeckungen der letzten Kampagne. Es handelt sich dabei um zwei antike Strassen. Die eine liegt direkt bei Herakleia. Sie beginnt unmittelbar am Fuß der nächsten Erhebung nordwestlich der Stadt oberhalb der kleinen ebene und führt von dort hinüber zum Hang unterhalb der Westkurtine. Es ist eine sauber mit Gneisplatten gepflasterte, bis zu 3 m breite Straße, die sich ganz dem Gelände anpaßt und gegebenenfalls abterrassiert ist (Abb. 21, 22). Die Gneisplatten erreichen dabei gelegentlich die volle Straßenbreite. Diese Straße ließ sich auf eine Entfernung von 4-5 km verfolgen, danach verlor sie sich am unübersichtlichen und schwer zugänglichen Steilhang. Vermutlich führt sie zum höchsten Punkt der Befestigungen von Herakleia. In diesem Falle hätte sie rein militärischen Zwecken gedient.

Die zweite Straße wurde beim Aufstieg zum Styloskloster in der Nähe des Dorfes Karakaya entdeckt. In Anlage und Größe entspricht sie der ersten. Nach Aussage der Einheimischen soll sie von Herakleia quer durchs Gebirge bis nach Myus führen und würde damit neben dem Wasserweg eine zweite wichtige Verbindung nach Myus und in die Mäanderebene darstellen. Vielleicht finden sich in ihrem Umkreis auch Siedlungsspuren von Dörfern, deren Existenz durch die Anteninschriften des Athenatempels für das 3. Jh. v. Chr. eindeutig bezeugt ist. Die Untersuchung dieser beiden Straßen und darüberhinaus der gesamten antiken Straßenführung im besparmak nebst der hier möglicherweise vorhandenen kleineren Siedlungen soll der Schwerpunkt der zukünftigen Arbeit sein.

Abb. 1- Herakleia, Nekropole am Westhang der Seeburg

Abb. 2- Herakleia, Nekropole am Westhang der Seeburg

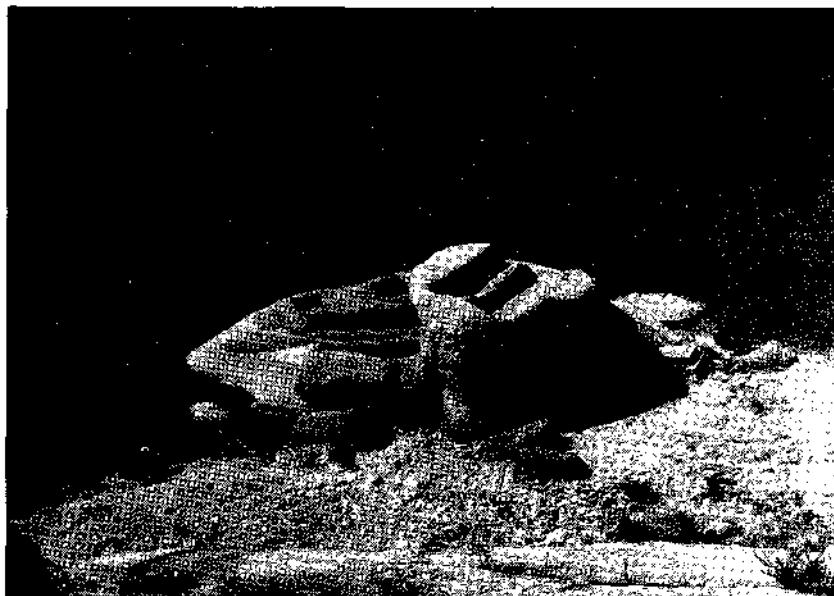

Abb. 3- Herakleia, Nekropole am Westhang der Seeburg

Abb. 4- Herakleia, Nekropole am Westhang der Seeburg

Abb. 5- Herakleia, westufer Stufengrab

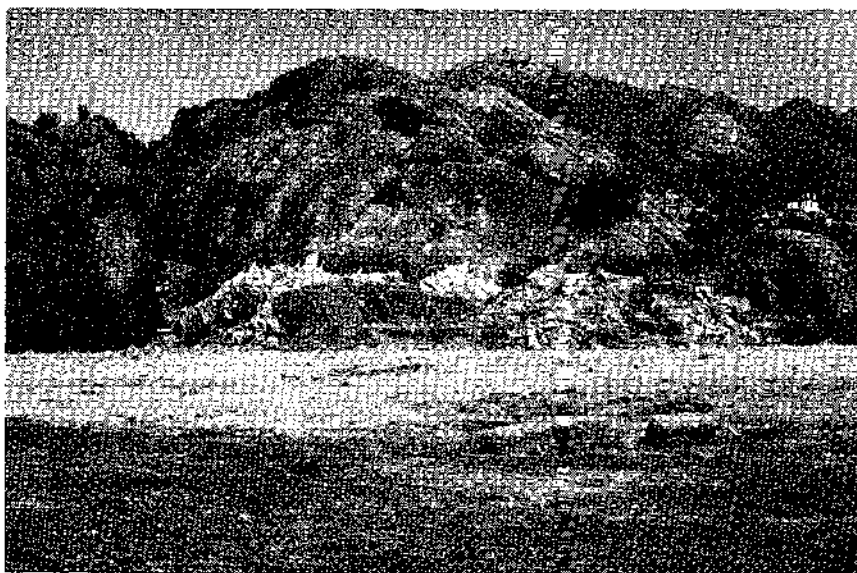

Abb. 6- Herakleia, zerstörte Westnekropole

Abb. 7- Herakleia, Nordwest-Nekropole

Abb. 8- Herakleia, Nordwest nekropole. Brandgraber

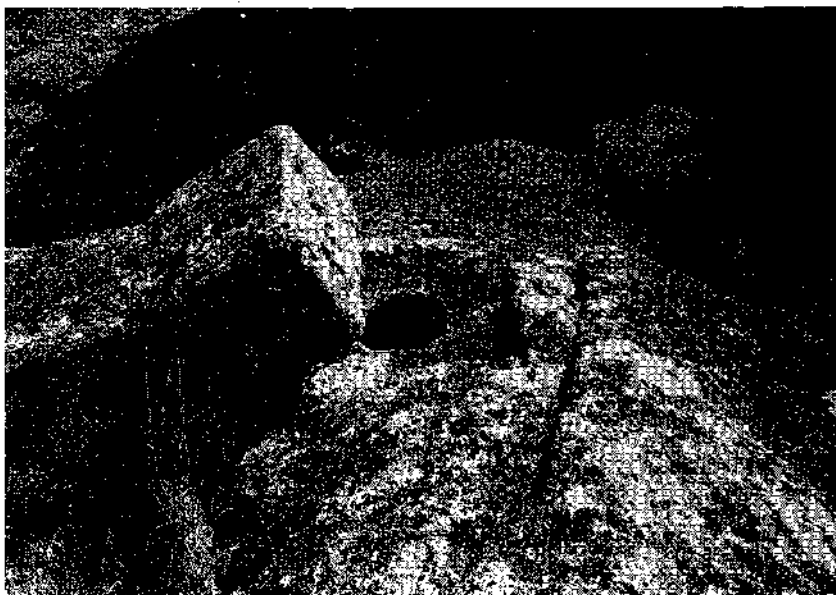

Abb. 9- Herakleia, Nordwestnekropole Brandgräber

Abb. 10- Herakleia, Nordwest-Nekropole. Felsgrab mit stufenförmigem Deckel

Abb. 11- Herakleia, Northwest Nekropole

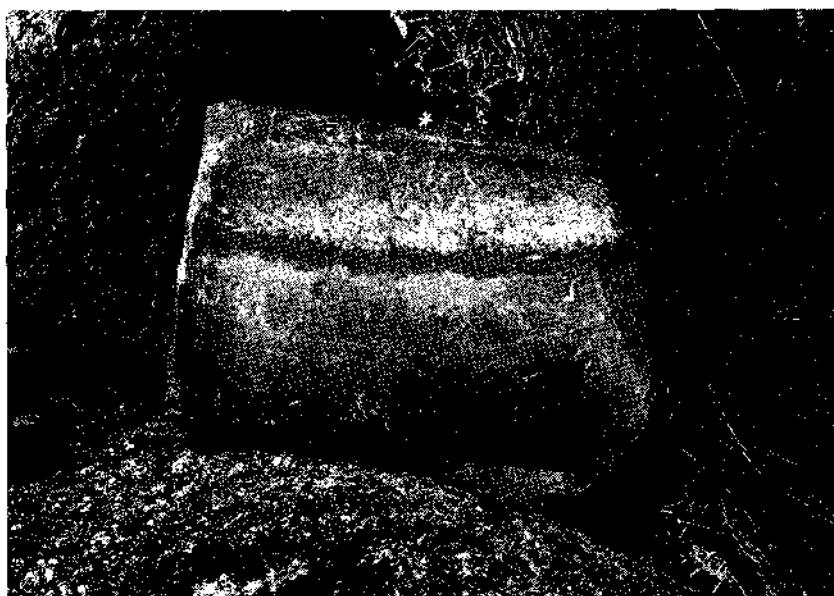

Abb. 12- Herakleia, Northwest - Nekropole. Rundaltar

Abb. 13- Herakleia, Nekropole am Seeufer beim Sommerdorf

Abb. 14- Herakleia, Felsgräber nördlich des Sommerdorfes

Abb. 15- Herakleia, Felsgräber nördlich des Sommerdorfes

Abb. 16- Labranda, Felsgräber

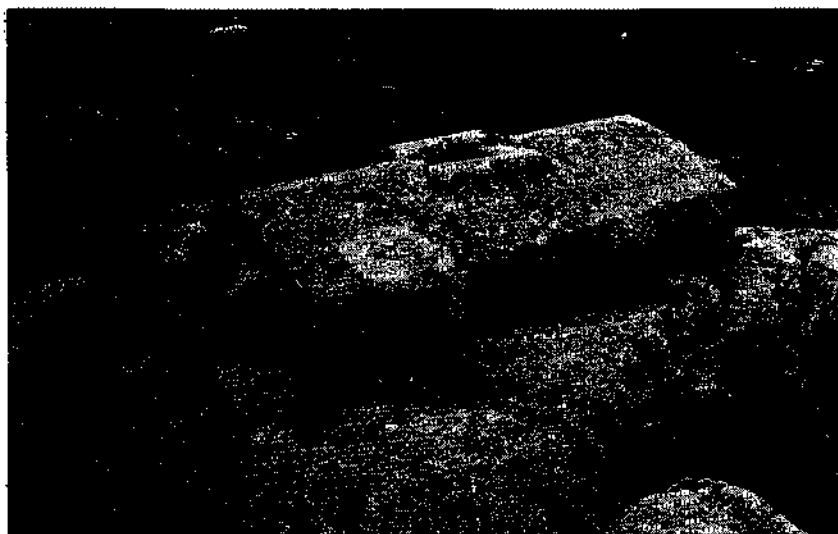

Abb. 17- Labranda, Felsgräber

Abb. 18- Alinda, Nekropole

Abb. 19- Alinda, Nekropole

Abb. 20- Alinda, Nekropole

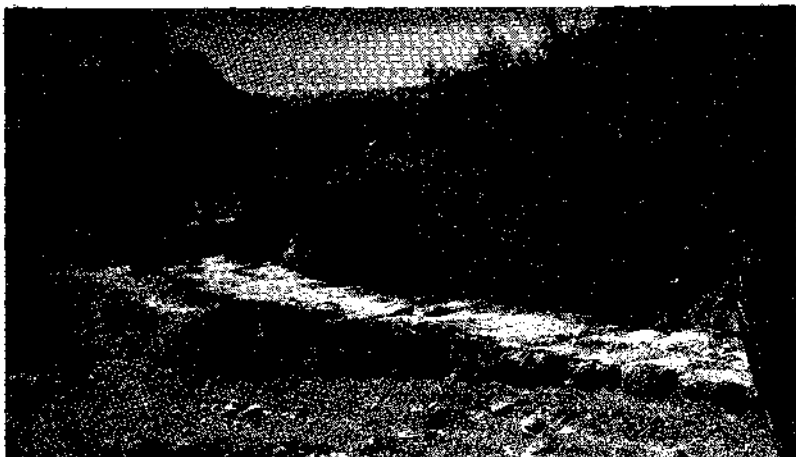

Abb. 21- Herakleia, antike Straße nordwestlich der stadt

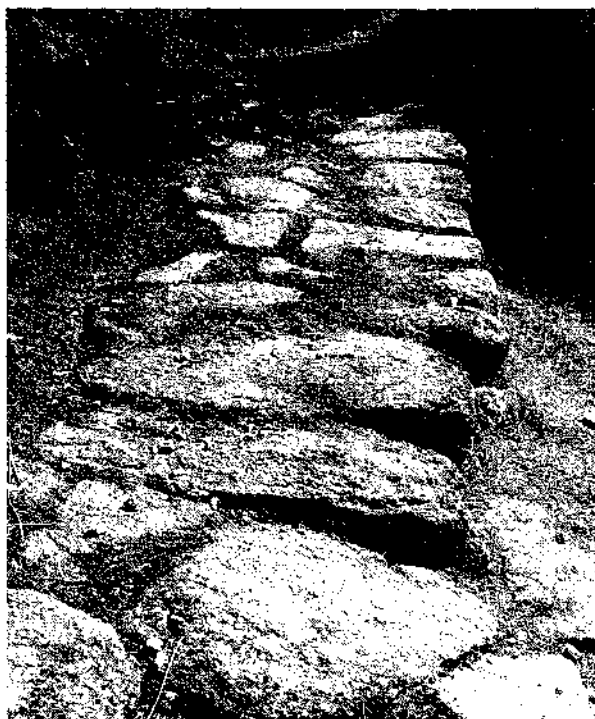

Abb. 22- Herakleia, antike Straße nordwestlich der stadt

1989 YILI ŞANLIURFA-HARRAN OVASI YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Nurettin YARDIMCI**

Bu yıl yüzey araştırması çalışmalarımızı 25 Eylül-13 Kasım 1989 tarihleri arasında gerçekleştirdik. Şimdiye kadar Harran Ovası'nda yaptığımız araştırmalar sırasında tesbit ettiğimiz höyüklerden bir kısmının, 92 adet höyüğün tescilini istemiş ve Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, gönderdiğimiz belgeler ışığında almış olduğu 8.2.1990 gün ve 372 sayılı kararıyla bu höyüklerin 1. derece Arkeolojik Sit olarak tescilini uygun görerek ilgili Bakanlıklara ve Şanlıurfa Valiliği'ne bildirmiştir. Böylece çok önemli olan bu höyüklerin korunması için daha etkili olacak bir tedbir alınmıştır.

Tesbit ettiğimiz bu höyüklerin içinde yer alan, Balkat, Kılıçlı, Aşağı Yarımca, Koruklu, Yukarı Yarımca, Para Para, Sultantepe, Tel İdris, Tel Mağrun, Küplüce ve Tel Mahrük'taki yüzey buluntuları, bölgenin bilindiği gibi Mezopotamya kültürlerinin uzantılarına yoğun bir şekilde sahip olduğunu ve adeta Anadolu kültürleri ile, Mezopotamya kültürlerinin birbirileri ile karışıp yayıldığı bir yer olduğunu ortaya koymaktadır. Yaptığımız araştırmaların sonucunda tesbit edilen höyüklerin yerleri, kotları, bu günkü durumları, buluntulara göre sahip oldukları kültürler ve yayılış alanları belirlenerek, bir yayım hazırlanacak ve bilimin hizmetine sunulacaktır. Son araştırmalarla Güney Mezopotamya Kültürlerinin, Malatya bölgesine kadar uzandığı tesbit edildikten sonra, Harran Ovası araştırılması gereken önemli bir bölge durumuna gelmiştir.

Bu bölge sular altında kalan bir bölge olmadığı için, GAP projesi nedeniyle sular altında kalan yerlere nazaran daha şanslı sayılmaktadır. Burası tamamen höyüklerin dışında olmak üzere, sadece belli güzergâhlara düşenecek olan kanaetlerle sulanacaktır. Dolayısıyla çok acele bir çalışma yerine daha sağlıklı bir araştırma için, gerekli olan zamanı bulma imkânı vardır. Ancak sulanacak olan bu bölgede sulamanın birlikte getireceği sonuçlar için de süratle yeterli tedbirleri almak gerekmektedir.

* Dr. Nurettin YARDIMCI, Kültür Bakanlığı, eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü, ANKARA

Bu yıl Arkeolog Sabri Kızıltan, Arkeolog Sabri Aydal ve Arkeolog Ayşe Özkan'dan oluşan ekibimizle birlikte yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında, Halaf, Ubeyd, Uruk ve diğer, Kalkolitik, Eski Tunç, Roma, Bizans, Türk ve İslâm kültürlerine ait yüzey buluntuları elde edilmiştir.

Araştırma ekibi arkadaşlarıma ve değerlendirme çalışmalarımızda bize yardımcı olan Prof. Dr. Mehmet Özdoğan ve Prof. Dr. Hayat Erkanal'a katkılarından dolayı, teşekkür ederim.

Bu buluntular ve bundan sonraki yüzey araştırması çalışmalarımızda elde edeceğimiz buluntular, bölgede yaşamış olan Anadolu ve Mezopotamya kültürleri ve kültür tarihi hakkında daha kapsamlı bilgiler verecektir.

BALKAT (TEL HADAR): Yaklaşık 25 m kadar yükseklikte doğu-batı doğrultusunda eliptik olarak kalmış, güney yamaçta ve eteklerde yerleşme mevcut, höyüğün kuzey tarafından büyük ölçüde toprak alınmış, eteklerinde düzeltme ve toprak alma devam etmekte, batı eteklerinde toprak alma yerlerinde ortaya çıkan kesitlerde kerpiç duvar ve taban kesitleri ile yangın kalıntıları görülmektedir. Toprak alma, üç yerde höyüğün tepesine kadar yarma şeklinde devam etmiştir.

Höyükteki Devirler : Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Orta ve Son Tunç Çağı, Demir Çağı, Antik Çağ ve İslâm Devri. Höyük Kalkolitik'ten başlamış Eski Tunç Çağı ve Demir Çağı için önemli (Harita: 1, Resim: 2).

KILIÇLI (TEL SEYF): Yaklaşık 10-12 m yükseklikte, konik şeklinde yükselen formu bozulmamış küçük bir höyük. Çevresinde, daha çok güneyinde, Kılıçlı köy yerleşimi bulunmakta. Höyüğün çapı yaklaşık 60 m. Höyük üzerinde yerleşim ve tahribat yok.

Höyükteki Devirler : Halaf boyalı, Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Orta ve Son Tunç Çağı, Çakmak taşı, geç devirler var. Höyük, Halaf ve İlk Tunç Çağı için önemli (Harita: 1, Resim: 3-4).

AŞAĞI YARIMCA: Yaklaşık 150 x 60 m boyutlarında 50 m yüksekliğinde ve doğu-batı konumunda uzanmaktadır. Eteklerde az eğimle başlayan eğim, ortalarda düz olarak yükselmektedir. Kuzey ve güney yönünde toprak alımı olmuş, güneyde yaklaşık 10 m derinlik ve 40 m çapında toprak alımı ile oluşmuş bir çukur bulunmakta. Çukurun batı tarafında antik yerleşime ait taşlar bulunmaktadır. Güney yönünde köy yerleşimi görülmektedir. Halaf boyalı, Son Kalkolitik-Uruk, İlk Tunç Çağı, Orta ve Son Tunç Çağı, Demir Çağı az miktarda çakmak taşları, Antik Çağ ve İslâm Devri. Höyükte Halaf'tan Demir Çağı'na kadar sürekli bir yerleşme var. Halaf ve İlk Tunç için önemli (Harita: 1, Resim: 5-6).

KORUKLU: Kuzey-güney doğrultusunda, yaklaşık 150 x 50 m ebadlarında, 40 m yüksekliğinde, balık sırtı şeklinde, dik eğimli yapıdadır. Batı yönünde toprak alımı olmuş, güneydoğusunda köy yerleşimi vardır.

Höyükteki Devirler : Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, çakmak taşları bir parça Üst Paleolitik ön kazıyıcı. Höyükteki yerleşme Kalkolitik'te başlamış, çevrede Paleolitik döneme ait iskân olmalı, höyükte daha geç devirlerde de yerleşilmiş. İlk Tunç Çağı için önemli (Harita: 1, Resim: 7)

YUKARI YARIMCA: Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yaklaşık 100 x 60 m ebadında, 30 m yüksekliğindedir. Güneydoğu yönünde köy yerleşimi vardır. Fazla eğimli dik, toprak kullanımı yoktur. Son Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, 2. bin, 1. bin, Antik Çağ ve İslâm Devri. Höyükte yerleşme Son Kalkolitikte başlamış, İlk Tunç önemli, 2. bin ve 1. binde de devam ediyor, daha sonraki devirler az görülüyor (Harita: 1, Resim: 8-9).

PARA PARA: Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 350 x 100 m ebadında, 45 m yüksekliğinde birleşik 3 tepeden oluşmakta, güneydoğusunda köy yerleşimi bulunmaktadır.

Höyükteki Devirler : Son Kalkolitik-Uruk, İlk Tunç Çağı, Orta ve Son Tunç Çağı, 1. bin az, çakmak taşları, yoğun İslâm Devri. Höyükte iskân Son Kalkolitik'te başlamış, İlk Tunç Çağı için önemli (Harita: 1, Resim: 10)

SULTANTEPE: Ş. Urfa'nın 33 km güneyinde bulunan bu büyük höyükte daha önce izinli bir kazı yapılmışsa da, höyüğün tahribedildiği gözlemlendiğinden, Sultantepe'yi de bu rapor kapsamına aldık. Fotoğraflarda görülen bazalt taşından yapılmış, taşınması güç olduğundan, höyük üzerinde bırakılmış olduğu düşünülen üç adet buluntuya rastlanmıştır. Bunların müzeye taşınması gerektiği konusunda Müze Müdürlüğüne bilgi verilmiştir.

Höyükteki Devirler : Son Kalkolitik-Uruk, ilk Tunç, Orta ve Son Tunç Çağı, 1. bin, Antik Çağ ve İslâm Devri (Harita: 1, Resim: 11-12).

TEL İDRİS: Harran'ın 2.5-3 km güneydoğu yönünde yaklaşık 50 m çapında, 4-5 m yüksekliğinde yayvan aşınmış üzeri tarla olarak kullanılmakta.

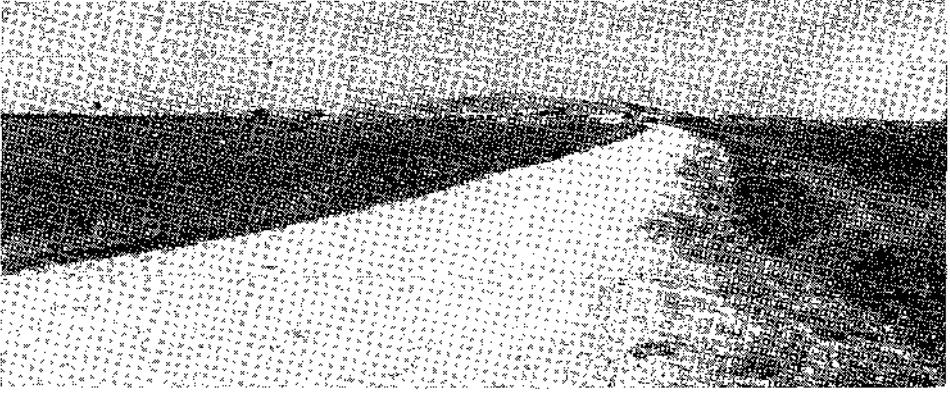
Höyükteki Devirler : Çok yoğun Halaf, Ubeyd, çakmak taşları, iki orak bıçağı, obsidiyen, minik delici, çok önemli bir Halaf merkezi. Biçim, bezeme ve mal çeşidi zengin, Halaf gelişimini aydınlatacak önemli bir merkez (Harita: 1, Resim: 13-14).

TEL MAGRUN: Güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda yaklaşık 13 m yüksekliğinde yan-yanı iki tepeden oluşmakta, höyük kuzey yönünde yayvanlaşarak devam etmektedir. Çevresi buğday tarlası, tepe kullanılmamakta, her hangi bir tahribatla doğal formu bozulmamış, yeni yerleşim yoktur.

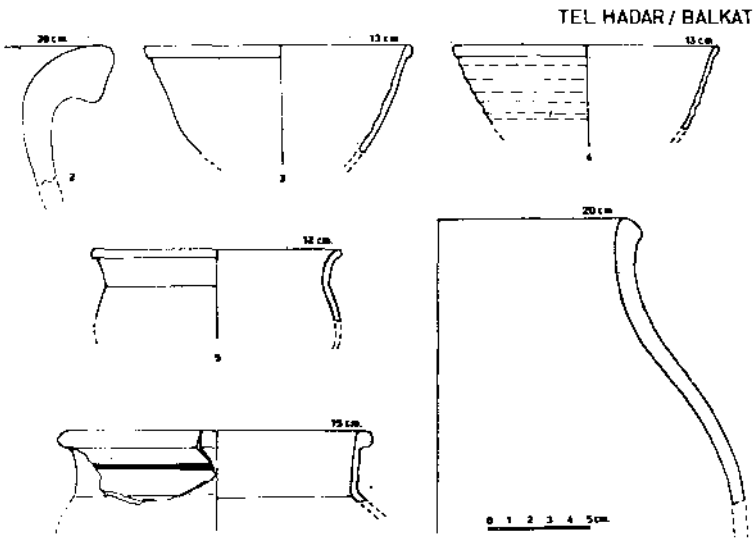
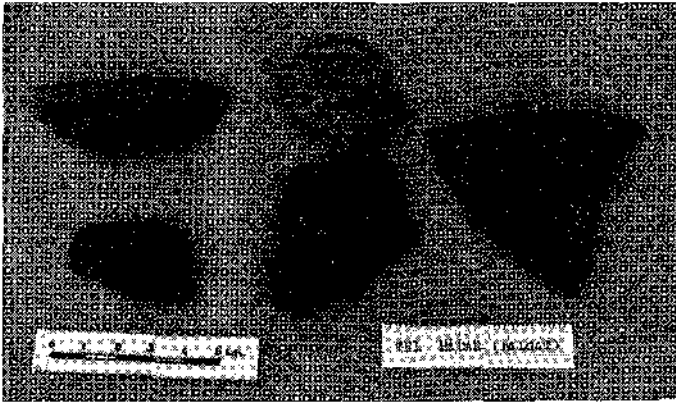
Höyükteki Devirler : Son Kalkolitik-Uruk, İlk Tunç Çağı, 2. bin, 1. bin, çakmak taşı, niteliği iyi ve değişik bir yan kazıyıcı. Höyük Son Kalkolitik'te iskân edilmiş, geç devirler çok az olarak görülmüştür. Özellikle Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı için önemli (Harita: 1, Resim: 15).

KÜPLÜCE: Yaklaşık 120 m çapında, 18-20 m yükseklikte konik formudur. Doğu ve güney yönünde köy yerleşimi mevcut, tepe kullanılmamış, tahrib ve yerleşim yok. Tepenin denizden yüksekliği (kotu: 380.4 m'dir). Son Kalkolitik-Uruk, İlk Tunç Çağı, 2. bin, Yeni Asur - 1. bin ve daha geç devirler, çakmak taşı bir çekirdek, her devir var. İlk Tunç Çağı önemli (Harita: 1, Resim: 16-17-18).

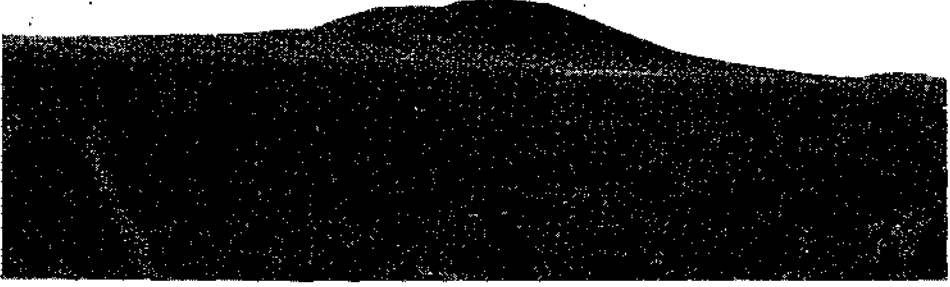
TEL MAHRUK: Su Geldi köyünün batı tarafında yaklaşık 130 x 60 m ebadında, 9-10 m yüksekliğinde ve kuzey güney doğrultusundadır. Yayvan çevresi tarla olarak kullanılmıştır. Halaf, Ubeyd, Son Kalkolitik-Uruk, İlk Tunç Çağı, 2. bin- Habur ,1. bin, çakmak taşı bir tipik Uruk dilgisi. Höyük Halaf, Ubeyd-İlk Tunç Çağı için önemli (Harita: 1, Resim: 19-20).

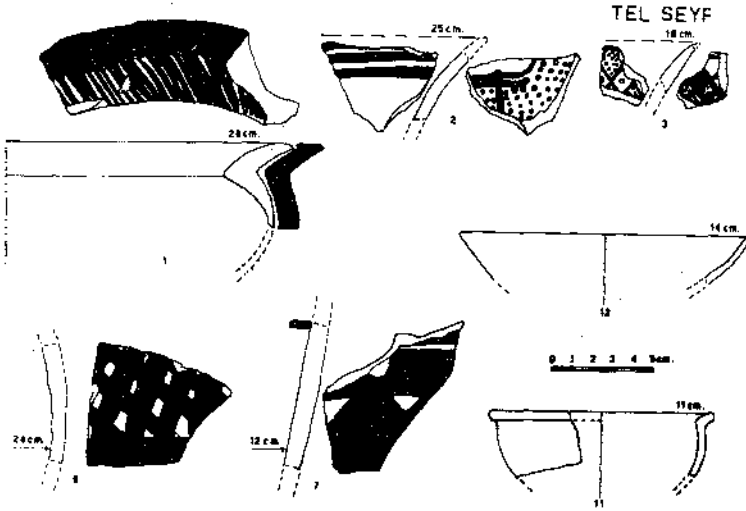
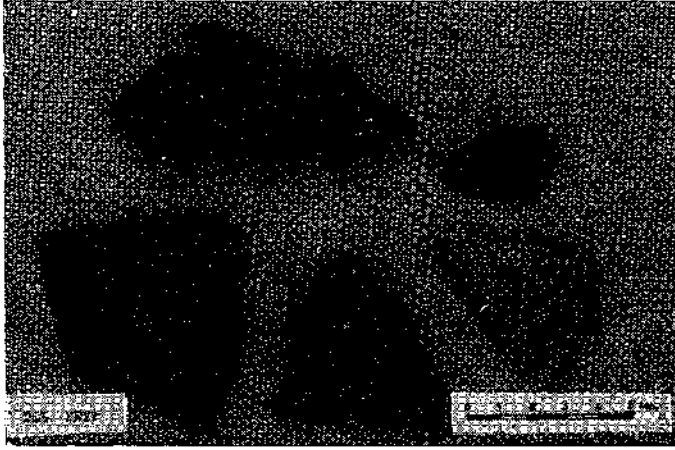
Resim: 1- Harran Höyük

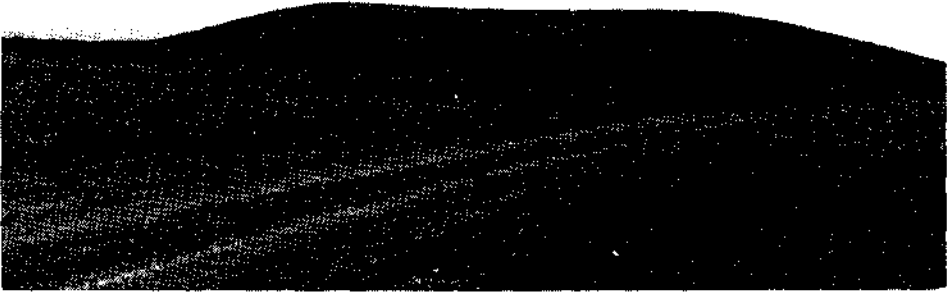
406 Resim: 2- Balkat (Tel Hadar). Buluntular, çizimler

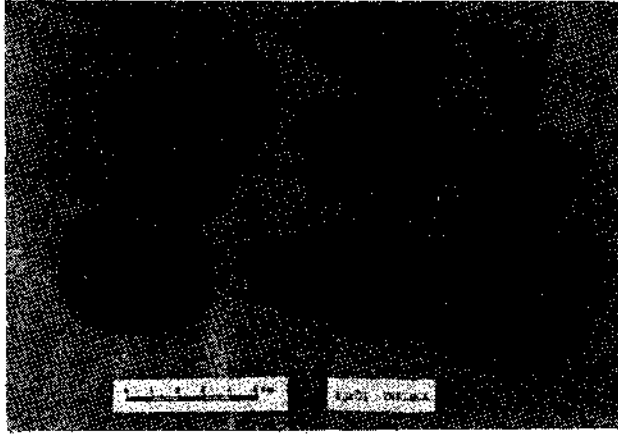
Resim: 3- Kılıçlı (Tel Seyf)

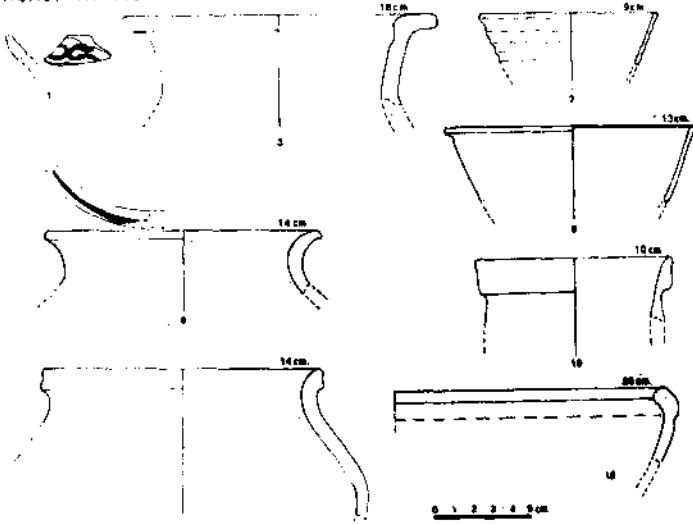
Resim: 4- Kılıçlı (Tel Seyf). Buluntular, çizimler

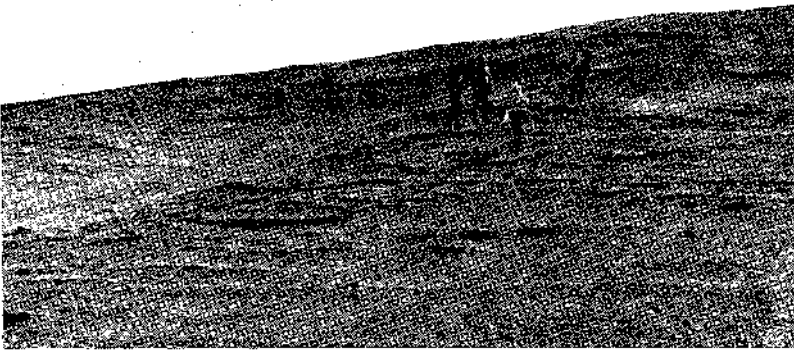
Resim: 5- Aşağı Yarımca

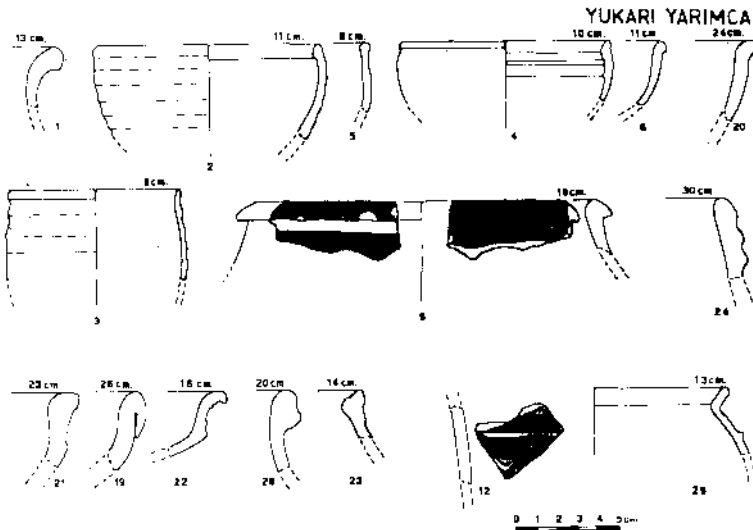
AŞAĞI YARIMCA

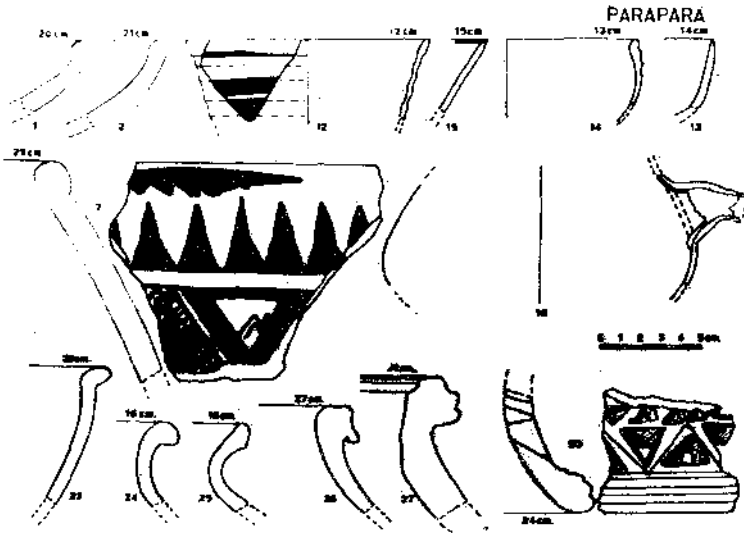
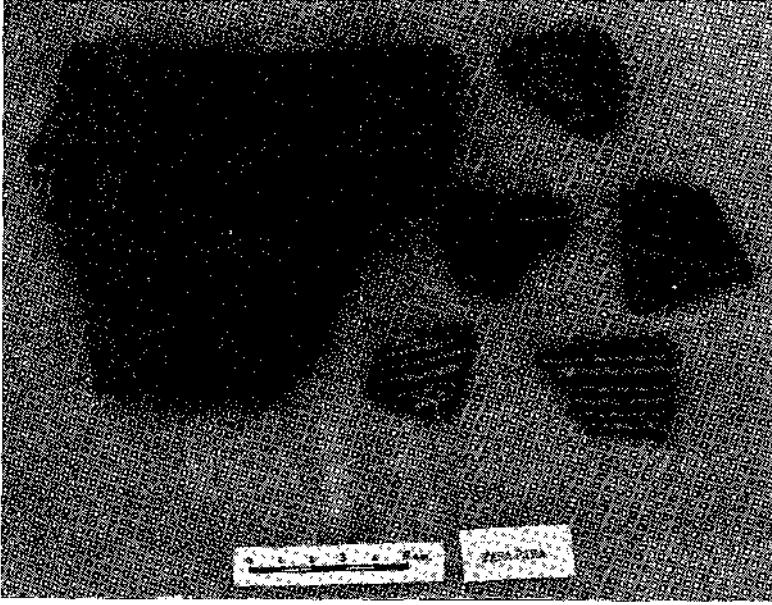
408 Resim: 6- Aşağı Yarımca. Buluntular, çizimler

Resim: 8- Yukarı Yarımca

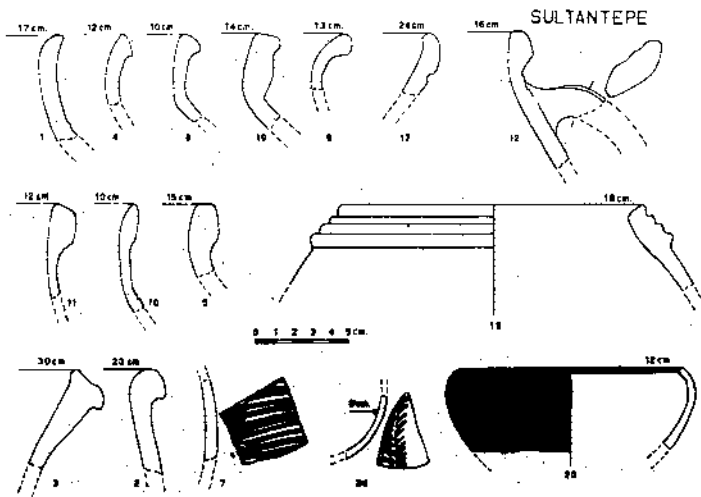
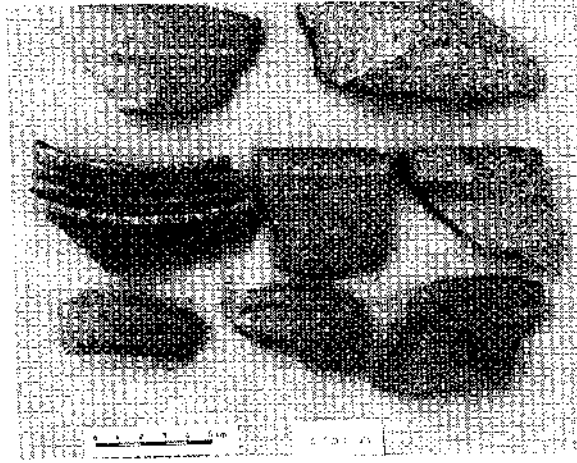
410 Resim: 9- Yukarı Yarımca. Buluntular, çizimler

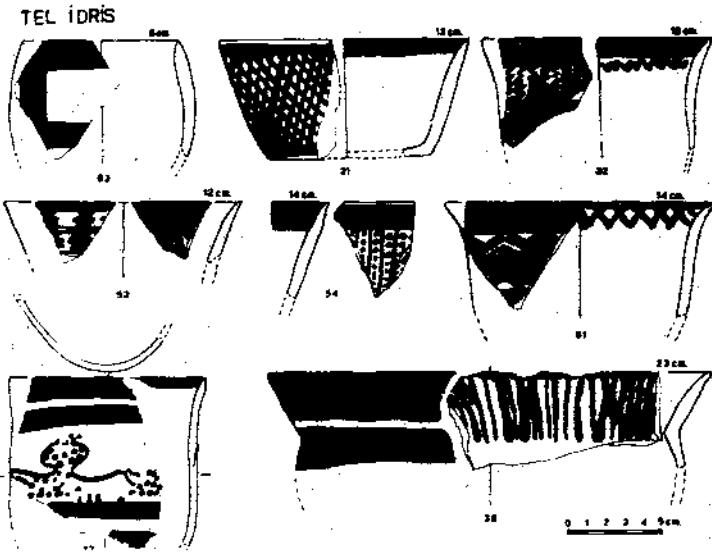
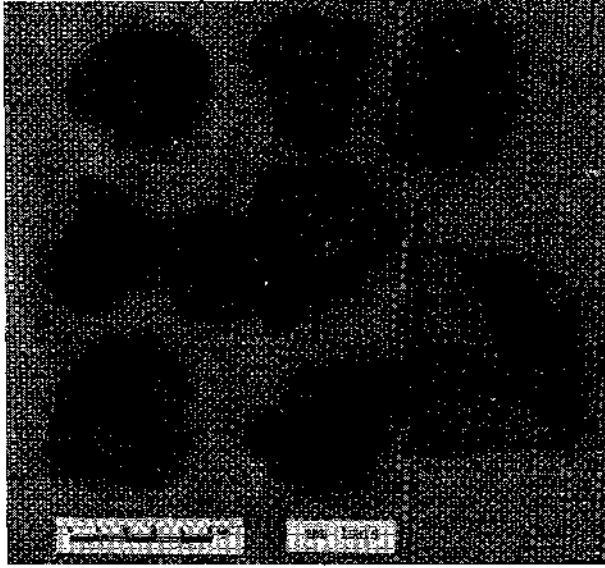
Resim: 10- Para Para. Buluntular, çizimler

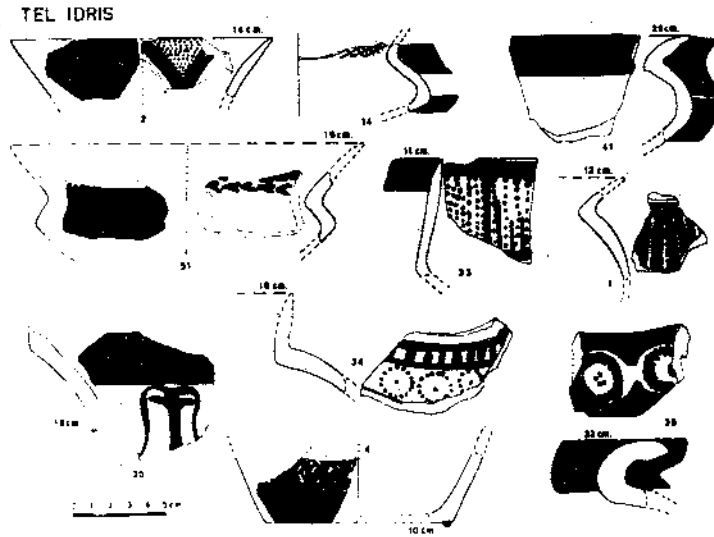
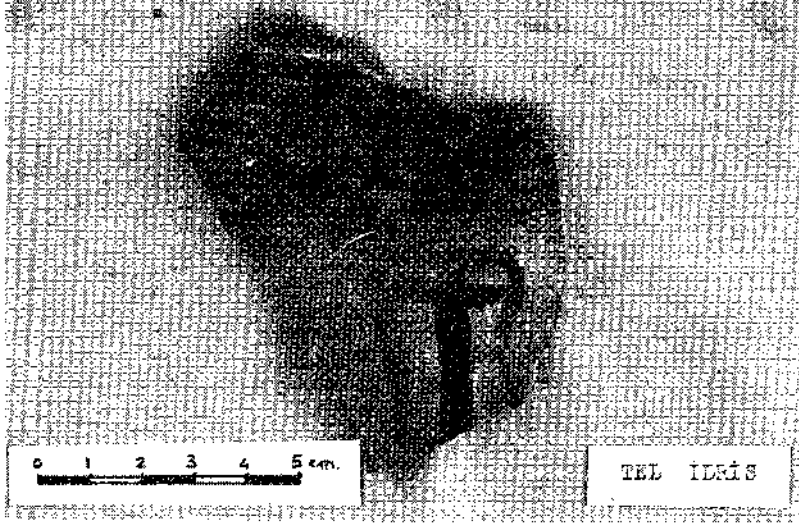
Resim: 11- Sultan Tepe

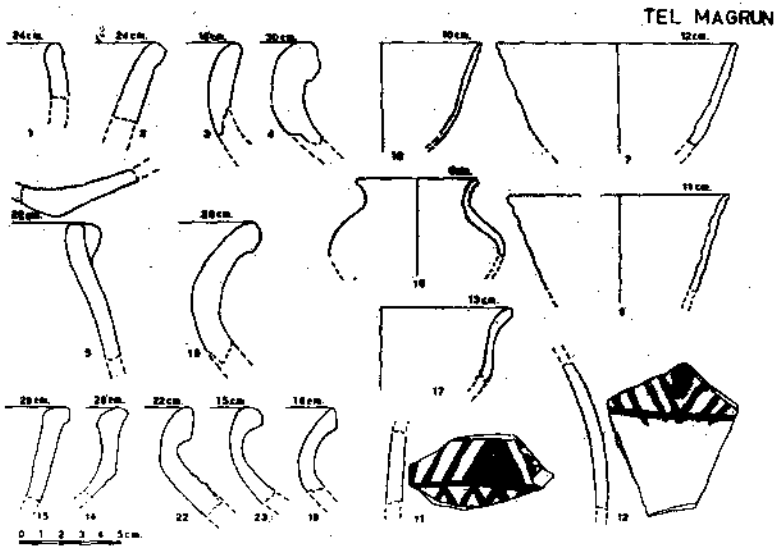
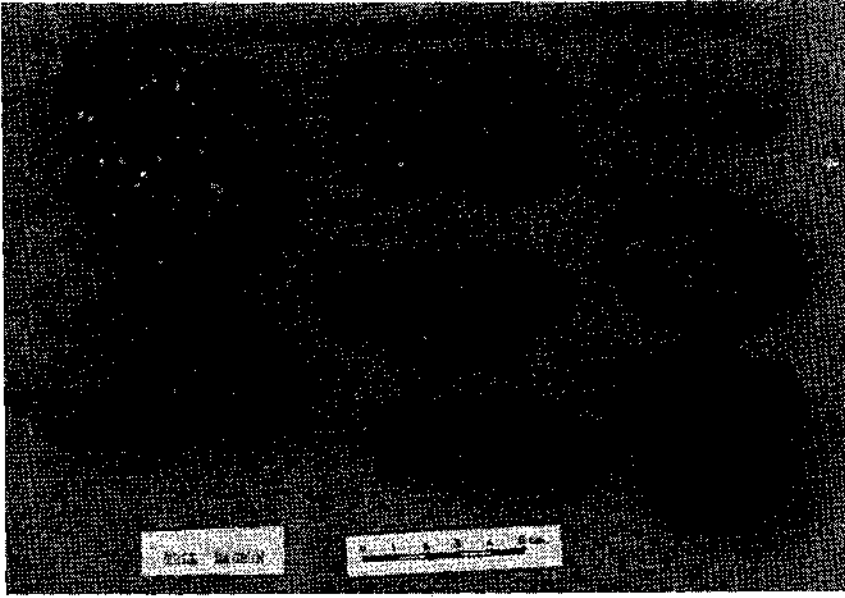

412 Resim: 12- Sultan Tepe. Buluntular, çizimler

Resim: 13- Tel İdris. Buluntular, çizimler

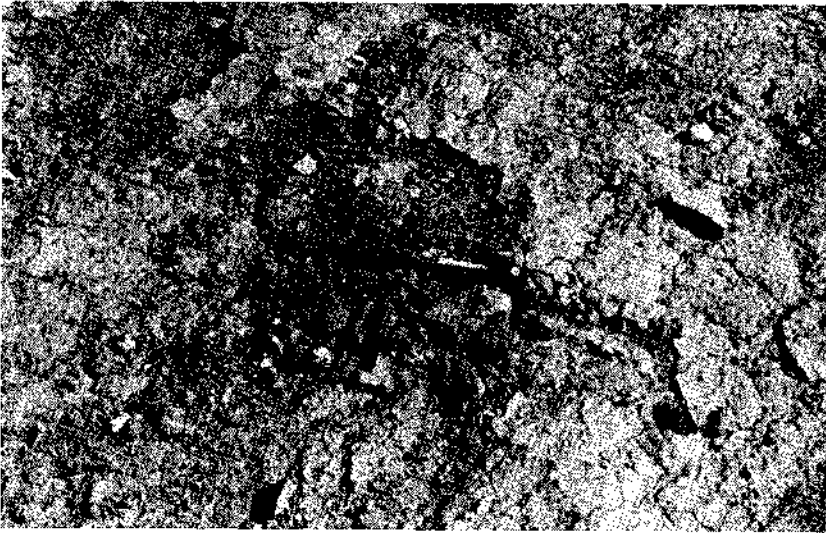

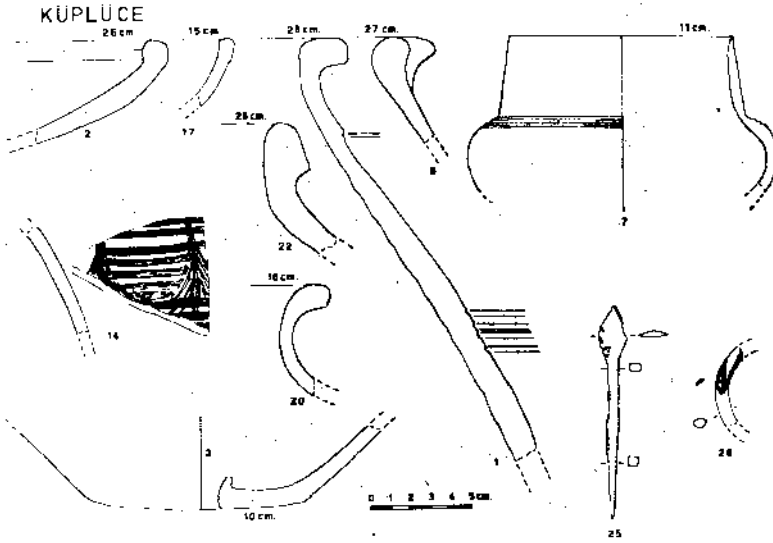
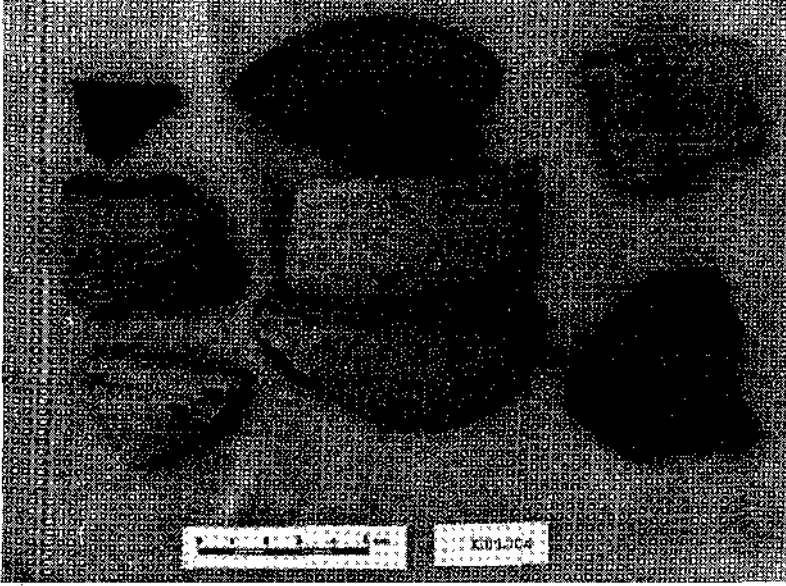
Resim:15- Tel Magrun. Buluntular, çizimler

Resim: 16- Küplüce

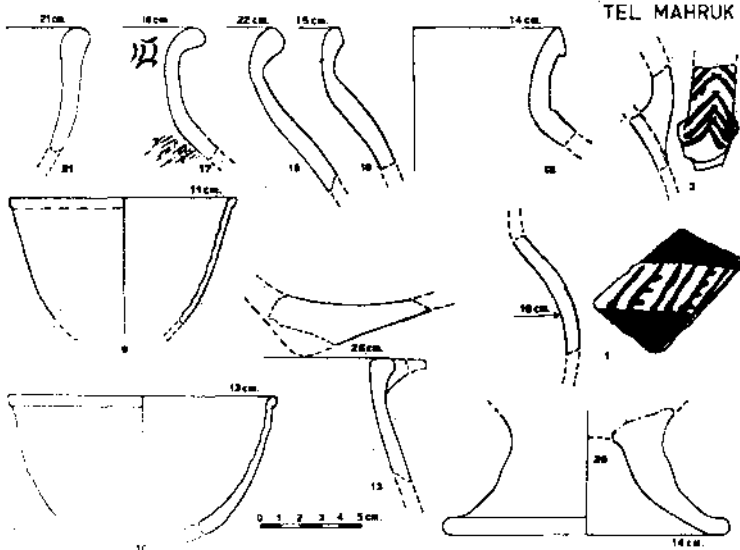
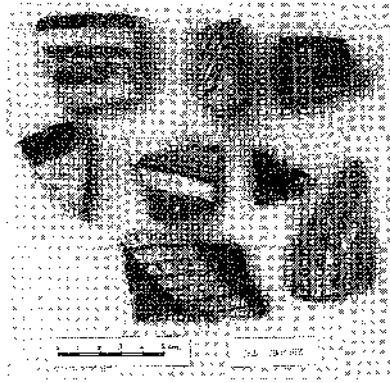
416 Resim:17- Küplüce

Resim: 18- Küplüce, Buluntular, çizimler

Resim: 19- Tel Mahruk, yüzey araştırma çalışmasından bir görüntü.

418 Resim:20- Tel Mahruk. Buluntular, çizimler

KÜÇÜK ASYA ANTİK MOZAIKLERİNİ ARAŞTIRMA KOMİSYONU FAALİYET RAPORU 1988 - 1989¹

*Werner JOBST**

Avusturya bilimler Akademisi ile Türkiye Müzeler ve Eski Eserler Genel Müdürlüğü arasında varolan çalışma sözleşmesi nedeniyle, 1983 yılından beri meşhur Bizans İmparatorluk Sarayı'nın Peristyl avlusu (plân) mozayikleri üzerinde restorasyon, koruma ve araştırma çalışmaları sürdürülmektedir. Bu Avusturya- Türkiye ortak projesi ilk olarak, 1983'ten 1985'e kadar olan dönemde, mozayiklerin kurtarılması ile başladı ve bu zamandan beri altı ile on hafta süren safhalarla devam ettirmektedir.

Bütün projenin görev durumu aşağıdaki şekildedir:

1. Saray mozayığının kurtarılması, restorasyonu, korunması ve müzesel olarak sergilenmesi;

2. Peristyl avlusunun kuzeydoğu salonunun derin kesimlerle arkeolojik açıdan araştırılması, sanat tarihi açısından analizi ve resimlerin yorumu.

-
- * Prof. Dr. Werner JOBST, Österreichische Akademie der Wissenschaften Mosaikenkommission, Dr. Ignaz Seipel-Platz 2, A-1010 Wien.
- (1) Başkan : Em. O. Prof. Dr. Hermann Vetters
Çalışma alanı : Küçük Asya antik mozayik sanatının, sanat tarihi, mimari ve restorasyon bilimi açılarından araştırılması
Yayınlar : W. Jobst - P. Berzobohaty, Mosaikenforschung 1988, AnzWien 126, 1989 (1990), 225 ff.
W. Jobst - P. Berzobohaty, Mosaikenforschung im Kaiserpalast von Konstantinopel. Bericht über die Rettungs-, Forschungs- und Restaurierungsarbeiten in den Jahren 1983 - 1988, Denkschriften (Basıma hazırlanıyor).
Adres : Dr. Ignaz Seipel Platz 2, 1010 Wien.

Bunlar bilimsel hedefin belirlenmesi olarak ortaya çıkar.

3. Mozayik korunması alanındaki restorasyon bilimi metotlarının elde edilmesi;

4. Kazı bulgusunun inşa tarihi açısından açıklaması, mozayığın tarihlenmesi ve yorumu.

Avusturya'nın projeye katkısı kazı ve restorasyon bilimi ile ilgili metotların geliştirilmesi ve kullanılması konularında iken, Türkiye, atölye, yardımcı eleman, yeni bir müze koruyucu binasının plânlanması ve kurulması gibi gerekli olan çevre şartlarının sağlanmasını, üzerine alır.

Bu taslağa uygun olarak projenin temelini, aşağıdaki program plânlanması teşkil eder:

I. Mozayik döşemenin kaldırılması (Lifting) 1983 - 1985

1. Resim yüzeylerinin yerlerinde ilk temizliği;

2. Şimdiki durumun ölçüm, plân çizimi, zarar nedenlerinin tespiti, örnek alımı ve kesim planlaması yoluyla dökümantasyonu;

3. Süsleme yüzeyinin koruyucu yapışkanı ve taş küplerin ek yerlerinde kesim;

4. Süsleme yüzeyinin harç yatağından kalem keski ve metal plakalar ile ayrılması;

5. Mozayığın bulgu yerinden kaldırılması, çevrilmesi, taşınması, Ayasofya'nın çalışma deposunda ve Aya İrini'de yatay bir şekilde depolanması.

II. Arka tarafın işlemi ve taşıyıcı inşası 1986 - 1989

6. Mozayik altlarının harç artıklarından temizlenmesi;

7. Tuz ölçümü ve tuzdan arındırma, selüloz kompreslerinin laboratuvar analizi (tuzdan arındırma deneyleri);

8. Süsleme yüzeyi ve taşıyıcı bünye arasında yeni bir harç yatağının (ara harcı), tekrar çıkarılabilen ara katı olarak sürülmesi, taş küplerin ve tuzdan arındırıldıktan sonra kalan orijinal harcın sağlamlaştırılması;

9. Taşıyıcı tabakanın "AEROWEB" ve "AEROLAM" ile montajı;

10. Mozayik plakalarının çevrilmesi ve koruyucu yapışkanın çözücü kompresler vasıtasıyla çıkırılması.

III. Peristyl avlusunun kuzeydoğu salonundaki kazılar 1987-1988

11. Peristyl'in sütun sırası boyunca derin kesim.

IV. Süsleme döşemenin temizlenmesi 1988-1991

12. Resim yüzeylerinin kimyasal ve mekanik olarak temizlenmesi, eski çimento dolguların sökülmesi, sabit olmayan mozayik taşlarının sabitleştirilmesi;

13. Boşlukların macunlanması, şekillendirilmesi ve retuşu;

14. Ara harçlarının ve mozayik taşlarının korunması.

V. Kazı sonuçları ve mozayikler üzerinde çalışmalar 1988-1992

15. Kazı bulgusunun ve bulgu maddesinin analizi

16. Restore edilen mozayığın tespiti ve yorumu.

VI. Koruyucu bir binanın kurulması ve mozayığın müzesel olarak sergilenmesi 1987-1992/93

17. Plakaların teker teker uydurma, tıkama, kenarların muhafazası, boşlukların macunlanması, retuş, son sabitleştirme çalışmaları.

VII. Restorasyon bilimi ve arkeoloji ile ilgili dökümantasyonların, sonunda toplu bir yayınla değerlendirilmesi.

İlk deneysel tedbirlerden sonra, raporu kapsayan yıllar içinde A (= salonun kuzey köşesi) ve E (= güney salon kısmı) bölümlerinin birçok plakalarında, süsleme döşemeleri işlemlerine başlandı. İnce temizlik amonyum karbonatı kompresleri ile yapılmaktadır. Ardından yapılan yıkama ve kurutma yoluyla eski Bedacryl 122x kaplamasının şişen ve sütleşen kalıntıları, skalpeller ile kolayca çıkarılabilmektedir (Resim: 1). Siyah, artık başkalaşan alçı kabukları fırçalanmaktadır. Plakaların diğer temizliği de aseton ve test benzinin çeşitli karışımları ile sürdürüldü. Son olarak, ön tarafın tuzdan arındırılması için, daha fazla katlı kağıt kompresörleri konuldu ve nitrat, sülfat ölçümleri yapıldı.

Plakalarda boşlukların macunlanmasına ve üst yüzeyin şekillendirilmesine başlandı. Küçük boşluklarda yapılan retuşlar için fon rengi ancak aynı ölçüde kalan boya miktarı ile elde edilebileceği için, boya ile karıştırılmış, sulu boya ile çalışmayı kolaylaştıran harç kullanılmaktadır. Az miktardaki kireç tabakasının çıkarılmasında, plakalar, son olarak doğal killa muameleden geçirilip, parlatılmaktadırlar.

Mozayiklerin bulgu yerlerine tekrar konulması ve bununla bağlı olarak müzesel sergilenmesi için, ilk denemeler Peristyl'in kuzey köşesi alanında (= kısım A) tatbik edilebildi (Resim: 2, 3, 4). Teker teker uygulanan iş seyri sırasında, hızlı bir şekilde yapılan restorasyon bilimi ile ilgili araştırmalar, antik mozayik yer döşemelerinin korunması metotlarını geliştirmelidir.

Rapor süresi içinde, taşıyıcıların "AEROWEB" ve "AEROLAM" ile montajı tamamlanabildiği için, saray mozayikinin kurtarılması şu anda kesin olarak garanti altına alınmıştır. (Resim: 5). Bütün mozayik parçaları sağlamaştırıldı ve Aya İrini Kilisesi'nin deposunda istif edildi. Bunlar gelecek yıllarda tekrar işlemden geçirilecek ve bulgu yerlerine götürüleceklerdir.

Raporun kapsadığı süre içinde arkeolojik çalışmaların ağırlık noktası, 1987-1988 kazı bulgularının değerlendirilmesi ve bulunan maddelerin incelenmesi idi.

Kazılar, stratigrafik açıdan emin bir bulgu olmadığı için gerekliydi. 1935-1938 ve 1952-1954 yıllarında yapılan İngiliz kazılarında beri, saray mozayığının açıklığa kavuşmayan tarihleme durumu ve Büyük Saray'ın yapım tarihi ile ilgili açık kalan soruların nedeni de, tabakaların sistematik bir şekilde incelenmesinin eksikliğine dayanmaktadır.

Kazı neticesi, üç derin tabakada, mozayik peristyl önünde eski bir avlunun varolduğunu ortaya çıkarmıştır (Resim: 6). Bunu her seferinde sadece mozayığın statüm tabakasında bulunan, Peristyl'in yeni inşasında kullanılmayan yapı elemanları ispat etmektedirler. Bundan dolayı, saray mozayığı sarayın Peristyl tesisinin en eski dönemine ait olamaz.

Raporu içeren dönemde, üç katın tabakalara göre ayrılan bulgu maddelerinin tamamlanmasına da başlandı. Mozayığın statüm tabakasında saklanmış olan mimari dışında, herşeyden önce P. Turnovsky'nin üzerlerinde çalıştığı keramik bulgular ortaya çıkarıldı. Sikkelerin eksik olması ilgi çekicidir.

Keramiğin sistematik olarak incelenmesi 1/87 ve 3/87 sondajlarının malzemeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Malzemelerin aşığı yukarı üçte biri, kaba, silindir şeklinde, omuzla gövdenin birleştiğı yerde ve dipten yukarı kısmında yivli amphoralardır. Bu amphoraların tipik özelliğı, kalınlaşan, imâl sırasında artakalan çamurun üzerine kabaca sürüldüğü ağız, ayrıca da omuzla gövdenin birleşme yerindeki kulak kulplardır (Resim: 7). Bu amphoralar Filistin kökenlidir ve 4.-6. yüzyıla tarihlendirilmektedirler.

Kalın duvarlı, silindir biçimli, açık kırmızı çamurdan, beyaz kaplamalı ve konik ağızlı olanlar tahminen Afrika kökenlidirler. Bunların 5. yüzyıla tarihlendirilmesi mukayese parçalarının yardımıyla tetkik edilmektedir.

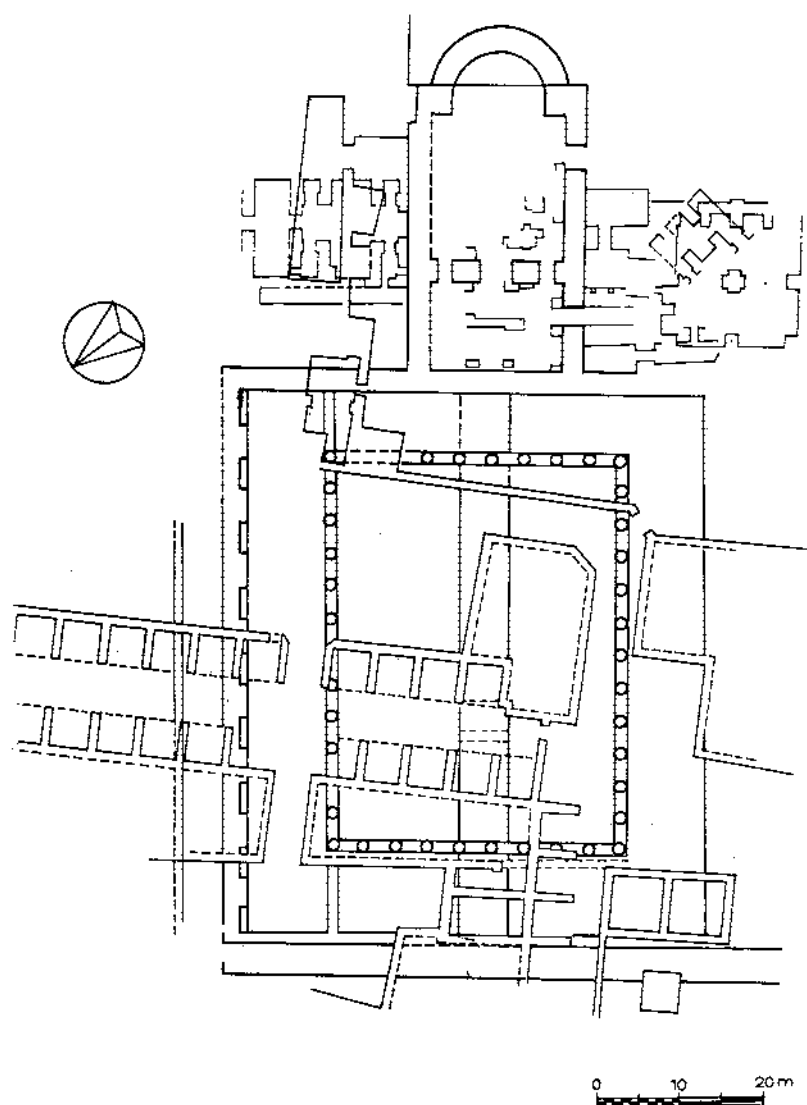
Mukayese maddesi olarak en önemlisi, Saraçhane kazısından çıkan, J. Hayes tarafından araştırılan ve Sarachane Excavations'un ikinci cildinde yayınlanacak olan keramiktir.

Keramik malzemenin tespitinde mikroskopik olarak incelenen ince kesmeler önemli bir hizmette bulunabilirlerdi. Bununla ilgili olarak İstanbul Teknik Üniversitesi Kimya Bölümü ile kontakt kuruldu.

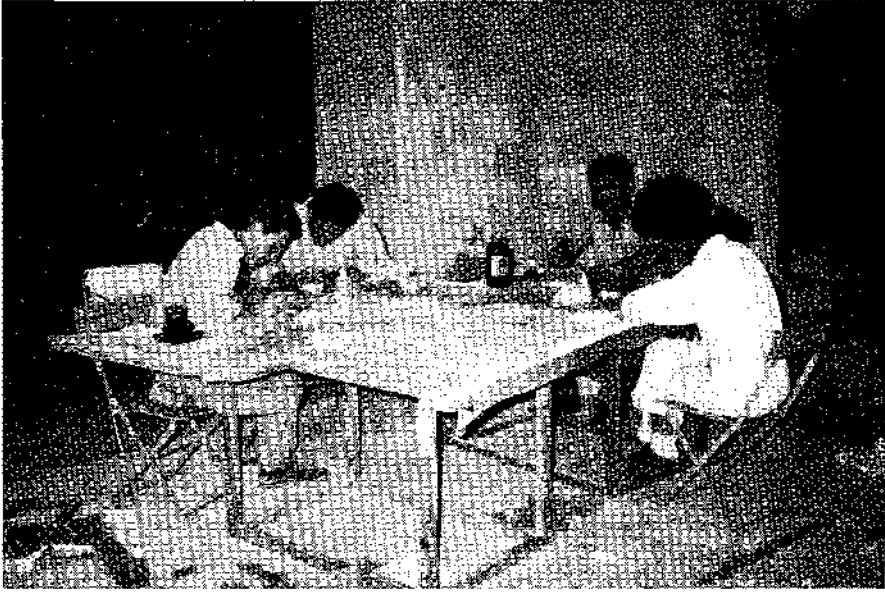
Konstantinopol Mozayikleri Projesi'nin en önemli unsurlarından birisi, Avrupa Pakti'nin arkeolojik mirasın korunması konusundaki tavsiyelerine uygun olarak, eserin buluntu yerine geri götürülmesidir. Ayrıca buna, uygun bir şekilde müzesel olarak sergilenmesi görevi de eklenir.

Bu adımın gerçekleştirilmesi, bütün teknik ve eski eser bakımı şartlarına uygun, içinde yıkılmanın ana nedenleri olan, yani zemin ve yağmur suyu sebebiyle oluşan rutubetlenme, hava kirliliğı, uzmanca olmayan müdahaleler vs. gibi etkenlerin eserden uzaklaştırılmasını sağlayacak yeni bir koruyucu binanın kurulmasına bağılıydı. Döşemenin tekrar yerleştirilmesi için temel koşul, Arasta Sokak'taki turist pazarı ile bağlantılı, böyle bir koruyucu bina projesinin plânlanması idi. Türkler tarafından beklenmedik şekilde çabuk hazırlanan ve proje açısından son derece sevindirici olan, uzun süreden beri yıkılmağı yüz tutmuş 50'li yılların tahta damının yerine, yeni modern bir koruyucu bina kurma kararı, Türkiye Cumhuriyeti'nin görevde bulunan Cumhurbaşkanı Kenan EVREN'in Arasta Sokağı'na yaptığı ve ardından koruyucu bina projesinin gerçekleştirilmesini sağladığı ziyaretine dayanır. Birkaç ay içinde yeni bir müze binasının oluşmasını ve bunun 25 Ağustos 1987 tarihinde açılmasını, Türkiye Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün teşebbüsüne borçluyuz.

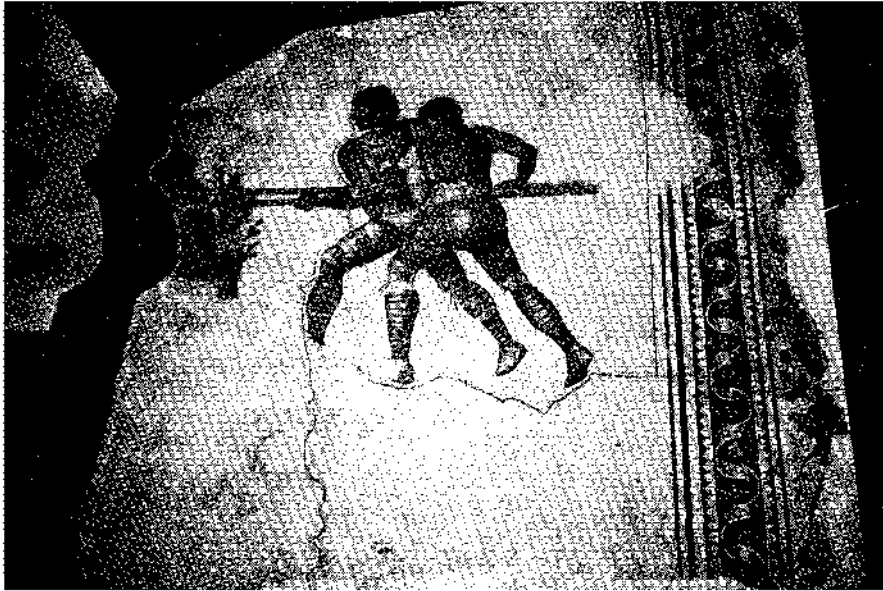
Türk hükümetinin şu anda tekrar girilebilen ve şimdilik geçici olarak kurulan Mozayikler Müzesi'nin kısa zamanda yeniden inşası konusundaki kararı, mutlaka, Konstantinopol İmparatorluk Sarayı bölgesinin eski eser koruma alanı olarak boş bırakılması ve diğer müdahalelerden korunması hususlarında yeni bir işareti olarak değerlendirilmektedir.

Plân: 1- Peristyl avlusu (W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie İstanbuls, Tübingen 1977, 231, Abb: 262a).

Resim: 1- Mozayik yüzeylerin kimyasal ve mekanik olarak temizlenmesi

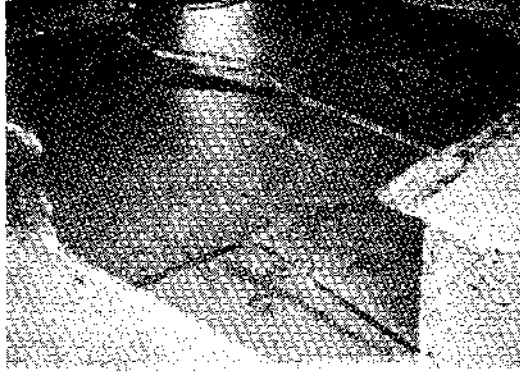
Resim: 2- Müzesel sergilenmesi: ilk denemeler Peristyl'in kuzey köşesi alanında

Resim: 3- Müzesel Sergilenmesi: İlk denemeler Peristyl'in kuzey köşesi

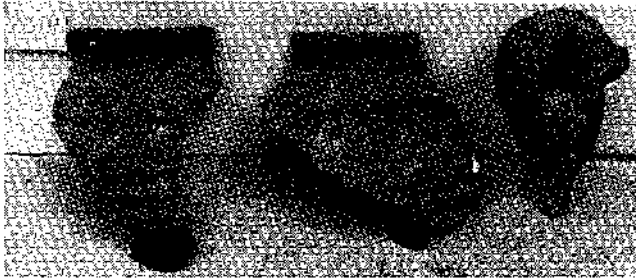
Resim: 4- Müzesel sergilenmesi: İlk denemeler Peristyl'in kuzey köşesi alanında

Resim: 5- "AEROLAM" ile montajı

Resim: 6- Sondaj 1/87

Resim: 7- Filistin amphoraların parçaları

KNIDOS AKROPOL SURLARI

Ahmet Adil TIRPAN*

Knidos antik kenti Muğla ili, Datça ilçesi, Yazır köyünün Tekir mevkiinde yer alır¹. Burası Reşadiye yarımadasının batıya uzanan uç noktasıdır. Bölgenin Pers hakimiyetinde olduğu sıralarda yaklaşık M.Ö. 360 tarihlerinde, Knidoslular Datça ilçesinin yakınlarında olduğu tahmin edilen kentlerinden ayrılarak Tekir mevkiindeki yeni Knidos kentini kurmuşlardır².

* Yard. Doç. Dr. Ahmet Adil TIRPAN, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü / KONYA.

Bu çalışmam için her türlü olanağı sağlayan Knidos kazısı başkanı Sayın Ramazan Özgan'a teşekkürü borç bilirim.

- (1) Bean G.E.-Cook J.M., *Cnidia*, BSA. XLVII (1952), s. 171; *The Carian Coast III*, BSA. LII (1957), s. 85; Bean G.E., *Turkey Beyond The Meander* (1971), s. 135, Akarca A., Şehir ve Savunması (1972), s. 45.
- (2) Knidos ile ilgili araştırmalar 19. yy. da başlamıştır. İlk bilgileri 1811'de burayı gezen kaptan Francis Beaufort'tan alıyoruz. *Beaufort F., Karamania or a Brief Description of South Coast of Asia Minor and The Remains of Antiquity 1817-1918*. Daha sonra W.M. Leake "Society of Dilettanti" desteği ile İonya ve Karya bölgelerinde yaptığı araştırmalarda Knidos'tan da bahseder *Leake W.M., Antiquities of Ionia* (1840). Anadolu'nun birçok antik kentini tanıtan W.J. Hamilton ve C. Texier'den de Knidos hakkında bilgi alırız. *Hamilton W.J., Researches in Asia Minor II. (1842)*. *Texier C., Description de l'Asie Mineure III. (1856)*. C.T. Newton 1856-1858 yıllarında yaptığı kazılarda bulduğu eserleri British Museum'a taşıyarak ve çalışmalarını yayınlayarak Knidos'u tanıtmıştır. *Newton C.T., Travels and Discoveries in The Levant, vol II. (1865)*; ve *A History of Discoveries at Halikarnassus, Cnidus and Branchide II (1863)*. İstanbul Üniversitesinde 25 yıl arkeoloji dersleri vermiş olan G. Bean, J.M. Cook ile birlikte bölgede yaptığı araştırmaları çeşitli yayınları ile tanıtmıştır. *Bean G., Turkey Beyond The Meander (1971)*, *Bean G., Cook J.M., The Carian Coast III. BSA. 52, (1957)*. Knidos sikkeleri üzerinde çalışan H.A. Cahn, Knidos'un Arkaik Devir sikkelerini yayınlamıştır. *Cahn H.A., Knidos (1970)*. 1967 yılında İ.C. love tarafından başlatılan Knidos kazıları 1977 yılına kadar sürmüş, elde edilen mevsimlik sonuçlar *American Journal of Archaeology = AJA* serilerinde yayınlanmıştır. *AJA. 72, 1968, s. 137; AJA 73, 1969, s. 216; AJA 74, 1970, s. 149; AJA 75, 1971, s. 173; AJA 76, 1972, s. 61; AJA 77, 1973, s. 419*. Ayrıca Türk Arkeoloji Dergilerinde = *TAD. TAD. 20-2-1973, s. 97; TAD. 21-2, 1974, s. 85*. 1988 yılında Ramazan Özgan başkanlığında Knidos'ta tekrar kazılar başlatılmıştır. *Özgan R. 1988 Knidos Kazısı Ön Raporu, XI. Kazı Sonuçları Toplantısı (1989) s. 167-176; Özgan R., Ein neues archaische Sitzbild aus Knidos, Festschrift N. Himmelmann, (1989) Kazı çalışmaları halen devam etmektedir.*

Bu yerleşim sırasında Tekir'in uç kısmı olan Deveboynu'nun (Kap krio) bir ada olduğu bilinmektedir. Bu ada yeni düzenleme sonunda 50 x 75 metrelik bir dolgu ile karaya bağlanmıştır. Böylece ada ile kara arasında oluşan iki koyun giriş kısmı daraltılarak gerek kuzeyden gerekse güneyden gelen gemilerin sığınabileceği iki liman haline getirilmiştir³ (Resim: 1). Strabon, Knidos'un hem ada hem kara üzerinde yerleşim biçimi ile "çift kent" görünümünde olduğunu yazar (Strabon XIV, 2, 15). Gerçekten her iki yerleşim yerinin etrafı da bağımsız surlarla çevrilidir. Kara surlarının çevirdiği yamacın doğu ucunda şehre bir eklenti gibi yer alan akropol surlarını da hesaba katarsak, Knidos antik kentine bir tripolis denebilir.

Yaptığımız çalışmanın amacı bu üç alanı koruma altına alan surların mimari elemanlarının topoğrafik konumlarını plâna işlemek, yapımlarında kullanılan malzeme ve plân tekniğindeki farklılıkları tesbit etmektir. Böylece sur bütünü içindeki inşa evrelerinin kendi içindeki kronolojisi bulunacak ve bunların hangi devirler içinde kullanılan inşa teknikleri olduğu çizim, fotoğraf ve örneklerle açıklanacaktır.

Topoğrafik genel tanım: Knidos şehrinin kurulduğu arazinin (Bozdağ) en yüksek noktasındaki Kaletepesi etrafını çeviren akropol surları arazinin topoğrafik yapısına uygun olarak savunmaya en elverişli noktalardan geçer. Bunun neticesi olarak sur duvarları oldukça sık yön değiştirir ve en fazla 40-50 metrelik düz hatlar mevcuttur. Yaptığımız arazi çalışmaları ile 1.1 km uzunluğundaki akropol surları üzerinde 15 kule ve 4 kapı yeri tesbit ettik. Bu sur elemanlarının yapısal ve mimari özelliklerini ayrı ayrı inceleyelim.

Kuleler: Kule inşaatlarında iki cins taş malzeme kullanılmıştır, sarımtırak renkli konglomera bloklar ile yüzeyleri gri renkte kireçtaşı blokları (Bu bloklar kırıldıkları zaman iç kısımlarının beyaz renkte olduğu görülmektedir, biz bu blokları gri mermer olarak isimlendirdik). Konglomera malzeme ile inşa edilmiş kuleler K6, K7, K15, K16, K17, K18, K19 kuleleri, gri mermerden inşa edilmiş kuleler ise K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14 kuleleridir.

K6 Kulesi: Akropolün kuzeydoğu köşesinde yer alır. Knidos şehir surları sadece bu noktada akropol surları ile birleşir. Bir kezamat gibi su-

(3) Bu plân Gerkan A. Griechische Staedteanlagen, (1924), Abb. 10; Newton, C.T. A History of Discoveries at Halicarnassus and Branchidae 1862-1863 (1863), Pl. I, Leake, W.M., Antiquities of İonia III. (1840), Pl. I; Love I.C., TAD XVI-2, (1968), Fig. 2 deki şehir plânlarından yararlanılarak ve yerinde yapılan tesbitlerin ilâvesi ile çıkarılmıştır.

(4) Dipnot 3 te adı geçen yayınlarda Gerkan'ın şehir plânı hariç diğerlerinde K6 kulesi gösterilmemiştir.

run iç kısmına inşa edilmiştir⁴. Kule dikdörtgen plânlı ve 7.20 x 7.30 m (Bütün kulelerin ölçülerini kule duvarlarını ölçüye dahil ederek verdik) ebatlarındadır. Kule duvarları 1.10 m kalınlığında olup çift sıra taş ve yer yer atkı taşı ile örülmüştür. Bu örgüde rektogonal, az bosajlı yükseklikleri birbirine eşit olan konglomera taş blokları kullanılmıştır. Duvar cephelelerinde düzgün derz sıralı isodomik örgü sistemi izlenir.

Kulenin kuzey ve doğu duvarı yıkık olup güney ve batı duvarı 380 m yüksekliğe kadar halen ayakta. Derz yükseklikleri alt sıradan itibaren 000, 025, 075, 125, 173, 230, 280, 328, 380 ölçülerindedir. Kule köşeleri derz şeklinde yontulmuştur.

K7 Kulesi: Kale tepesinin en yüksek noktasında yer alır. K6 kulesinin 50 metre güneyindedir. Kuzeyden gelen sur duvarı kulenin orta kısmına birleşir. Kulenin güney duvarı ile bu kısımdaki sur duvarı aynı doğrultuda ve birbirine paralel olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen plânlı kule 9.40 x 9.80 m ebatlarındadır. Kule batı duvarında bulunan kapı ile sur dışına, kuzey duvarındaki kapı ile de sur içine geçişlidir. Kule duvarları bosajlı rektogonal konglomera malzeme ile seyrek atkı taşlı, isodomik duvar örgü tekniğinde örülmüştür. Bu örgüde çift sıra taş kullanılmış olup duvar kalınlığı 0.80 metredir (Resim: 2).

Kulenin batı duvarının büyük bir kısmı, kuzey duvarı kısmen yıkıktır. Köşe derzleri belirtilmiştir.

K15 Kulesi: Akropol surlarının kuzeydoğu köşesinde yer alır. Güneyden gelen sur duvarları kulenin orta kısmında birleşir. Dikdörtgen plânlı kule 10.50 x 11.20 m ebatlarındadır. Kule orta kısmından bir bölme duvarı ile iki kısma ayrılmıştır 400 + 420 m (Bu ölçüler içten içe ölçülerdir, duvar kalınlıkları dahil edilmemiştir). Kule duvarları bosajlı, rektogonal konglomera taşlarla inşa edilmiş, atkı taşlı, isodomik duvar örgü tekniği uygulanmıştır. Duvar kalınlığı 1.00 m olup, örgüde çift sıra ve yer yer büyük taş blokları kullanılmıştır (Resim: 3-4).

Kulenin doğu ve kuzey duvarlarının bir kısmı yıkıktır, en sağlam olan güney duvarı 12 taş sırası ile 580 m yüksekliğe kadar ayakta.

Kuleye batıdan gelip birleşen sur duvarlarının hemen arka kısmında ve sur duvarı ile kule duvarının bir kısmına bitişik merdivenler tesbit ettik. Yedi adedini sayabildiğimiz basamaklar 210 m genişliğinde olup, 10 m uzunluğundaki bir sahnalık kısmı ile son bulmaktadır. Merdivenler rektogonal, gri mermer bloklardan inşa edilmiştir. Gerek teknik ve gerekse malzeme farklılığından dolayı buraya sonradan ilâve edildiği anlaşılmaktadır.

K16 Kulesi: K15 kulesinin yaklaşık 50 m batısında yer alır. Bu iki kule arasındaki sur duvarları düz bir hat halindedir, K16 kulesinden itibaren ise güneybatı istikametine yönelirler.

Dikdörtgen plânlı olan kule, 12.90 x 9.35 m ebatlarındadır ve bir bölme duvarı ile iki kısma ayrılmıştır 4.00 + 4.10 m. Kulenin inşasında bosajlı rektogonal konglomera taş malzeme kullanılmış ve sık atkı taşlı isodomik duvar örgü tekniği uygulanmıştır. Büyük taş bloklarının fazlaca kullanıldığı kule duvarları çift sıra taş örgüdür ve duvar kalınlığı 125 metredir. Köşeler 0.5 cm eninde derz şeklinde yontularak belirtilmiştir (Resim: 5).

Kulenin sur içine bakan güney duvarı on derz sırası ile ayakta, bu 3.95 m lik bir yükseklik vermektedir. Kulenin diğer duvarları oldukça fazla tahribat görmüştür.

K18 Kulesi: Akropol surlarının kuzey uç noktasındaki K19 kulesinin yaklaşık 60 m güneyinde yer alır. Kuleye birleşen sur duvarları düz bir hat halinde devam etmezler, kule köşelerine açı yaparak birleşen her iki yöndeki sur duvarları kuleyi kullanmak sureti ile yön değiştirmektedirler. Böylece K18 kulesi, sur dışından bakıldığında bağımsız bir yapı görünümündedir (Resim: 6).

Dikdörtgen plâna sahip olan kule, 11.30 x 8.60 m ebatlarında olup, bir ara duvarı ile iki bölüme ayrılmıştır 400 + 400 m. Kule inşasında az bosajlı rektogonal konglomera malzeme kullanılmış, sık atkı taşlı isodomik duvar örgü tekniği uygulanmıştır. Duvarlar çift sıra taş örgü olup, duvar kalınlığı 120 m dir. uzunluğu 1 metreyi geçen taş blokları oldukça sık kullanılmış ve kule köşeleri 0.5 cm eninde derz şeklinde yontularak belirtilmiştir.

Kulenin güney ve batı duvarları 19 yatay derz sırası ile sağlam olarak ayakta. Ayakta olan kısmın yüksekliği 8.45 m dir. Diğer duvarlar ise kısmen yıkılmıştır (Resim: 21).

K19 Kulesi: Nekropol surlarının kuzey uç noktasında yer almaktadır. Bu noktadan itibaren sur duvarları güneybatı istikametine yönelir ve gri mermer malzeme ile inşa edilmişlerdir. K19 kulesi dikdörtgen plânlıdır, 11.90 x 10.00 m ölçülerinde olup bir ara duvarı ile iki bölüme ayrılmıştır 3.90 + 4.10 m. Çift sıra taş örgülü kule duvarları 130 m kalınlığındadır. Duvar inşa tekniği ve kullanılan malzeme bakımından diğer kuleler (K15, 16, 17, 18) ile aynıdır (Resim: 7).

Kulenin duvarlarının büyük bir kısmı yıkılmıştır sadece kuzeybatı köşesi 11 derz sırası ile halen ayaktaadır.

K20 Kulesi: K19 kulesinden itibaren güneybatıya yönelen sur duvarlarının tekrar güneye yöneldiği noktada K6 kulesi vardır. K20 kulesi bu iki kulenin tam arasında yer alır. Her iki yönden gelen sur duvarları, dikdörtgen plânlı kulenin aynı köşegeninin iki ucuna birleşir, böylece kulenin diğer iki köşesinden biri sur dışında diğeri sur içinde kalmaktadır (Resim: 8).

K20 kulesi 7.75 x 6.40 m ebatlarındadır. Kule inşasında rektogonal, bosajlı gri mermer malzeme kullanılmıştır. Bunlar oldukça iri bloklardır, ortalama derz yükseklikleri 0.65 m nin üzerindedir. Bazı bloklar ait oldukları yatay derz yüksekliğini aşarak, bir üsteki derz sırasını da kaplarlar. Bu örgü tekniği, yatay derz sırası düzenini bozmasına rağmen statik açıdan duvar örgüsü daha sağlam olmaktadır (Resim: 16).

Eğimli bir araziye oturmuş olan kulenin büyük bir kısmı yıkıktır, sadece sur dışına bakan cephe duvarı beş yatay derz sırası ile yerden 2.65 m yüksekliğe kadar sağlam olarak durmaktadır (Resim: 16).

K8 Kulesi: Akropol surlarının batı uç noktasında yer alır ve surun iç kısmına inşa edilmiştir. Bu noktadan itibaren sur duvarları kuzey ve doğuya doğru devam ederler. Doğuya yönelen sur duvarları kule ile birleşmemektedir, kule duvarı ile sur duvarı birbirine paralel olup aralarında 1.80 m lik bir açıklık bulunmaktadır; Burası muhtemelen bir kapı yeri olmalıdır⁵ (Resim: 9).

Dikdörtgen plânlı olan K8 kulesi 7.20 x 6.60 m ölçülerinde olup, rektogonal, az bosajlı gri mermer malzeme ile inşa edilmiştir. Çift sıra taş örgülü kule duvarlarında seyrek olarak atkı taşı kullanılmıştır. Duvar kalınlığı 1.50 metredir.

Kule duvarlarının büyük bir kısmı yıkıktır, mevcut duvar yüksekliği 195 m olup bu yüksekliği dört taş sırası oluşturmaktadır. Zeminden itibaren derz yükseklikleri 000, 046, 102, 160, 195 m.

K10 Kulesi: Akropol surlarının güney uç noktasında yer alır. Kiklopien sur duvarları bu kuleye birleşerek sona erer ve bu noktadan doğuya doğru devam eden sur duvarları bosajlı, rektogonal gri mermer malzemeden inşa edilmişlerdir.

(5) Şehir içinden gelen yol bu noktada sona ermektedir.

Dikdörtgen plânlı kule 5.80 x 6.10 m ölçülerinde olup, kule inşasında gri mermer rektogonal, bosajlı taş blokları ve seyrek olarak atkı taşı kullanılmıştır. Çift sıra taş örgülü kule duvarlarının kalınlığı 0.80 m dir (Resim: 10).

K11 Kulesi: Akropolün güneydoğu surları üzerinde ve K10 kulesinin yaklaşık 70 m kuzeybatısında yer alır. Meyilli bir arazi üzerindeki kule 5.50 x 8.40 m ölçülerinde olup kule inşasında az bosajlı rektogonal gri mermer taş blokları kullanılmıştır. Çift sıra taş örgülü kule duvarlarının kalınlığı 1.20 m dir. Duvar örgüsünde atkı taşların seyrek olarak kullanıldığı izlenmektedir (Resim: 11).

K12 Kulesi: Akropol surlarının doğu ucunda yer alır, kurulduğu yer çevresinin en yüksek noktasıdır. Kule dikdörtgen plânlıdır, 9.60 x 6.80 m ebatlarında olup, az bosajlı rektogonal, gri mermer taş bloklarından inşa edilmiştir. Çift sıra taş örgülü kule duvarları 1.20 m kalınlığındadır. Bu örgüde seyrek olarak atkı taşı ve iri bloklar kullanılmıştır (Resim: 12).

Kule yıkıntı halindedir, iki yan duvarda 2 sıra diğer duvarlarda ise 5 sıra taş örgüsü halen ayaftadır.

K13 Kulesi: K12 kulesinin 15.50 m kuzeyinde yer alır ve sur içine cephelidir⁶. Kullanılan malzeme ile duvar örgü tekniği K12 kulesinin aynıdır, yalnız kule duvarlarının kalınlığı daha azdır (0.80 m). Dikdörtgen plânlı kule 10.20 x 6.30 m ebatlarında olup duvarlarının büyük bir kısmı yıkılmıştır (Resim: 3).

K14 Kulesi: K13 kulesinin 20.15 m kuzeyinde yer alır. Bu kulede de rektogonal gri mermer taş blokları kullanılmıştır. Lakin uzunluğu bir metrenin üzerinde olan çok sayıda taş bloğu vardır. Kule duvarlarının kalınlığı 1.20 m olup, atkı taşı seyrek olarak kullanılmıştır.

Kule 6.70 x 6.40 m ebatlarında olup sekiz derz sırası ile 4.80 m yüksekliğini halen muhafaza etmektedir. Kulenin sur içinde kalan batı duvarı bir metre kalınlığında ve 3.40 m uzunluğunda bir payanda duvarı ile desteklenmiş bulunmaktadır (Resim: 3-19).

K9 Kulesi: Akropolün güney cephesinde yer alır. Bu kısımdaki sur duvarları önünde güneybatıya doğru uzanan ve üç tarafı derin yar olan, ortalama 10 m genişlikte ve 40 m uzunluğunda bir kaya kitlesi mevcuttur. K9 kulesi bu kaya kitlesinin uç noktasına inşa edilmiştir. Kule 29.55

(6) K13 Kulesi adı geçen yayınlarda sur dışına cepheli olarak gösterilmektedir, bu kule bütünüyle sur içine inşa edilmiştir.

m uzunluğunda 1.90 m kalınlığında bir duvar ile akropol surlarına birleşmektedir⁷.

Kareye yakın bir plâna sahip olan kule 5.70 x 5.60 m ebatlarında olup, iki sıra taş örgülü kule duvarları 0.70 m kalınlığındadır. Duvar örgüsünde düzgün yüzeyli rektogonal, gri mermer malzeme kullanılmıştır. Derz sıralarının düzeni yer yer kullanılan nisbeten iri taş blokları ile bozulmaktadır (Resim: 13).

K17 Kulesi: Surun iç kısmına inşa edilmiştir. Kulenin surlara sonradan ilâve edildiği malzeme farklılığından ve sur duvarı ile kule duvarının birleşme noktasındaki dilatasyondan anlaşılmaktadır. Kule duvarları konglomera ve gri mermer taş blokları ile inşa edilmiştir. Bunların çoğu devşirme malzemedir.

Dikdörtgen plânlı kule 990 x 665 m ebatlarındadır. Kulenin bağlı olduğu sur duvarı 12 taş sırası ile ayakta iken, sur içinde kalan diğer duvarlar iki taş sırasının oluşturduğu yükseklikleri ile izlenebilmektedirler (Resim: 1).

Akropol sur duvarlarının özellikleri: Akropol sur duvarları üzerinde yaptığımız çalışmalarda, malzeme ve örgü tekniği açısından dört farklı duvar tipi tespit ettik.

Rektogonal konglomera malzemeli duvarlar: K7-K8 ve K14-K19 kuleleri arasındaki sur duvarları aynı teknik ve malzemeden inşa edilmişlerdir. Kalınlıkları 2.60-3.00 m arasında değişen bu sur duvarları, iki duvar arası moloz taş dolgu tekniğinde örülmüştür. Kullanılan taş blokları rektogonal olup yüzeyleri bosajlı olarak yontulmuştur. Duvar örgüsünde yer yer atkı taşı kullanıldığı izlenmektedir, derz yükseklikleri birbirine çok yakındır (isodomik örgü) ortalama 0.50 m civarında (Resim: 14-22).

Rektogonal gri mermer malzemeli duvarlar: K8 kulesinden itibaren doğuya doğru 30 m lik bir kısım ile, K10-K14 ve K19-K6 kuleleri arasında kalan sur duvarları malzeme olarak aynıdır. Plân olarak iki duvar arası moloz taş dolgudur.

K10-K14 kuleleri arasında kalan sur duvarlarının kalınlığı 2.80-3.00 m arasında değişmektedir. Örgüde kullanılan taş blokları rektogonaldir, yüzeyler az bosajlı olarak yontulmuştur, derz yükseklikleri 0.60 m civarında değişmekte olup kareye yakın bloklar sıkça kullanılmıştır. Atkı taşları seyrek olarak izlenmektedir (Resim- 17).

(7) K9 kulesi yayınlanmış şehir plânlarının hiçbirinde gösterilmemiştir.

K19-K6 kuleleri arasında kalan sur duvarlarının kalınlıkları 210-200 m dir, lakin kullanılan taş blokları daha iridir. Bu nedenle iki duvar arasındaki moloz taş dolgu için çok az bir boşluk kalmaktadır. Böylece çift duvar örgüye çok yakın bir örgü tekniği karşımıza çıkar. bu teknik özellikleri ile aynı cins malzemeden inşa edilmiş diğer sur duvarlarından ayrılırlar (Resim: 15-16).

Poligonal gri mermer malzemeli duvarlar: K8 kulesinin 30 m doğusundan başlayarak K10 kulesine kadar devam eden kısımdaki sur duvarları aynı teknik ve malzeme ile inşa edilmişlerdir. Burada düz kenarlı, büyük poligonal taş bloklarının gayet muntazam olarak örülmüş olduğu görülmektedir. Surun dış cephesinden bakıldığında 4 m yüksekliğe sahip bu duvarlar, arazinin eğimi nedeni ile iç cephede hemzeminde, ve bu iç kısımda daha küçük ebatlarda taşlar kullanılmıştır. İki duvar arası dolgu plânında inşa edilmiş olan bu sur duvarlarının bazı kısımlarda tamirat görerek bu teknik özelliğini kaybettiği izlenmektedir. Bu kısımlarda temelde izleyebildiğimiz poligonal örgü, çeşitli ebat ve şekildeki kabaca düzeltilmiş veya araziden toplandığı şekilde kullanılmış taş malzeme ile tamirat görmüştür⁹ (Resim: 18).

Karışık malzemeli duvarlar: K6-K7 kuleleri arasındaki sur duvarları yıkıntı halindedir, mevcut kalıntılardan gri mermer ve konglomera taş bloklarının bir arada karışık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu duvarlar örgü tekniği olarak iki duvar arası moloz taş dolgu olup duvar kalınlığı 2.00 m dir.

Akropol Girişleri: Akropol surları üzerinde dört adet kapı yeri tesbit ettik, bunlardan iki tanesi kuzeydoğu diğer ikisi batı surları üzerinde bulunmaktadır.

G1 Kapısı: Bu kapı K6-K7 kuleleri arasındadır. Bir kaya kitlesi üzerine oturmuş olan K7 kulesi kapıya tamamen hakimdir. Buradaki kaya kitlesine paralel olarak uzanan diğer bir kaya kitlesinin oluşturduğu doğal koridorun sonunda G1 kapısı yer alır. Kapıda oldukça fazla tahribat olduğundan, yığıntı halindeki taş blokları kapının plânını çıkarmaya olanak tanımamıştır. Konumu ve büyüklüğü nedeni ile burası akropolün ana giriş kapısı olmalıdır (Resim: 1).

G2 Kapısı: K8 kulesinin hemen önünde yer alır. Plân olarak "Bindirme tipi kapı" diye isimlendirilen plân tipindedir. K8 kulesinin güney duvarı ile bu duvarın 1.80 m önünde ona paralel olarak uzanan sur duvarları arasında oluşturulan koridor bir giriş olarak kullanılmıştır. Bu giriş koridorunun uzunluğu kule duvarının uzunluğu kadardır (6.60 m). Cep-

(9) Akropol surlarının bu kısmı yayınların hiç birinde gösterilmemektedir.

heden bakıldığı zaman tamamen sur duvarı tarafından perdelenmiş olan giriş kısmı bugün tamamen taş ve toprakla dolmuştur⁸ (Resim: 9).

G3 Kapısı: K16-K17 kuleleri arasında ve K16 kulesine 5.55 m mesafede yer alır. Lentolu bir kapıdır, üç adet lento taşı halen insitu durumdadır. Kapının genişliği 1.35 m derinliği ise 1.55 m dir. Bu kısımdaki sık çalılık bitki örtüsü nedeni ile fotoğraf çekimi olanaksızdır (Resim: 5).

G4 Kapısı: K17-K18 kuleleri arasında ve K18 kulesine 5.55 m mesafede yer alır. Beşik kemer cepheli ve tonoz üst örtülü bir kapıdır. Kapı genişliği 1.35 m tonoz derinliği ise 2.85 m dir. Bugün kapı boşluğunun ancak 0.50 m yüksekliğindeki bir kısmı açıktadır, diğer kısımlar moloz ve taş dolmuştur. Kapı kemeri sağlamdır kemer üzerinde iki sıra taş halen insitu haldedir¹⁰ (Resim: 6-20-21).

Genel Değerlendirme: Tesbit ettiğimiz bulgular ışığında, Knidos akropol surlarının dört önemli inşa evresi geçirmiş olduğunu söyleyebiliriz.

I. Evre: "K19-K6 kuleleri arasındaki surlar" Knidos şehir surunun kuzey kanadının takip ettiği güzergah, denizden itibaren yükselerek Kale Tepesi'ne doğru tırmanan oldukça sarp ve dar bir kaya kitlesidir¹¹. Bu kaya kitlesi K6 kulesinin yer aldığı noktada zirveye ulaşır ve tekrar hızla alçalarak K19 kulesinin bulunduğu noktada son bulur. Diğer bir deyimle K6-K19 kuleleri arasındaki akropol surları Knidos şehir surlarının bir uzantısıdır. Bu surlar plânlama, malzeme ve örgü tekniği açısından bütünlük gösterirler.

Sur duvarları 2.00 m kalınlığındadır, kullanılan iri blok taşlar nedeni ile çift sıra taş örgü benzeri bir yapıya sahiptir. Bu sur duvarları üzerindeki tek kule olan K20 kulesi de kullanılan iri rektogonal blokların yer yer iki derz sırasını kaplaması özelliği daha masif ve kaba işçiliği ile Akropoldeki diğer kulelerden farklı yapıdadır (Resim: 15, 16).

Bu tip sur duvarları Karya Bölgesi'ne yabancı değildir. Alında I. akropol surları (4. yy. başı), Myndos (4. yy. 2. yarısı), Stratonikeia (4. yy.

(8) Şehirden akropole tırmanan yolun bu noktada sona ermesi burada bir kapının olması gerektiğini ifade eder. Lakin yayınlanmış olan şehir plânlarında kapı yeri belirtilmemiştir.

(10) Love, TAD XVI-2, s. 134. Bu tip kemerli konstriksiyonun akropolde sıkça kullanıldığından söz etmesine rağmen biz sadece bir tane tesbit edebildik. "on the akropolis often a tower will alternate with arched construction".

(11) Bu kaya kütlesi bıçak ağzı şeklinde bir hat halinde uzanmaktadır., üzerinde yüksek olmayan sur duvarları ve genişleyen kısımlarda da kuleler taşır. Aynı tip bir jeolojik oluşumdan Myndos surlarının inşasında yararlanılmıştır. Tırpan A. Myndos ve Theangela, AST V-I (1987), Resim: 3.

başı), Theangela (4. yy. 2. yarısı). Kolay savunma için topografyanın imkânlarından faydalanmaları, bu nedenle iskân edilmese bile geniş bir araziye surlarla çevirmeleri, hareketli sur duvarları ve genellikle sur duvarlarının istikamet değiştirdikleri noktalarda yer alan tek katlı ve küçük ebatlı kuleleri, duvar örgüsündeki daha masif ve kaba işçilik 4. yy. surlarının ortak özellikleridir¹².

Knidos'un bugünkü yerine MÖ. 360 yıllarında taşındığı ileri sürülmektedir, bu da bölgenin Pers hakimiyetinde olduğu bir devirdir. Aynı zamanda Thukydides'ten öğrendiğimiz kadarı ile MÖ. 421'deki Atina saldırısı sırasında Knidos şehrinin surları yoktu¹³. Gerek bu tarihi bilgileri ve gerekse surların teknik özelliklerini göz önüne alacak olursak Knidos akropol surlarının I. evresini M.Ö. 4. yy. ortalarına tarihliyebiliriz.

II. Evre: "K10-K14 kuleleri arasındaki surlar" II. evre surlarını I. evre surlarından ayıran özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz. Sur duvarlarının kalınlıkları daha fazladır, duvar örgüsü itinalı, derzler düzgün, taş blokları ince yonu ve seyrek olarak atkı taşı kullanılmıştır. Kulelerin ebatları daha büyük ve iki katlıdır. Kule köşeleri 0.5 cm genişliğinde ince yonu olarak belirtilmiştir. Bütün bu özellikler I. evre surları ile mukayese edildiğinde daha gelişmiş bir inşa tekniğini ifade ederler (Resim: 17-19).

Knidos şehrinin en önemli imar çalışmaları IV. yy. ikinci yarısında yapılmıştır. Bu devirde Knidos darpanesinin de oldukça aktif olarak çalıştığı görülmektedir¹⁴. Ünlü heykeltıraş Praxiteles'in Afroditi sikkeler üzerine basılmaya başlanmıştır. Praxiteles'ten başka Skopas ve Bryaxis gibi ünlü heykeltıraşların çalışmaları ve Ktesias'ın sağlık okulu ile matematikçi Eudoxos'un observatorium'u "rasathanesi" M.Ö. IV. yy. in önemli imar faaliyetleridir¹⁵. Bu zengin imar faaliyetleri sırasında Perslerin idaresinde olan Knidos'un stratejik konumu nedeni ile de savunmaya yönelik imara da özen gösterdiği yadsınılmaz.

(12) Turpan A., Stratonikeia'nın Şehir ve Sur Planı, S.Ü. Edebiyat Dergisi V. (1990), s. 220; Akarca A. Şehir ve Savunması, (1972), s. 196.; Turpan, Myndos, s. 170, 176.

(13) Love, TAD XVI-2, s. 135; Demircioğlu H. "Thukydides" AÜDTCF no. 63 (1972). RE. XI. 1 Knidos, s. 914 (Bürchner).

(14) Head B.V., Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes (1897) s. 49. Atina'nın vergi topladığı devirlerde Knidos'ta diğer başka kentlerde olduğu gibi para miktarında tam bir kesilme olmuştur. Atina egemenliği sona erince MÖ. 394-390 arasında Knidos'ta federal para basımı başlamıştır (Knidos, Iassos, Rhodes, Samos ve Efes federasyonu) MÖ IV yy. ikinci yarısından itibaren Knidos paralarının piyasada yaygın ve tutulan bir para olduğu görülmektedir. Bu da bu devirde Knidos'un refah ve zenginliğinin diğer bir ifadesidir.

(15) Bean-Cook, BSA 47, 1952, s. 56; BSA 52, L. 90/, s. 85, Love I.C., Knidos, X Klasik Arkeoloji Kongresi, (1978) s. 1111 vd., Özgan, KST XI-2 s. 167 vd. RE. XI. 1, 914 (Bürchner).

A. Akarca hiç bir inşa evresi ayrımı yapmadan Knidos surlarının ilk inşası için M.Ö. IV. yy. 3. çeyreği tarihini vermektedir¹⁶. Knidos'ta kazı yapmış olan I. Love İskender'in gelişine kadar Knidos'un sursuz olduğunu ileri sürer, deniz kıyısındaki sur duvarları ve kulelerdeki duvar tekniğini Priene sur duvarlarına benzetmesi nedeni ile geç IV. yy. erken III. yy. a tarihler¹⁷. Yaptığımız karşılaştırmalarda, Karya bölgesinde, Alinda'nın I. Akropol surlarına ilâve sur duvarları (MÖ. III. yy. başı), Alabanda (MÖ. IV yy. 2. yarısı), Latmos Heraklia (MÖ. IV. yy. 2. yarısı) surlarının Knidos akropolünün ikinci evresini temsil eden surlarla benzer teknikte inşa edilmiş olduğunu tesbit ettik¹⁸. Bu tesbitleri ve tarihi olayları göz önünde bulundurarak Knidos şehri akropol surlarının II. evre inşasını MÖ. IV yy. ikinci yarısına tarihliyebiliriz. Bu tarihlerde İskender'in Anadolulu'yu istila hazırlıkları, Pers şehirlerindeki savunma duvarları inşasına hız kazandırmış buna paralel olarak Knidos Akropol surlarının inşası hızlanmış, lakin İskender'in daha çabuk davranması Knidos akropol surlarının bu evresinin inşasının yarım kalmasına neden olmuştur diyebiliriz.

III. Evre: "K14-K19 Kuleleri arası" Akropol sur halkasının bu evre ile tamamlanmış olduğu görülmektedir. Bu evredeki surlar diğerlerinden farklı olarak rektogonal konglomera malzeme ile inşa edilmiştir. Sur duvarlarının kalınlığı 2.80 m dir. Kapılardan biri beşik kemer cepheli ve tonoz örtülüdür. Kuleler oldukça yüksek ve büyüktür, orta kısımlarında bir bölme duvarı yer alır (Resim: 4, 22).

İnce uzun kesme taş blokları ile sık atkı taşlı isodomik örgü sistemi Hellenistik Çağ surlarında yaygındır. Bu sur duvarlarına daima çok katlı büyük kulelerin ilâve edildiğini görmekteyiz. Bilindiği gibi Hellenistik devirde gelişen saldırı silahlarına karşı koymak amacı ile kuleler çok katlı olarak yapılmıştır¹⁹. (Assos, Side, Perge, Silyon, Heraklia, İsauro, Ura, Corycos). Bu büyük ebatlardaki kuleler içine bölme duvarı çekilmesi de ara katlarda ve dolayısı ile çatı örtüsünde geniş açıklıkları geçmek içindir: "Larisa, Theangela hisarı, Dura Europos, Megara Hiblaia, Selinus Akropol kuleleri ve Stratonikeia'nın beşgen plânlı kulesinde" bölme du-

(16) Akarca, Savunma, s. 140, 142, 197.

(17) Love, TAD XVI-2, s. 134.

(18) F. Krischen. Die Befestigungen von Heraklia am Latmos, Milet III-2, s. 51-52, Heraklia surlarının büyük kısmının inşasını Pleistarkhos'a vermektedir. Tırpan A., Alabanda, AST VII, (1989), s. 171.

(19) Winter F.E, Greek Fortifications, (1971), s. 170. Fig. 150-2, 67-8, 145, 155, 148-9, Mansel A.M., Pamphylia Şehir Surları ve Şehir Kapıları, Atatürk Konferansları I. (1964), s. 216 vd. H. Swoboda- J. Keil-F. Knoll, Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, (1935), s. 119-122. Mackay, S., Olba in Rough Cilicia (1968).

(20) Akarca, Savunma, s. 145, Fig: 128; Winter, Fortifications, s. 153-203; Tırpan, Stratonikeia, s. 253, Resim: 8

varları vardır²⁰. Gene bir Hellenistik mimari özellik olan, mazgal yerine pencerele kule veya sur duvarı oluşturulması "Epalksis" ve Knidos surlarında epalksis bulunduğu şeklindeki ifadelerle rağmen biz bu mimari elemana raslamadık²¹.

K18 Kulesi yanındaki kemerli kapının en yakın benzerini Keramos ova surlarında görüyoruz, bunlar teknik açıdan birbirinin kopyası gibidir²². Knidos'a giden antik yol üzerinde Kumyer mevkiindeki bir köprü kemeri de aynı teknikte inşa edilmiştir. Bean bu köprüyü MÖ. III. yy. tarihler²³ Labraunda doğu ve güney propylonu (İdreus devri), Halikarnasos Myndos kapısı (Mausolos devri) Mylas Baltalı Kapı (M.Ö. I. yy.) Knidos'a en yakın kemerli kapı örnekleridir²⁴. T. Boyd "Greek Mimarisinde Kemer ve Tonoz" adlı yapıtında en erken kemer örneklerini geç IV. yy. ve erken III yy. dandır der ve mimari eleman olarak kemerin kullanıldığı çeşitli yapıları tanıtır²⁵ (Resim: 20, 21).

Bu evre surlarının konglomera taş malzeme ile inşa edildiğine değinmiştik. Konglomera taş blokları, akropol içinde açılmış olan gri mermer taş ocaklarının aksine, şehrin uzağında açılmış olan taş ocaklarından getirilmektedir. Sur duvarları üzerinde bazı kısımlarda gri mermerden inşa edilmiş duvarların konglomera malzeme ile tamir gördüğünü tesbit ettik (Resim: 23). Bu bizim için tarihleme açısından bir "terminus post quem" dir.

Bütün bu plânlama ve teknik özellikleri ile Knidos akropolünün "III. evre" surlarını MÖ. III. yy. ilk çeyreği içine tarihliyebiliriz. MÖ. III. yy. da Ptolomaios'ların idaresinde olan Knidos Mısır ile Ege kıyıları arasındaki ticaretten çok kâr sağlamıştır. Aynı asırda Knidos paralarının bol

(21) Mansel, Pamphylia, s. 226; Akarca, Savunma, s. 140.

(22) Love, TAD. XVI-2, s. 134.

(23) Bean, Karya, s. 176.

(24) Westholm A. Labraunda, Swedish excavations and Resarches. Vol. I, 2 ((1963). s. 117. Akarca, Savunma, s. 149-172, Boyd T., The Arch and Vault in Greek Architecture, (1976), s. 68-91. Boyd Knidos'tan tek bir kemerli yapı örneği gösterir. Bunun poligonal teknikte örülmüş bir istinad duvarına açılmış kapı olduğunu söyler. İlgili yayındaki resimden tanıdığımız kadarı ile, bu kemerli kapı, surlara yakınlığından dolayı, plânda 43 numara ile gösterdiğimiz, ada kısmında yer alan bir yapının kapısıdır. "İlgili şehir plânlarında kule olarak gözüken bu yapı plan ve poligonal duvar işçiliğindeki benzerliklerden dolayı bir mezar yapısı olmalıdır".

(25) Boyd, The Arch and Vault, s. 68-91. Assos'ta şehir kapısı gymnasium, su deposu, tiyatro girişi; Bergama'da Athena Polias kutsal mahallinin yanındaki exedra, Zeus altarı yanındaki çeşme nişinde, orta şehirdeki gymnasiumda; Latmos Heraklia'da şehir kapılarında (erken MÖ. III. yy.); Alinda'nın agora binasında, tiyatro giriş kapılarında, Perge surlarında, Ksan-tos tiyatrosunda, Priene'nin şehir kapılarında "Boyd bu kapıların surlara sonradan ilâve edildiğini söylemektedir" mimari eleman olarak kemer kullanılmıştır.

(26) RE. XI-1. s. 914 vd. (Bürchner). Head, Greek Coins, s. 47-53.

miktarda darp edilmiş olması da buna işaret eder²⁶. Bu zenginlik imar faaliyetlerine de yansımış, Ptolomaïos II. nin arkadaşı olan, aynı zamanda diplomatik görevi de bulunan Faros fenerinin mimarı Sosratos'un da bu çalışmalara katıldığını biliyoruz. Kazılar sırasında bu devre ait birçok yapı açığa çıkarılmıştır²⁷.

Akropol surlarının tamamlanması, şehir surlarının üst seviyelerinin tamirat görmesi ve yeni kuleler ilâve edilmesi amacı ile şehrin uzağında konglomera taş malzemenin temin edilebileceği yeni taş ocaklarının açılması için Knidos şehrinin MÖ. III. asırda gerekli mali güce sahip olduğu görülmektedir.

IV. Evre: "K8 30 m doğusu ile K10 kulesi arası" Bu kısımda yapılan bir tamirattır. Düz kenarlı, poligonal kiklopien gri mermer bloklar yüzeyleri kabaca düzeltilerek bu tamiratta kullanılmışlardır. Burada daha önce mevcut olan II. Evre surları, sur içi arazi seviyesinin fazla yüksek olması nedeni ile tahribata uğramış ve daha sağlam bir teknik olan poligonal duvarlar ile yeniden yapılmıştır (Resim: 18).

Poligonal örgülü duvar örneklerine bölgede, Loryma, Myndos, Stratonikeia, Halikarnasos ve Keramos surlarında raslamaktayız. Bunlar Knidos'taki gibi kısmi tamirat ve ilavelerdir. Sadece Keramos ova surlarının tamamının düz kenarlı ve bosajlı poligonal teknikte inşa edildiğini görmekteyiz²⁸.

Poligonal örgü tekniği Knidos ada ve kara surlarının herhangi bir kısmında mevcut değildir. Şehir içindeki teras ve yapılarda da birkaç örnek dışında kullanılmamıştır. Yalnız şehir dışındaki nekropol alanı da yaygın bir kullanım sahasına sahne olmuştur. Temenos duvarı ile çevrili bu mezarlarda genellikle MÖ. III. yy. son çeyreği ve erken II. yy. malzemesi ele geçmektedir. Bu nedenle IV. Evre surlarını temsil eden poligonal duvarlarda aynı tarihler de inşa edilmiş olmalıdır²⁹.

İlâve ve Tamiratlar: Devşirme ve karışık malzeme ile örülmesi aceleyle getirilmiş kısımlardır. K6 ile K7 kuleleri arasındaki kapı bölgesinde bu malzemeler yığıntı halinde durmaktadır, acil olarak yapılan bir tamiratın izleri olduğu anlaşılmaktadır. Benzer tamiratları poligonal duvarlar üzerinde de görmekteyiz. K17 kulesinden arta kalan iki üç sıra taş örgüsü

(27) I. Love ilgili kazı raporlarında Knidos'ta açığa çıkarılan yapıları tanıtmaktadır. RE. XI-1, s. 914 vd. (Bürchner).

(28) Tırpan, Keramos, s. 363-383; Maiuria A. Annuario IV-5, (1930) s. 386 Loryma'da uygulanan tekniği MÖ. III. yy. 2. yarısına vermektedir.

(29) Love, TAD. XVI-2, s. 140. Keramos'ta tarafımızdan yapılan çalışmalar sırasında, poligonal taş işçiliğine sahip, temenos duvarlı mezar yapılarının mevcut olduğunu gördük.

de toplama ve devşirme taşlardan oluşmaktadır.

Bu tesbitler ile "Knidos Akropol Surları"nın uzun bir inşa aşaması ile tamamlandığı anlaşılmaktadır. K6-K19 kuleleri arasındaki surlar akropolün en eski surlarıdır (MÖ. IV. yy. ortası) ve şehir surlarının bir uzantısıdır. K6 dan başlayarak güneye doğru uzanan ve K14 kulesine kadar olan kısım akropol sur halkasının oluşturulması için yapılan ilk çalışmadır (MÖ. IV. yy. ikinci yarısı). Bu faaliyet her nedense K14 kulesinde son bulmuştur. Bu kuleden itibaren malzeme, teknik ve plânlama açısından tamamen farklı sur duvarları karşımıza çıkar. K14-K19 kuleleri arasındaki bu kısmın inşası ile akropol sur halkası tamamlanmıştır (MÖ. III. asrın ilk çeyreği). Bu evrede K6-K8 kuleleri arasındaki kısmın yeniden ele alınarak aynı teknikte inşa edildiğini görmekteyiz.

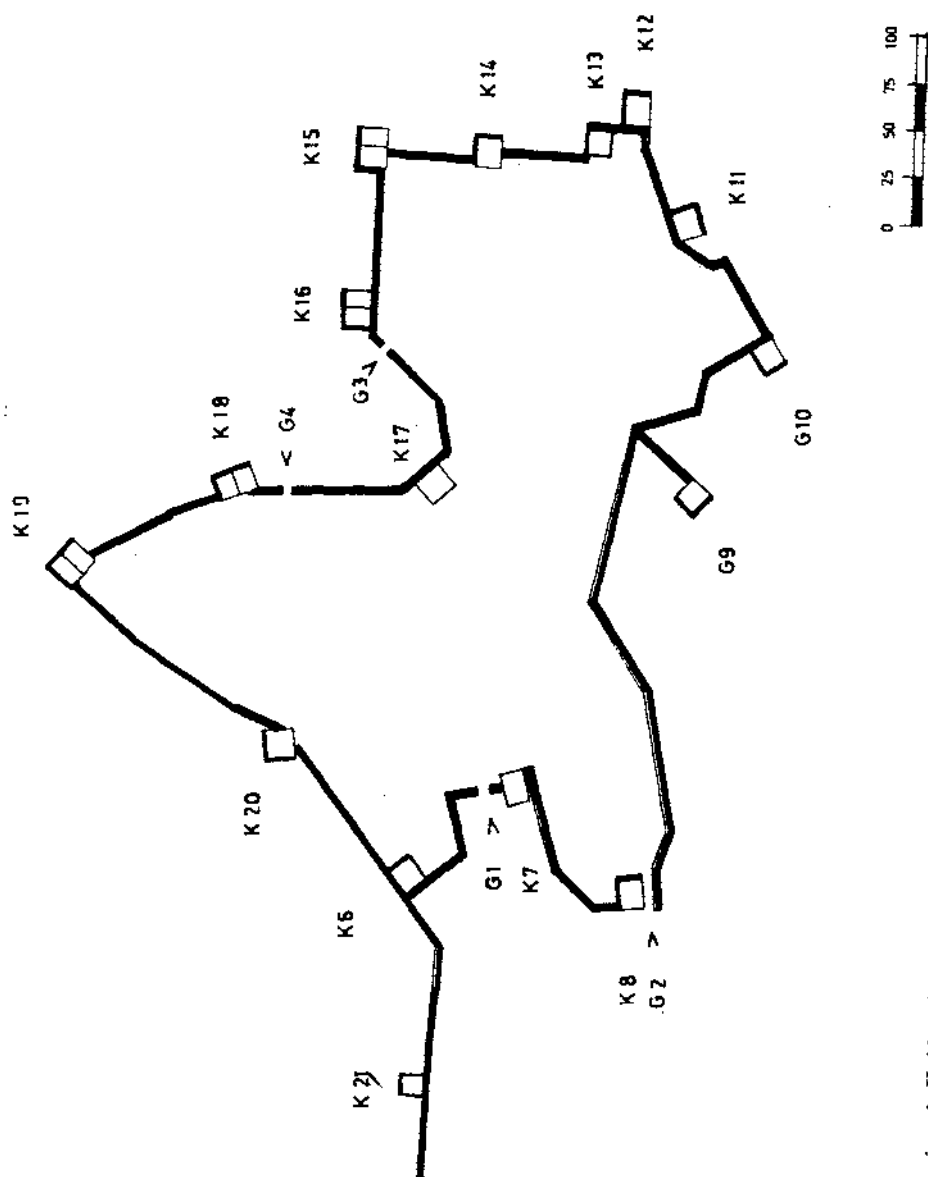
Hellenistik Devir'in karışık siyasi ortamı, stratejik bir bölgeye yerleşmiş olan Knidosluları son savunma yeri olarak akropol surlarını tamamlamaya zorlamıştır. Şehir içindeki özgün yapılarla rağmen akropolde hiçbir yapılanma mevcut deyildir. Sadece, surların yapımı için gerekli malzemenin çıkartılmasında kullanıldığı anlaşılan taş ocaklarının yerleri görülmektedir. Diğer bir deyimle Knidos akropolü diğer akropollerde gördüğümüz anlamda bir yerleşime sahne olmamıştır³⁰.

(30) Wycherley R.E. *How The Greeks Built Cities*, (1962) s. 36. "Şehrin ilk ve asıl savunma duvarı akropoldü" derken Knidos'ta bunun tam tersi sözkonusudur.

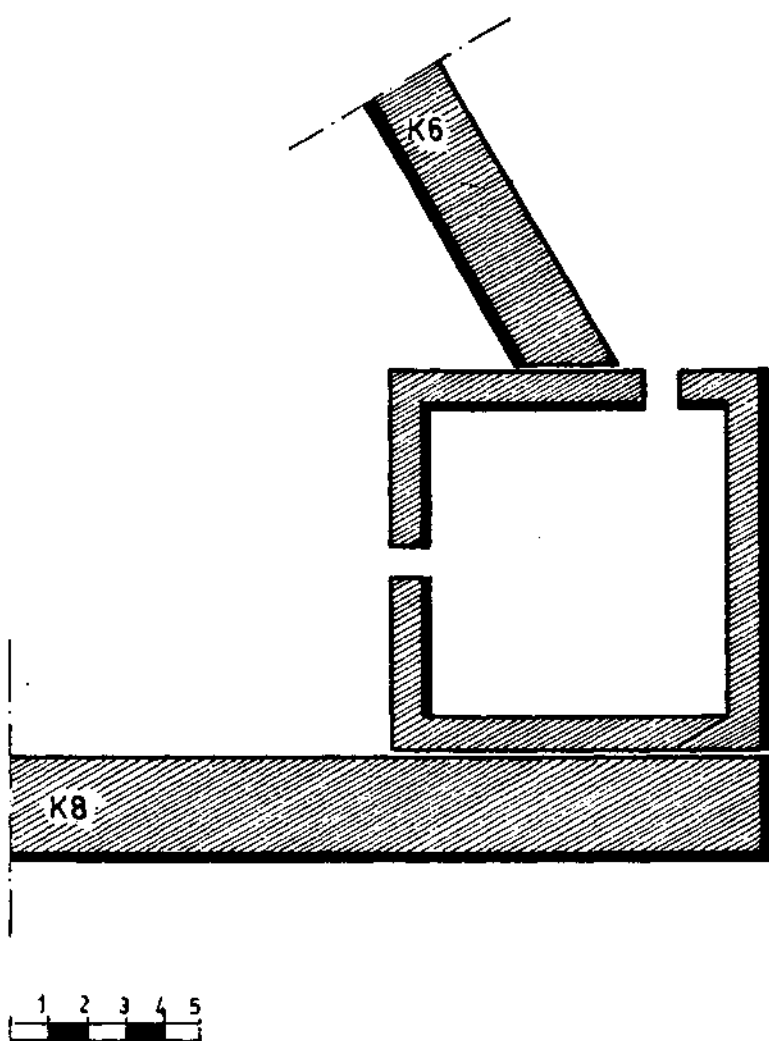
KNİDOS Akropol Surları	I. EVRE	II. EVRE	III. EVRE	IV. EVRE
YERİ	K19 - K6 kuleleri arası	K10 - K14 kuleleri arası	K7-K8 ve K14-K19 kuleleri arası	K8 - K10 kuleleri arası
Duvar kalınlığı	2.00 m	2.80 m	3.00 m	2.00 m
Duvar örgü tekniği	Pseudo isodomos derz sırası yer yer bozuluyor.	Pseudo isodomos derz yükseklikleri fazla.	İsodomik örgü	Düz kenarlı poligonal
Malzeme	Gri mermer rektogonal	Gri mermer rektogonal	Konglomera rektogonal	Gri mermer poligonal
Taş yonusu	yer yer derz sırasını bozan kaba yonu bosajlı.	sıkça görülen genişliği yüksekliğine yakın olan ince yonu bosajlı bloklar.	Genişliği yüksekliğinin 4-5 katı ince uzun bloklar, bosaj yüksekliği az.	Kiklopien poligonal bloklar, yüzeyler düzgün ve kaba yonu.
Duvar plânı	Çift duvar örgü çok az dolgu malzemesi kullanılmış.	İki duvar arası dolgu, seyrek atkı taşı.	İki duvar arası dolgu ve nisbeten sık atkı taşı.	İki duvar arası dolgu, sur içinde kalan duvar daha küçük ebatlı taşlardan.
Kuleler, plân	6 m civarında kareye yakın plânlı.	6 m civarında kareye yakın plânlı kuleler.	10 m üzerinde genişlikte 11 m üzerinde uzunlukta, orta kısımlarında bölme duvarı olan kuleler.	yok.
Kuleler teknik	Kule zemini belirli bir seviye toprak dolgu.	Zemin katı toprak dolgu iki katlı kuleler.	Zemin katı toprak dolgu, üç katın üzerinde yükseklikte.	yok.

KISALTMALAR

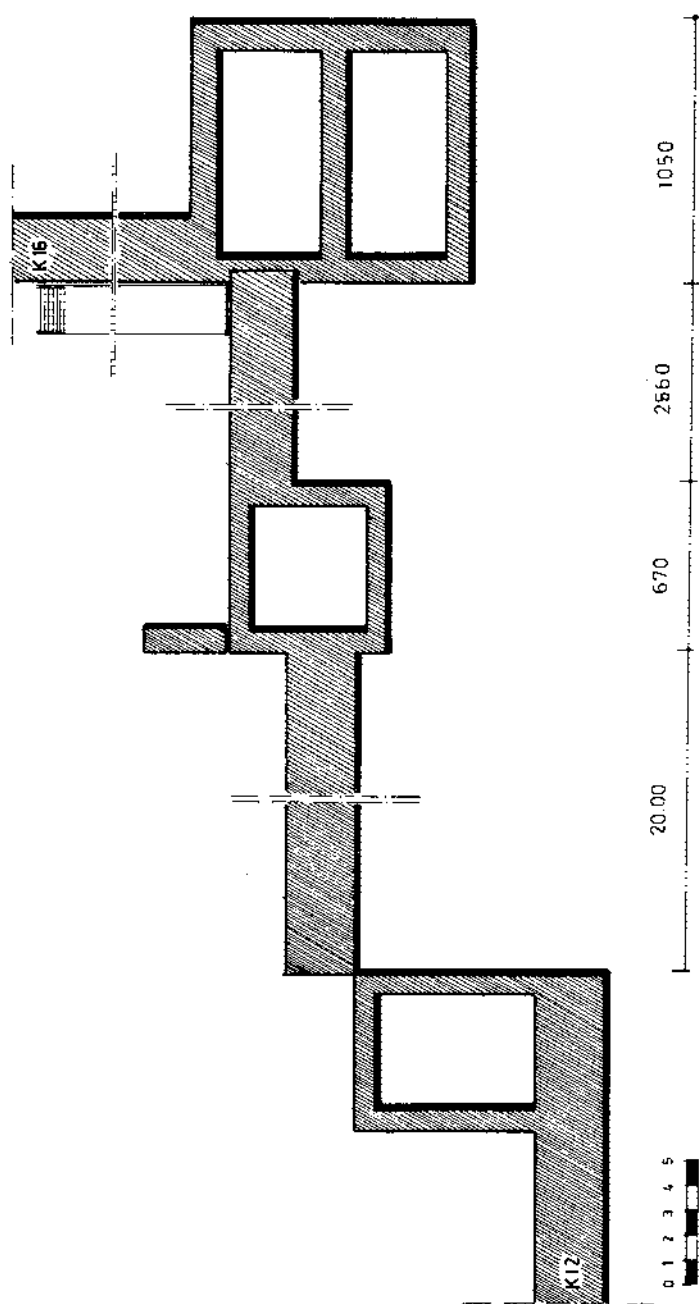
- Akarca, SavunmaA. Akarca, Şehir ve Savunması (1972).
 Bean, Meander G.E. Bean, Turkey Beyond The Meander (1971).
 Boyd, Arch and Vault T. Boyd, Arch and Vault in Greek Architecture, (1976).
 Mansel, PamphyliaA. M. Mansel, Pamphylia Şehir Surları ve Şehir Kapıları, Atatürk Konferansları I. (1964).
 Tırpan AlabandaA.A. Tırpan, Alabanda.AST. VII (1989).
 Tırpan, Keramos.....A.A. Tırpan, Keramos. AST. VI (1987).
 Tırpan, Myndos A.A. Tırpan,Myndos ve Theangela, AST V. (1987).
 Tırpan, StratonikeiaA.A. Tırpan,Stratonikeia'nın Şehir ve Sur Plânı, S.Ü. Ede. Der. 5 (1990).
 Winter, FortificationsF.E. Winter, Greek Fortifications

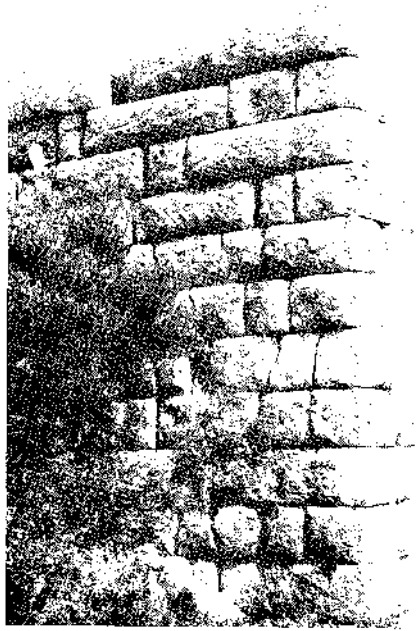
Resim : 1- Knidos akropolü

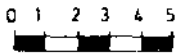
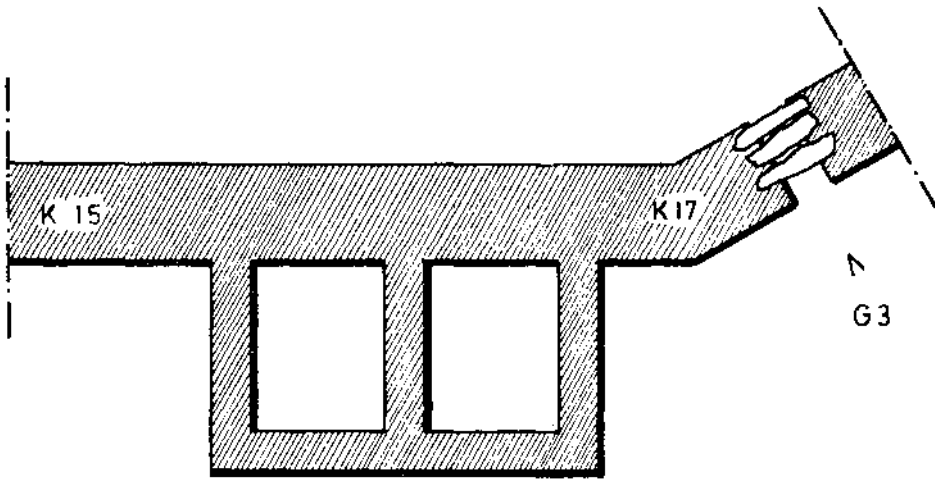
Resim : 2- K7 kulesi plânı

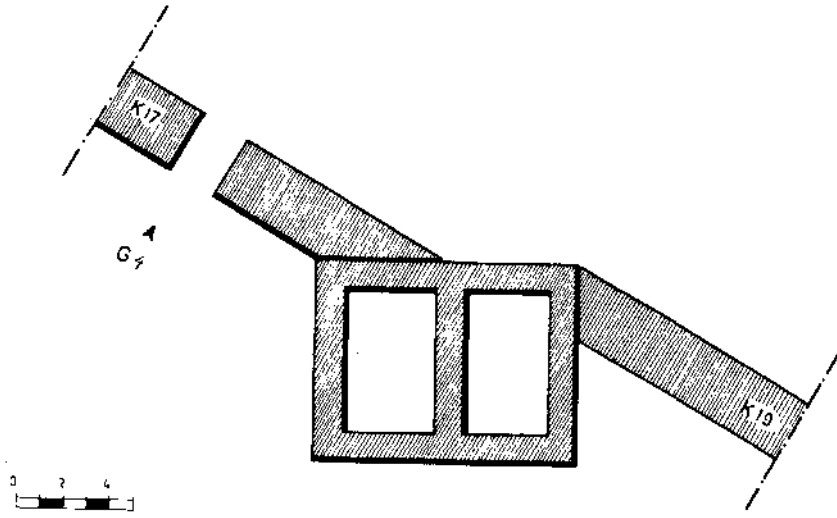
Resim : 3- K14 - K15 kuleleri plânı

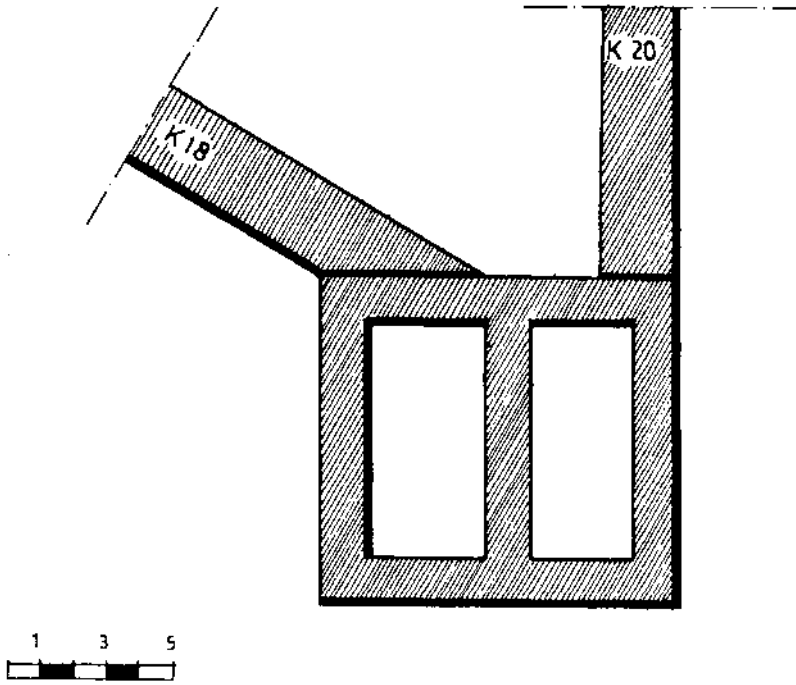
Resim : 4- K15 kulesi III evre

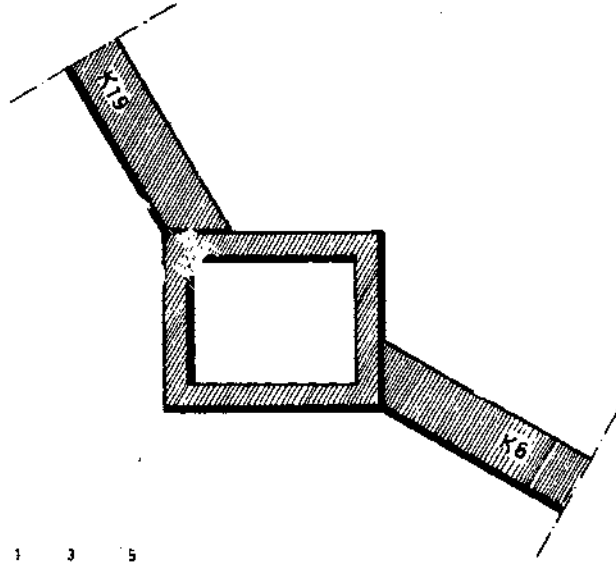
Resim : 5 - K16 kulesi ve G3 kapısı

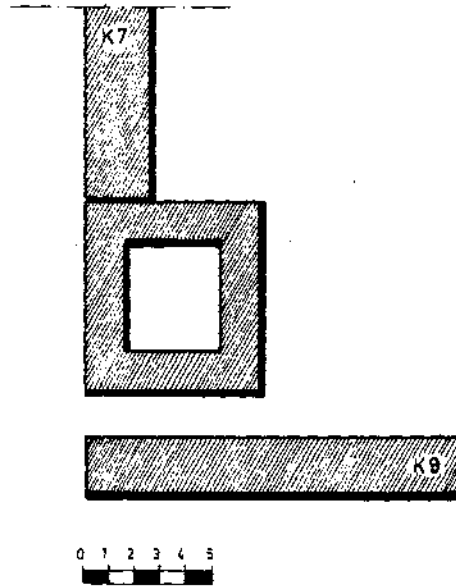
Resim : 6- K18 kulesi ve G4 kapısı

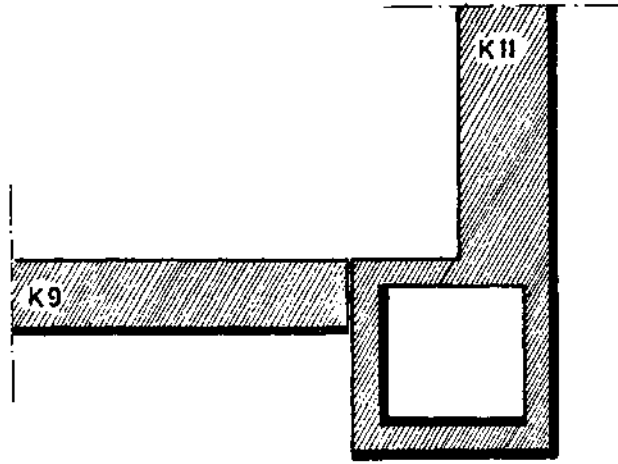
Resim :7- K19 kulesi plan

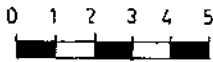
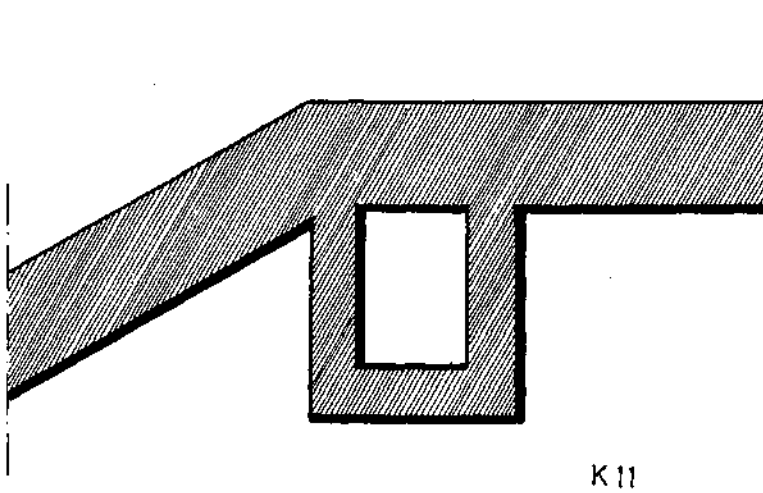
Resim : 8- K20 kulesi plân

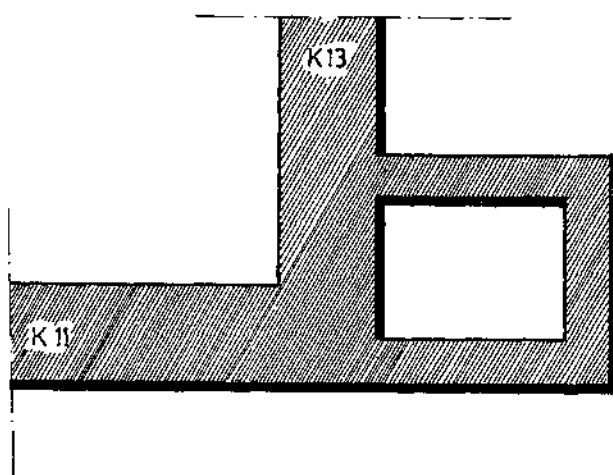
Resim : 9- K8 kulesi ve G2 kapısı plân

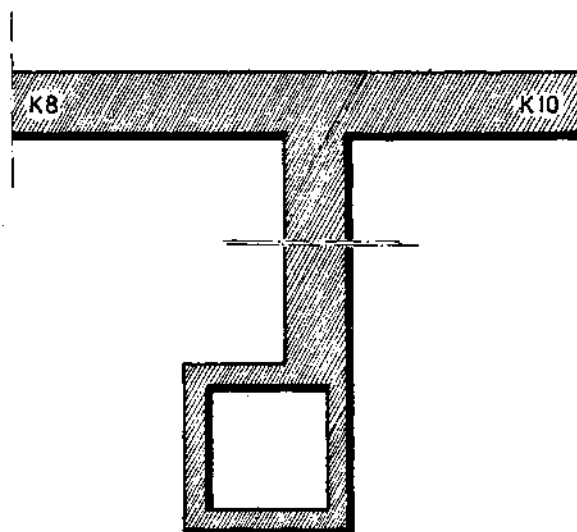
Resim : 10- K10 Kulesi plân

Resim : 11- K11 kulesi

Resim : 12- K12 kulesi

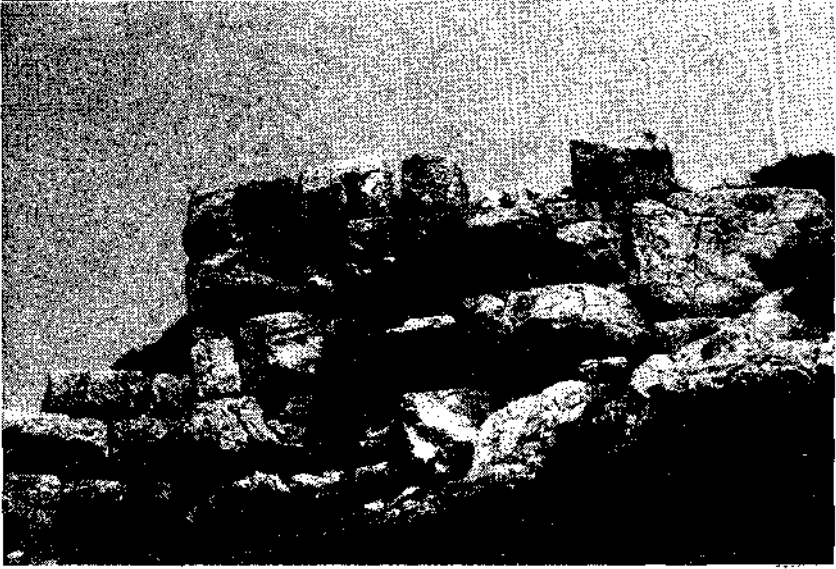
Resim : 13- K9 kulesi plânu

Resim : 14- Konglomera malzemeli
sur duvarı, III evre

Resim : 15- Gri mermer malzemeli sur duvarı I. evre

Resim : 16- I. evre sur duvarı ve K20 kulesi

Resim : 17- II. evre sur duvar örgü sistemi

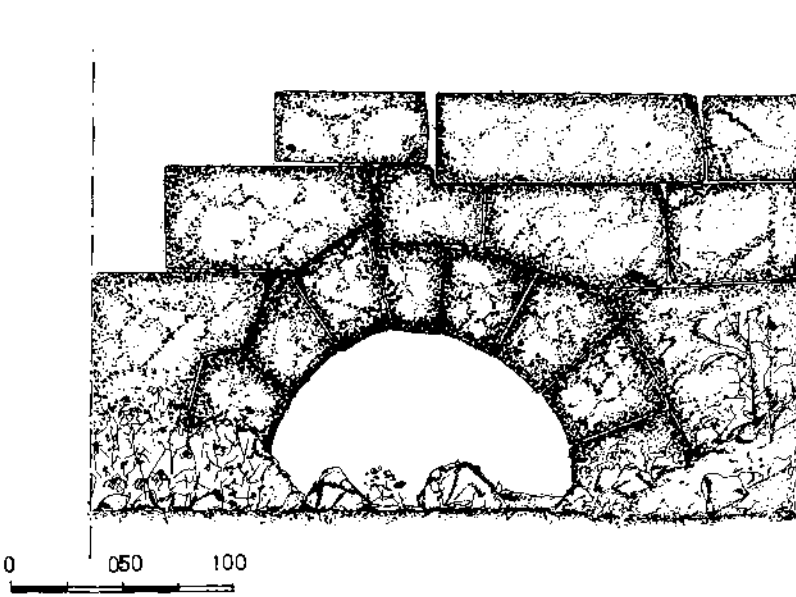
Resim : 18- K10 arası poligonal sur duvarı
örgüsü IV. evre

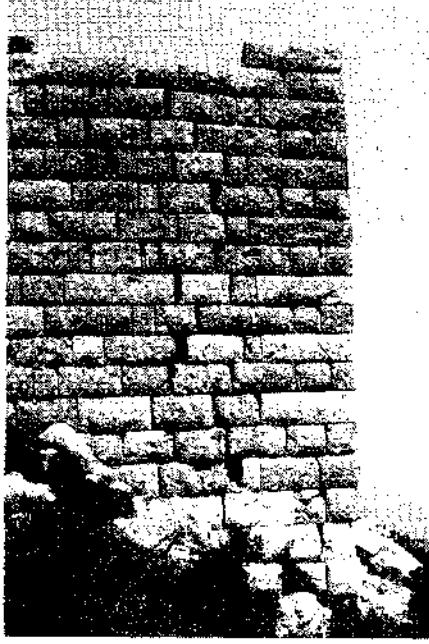
Resim : 19- II evre surlarındaki
K14 kulesi

Resim : 20- III. evre surlardaki G4 kapısı

Resim : 21- III. evre surlardaki G4 kapısı

Resim : 22- III. evre surlarındaki K18 kulesi

Resim :23- Şehrin doğu surlarında mermer duvarlar üzerindeki konglomera malzeme ile tamirat.

BALIKESİR-ŞEYH LÜTFULLAH CAMİİ HAZİRESİ MEZAR KİTABELERİ (XVIII.-XX. YÜZYIL)

Necmi ÜLKER*

Her geçen yıl yok olan Türk kültür varlıklarımızın bir kısmı, Anadolu'nun yerleşim merkezlerinde bulunan eski cami hazirelerinde herşeye rağmen bir bütün olarak zamanımıza kadar varlıklarını koruyabilmişlerdir. Minyatür kabristan diyebileceğimiz bir biçimde olan hazireler, camilerin hemen yanlarında ve göz önünde olmaları sebebiyle şanslı olup, pek fazla harap olmadan günümüze kadar direnebilmiş, kendi devirlerine ait özellikler taşıyan küçük birer sanat eserleri mahiyetindeki mezar kitabelerini sinelerinde barındırmışlardır.

Diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi¹ Batı Anadolu'nun şirin bir kenti olan Balıkesir'de de birkaç cami haziresi, içindeki yazılı kültür mirasımızın birer temsilcileri durumunda olan mezar kitabeleriyle birlikte, zamanımıza kadar bir bütün olarak kalabilmişlerdir. Geçen yıl yani 1989 da, benim gibi Balıkesir'den yetişmiş olan öğrencim Sabahattin Şimşir ile birlikte adı geçen haziredeki kitabeler üzerinde ciddi bir şekilde çalışmış ve hemen hepsini temizleyip tebeşirledikten sonra fotoğraflarını almıştık².

Hazireye adını veren Şeyh Lütfullah Camisi'nin kitabesi olmaması sebebiyle binanın kesin yapılış tarihini tesbit edememekle birlikte, bu caminin 1900 yılında tamir edildiğini öğrendik. Balıkesir şehrinin ileri ge-

* Prof. Dr. Necmi ÜLKER, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, Bornova /İZMİR.

- (1) Bkz. Necmi Ülker, "İzmir-Hacı Mahmud Camii Haziresi Mezar Kitabeleri, (XVIII. ve XIX. Yüzyıl), *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1988, s. 11-42; Necmi Ülker, "İzmir-Ali Ağa Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII. ve XX. Yüzyıl), *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1989, s. 19 - 33.
- (2) Haziredeki çalışmalarımız sırasında bize ilgi gösteren ve hazirenin temizlenmesi ve toprak altında yarı gömülü olan mezar kitabelerini toprak üzerine çıkarmak üzere işçi temin eden Balıkesir Belediye Başkanı Sayın Ziya Tan'a burada şükranlarımı sunarım.

len aile ve şahsiyetlerinin defnedildiği genişçe bir alana sahip olan cami haziresinde, otuz küsur kadar iyice durumda olan mezar kitabelerinin onyedisi erkek, onbeşi de kadın şahidesi olduğunu tesbit edebildik. Sayısının daha da fazla olduğunu tahmin ettiğimiz kitabeler muhtemelen kırılmış, yok olmuş veya kaldırılarak varlıklarına son verildiği ortadadır.

Bakımsızlık ve özellikle ilgisizlikten harap bir görünüm arz eden haziredeki kitabelerin düzensiz bir biçimde dağılmış olduğunu gözledik. Bu hazirede bulduğumuz en eski kitabe 1713 tarihini taşımakta olup en yeni tarihlisi ise 1924 yılına ait olanıdır. Şeyh Lütfullah Camii haziresinde bulunan kitabelerin tümünü okuyup, hazirenin gerçek ölçülerine uygun konum krokisini de çizmiş ve bu çalışmanın sonunda sunmaktayız³.

Yerleşim merkezlerinde bulunan hazirelerdeki kitabeleri ve taş oymacılık sanatına ilgi duyan araştırmacılara örnek olacağını umduğumuz, diğer yayınlarımız gibi, bu çalışmamızla da hem bu konuda yol göstermek, hem de Balıkesir'de yaşamış ünlü kişileri ortaya koyarak tarih, edebiyat ve folklor dallarında çalışma yapacak olanlara otantik belge sunmanın huzurunu duyduğumuzu belirtmek isteriz.

Türk-İslâm kültürünün beşiği olan Anadolu'nun yalnız şehirlerinde değil, köylere kadar inen küçük çaptaki yerleşim birimlerinde de cami hazireleri vardır⁴. Mahalli çalışmaların son zamanlarda önem kazanmasıyla, kaynak malzemeleri durumunda olan bu tür kitabeler üzerinde çalışmalar yapmanın bir zorunluluk haline geldiği göz ardı edemiyeceğimiz bir gerçektir. Ayrıca, 1988 yılında, Kültür Bakanlığımızın konuya eğilip ülke çapında bütün tarihi Türk-İslâm kabristanlarının ve ören yerlerinin tesbit edilmesi için yayınlanan genelge çerçevesindeki çalışmaların da çok yararlı sonuçlar verdiğini burada büyük bir sevinçle belirtmeliyiz. İlgili Bakanlığın bu yerinde girişiminin çok olumlu sonuçlar vereceğini ve semeresinin kısa zamanda alınacağını ümit ederiz.

Hazirenin içindeki çam ağaçlarının buraya ayrı bir güzellik verdiğini ve burasının nefis bir kabristan olduğunu belirtmeliyiz. Ancak, Balıkesirlilerin ahmed'i refik adını verdikleri geniş yapraklı ağaçların mezar taşlarına büyük zararlar verdiğini ve bunların her sene temizlenmesi gerektiğini de kaydetmeliyiz. Yazıları silinmiş olan kitabelerin dışındaki kitabelerin hepsini okumakla birlikte burada sadece bazı dikkat çekici kitabeleri vermekle yetineceğiz.

(3) Cami haziresinin planı Balıkesir Belediyesi Fen İşleri'nden temin edip tekrar çizilmiştir.

(4) Arapça bir kelime olan hazire; cami, tekke ve türbe bahçeleri yanında cenaze defnedilen küçük çapta bir mezarlık olup etrafı genellikle bir duvarla çevrilerek korunmuştur. M. Zeki Palın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul, 1946, s. 794.

1- Hacı Hüseyin kızı Ümmühan Kadın'ın Mezartaşı (Resim: 2)

Üzeri ters V biçiminde olan ve aşağıya doğru hafifçe daralan bu mermer şahidenin üst yan kısmı kırılmıştır. Mezar taşının taç ve alınlık bölümünde iki katlı binalar⁵, muhtemelen türbeler gurubu ve servi ağaçları yer almaktadır⁶. Bu manzaraya bir hurma ağacı ve bir yıldız da eklenmiştir. Silmelerle ayrılmış altı mail satırlık kitabe sülüsle yazılmış ve etrafı sıra baklava biçiminde bordürle çevrilmiştir. Şahidenin köşeliklerinde üçgen geometrik şekiller süsleme unsuru olarak kullanılmıştır.

Hüve'l hallakü'l bâki

Bu merkade her kim iderse dua

İde maşherde şefa'at mücteba

Merhume Hacı Hüseyin kızı

Ümmühan Kadın ruhuna fatiha

Sene 1195 Ramazan/Temmuz 1781

هو الخلاق الباقي

يو مرقده هر كيم ايدرسه دوا

ايدمه محشرده شفا'ات مجتبا

مرحومه حاجي حسين كزى

امهان قدین روحنه فاتحه

سنه ۱۱۹۵ رمضان

2- Hüseyin Efendi oğlu Abdurrahman'ın Mezartaşı (Resim: 3).

Halen hazirenin ikinci eski tarihli mezartaşı durumundadır. Mermerden yapılmış olan bu şahidenin boynu üzerindeki kavuktan bu zatın Balıkesir eşrafından ve ilmiye sınıfından olduğunu düşünmekteyiz. Şahidenin boyutundan genç yaşta vefat ettiğini tahmin ettiğimiz Abdurrahman'ın mezar kitabesi altı ayna içine yazılmış altı mail satırdan oluşmaktadır.

Ah min el mevt

Okuya bir fatiha rahmeten lilalemin

Durağı cennet ola fi makamı emin

Merhum ve mağfur Hüseyin Efendi

Oğlu Küçük Abdurrahman

Ruhuna fatiha

Sene 1196/1781-2

آه من الموت

اوقيه بر فاتحه رحمته للعالمين

طواغی جنت اوله فی مقامی امین

مرحوم و مغفور حسين افندی

اوغلو كجك عبدالرحمن

روحنه فاتحه

سنه ۱۱۹۶

(5) Azade Akar, "Eski Türk Süslemelerine Dair, " *Sanat Dünyamız*, yıl 1, sayı 2, (Eylül 1974), İstanbul, İstanbul Tıfdruk Mat. San. 1974. Ayrıca, bu tür binalar çadırlara da benzetilmiştir. C.Çürük-E. Çiçekli, *Örnekleriyle türk Çadırları*, İstanbul, Askeri Müze Yayınları, 1983.

(6) Bkz. Gül Tuncel, *Batı Anadolu bölgesinde Cami Tasvirli Mezar taşları*, Ankara. Mas Matbacılık, 1989, Kültür Bakanlığı Yayını. Servi'nin taş süslemelerinde kullanışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Çulpan, *Serviler II*, İstanbul Akgün Matbaası,

3- Alemdarzâde Ali Ağa'nın eşi Fadime Kadın'ın Taşı (Resim: 4).

Mahirane bir taş oyma ve süsleme sanatı yönünden olduğu kadar hüsn-i hatt sanatı bakımından da dikkat çeken bu estetik görünümlü kadın mezar baştaşı beyaz mermer üzerine işlenmiştir. Şahidenin taş kısmındaki süslemede barok etkisi açıkça görülmektedir. Taş kısmının ortasında bir vazo ve bunun içinden dışarıya sarkan çiçekler mevcuttur. Taş kısmının üst ve yanları hayali yaprak motifleriyle uyumlu bir biçimde süslenerek güzel bir tablo ortaya konulmuştur. Yedi satırdan oluşan kitabesi nefis bir sülüs'le yazılmıştır.

Hüve'l bâki

Ziyaretten murad olan duadır

Bugün bana ise yarın sanadır

Merhum Sinan Beyzade Emin Ağanın

Kerimesi ve Alemdarzâde Ali Ağanın zevcesi

Merhume ve mağfure Fadime Kadın

Ruhiçün fatiha sene 1212

Fi 5 Ra/16 Ağustos 1797

هوالباقی

زیارتدن مراد اولان دُعا دَر

بوگون بگا ایسه یارین سگادر

مرحوم سینان بک زاده امین اغان

کریمه سی و علما زاده علی اغانن زوجه سی

مرحومه و مغفوره فادیمه قادیمه

روحیچون فاتحه سنه ۱۲۱۲

فی ۵ را

4- Müderris Osman Ef. oğlu M. Ali Ef.nin Mezartaşı (Resim: 5)

Boyun kısmı kırık, kavuğu yerinde olmayan mermerden yapılmış bu erkek mezartaşı tipik bir Batı Anadolu mezartaşıdır. İnce silmelerle ayrılmış aynalar içinde kabartmalı olarak yazılan onbir düz satırdan oluşan kitabenin yazı stili genelde olduğu gibi sülüs'tür. İlmiye sınıfından olan bu zat Balıkesir'in ileri gelen şahsiyetlerinden birisi olduğu şüphesizdir.

Küllü nefsin zaikatü'l mevtî

Sümme ileynâ türca'ün'

Beni kıl mağfired ey rabb-i yezdan

Be hakk-ı arş-ı azam nur-ı Kuran

Gelüb kabrimi ziyaret iden ihvan

İde ruhuma bir fatiha ihsan

Müderrisin-i kiramdan Osman

Efendinin oğlu elhac

Mehmed Ali Efendinin

Ruhiçün elfatiha

Sene 1217/1802-3

کل نفس ذائقه الموت

ثم الينا ترجمون

بنی فیل مغفرت ای رب یردان

بحق عرش اعظم نهر قران

کلوب قبرم زیارت ایدن اخوان

ایده روحمه بر فاتحه احسان

مدرسین کرامدن عثمان

افندیك اوغلی مرحوم الحاج

محمد علی افندیك

روحیچون الفاتحه

سنه ۱۲۱۷

(7) Bu ifade Kur'an-ı Kerim'in 29. Sûresi olan 'Ankabut'un 57. âyetinin tamamını oluşturur. "Bütün canlılar ölümü tadacak. Sonra bize döndürüleceksiniz" anlamındadır. Başka bir deyişle Allah tarafından yaratılmış olan bütün canlılar ölecek ve yaratana geri döndürülecektir.

5- Tuzcuzâde Ahmed Ef. eşi Şerife Ayşe'nin Mezartaşı (Resim: 6).

Hazirenin plastik sanat değeri olan hanım şahidelerinden biridir. Mermer kitabenin taç kısmındaki akantus yaprağı motifleriyle yapılan süs bir çelenk biçiminde oyulmuş ve dikkat çekici bir güzelliكتedir. Dokuz mail satırdan oluşan kitabe talik stilinde yazılmış, satırların araları ve çevresi ince silmelerle çevrilmiştir.

Ah min el mevt

Emr-i hakla türlü emraz geldi

benim tenime

Bulmadı sıhhat vücudum sebeb oldu

mevtime

Akıbet irdi ecel-i rihlet göründü

canıma

Okuyub bir fatiha irsal ideler

ruhuma

Tuzcuzâde Ahmed Efendinin zevcesi

Merhume ve mağfurleha Şerife Ayşe

Hanımın ruhiçün fatiha

Sene 1262/1845-6

آه من الموت

امر حقله درلو امراض کلدی بنم تنم

بولمدی صحت وجودم سبب اولدی موتمه

عاقبت ایردی اجل رحلت کوردی جانمه

اوقیوب بر فاتحه ارسال ایدله لر روحمه

طوری زاده احمد افندیك زوجه سی

مرحومه و مغفورلها شریفه عائشه

خانمک روحیچون فاتحه

سنه ۱۲۶۲

6- Vahide Hanım'ın Mezartaşı (Resim: 7).

Tek parça mermerden yapılmış olan bu şahide iki bölümden oluşmuştur. Taşın üst kısmındaki taç bölümü, ters U biçiminde olan kitabe bölümünün üzerine ayrıca yerleştirilmiş hissini vermektedir. Ege bölgesine özgü olan bu tip şahidenin taç kısmı çelenk şeklinde bir kompozisyon izlenimi vermekte olup her iki yana sarkan yaprak demeti motif olarak işlenmiştir. On bir satırdan oluşan kitabenin mail satırları arası ve çevresi ince silmelerle ayrılmıştır. Kitabenin metni güzel bir talikle yazılmıştır.

Hüve'l bâki

Beka itti Vahide Hanım sefer itti

Cihanı terk idüb gitti veraya

bakmadı asla

İşitti ircii emri cenab-ı kuds-i

mevladan

هوالباقی

بقایه رحلت ایتدی واحده خانم سفر ایتدی

جهانی ترک ایدوب گتدی وراهه یاقعدی اصلا

اشتدی ارجعی امری جناب قدس مولادن

Tavakkuf itmedi ruhu melek âsâ
melek sima

Değil gam gittiği beytü'l harabdan
kurtulub şimdi

Şehidler meskeni firdevs-i âla
eyleyüb mevla

Felek bu bağ-ı fanide anın da
kaddini büktü

Şefi' olsun ana Ahmed mu'in ola
hayr bina

Oku bir fatiha ihlas ile Rüştü
deyüb tarih

"Beher daim-i makam olsun mekân-ı
cennet-i ala"⁸

Sene 1272/1855-6

توقف ایستدی روحی ملک آسا ملک سیم
دکل غم کندی بیست الخرابدان فورتلوب شدی
شهیدلر مسکنی فردوس اعلی ایلیوب
فک ہو باغ فانیده آنکه قدینی بوی
شغیع اولسون اکا احمد معین اوله خیر بینا
اوقو بر فاتحه اخلاص ایله رشیدی دیوب تاریخ
بهر دام مقام اولسون مکان جنتی اعلی
سنه ۱۲۷۲

7- Kulunzâde Ahmed Bey Efendi'nin Mezartaşı (Resim: 8)

Hazirede bulunan en güzel üstüvanî erkek şahidesidir. Nefis bir ayaktaşı vardır. On iki aynaya yazılmış olan kitabe kabartma olarak işlenmiş ve kitabe güzel bir talikle yazılmıştır. Bu zatın Balıkesir ilmiye sınıfından olduğu anlaşılmaktadır.

Hüve'l hayy layemut

Ey karındaş bir nazar kıl işte bu
sahib-i kabr

Ced beced Bosnada itti hanedanlık
çok zaman

Yani Kulunzâde Ahmed Bey efendi
şöhreti

Hüsn-i ahlak ile mevsuf hem muhibb-i
handan

هو الحی لا یموت
ای قرینداش بر نظر فیل ایشته بو صاحب قبر
جدید بوسنده ایستدی خاندانلق چوق زمان
یعنی قولن زاده احمد پاك افندی شهرتی
حسن اخلاق ایله موصوف هم محب خاندان

(8) Burada ebced hesabıyla 1262 tarihi düşürülmüştür.

Emr-i takdir böyle yazılmış ezelde

çare yok

Çend sene bu belde itti ikamet alişan

Cümle ihvan fatiha ide öyle yad eylesin

Gark-ı rahmet ide daim cennet-i müstean

Dört kitaptan ittim ihrac tarih-i tamını

"Olsun Ahmed Azmi Beye cenneti'l

fırdevs mekan"⁹

Sene 1301/1883-4

امر تقدیر بویله یازلمش ازده چاره یوق
چند سنه بو بیلده ایتمی اقامت عالیشان
چله اخوان فاتحه ایدا ایله یاد ایلسون
غرق رحمت ایده دایم جنت مستعان
درت کلبدان ایتم ایلخراج تاریخ نامی
اویسون احمد عزمی بکه جنت الفردوس مکان
سنه ۱۳۰۱

8- Dilaver Ağa'nın eşi Hatice Hanım'ın Mezartaşı (Resim: 9)

Taşın taç kısmındaki güneş ve palmet güzel bir kompozisyon oluşturur. XIX. yy sonu ve XX. yy. başlarında Ege'de örnekleri görülen bir kadının şahidesidir. Bir bütün olarak plastik sanatın küçük çapta bir şahasesidir. Kusursuz olarak işlenen bu taşın etrafı stilize edilmiş yaprak motifli bordürle çevrili olup mail olan kitabesi yedi adet ayna içine kabartma olarak oyulmuştur. Kitabenin yazısı işlek ve güzeldir.

Ah min el mevt

Mekanım dağlar başı sahraya hacet

kalmadı

İçtim ecel şerbetini esmana hacet

kalmadı

Giridli zade Mehmed Paşa'nın

Çiftlik nazırı Dilaver Ağa'nın

Zevcesi Hatice Hanım ruhuna fatiha

Sene 1307/1889-90

آه من الموت
مکانم داغلر باشی صحرایه حاجت قلمدی
ایچدم اجل شربتینی اشمانه حاجت قالمدی
کیردلی زاده محمد پاشانک
چفتک ناطری دلاور خانک
زوجه سی خدیجه خانم روحنه فاتحه
سنه ۱۳۰۷

(9) Burada cbced hesabıyla 1301 tarihi düşürülmüştür.

9- Hüsni Bey'in¹⁰ annesi Hoca Hatice Hanım'ın Mezartaşı (Resim: 10)

Hazirenin en gösterişli mermer lahit mezarının güzel ve sanatkârane işlenmiş bir kadın şahidesidir. Taşın taç kısmı bir boyun üzerinde olup bir gül demetini andırmaktadır. Kitabenin çevresi akantus yapraklarıyla çevrelenmiştir. Fevkalade güzel bir sülüsle yazılmış olan kitabe altı ayna içine kabartma biçiminde oyulmuştur.

Hüve'l bâki

هوالباقی

Karesi orman

قره سی اورمان

Müfettişi Hüsni

مفتشی حسنی

Beyin validesi hâce

بیک والدہ سی حاجہ

Hatice Hanımın ruhuna fatiha

خدیجہ خانمک روحنہ فاتحہ

Sene 1313

سنہ ۱۳۱۳

Yevm-i Cum'a Muharremi'l haram

یوم جمعہ محرم الحرام

Fi 19/30 Haziran 1895

فی ۱۹

10- Hüsni Bey'in kızı Hatice Sabiha Hanım'ın Mezartaşı (Resim: 11)

Hazirede tesadüfen yerde kapaklanmış olarak bulduğumuz bu bebek mermer kitabesi minyatür bir plastik sanat örneğidir. Taç kısmı bir demet çiçek buketi biçiminde işlenmiş, altı satırlık kabartma kitabesi silmelerle ayrılmış ve çevresi yaprak motifleriyle bordürlenmiştir.

Ah min el mevt

آہ من الموت

Karesi orman ser müfettişi

قره سی اورمان سر مفتشی

Hüsni Bey'in kerimesi

حسنی بیک کریمہ سی

Hatice Saime Hanımın

خدیجہ صائمہ خانمک

Rühi için el fatiha

روحی ایچون الفاتحہ

Veladeti sene 1314 20 Kanun-i sânî

ولادتى سنہ ۱۳۱۴ ۲۰ کانون ثانى

Vefatı sene 1315 Mart

وفاتى سنہ ۱۳۱۵ مارت

(20.1.1899 - Mart 1899)

(10) Balıkesir Orman Baş Müfettişi Hüsni Bey'in kendi mezartaşını bulamadık. Ancak, annesinin (ö. 1313/1895), aşağıda verdiğimiz kızı Hatice, Saime Hanım'ın (ö. 1315 / 1899), oğlu Ahmed Suphi'nin (ö. 1318 / 1900) ve kızının (ö. 1317 / 1906) mezar şahidelerini burada bulduk.

11- Niyazi Bey'in eşi Fatma ü'z-Zehra Hanım'ın Taşı (Resim: 12)

Dikdörtgen prizma biçiminde Batı Anadolu'da eşine az rastlanan bir hanım mezar şahidesidir. Abidevî bir görünümü olan bu baştaşı bir pehle taşı üzerine oturtulmuştur. Araları silmelerle ayrılmış dokuz satırdan oluşan kitabenin yazısı usta bir hattat elinden çıktığı aşikardır. Kitabenin giriş satırında alışılmamış bir ifade kullanılmıştır. Kitabenin tarihi en alt bölüme Hicrî ve Rumî olarak oyulmuştur. —

Men mate garîben fakat mate	من مات غريباً فقد مات
Şehiden ¹¹	شهيداً
Trabzonî elhac	طربزونى الحاج
Mehmed Paşa kerimesi	محمد پاشا كريمه سی
Ve defter-i hakani	وقرہ سی دفتر حاکمانی
Memuru Niyazi	مأمورى نيازی
Bey haremi elhace	بك حرمى الحاجه
Fatma ü'z-Zehra	فاطمه الزهرا حاتمك
Ruhuna fatiha	روحنه فاتحه
Sene (1) 322 fi Şevval 24	سنه ٠٣٢٢ فى شوال ٢٤
Sene (1) 320 fi Kanun-ı evvel 18	سنه ٠٣٢٠ فى كانون اول ١٨
(19.XII.1904/18.XII.1904)	

12- Arnavut Hacı İslâm Ağanın Mezartaşı (Resim: 13-14)

Hazirenin dikkat çeken büyüklükteki bu erkek mezar şahidesi beyaz bir mermer üzerine işlenen oyma, süsleme ve hatt sanatının tüm özelliklerini gösteren güzel bir örnek taştır. İslâm dininde heykel ve benzerlerini yapmak yasaklandığı için, adı mechul bu usta sanatkâr veya taş ustası¹², insan şeklini andıran yani baş, boyun, göğüs, beden ve ayak kısımları olan bu mermere sanatını ve iç dünyasını yansıtmıştır. On iki düz satırdan oluşan kitabe satırlarının araları silmelerle ayrılmış, çevresi fevkala- de olarak nitelendirdiğimiz kıvrımlar yaparak uzanan geniş yapraklı pal- metvari bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Kabrin etrafı kıvrımlı ve güzel

(11) Bu Arapça ifadenin anlamı şudur: Kim garip (yabancı) olarak ölürse muhakkak ki şehid olarak ölür.

(12) Bkz. Uğur Derman, "Mezar Kitabelerinde Yazı Sanatımız, *TTOK, Belleteni*, 49 / 328, s. 36-47. Yazar şahide kitabelerinin yazı çeşitleri ve muhtevası hakkında geniş bilgi verirken mezar taşlarının hazırlanılışındaki yazı üstadları olan hattat ve mermeri işleyen taş ustasının işbirliğini açıklar.

bir görünüm veren demirlerle çevrelenmiş olup bu yönden hazirede tek-
tir.

هولحی الباقی
استقامت پشیہ حاجی اسلام اظا عاقبت
ارجعی فرمانتہ قیلدی فدای جان و سر
چشم قلبی دایم خوف اللہاہ بیدار ایدی
حسن اخلاقیلہ اولمشدی بنام و مقبر
مہبط انوار اولہ قبری الہی حشرہ دک
طار روحی کنار کوشی قیلسون مفر
نقطہ لی چیقدی قلمدن حسبی تاریخ وفات
حوریلر فردوسنہ اسلام اظا قیلدی سفر
ارناود اشرافندن المرحوم المغفور حاجی اسلام
اغانک روحیچون الفاتحہ
سنہ ۱۳۳۰

Hüve'l hayy el bâki

İstikamet pesiye .Hacı İslâm Ağa akıbet

İrcii fermanına kıldı feda-yı can ü ser

Çeşm-i kalbi daim havf-ı Allahla payidar idi

Hüs-n-i ahlâkıyla olmuştu benam ve makber-i

Mehbit envar ola kabri ilahî haşre dek

Tair-i ruhu kenar-ı kevserî kılsın makarr

Noktalı çıktı kaleminden hasbî tarih-i vefat

Huriler firdevsine İslâm Ağa kıldı sefer

Arnavud eşrafından el merhum el mağfur Hacı İslâm

Ağanın rubiçün el fatiha

Sene 1330/1911-2

13- Mezar Ayaktaşları (Resim: 15-16)

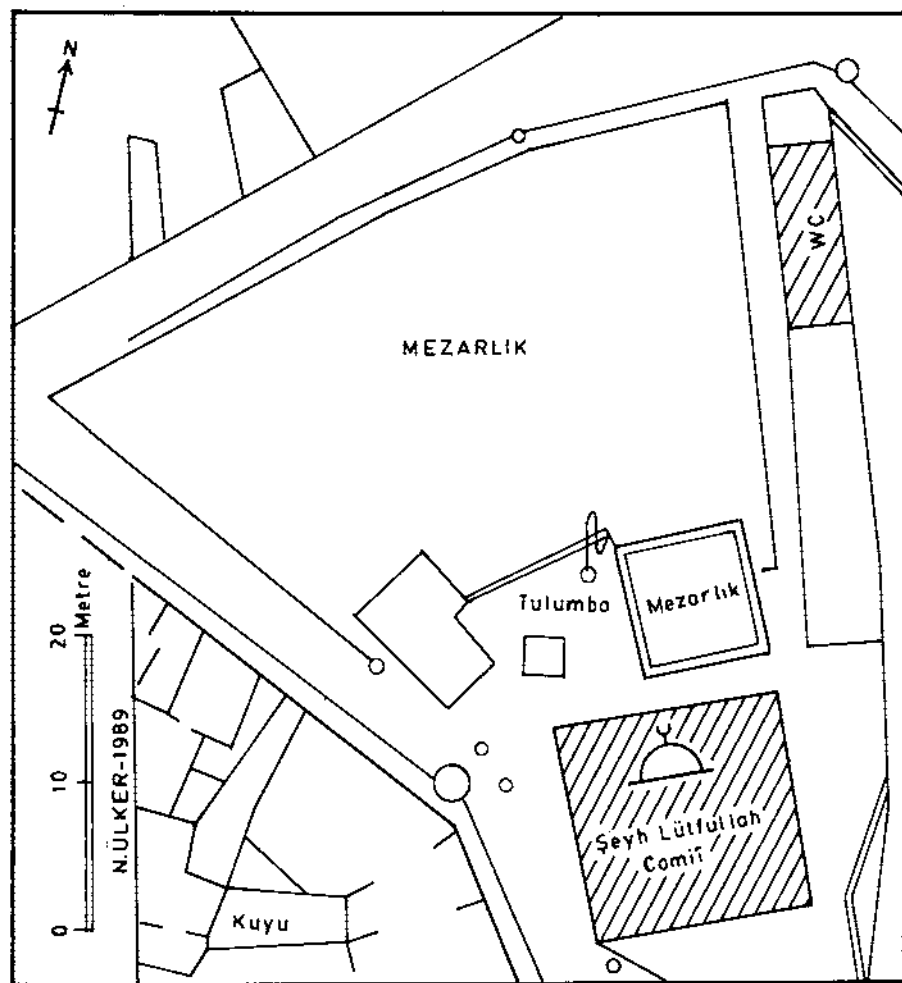
Örnek olarak verdiğimiz bu taşların ilki 1851-2 de vefat eden Daizâ-
de Seyyid Elhac Mustafa Ağa'ya ait mezar ayak taşıdır. Hayat ağacı mo-
tifi ve üzüm salkımı biçimindeki meyveler bir servi ağacı etrafında ka-

bartma olarak işlenmiştir. İkinci taş ise çok işlemeli tıpkı baştaşı biçiminde şekillendirilmiştir. Taç kısmı çiçek buketi biçiminde olup ana gövdeye ayaklı saksı içinde çiçek motifi işlenmiştir.

SONUÇ:

Balıkesir gibi, tarihi eski çağlara kadar gerilere giden bir yerleşim merkezinde, XIV. yüzyıldan beridir Türk nüfusunun yaşadığı bilinmektedir. Şehirde Karesi Oğulları döneminden fazla bir eser bulunmamakla birlikte Osmanlı dönemine ait eserler az da olsa mevcuttur. Bu şehirde doğmuş ve yetişmiş bir bilim adamı olarak, Osmanlı döneminden kalma Türk-İslâm eserlerinin bulunduğu ve şimdiye kadar hiç kimsenin ilgilenmediği Şeyh Lûtfullah Camii haziresindeki mezar kitabelerini incelemekle bir nebze olsun şehrimize vefa borcunu ödeme fırsatını bulabildik. Bunun yanında, Paşa Camii ve Baş Çeşme mezarlığındaki Osmanlı dönemi mezar kitabeleri üzerinde çalışmalarımız devam edecektir. Balıkesirlilerin bile ilgi göstermediği ancak kendi öz kültürümüze ait olan bu değerlerin ortaya çıkarılmasının, elzem olduğu inancındayız. Bu tür mahalli çalışmaların tarihçi, sanat tarihçisi ve hatta edebiyatçılarımız tarafından yapılarak eserler kaybolmadan ve yazıları okunmaz hale gelmeden okunup genç nesillerin hizmetine sunulması son derece zaruri olup, esasta gelecek kuşaklar için çok yararlı sonuçlar vereceğinden hiç şüphemiz yoktur. Herşeyden önce toplumun tarih bilinci öncelikle kendi kültürünü ve kültürel değeri haiz eserleri tanımakla gelişir ve olgunlaşır.

Genelde Batılı kültürel değerlere çok fazla önem verildiği bu dönemde, hemen her şehrimizde ve kasabamızda bulunan bu tür kültürel değere sahip eserlerimizin incelenip ortaya konulmasının öneminin bir kat daha arttığı ortadadır.

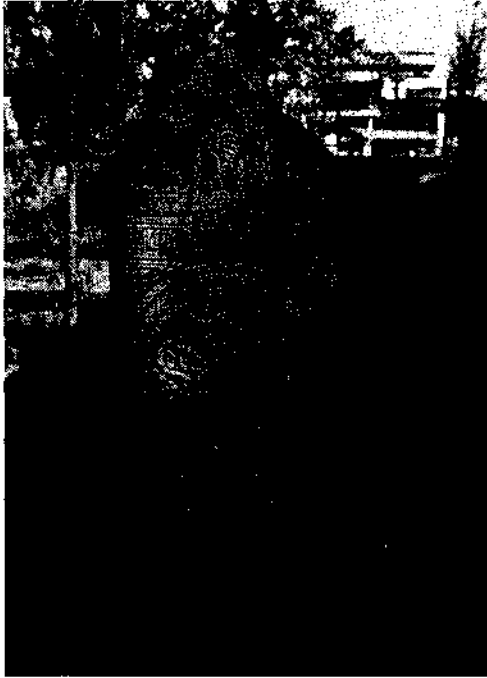

Şeyh Lütfullah Camii Haziresi (Balıkesir)

Plan: 1

Resim : 1- Şeyh Lütfullah Camii Haziresi'nden bir kesit Görünümü

Resim : 2

Resim : 3

Resim :4

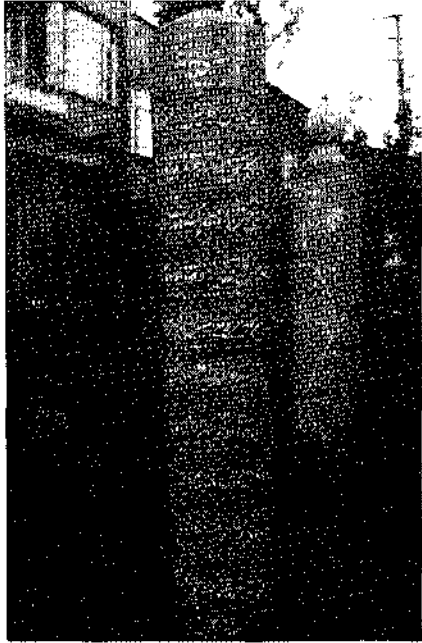
Resim : 5

Resim :6

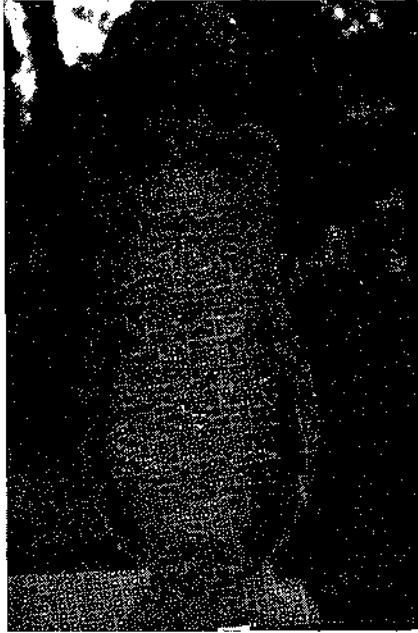
Resim : 7

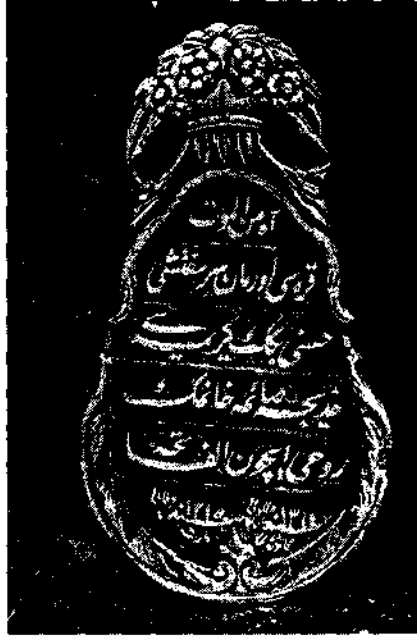
Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

Resim : 11

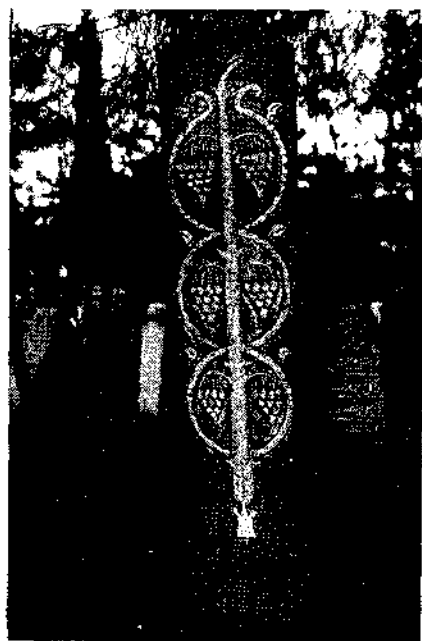
Resim : 1 2

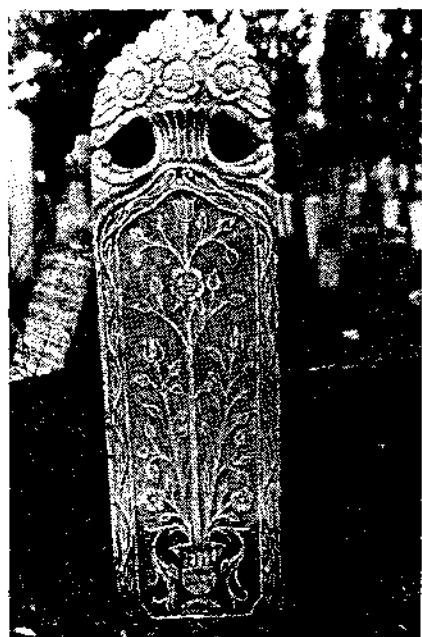
Resim : 13

Resim :14

Resim : 15

Resim : 16